

**Türkiyat Mecmuası ve Tarih Anlayışı
(1925-1933)**

Ali SÖYLEMİŞ

Yüksek Lisans Tezi

Eskişehir, 2024

TÜRKİYAT MECMUASI VE TARİH ANLAYIŞI
(1925-1933)

Ali SÖYLEMİŞ

T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2024

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜŐÜ

Ali SÖYLEMİŞ tarafından hazırlanan **Türkiyat Mecmuası ve Tarih Anlayışı (1925-1933)** başlıklı bu çalışma/...../ **2024** tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisan tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Mesut ERŐAN

Üye Prof. Dr. Fahri YETİM

(Danışman)

Üye Prof. Dr. Mehmet TOPAL

ONAY

...../..... /2024

Prof. Dr. Oytun MEÇİK

Enstitü Müdürü

...../...../2024

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Ali SÖYLEMİŞ

İmza

(BU SAYFA BOŞ BIRAKILMIŞTIR)

ÖZ

TÜRKİYAT MECMUASI VE TARİH ANLAYIŞI

(1925-1933)

SÖYLEMİŞ, Ali

Yüksek Lisans Tezi, 2024

Tarih Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Fahri YETİM

Türkiyat Enstitüsünün 1924'te Gazi Mustafa Kemal'in talimatı ile kurulmasının ardından enstitünün yayın organı olan *Türkiyat Mecmuası* 1925'te neşredilmeye başlamıştır. *Türkiyat Mecmuası*'nın ilk üç cildinin yayımlandığı 1925-1933 yılları arasındaki dönem tez çalışmamızın da tarih aralığını oluşturmuştur. Cumhuriyetin kurucu kadroları yoğunluklu olarak bu tarih aralığında Türk milletine yeni bir kimlik kazandırmak, Osmanlı'dan devralınan toplum yapısı yerine yeni bir Türk ulusu inşa etmek amacıyla birçok inkılabı hayata geçirmişlerdir. Uygulanan bu inkılapların itici gücü ve dayanak noktası olarak tarih bilimi kullanılmış, bu uygulamalar kapsamında Birinci Türk Tarih Kongresi toplanarak Türk Tarih Tezi oluşturulmuş, tarih bilimi resmi ideolojinin parçası haline gelmiştir. Genel çerçevesi çizilen bu esaslar ışığında *Türkiyat Mecmuası*'nın tarih anlayışının tespit edilerek bu dönemde tarih alanında yapılan çalışmalara olan etkilerinin, uyumlu ya da uyumsuz yönlerinin ortaya konması tezimizin problemini oluşturmuştur.

Tez çalışmamızın yöntemi olarak; *Türkiyat Mecmuası*'nın tarih anlayışını açıklamak maksadıyla derginin bu üç cildinde yayımlanan makalelerin geniş özetleri çıkarılmış ve tarih metodolojisi açısından bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Türkiyat Mecmuası, aynı dönemde ortaya çıkan Türk Tarih Tezi'nden farklı olarak, Mehmet Fuat Köprülü'nün Muhafazakar Tarih Tezi kapsamında çağdaş ve bilimsel tarih yazıcılığı metotlarıyla, Türk tarihinin hiçbir dönemini ve Türk devletini paranteze almadan bütüncül olarak değerlendirmiştir. Buradan hareketle de *Türkiyat Mecmuası*'nın Anadolu'daki Türk varlığının köklerini Osmanlı ve Selçuklu devletlerinden geriye doğru bir bütün halinde Orta Asya'ya kadar takip eden bir anlayışa sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiyat Mecmuası, Türkiyat Enstitüsü, Mehmet Fuat Köprülü, Muhafazakar Tarih Tezi, Türk Tarih Tezi, Birinci Türk Tarih Kongresi.

ABSTRACT

JOURNAL OF TURKOLOGY AND UNDERSTANDING OF HISTORY (1925-1933)

SÖYLEMİŞ, Ali

Master's Thesis, 2024

Department of History

Supervisor: Prof. Dr. Fahri YETİM

After the establishment of the Turkic Institute in 1924 by the instruction of Gazi Mustafa Kemal, the institute's publication organ was *Journal of Turkish Literature* it started to be published in 1925. *Journal of Turkish Literature* the period between 1925 and 1933, when the first three volumes of the were published, also formed the date December of our Dec. The founding cadres of the Republic have implemented many revolutions in order to give the Turkish nation a new identity during this December, and to build a new Turkish nation instead of the social structure inherited from the Ottoman Empire. Historical science was used as the driving force and mainstay of these applied revolutions, within the scope of these practices, the First Turkish History Congress was convened and a Turkish History Thesis was created, historical science became part of the official ideology. In the light of these principles, the general framework of which is drawn *Journal of Turkish Literature* the problem of our thesis was to determine the understanding of history and to reveal the effects, compatible or incompatible aspects of its effects on the studies conducted in the field of history during this period.

As a method of our thesis study; *Journal of Turkish Literature* in order to explain the understanding of history, extensive summaries of the articles published in these three volumes of the journal have been extracted and an evaluation has been made in terms of historical methodology.

Journal of Turkish Literature unlike the Turkish History Thesis, which appeared in the same period, Mehmet Fuat Köprülü's Conservative History Thesis evaluated any period of Turkish history and the Turkish state holistically without taking brackets with contemporary and scientific historiography methods. Starting from here, too *Journal of Turkish Literature* it has been concluded that the Turkish presence in Anatolia has an understanding that traces its roots back from the Ottoman and Seljuk states to Central Asia as a whole.

Keywords: Journal of Turkology, Turkology Studies Instutie, Mehmet Fuat Koprulu, Conservative History Thesis, Turkish History Thesis, First Turkish History Congress.

TEŞEKKÜR

Araştırmamın tüm aşamalarında desteğini hiçbir zaman benden esirgemeyen, en sıkıştığım anlarda dahi engin bilgi ve tecrübesiyle ufkumu açan, bana yeniden başlama gücü veren ve kapısını her zaman öğrencileri için açık tutan sevgili tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Fahri YETİM'e, yüksek lisans eğitimim boyunca desteğini esirgemeyen başta eşim Seher SÖYLEMİŞ olmak üzere tüm aileme teşekkür ederim.

Ali SÖYLEMİŞ

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	İİİ
ÖZ.....	V
ABSTRACT	VI
TEŞEKKÜR	Vİİ
İÇİNDEKİLER.....	Vİİİ
EKLER LİSTESİ.....	Xİ
KISALTMALAR LİSTESİ	Xİİ
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
TÜRKİYE’DE TARİHÇİLİĞİN KISA GEÇMİŞİ	6
1.1. Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Osmanlı Tarih Yazıcılığı	6
1.2. Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlı Tarih Yazıcılığı	11
1.3. II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Tarih Yazıcılığı.....	15
1.3.1. Türk Tarihçiliğinin Kurumsallaşması	18
1.3.1.1. Tarih-i Osmani Encümeni (1909)	18
1.3.1.2. Türk Ocakları (1912)	19
1.3.1.3. Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni (1915)	21
İKİNCİ BÖLÜM	24
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ TARİH ÇALIŞMALARI.....	24
2.1. Atatürk ve Tarih.....	24
2.2. Tarih Alanındaki Girişimler.....	35
2.2.1. Türkiyat Enstitüsü’nün Kuruluşu (1924)	35
2.2.2. Türk Tarih Encümeni (1924).....	40
2.2.3. Türk Tarihinin Ana Hatları Kitabı (1930)	43
2.2.4. Türk Tarih Kurumu (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti) (1931).....	48
2.2.5. Birinci Türk Tarih Kongresi (1932)	53
2.2.6. Türk Tarih Tezi	59
2.3. Yeni Bir Kimlik İnşası ve Erken Cumhuriyet’te Tarih	65
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	76
TÜRKİYAT MECMUASI VE TARİH ANLAYIŞI (1925-1933)	76
3.1. Çağdaş Türk Tarihçiliğinin Öncülerinden Mehmet Fuat Köprülü	76
3.1.1. Hayatı	76
3.1.2. Tarihçiliği	81

3.1.2.1. Entelektüel Kişiliğinin Oluşması ve Yazım Hayatının Başlangıcı	82
3.1.2.2. Akademik Hayatının Başlaması	89
3.1.2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışı (1923-1946).....	105
3.1.2.4. 1946'da Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve Takip Eden Dönem	109
3.2. Türkiyat Mecmuası Yazar Kadrosu	111
3.2.1. Türk Tarihçiler	111
3.2.1.1. Abdullahoğlu, Hasan	111
3.2.1.2. Atsız, Hüseyin Nihal (1905-1975).....	111
3.2.1.3. Caferoğlu, Ahmet (1899-1975)	113
3.2.1.4. Eldem, Mübarek Galip (1869-1938)	115
3.2.1.5. Gölpınarlı, Abdülbaki (1900-1982).....	116
3.2.1.6. Hüsnü.....	117
3.2.1.7. İnan, Abdülkadir (1889-1976).....	118
3.2.1.8. Koşay, Hamit Zübeyir (1897-1984)	119
3.2.1.9. Kurat, Akdes Nimet (1903-1971).....	120
3.2.1.10. Tarlan, Ali Nihat (1898-1978)	122
3.2.1.11. Taymas, Abdullah Battal (1883-1969).....	123
3.2.1.12. Togan, Zeki Velidi (1890-1970)	125
3.2.1.13. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1888-1977).....	126
3.2.1.14. Yaltkaya, Mehmet Şerafettin (1879-1947)	128
3.2.1.15. Yazıksız, Necip Asım (1861-1935).....	129
3.2.1.16. Yöntem, Ali Canip (1887-1967).....	130
3.2.2. Yabancı Tarihçiler	131
3.2.2.1. Barthold, Vasilij Viladimiroviç (1869-1930).....	131
3.2.2.2. Dulaurier, Edward (1807-1881)	132
3.2.2.3. Giese, Wilhelm Friedrich Carl (1870-1944).....	133
3.2.2.4. Glück, Heinrich (1889-1930)	135
3.2.2.5. Kmosko, Michal (1876-1931)	136
3.2.2.6. Ligeti, Ludvig (1902-1987).....	137
3.2.2.7. Strzygowski, Josef (1862-1941).....	139
3.2.2.8. Taeschner, Franz (1888-1967)	140
3.2.2.9. Thomsen, Vilhelm (1842-1927)	141
3.3. Türkiyat Mecmuası ve Tarih Anlayışı	142
3.3.1. Türkiyat Mecmuası I. Cilt (1925)	146
3.3.1.1. Tetkikler.....	147

3.3.1.2. Notlar ve Vesikalar	178
3.3.1.3. Tenkit ve Tahlil	180
3.3.1.4. Kitabiyat Tenkitleri	182
3.3.1.5. Türkiyat Haberleri	186
3.3.1.6. Metinden Hariç	190
3.3.2. Türkiyat Mecmuası II. Cilt (1928)	191
3.3.2.1. Makaleler	191
3.3.2.2. Notlar ve Vesikalar	258
3.3.2.3. Tenkit ve Tahlil	270
3.3.2.3.1. Garpta Şark Eserleri	270
3.3.2.4. Kitabiyat Tenkit ve Tahlilleri	273
3.3.2.5. Türkiyat Haberleri	286
3.3.3. Türkiyat Mecmuası III. Cilt (1935)	299
3.3.3.1. Makaleler	300
3.3.3.2. Tahlil ve Tenkitler	338
3.4. Türkiyat Mecmuasının Dönem Tarih Yayıncılığındaki Yeri	342
SONUÇ	345
KAYNAKÇA	350
EKLER	377

EKLER LİSTESİ

- EK-1:** Asar-ı İslamiyye ve Milliye Tedkik Encüme'nin kuruluşunun ilk etapta “*Türkiyat Encümeni*” ismiyle teklif edildiğini gösterir 1 Mart 1331 (14 Mart 1915) tarihli Maarif Vekaletine ait müsvedde.....377
- EK-2:** “*Türk Medeniyetiyle*” kelimesinin kırmızı kalemle çizilerek yerine yine kırmızı kalemle “*İslamiyye ve Milliye*” kelimelerinin ilave edildiğini gösteren Maarif Vekaletinin 5 Mart 1331 (18 Mart 1915) tarihli müsveddesi.....378
- EK-3:** Türkiyat Enstitüsü kurulması hakkında Köprülüzade Mehmet Fuat, Necip Asım ve İsmail Hakkı Beyler tarafından 17 Haziran 1339 (17 Haziran 1923) tarihinde Darülfünundan Maarif Vekalet-i Celilesine gönderdikleri takrir. 379
- EK-4:** Mehmet Fuat Köprülü'nün Türkiyat Enstitüsü ile İlgili Olarak 7 Mart 1925 tarihinde Maarif Vekiline yazdığı mektup.....380
- EK-5:** Türkiyat Enstitüsünün İstanbul Üniversitesi yanında bulunan Seyyid Hasan Paşa Medresesinde bulunan binasının girişi.....381
- EK-6:** Mehmet Fuat Köprülü'nün Türkiyat Enstitüsü binasında sergilenen çalışma masası ve ofis eşyaları.....382
- EK-7:** *Türkiyat Mecmuası*nın yayın amacını gösteren I. cildinin iç kapağı.....383
- EK-8:** Maarif Vekaleti tarafından 1925-1926 yılları arasında düzenlenen “*Milli Arma Müsabakası*” neticesinde “*Türkiye Arması*” olarak seçilen Namık İsmail Bey'in çalışması.....384

KISALTMALAR LİSTESİ

AYB	Azerbaycan Yurt Bilgisi
ALH	Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
AOH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
bk.	Bakınız
C:	Cilt
CCA	Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri
COA	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri
çev.	Çeviren
DİFM	Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası
DTCFD	AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
HBH	Halk Bilgisi Haberleri
İFM	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
MOG	Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte
MSOS	Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen
OLZ	Orientalistische Literaturzeitung
PhTF	Philologia Turcicae Fundamenta
s.	Sayfa
ŞM	Şarkiyat Mecmuası
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TDED	Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TK	Türk Kültürü
TM	Türkiyat Mecmuası
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı “Belleten”
TTK Belleten	Türk Tarih Kurumu Belleten
UJb	Ungarische Jahrbücher
vb.	Ve Benzeri
vd.	Ve Diğerleri
yay.	Yayımlayan
yay.haz.	Yayıma Hazırlayan
y.y.	Yayımcı Yok

GİRİŞ

II. Meşrutiyetten itibaren Türk tarih yazıcılığını Anadolu Türklüğü'nün yeni kimlik arayış serüveni olarak tanımlayabiliriz. Bu arayış aslında, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlamıştır. İbrahim Şinasi, Tanzimat'ın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa'nın şahsında vücut bulduğunu söylediği “*yeni insan tipi*”nde, tahayyülündeki Osmanlı toplumunu tanımlamıştır. Bu yeni insan tipinin en ayırt edici özelliği ise düşündüklerinde Batıyı örnek almasıdır. Çünkü, Şinasi'ye göre medeniyet sadece Avrupa medeniyetidir. Sonraki yaklaşık yüzyıllık dönemde Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler bu fikirden yola çıkarak hareket etmişler,¹ devamında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile de Cumhuriyet'in fikri temelleri atılmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ile, Gazi Mustafa Kemal'in “*medeni ve asri bir heyeti içtimaiye*”² olmak şeklinde tanımladığı ulus-devlete geçiş süreci başlatılmıştır. Ancak bu süreç her toplumsal değişimde olduğu gibi büyük bir dirençle³ karşılaşmıştır. 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nun uygulamaya konması ve İstiklal Mahkemelerinin devreye girmesiyle bu köklü değişim için uygun ortam oluşmuştur. Gazi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kurumsal ve toplumsal dönüşümü sağlayacak devrimleri birer birer uygulamaya soktukları bir dönem yaşanmıştır. Bu dönem kabaca 1925 ile 1937 yılları arası olarak tespit edilebileceği gibi tezimizin konusunu oluşturan tarih aralığı ile örtüştüğü görüşündeyiz.

Gazi Mustafa Kemal, yeni bir ulus-devlet tasarlarlarken, bu hedefe ulaşmanın en önemli yöntemini yeni bir milli tarih anlayışı ve yeni bir millet tanımı ortaya koymak olarak belirlemiştir. Yüzlerce yıldır ümmet olarak yaşamış, kimliğini dini üzerinden tanımlamış bir topluma Türk olduğunu hatırlatmak gerekiyordu.

“*Her bunalım döneminde toplum, tarihine dönerek ondan referanslar edinmek eğilimindedir.*”⁴ Bu görüşe uygun olduğunu düşündüğümüz icraatlardan biri olarak, Gazi Mustafa Kemal tarafından, Mehmet Fuat Köprülü görevlendirilerek

¹ M. Fatih Kanter, “Şinasi'nin Şiirinde Yeni İnsan Tipi”, *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl 39, Sayı 462, 1961, s. 617-619.

² *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, C: XVIII, Birinci İçtima, 1 Mart 1922, s. 8.

³ İlber Ortaylı bu değişimi şöyle açıklamıştır; “*Türkiye’de modernleşme tarihi bir zorunlulukla ortaya çıktı. Kaçınılmaz olan, değişikliğin kendisiydi. O değişikliğin yöntemleri çatışma konusu oldu. İnsanlar zorunlu modernleşmeye Batıcılık, Doğuculuk, İslamcılık, Ulusçuluk, Müdahalecilik ve Liberalizm gibi kavramlarla girdiler.*” bk. İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, 22. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 30.

⁴ Fatih M. Dervişoğlu, *Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2015, s. 13.

12 Kasım 1924 tarihinde Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü kurulması sağlanmıştır. Enstitü; Türk kültür ve medeniyetinin bütün kollarında araştırma ve incelemeler yapmakla vazifelendirilmiş ve bu amaçla *Türkiyat Mecmuası*nı 1925'te yayımlamaya başlamıştır.

Bu açıklamaların ışığında çalışmamızın problemini; *Türkiyat Mecmuası*nın ilk üç cildinin kapsadığı 1925-1933 yılları arasındaki tarih anlayışı oluşturmuştur. Mehmet Fuat Köprülü önderliğindeki *Türkiyat Mecmuası*nın çalışmalarının 1932'de Birinci Türk Tarih Kongresi'nde meydana getirilen Türk Tarih Tezi'ne ve ulus-devlet olma sürecine etkileri incelenmiştir. Bu dönem, siyasi kaygılardan nispeten daha uzak, bilimsel tarih yazımının ön planda olduğu bir süreci oluşturmuştur. Nitekim daha sonra, 1937'de İkinci Türk Tarih Kongresinde bu tez milli bir politika haline gelmiş ve tarih yazımı da bilimsel kaygıların ikinci planda olduğu ulusal bir görev telakki edilmiştir.

Tez çalışmamızı tarih bilimine katkısı ve önemi açısından değerlendirecek olursak; tezimize konu olarak seçtiğimiz *Türkiyat Mecmuası*nın ilk üç cildi, dokuz yıllık bir tarih aralığını kapsayan, 1374 sayfalık oldukça hacimli bir eserdir. Cumhuriyet'in hemen başında ve Gazi Mustafa Kemal'in desteği ile yayın hayatına başlamış bir tarih dergisidir. Türkiye'de bilimsel tarihçiliğin kurucu isimlerinden biri olan Mehmet Fuat Köprülü, derginin müdürü ve yazarı olarak çok önemli makaleler kaleme almıştır.

Ayrıca, Türkiyat Enstitüsüne yaptığımız ziyarette, Osmanlı Türkçesi olarak yayımlanan I ve II. ciltlerinin tamamının transkriptinin henüz yapılmadığı⁵, tıpkı basımının bulunmadığı anlaşılmıştır. Özellikle ilk iki ciltte bulunan makalelerin bütüncül bir yaklaşımla okunarak değerlendirilmesi, *Türkiyat Mecmuası*nın tarih anlayışının ortaya konması yeni tarih anlayışı açısından büyük önem taşımaktadır.

Çalışma metodu olarak, öncelikle tezin konusu ile ilgili olarak detaylı bir literatür taraması yapılmıştır. *Türkiyat Mecmuası*nın tarih anlayışının daha sarıh olarak ortaya konabilmesi için Osmanlı Türkçesi olarak yayımlanan ilk iki cildin henüz çalışılmamış olan makaleleri ve diğer bölümleri transkript edilmiş bu çalışmanın ardından makaleler metodik bir anlayışla tetkik edilerek detaylı ve geniş birer özeti çıkarılmıştır. Osmanlı Türkçesinin yapısından kaynaklanan, okuma

⁵ Türkiyat Mecmuasında bulunan makalelerden bazıları için bk. Mehmet Fuat Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, yay.haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

güçlüğü çekilen ve yanlış anlaşılabilir yabancı yazarların ve atıf yapılan eserlerin isimleri açık olarak tespit edilmiştir. Bu sayede *Türkiyat Mecmuası* ile ilgilenen araştırmacılara kolaylık sağlanması amaçlanmıştır. Makalelerin geniş özetlerinin çıkarılmasının ardından tarih metodolojisi açısından değerlendirilmiş, dönemin özellikleri ve derginin müdürü Mehmet Fuat Köprülü'nün Muhafazakar Tarih Tezi'de dikkate alınarak *Türkiyat Mecmuası*'nın tarih anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Türkiyat Mecmuası gerek yayımlandığı dönemde ve gerekse günümüzde Türk tarih yazıcılığı açısından hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Günümüz itibarı ile *Türkiyat Mecmuası* hakkında sadece bir yüksek lisans tezi çalışması yapılmıştır.⁶ *Hayat* mecmuasının 3 Mayıs 1928 tarihli nüshasında da bu konuda şu yorum yapılmıştır:

*“Bir mecmua ki herkese göğsümüzü gere gere ilmi mesaimizin kıymetli bir eseri olarak takdim edebiliriz. Bu münasebetle Türkiyat Enstitüsünün tesisine lakayd kalan matbuatımızın Türkiyat Mecmuasıyla da alakadar olmadığını tarihi tefrika namı altında yapılan gevezeliklere sayfalar ayırdıkları halde karilerine birkaç satırla olsun Türkiyat Mecmuasının intişarını haber vermek lüzumunu hissetmediklerini teessürle kaydetmekten kendimi alamıyorum.”*⁷

Bu çerçevede, *Türkiye’de Tarihçiliğin Kısa Geçmişi* başlıklı birinci bölümde, Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinin de kaynağını teşkil eden Osmanlı tarih yazımı ele alınmıştır. Osmanlı tarihçileri, çağdaşı oldukları tüm Orta Çağ tarihçileri gibi devletin maaşlı memurlarıydılar. Dolayısıyla devletin ve sultanın meşruiyetini savunan hanedan temelli tarihçilik Cumhuriyet’e kadar varlığını sürdürmüştür. Genel çerçeveden bakıldığında, Osmanlı düşünce sistemi kendini İslam medeniyet dairesinin bir parçası olarak görmüş ve her konuda olduğu gibi İslamiyet, tarih yazımının da itici gücü olmuştur.

Avrupa’da pozitivist tarihçilik etkili olurken, Tanzimat ile birlikte, Osmanlıcılık, İslamcılık ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Türkçülük akımları Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkmıştır.

II. Meşrutiyet, Türk tarihçiliğinin kurumsallaşmaya ve ilk bilimsel eserlerin verilmeye başladığı bir dönem olmuştur. Osmanlı tarihçilerinin birçoğu Osmanlı’yı

⁶ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>, 03.04.2024

⁷ “Türkiyat Mecmuası”, *Hayat Mecmuası*, C: III, Sayı 75, 1928, s. 468.

artık dünya tarihinin bir parçası olarak gören eserler vermeye başlamışlardır. İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarda olduğu bu dönemde Türkçülük akımı güçlenmiş ve adeta devletin resmî ideolojisi olmuştur. Cumhuriyet döneminin fikri altyapısının oluşmasına etki eden, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi aydınlar bu dönemde yetişmiş ve eserler vermiştir. Bilimsel Türk tarihçiliğinin ilk örneği olan Mehmet Fuat Köprülü'nün de zihinsel altyapısı ve ilk eserleri yine bu dönemde ortaya çıkmıştır.

İkinci bölümde, *Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih Çalışmaları* ele alınmıştır. Bu dönemde yapılan tarih çalışmalarının daha iyi anlaşılması amacıyla öncelikli olarak Gazi Mustafa Kemal'in tarih ile ilgili görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet'in daha ilk yıllarından itibaren, II. Meşrutiyet ile başlayan tarihin kurumsallaştırılması çalışmalarının devamı niteliğinde adımlar atılmıştır. Bir taraftan Osmanlı'dan devralınan kurumlar geliştirilirken bunlara yenileri eklenmiştir. Bu amaçla; ikinci bölümün alt başlıkları halinde, 1924'te kurulan Türkiyat Enstitüsü ve Türk Tarih Encümeni, 1930'da anonim olarak yazılan *Türk Tarihi'nin Ana Hatları* kitabı ve 1931'de kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti hakkında bilgiler verilmiştir. Cumhuriyet ile başlatılan tüm bu faaliyetlerin neticesinde 1932'de Birinci Türk Tarih Kongresi ve bu toplantının bir hasılası olarak ortaya çıkan Türk Tarih Tezi incelenmiştir.

İkinci bölümün genel bir değerlendirmesi olarak da *Yeni Bir Kimlik İnşası ve Erken Cumhuriyet'te Tarih* alt başlığı altında, ulus-devlete geçme sürecinde tarih yazımının yeni Türk Milleti'ni nasıl tanımladığı ortaya konmuştur. İslam medeniyeti tarihinin bir parçası olarak hanedana dayanan tarih anlayışından, köklerini Orta Asya Türklerinde arayan ve dünya tarihinin bir parçası olarak gören bir tarih anlayışına geçiş açıklanmıştır.

Çalışmamızın temel konusunu teşkil eden üçüncü ve son bölüm, *Türkiyat Mecmuası ve Tarih Anlayışı (1925-1933)* ana başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu bölümde çağdaş Türk tarihçiliğinin öncülerinden biri sayılan Mehmet Fuat Köprülü'nün *Hayatı ve Tarihçiliği* alt başlıklar halinde açıklanmıştır. 1890'da İstanbul'da doğan Köprülü, edebiyatçılığının yanında Türk tarihçiliğinde de öncü bir isim olmuştur. Siyasete de atılan Köprülü, 76 yıllık ömründe birçok eser bırakarak 1966'da İstanbul'da vefat etmiştir. O, Ziya Gökalp'in tesirinde olarak Fransız tarihçiliğinden etkilenmiş ve Türk tarihini bir bütün olarak ele almıştır. 1932'de

Birinci Türk Tarih Kongresinde ortaya konan ve 1937’de İkinci Türk Tarih Kongresinde resmi ideoloji haline gelen Türk Tarih Tezi’ne katılmamıştır. Köprülü, bilimsel tarzı ile tarihçiliğimizde bir ekol oluşturarak adeta yeni bir çıkır açmıştır.

Türkiyat Mecmuasının Yazar Kadrosu bölümünde ise; dergide makaleleri yayımlanmış, Mehmet Şerafettin Yaltkaya, Zeki Velidi Togan ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi Türk yazarlar, Wilhelm Barthold, Clement Huart, Vilhelm Thomsen ve Wilhelm Friedrich Carl Giese gibi yabancı yazarlar kısaca tanıtılmıştır.

Türkiyat Mecmuasının Tarih Anlayışı başlığı altında, derginin üç cildinde yayımlanmış makaleler ve yazarlarından hareketle tarih anlayışı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu amaçla ilk olarak, derginin kapağında bulunan meşale taşıyan kurt sembolünün anlamı ve seçilme amacı incelenmiştir. Türkiyat Enstitüsü’nün kuruluş amaçları ışığında mecmuanın yayın hayatına başladığı dönemin özellikleri, yazar kadrosu, yazarlarının tarih anlayışları ve makalelerin içerikleri değerlendirilmiştir.

Tezin son alt başlığı olarak, *Türkiyat Mecmuasının Dönem Tarih Yayıncılığındaki Yeri* ismi altında ele alınmıştır. Tezimizin tarih aralığını meydana getiren 1925-1933 yılları arasına tesadüf eden dönemde *Türkiyat Mecmuası* ile birlikte *Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuasının* devamı olan *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* ve *Türk Yurdu* gibi Osmanlı’dan Cumhuriyet’e miras kalmış olan dergiler de faaliyette bulunmuştur. Bu dergilerle birlikte *Yeni Türkistan* ve *Azerbaycan Yurt Bilgisi* gibi şahsi teşebbüslerle neşredilen dergiler olduğu gibi, halka hitabeden popüler ve tefrika tarzında tarih yayımları yapan gazete ve mecmualar yine bu dönemde neşredilmişlerdir.

Türkiyat Mecmuası ise bizzat Gazi Mustafa Kemal’in talimatı ile kurulan Türkiyat Enstitüsü’nün yayın organı olmakla ve Cumhuriyet döneminin Türkoloji alanında çağdaş ve bilimsel esaslara uygun yayım yapan ilk tarih dergisi sıfatıyla diğerlerinden ayrılmıştır. *Türkiyat Mecmuası* popüler tarihçiliği ya da konjonktürel siyaseti önceleyen bir tarih anlayışından uzak kalmış, sorumlu müdürü Mehmet Fuat Köprülü’nün Muhafazakar Tarih Tezi’ni ortaya koyacak şekilde bilimsel tarih yazımına önem vermiştir. Bu özelliğiyle *Türkiyat Mecmuasının* Türk tarihçiliğine getirdiği yeni bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARİHÇİLİĞİN KISA GEÇMİŞİ

Ulus devletlerin ortaya çıktığı süreçte, çağdaş milletler ben kimim? sorusuna cevap aramışlar, bir kimlik problemi şeklinde ortaya çıkan bu sorunun cevabını, XIX. yüzyıldan itibaren tarih bilimi sayesinde kadim geçmişlerinde bulmuşlardır. Türk Milleti açısından XIX. yüzyılın sonundan itibaren cılız bir tempo ile başlayan Türk kimliği ile ilgili tarih çalışmaları, yeni Türk Devletinin kuruluşu ile ivme kazanmıştır.

Türk Ulusçuluğunun inşa süreci olarak da tanımlayabileceğimiz cumhuriyetin ilk dönemlerindeki tarih çalışmalarının ve yine bu kapsamda *Türkiyat Mecmuasının* tarih anlayışının ortaya konması önem arz etmektedir. Bu amaçla da Türk tarih yazıcılığının Cumhuriyetin ilanına kadar geçirdiği tekamül aşamalarının ve değişimin ortaya konmasının konunun daha iyi anlaşılması açısından önemli olduğu değerlendirilmiştir.

1.1. Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Osmanlı Tarih Yazıcılığı

Türkiye’de tarih yazıcılığının Osmanlı Devleti’nin kuruluşu ile başladığı kabul edilmekle beraber, XV. yüzyıl başlarına kadar geçen süre kaynak yetersizliği nedeniyle belirsizdir. Kuruluşu takip eden XIV. asır boyunca kaleme alındığı tespit edilmiş hiçbir Osmanlı tarihi günümüze ulaşmamıştır. Bu dönemle ilgili tarihi bilgilere Nicephoros, Pachymeres, Kantakuzenos gibi Bizanslı tarihçiler, İbn Batuta gibi Arap gezginler ile takvimler, menakıpnameler ve özellikle Yazıcıoğlu Ali’nin İbn Bibi’den istifade ile yazdığı *Tevarih-i Al-i Selçuk* gibi eserler sayesinde ulaşılabilmektedir.¹

Türk tarihçiliği açısından genel bir kabul olmak üzere XV. yüzyıl tarih yazıcılığının başlangıcı, Şair Ahmedî ve Şeyhoğlu Mustafa’da ilk öncüler olarak değerlendirilmiştir.² İlber Ortaylı, Aşıkpaşazade’yi referans göstererek Yahşi Fakihle Osmanlı tarih yazıcılığının başladığını belirtirken,³ Nihal Atsız ise Türk tarihçiliği

¹ Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 1, Bahar 2013, s. 272.

² Şehabettin Tekindağ, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Belleten*, C: XXXV, Sayı 140, Ekim 1971, s. 656.

³ İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, 2. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011, s. 86.

açısından bu başlangıcı Orta Asya'ya taşıyarak Bilge Tonyukuk'u ilk Türk tarihçisi olarak kabul eder.⁴

XV. yüzyılda başlayan Osmanlı tarih yazıcılığının ilk temsilcisi 1412'de vefat eden Şair Ahmedî olup Süleyman Şah adına kaleme aldığı *İskendername* isimli eserini Yıldırım Beyazıt'a, *Dasitan-ı Tevarih-i Mülük-i Al-i Osman* isimli eserini ise Şehzade Süleyman Çelebi'ye sunmuş, Ahmedî'nin bu çalışmaları Osmanlı tarih yazıcılığının ilk örneğini teşkil etmiştir.⁵

XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl ortalarına kadar olan dönemde Arapça ve Farsça olarak yazılmış birçok eser Türkçeye çevrilerek Anadolu'da hüküm süren beylere arz edilmiş, bu tercüme eserler sayesinde XV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı tarih yazıcılığı gelişmeye başlamıştır. Bu tercüme faaliyetlerinden Yazıcıoğlu Ali'nin 1424'te tercüme ettiği İbn Bibî'nin *el Avamirü'l-Alaiyye fi Umuri'l-Alaiyye* isimli eseri dikkat çekicidir.

Tarih alanında XIV. yüzyılın son dönemlerinde başlayan bu tercüme çalışmaları neticesinde her açıdan Rönesans olarak adlandırılan Fatih devri meydana gelmiştir.⁶ Fatih Sultan Mehmet döneminde kuruluştan kendi devrine kadar Osmanlı hanedanının yazılması çalışmaları ön plana çıkmış bu sayede bir tarih bilinci meydana gelmiştir. Bu dönemde kullanılan tarih yazma usulü yani menakıpnameler uzun süre Osmanlı tarih yazımında etkili olmuş,⁷ saray tarihçiliği olarak tanımlanabilecek şehnamecilik başlamış,⁸ Fatih'in, manzum bir Osmanlı tarihi yazmakla görevlendirdiği Şehdi ilk şehnameci olarak tayin edilmiştir.⁹

Fatih Devri'nde yazılmış olan önemli eserler arasında, Tursun Bey tarafından kaleme alınan ve Fatih'i Timur'a benzettiği *Tarih-i Ebu'l Feth*¹⁰, Şükrullah'ın *Behçetü't-Tevarih*, Enveri'nin *Düstürname*, Karamanlı Nişancı Mehmet Paşa'nın *Tevarih-i Selatin-i Osmaniye* isimli kitaplar ön plana çıkmıştır.

XV. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığında II. Beyazıt dönemi özel bir yere sahiptir. Belli bir kurala tabii kalınarak yazılan ilk Osmanlı tarihleri bu dönemde

⁴ Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysan Basım ve Yayın, İstanbul, 1992, s. 98.

⁵ Tekindağ, Osmanlı Tarih Yazıcılığı, s. 656-657.

⁶ Tekindağ, Osmanlı Tarih Yazıcılığı, s. 657.

⁷ Tekindağ, Osmanlı Tarih Yazıcılığı, s. 657-658.

⁸ Abdülkadir Özcan, "II. Beyazıt Devri Tarihçiliği ve İlk Standart Osmanlı Tarihleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 2, Güz 2013, s. 142-143.

⁹ Erdal Taşbaş, "Klasik Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış", *MJH Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, C: I, Sayı 2, 2011, s. 217.

¹⁰ Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi I Kökenler*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013, s. 413.

meydana getirilmiştir. Aşıkpaşazade'nin kaleme aldığı *Tevarih-i Al-i Osman*, Neşri'nin kaleme aldığı *Kitab-ı Cihannüma*, İbn Kemal'in *Tevarih-i Al-i Osman* ve İdris-i Bitlisi'nin Farsça yazdığı eseri *Heşt-Bihişt* adlı kitapları bu dönemin önemli eserleridir. İdris-i Bitlisi'nin *Heşt-Bihişt* isimli eseri daha sonra Osmanlı müverrihleri açısından takip edilecek bir usul ve yol haline gelmiştir.¹¹

XV. yüzyılda sade bir Türkçe ile tarih yazıcılığı ve Farsça şehname türü örneklerin verildiği görülmüştür. Sultan II. Beyazıd hem halkta hem de toplumun ileri gelenlerinde bunun neticelerini görmüş, bu sayede hem devletin kültürel meşruiyeti sağlanmış hem de Osmanlı Devleti'nin propagandası yapılmıştır.¹²

XVI. yüzyılda tarih anlayışına etki eden en önemli unsur dini argümanlarla meşruiyet kazanma çabaları olmuştur. 1502'de İran'da Şii Safevi hanedanının iktidara gelmesiyle Safevi Devleti'nin Şiilik propagandaları Anadolu'da etkili olmuş ve halkın Sünni ve Kızılbaş olarak ikiye ayrılması Osmanlı için bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak da yaklaşık yüzyıl sürecek Osmanlı-Safevi mücadelesi başlamıştır. Bu dönemdeki Osmanlı tarih yazıcılığı genel anlamda başka bir Müslüman devlet ile yapılan bu mücadeleyi meşrulaştırmak üzerine kurgulanmıştır.¹³

Yavuz Sultan Selim devrinde Mısır ve Suriye'nin zapt edilmesi ile Osmanlı tarih yazımında “*sene sene yazan kısa ve münakkah*” Arap tarihçiliğinin tesirleri görülmeye başlamıştır.¹⁴ Yavuz Sultan Selim'den itibaren Halifeliğin Osmanlı sultanlarına geçmesiyle yine bu dönemde dini taassup yükselişe geçmiş bu da tarih yazıcılığına yansımıştır.¹⁵

Kanuni Sultan Süleyman devrinde ise eski tarih yazım usulü devam ettirilmiş, *Tevarih-i Al-i Osman* tarzı tarih yazıcılığı ile birlikte Selimnameler'in yerini Süleymannameler almıştır. Fatih devrinde kurulan Şehnamenüvislik ise bu dönemde artık kurumsallaşmıştır.¹⁶

¹¹ Özcan, Osmanlı Tarihçiliğine, s. 275.

¹² Cornell Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, s. 247-248.

¹³ Ahmet Güneş, “Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C: XVII, Sayı 17, 2005, s. 24-25.

¹⁴ Tekindağ, Osmanlı Tarih Yazıcılığı, s. 659.

¹⁵ Taşbaş, Klasik Osmanlı Tarih, s. 220.

¹⁶ Özcan, Osmanlı Tarihçiliğine, s. 276-277.

XVI. yüzyılın önemli tarihçilerinden biri Lütü Paşa'dır. *Tevarih-i Al-i Osman* isimli eserinde, 1553 tarihine kadar Kanuni Sultan Süleyman dahil Osmanlı Padişahlarının saltanat dönemlerinde meydana gelen hadiseleri kronolojik bir sıra ile anlatmıştır.¹⁷ Lütü Paşa'nın siyasetname tarzında yazdığı diğer önemli bir eseri de *Asafname*'dir. Dört bölümden oluşan eserde, Osmanlı teşrifat ve teşkilat yapısı ile yönetimde meydana gelen aksaklıklardan bahsedilmiş olup bu konularda yazılan ilk eser olma özelliği taşımaktadır.¹⁸

Bir başka önemli tarihçi de Hoca Sadettin'dir. *Hoca Tarihi* olarak da bilinen *Tacü't-Tevarih*, Osmanlı bilim tarihini aydınlatan bir eser konumunda olup, beş ciltlik bu kitap aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan I. Selimin saltanatının sonuna kadar meydana gelen olayları da içermektedir.¹⁹

Gelibolulu Mustafa Ali XVI. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığında *Künhü'l-Ahbar* isimli eseri ile özel bir yere sahiptir. Eser dört ciltten meydana gelmiş olup Gelibolulu Mustafa Ali *Künhü'l-Ahbar*'ı bir tarih ansiklopedisi olarak nitelemiştir.²⁰

İbrahim Peçevi'de bu yüzyılın önemli tarihçilerinden biridir. 1520-1639 yılları arasındaki olayları kapsayan *Peçevi Tarihi* isimli eseri dönemin en önemli kaynakları arasında gösterilmiştir. Peçevi'yi önemli kılan diğer bir hususta, Macar kaynaklarını da kullanması neticesinde yabancı eserlerden faydalanan ilk Osmanlı tarihçisi olmasıdır.²¹

Kemal Karpat'a göre Osmanlı medeniyetinin "olgunlaşma dönemi"²² olan XVII. yüzyıl tarih yazıcılığına baktığımızda; geçen yüzyıldan intikal eden tarzın devam ettirildiği, dünya tarihi, genel Osmanlı tarihi, vakayiname ve monografilerin yazımında büyük bir artışın olduğu görülmektedir. Vakayiname tarzının; gazaname, fetihname, şehir tarihi gibi alt türlerinde de bu dönemde eserler verilmiştir. Fatih Sultan Mehmet devrinde başladığı kabul edilen şehnamecilik türünde eserlerde verilmesine rağmen, vekayinüvisliğin bu yüzyılda başladığı söylenebilir. Münşeat, ansiklopedi ve kanunnamelerin de hazırlandığı XVII. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı ve bunun farkına varıldığı bir devir olmuştur. Buna paralel

¹⁷ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 90.

¹⁸ Mehmet İpşirli, "Asafname", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: III, Ankara, 1991, s. 456.

¹⁹ Taşbaş, *Klasik Osmanlı Tarih*, s. 220-221.

²⁰ Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali*, s. 253, 255.

²¹ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, s. 212.

²² Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 31.

olarak soruna çözüm arayan, ıslahat ile ilgili siyasetname türünde eserler de verilmiştir.²³

XVII. yüzyılın önde gelen müelliflerinden biri de Kâtip Çelebi olup müellif, *Fezleke* ve özellikle *Keşfü'z-Zünun* isimli eserleriyle bu yüzyıla damgasını vurmuştur. Onu önemli kılan özellikleri; *İrşadü'l-Hayara fi't-Tarihi'l-Yunan ve'r-Rum ve'n-Nasara* isimli eserinde ilk defa Yunan ve Roma tarihi çalışmış olması aynı zamanda miladi tarihi kullanmasıdır.²⁴

Diğer önemli bir isim de Evliya Çelebi'dir. Seyahatname türünde dünya çapında bir eser sayılan *Evliya Çelebi Seyahatnamesini* yazmıştır. Koçi Bey'de yine bu dönemde, kendi ismiyle anılan ve layiha tarzında yazdığı risalelerini kaleme almıştır. Bu eserinde devletin gerilemesine neden olan bozulmaları ve çözüm yollarını tespit ederek IV. Murad ve halefi olan Sultan İbrahim'e sunmuştur. Defter Emmini Ayn Ali Efendi, Osmanlı toprak sistemi, taşra teşkilatı ve merkezi bürokrasi hakkında ilk defa bilgiler veren *Kavanin-i Al-i Osman der-Hulasa-i Defter-i Divan* isimli eserini de bu yüzyılda yazmıştır.²⁵

XVIII. yüzyılda Osmanlı tarihçiliğinde belirgin gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelere baktığımızda, Vakanüvislik Divan-ı Hümayuna bağlı olarak kurulmuş ve resmi tarihçilik başlamıştır. Bu bağlamda ilk resmi vakanüvis Mustafa Naima Efendi olmuştur.²⁶ Diğer bir gelişme ise matbaanın Osmanlı'da kullanılmaya başlanması ile vakanüvis tarihlerinin ve özellikle tarih kitaplarının basılması gerçekleşmiştir. Bu sayede daha önceleri el yazması eserler 20-30 yılda halka ulaşırken, matbaa sayesinde daha olaylar tazeliğini korurken umuma teşmil bir hale gelebilmiştir.

Bu yüzyılda Avrupa devletleri ile münasebetlerin gelişmesi sefaretname tarzı eserlerde bir artış meydana getirmiştir. Sefaretnameler sayesinde Avrupa ahvalinin öğrenilmesi önemli bir konu haline gelmiştir. Aynı zamanda tarihçiler için önemli bir kaynak olmuş ve vakanüvislerce tarihlerine derç edilmiştir. Yine bu yüzyılda meydana gelen Fransız ihtilali ve Avrupa devletleriyle yoğun münasebetler Avrupa havadislerini Osmanlı tarihlerinin ayrılmaz parçası haline getirmiştir.²⁷ XVIII. yüzyılın diğer önemli bir olayı olan Lale Devri'nde görülen çeşitli batılılaşma

²³ Özcan, Osmanlı Tarihçiliğine, s. 279-281.

²⁴ Tekindağ, Osmanlı Tarih Yazıcılığı, s. 660.

²⁵ Özcan, Osmanlı Tarihçiliğine, s. 280.

²⁶ Bekir Kütükoğlu, "Vak'a Nüvis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLII, Ankara, 2012, s. 457-461.

²⁷ Zeki Arıkan, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", *Türk Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 84-85.

çabaları tarih alanına da etki etmiştir. Vakanüvis tarih yazımı geleneğinin zaman zaman dışına çıkılmış Avrupa'dan çeviri ve uyarlamalar tarzında eserler de ortaya konmuştur.²⁸

XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihçileri ve eserlerinden bazıları şunlardır: İlk vakanüvis olan Mustafa Naima Efendi aynı zamanda tarih sahasında Osmanlı ideolojisini oluşturmak görevini de üstlenmiştir. Bu amaçla asıl adı *Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulasati Ahbari'l-Hafikayn* olan *Naima Tarihi* isimli eserinde “yüz karası” olarak tanımladığı 1699 tarihli Karlofça anlaşmasını halk nezdinde kabul edilebilir bir hale getirmek için Hz. Muhammed'in Hudeybiye Anlaşması ile karşılaştırmıştır.²⁹ Bu dönemin diğer önemli bir tarihçisi ise Ahmet Resmi Efendidir. Monografi türünde olan ve 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşını anlatan *Hulasatü'l-İ'tibar* isimli eserini 1781'de kaleme almıştır. Biyografya alanında ise Osmanzade Taib'in, padişahlar ve vezirlerin biyografileri hakkındaki *Hadikatü'l-Mülük* ve *Hadikatü'l-Vüzera* adlı eserleri bu dönem tarih yazıcılığı açısından dikkat çekicidir. Erzurumlu İbrahim Hakkı, ansiklopedi olarak nitelenebilecek *Ma'rifetname*, Defterdar Sarı Mehmet Paşa ise III. Selim'in isteği üzerine ıslahat ve teşkilata dair *Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Ümera* isimli eserini yine bu dönemde meydana getirmiştir. Mehmet Giray'ın 1682-1703 yılları arasını kapsayan *Tarih-i Mehmet Giray* isimli eseri ise müstakil ilk Kırım tarihçesi olmuştur.³⁰

1.2. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Tarih Yazıcılığı

Osmanlı devleti Mustafa Reşit Paşa'nın 3 Kasım 1839 tarihinde İstanbul Gülhane parkında okuduğu fermanla Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan sürece girmiştir. Halil İnalcık, Tanzimat'ı, ekonomik ve toplumsal olarak çürümüş, yıkılmak üzere olan Osmanlı İmparatorluğunu yeniden kurmak için gösterilen çabalar olarak tanımlamıştır. Bu çabalar, bazen İmparatorluğun hâkim zümresi olan Müslümanlarla, tabisi olan Hristiyanların münasebetlerinin düzenlenmesi, bazen de İmparatorluğun Batı medeniyetine girmesi yönünde olmuştur.³¹

Tanzimat Döneminde en büyük tehlike olarak da Avrupa'da başlamış olan milliyetçilik akımlarının Osmanlı tebaası olan gayrimüslim unsurları bu yönde

²⁸ Zeki Arıkan, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik”, *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: VI, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1584.

²⁹ Mustafa Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 63-64.

³⁰ Özcan, Osmanlı Tarihçiliğine, s. 282-283.

³¹ Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 13-14.

harekete geçirmesi şeklinde tezahür etmiştir. Sonuç olarak “*millet sistemi*” yok olmaya başlamış, toplumsal yapıdan kaynaklanan “*milliyetler sorunu*” Osmanlı iç yapısında değişim hareketlerini tetiklemiştir.³²

Felsefe tarihçilerinin “*tarih yüzyılı*” olarak adlandırdıkları XIX. yüzyılda Avrupa’da pozitivist ve materyalist tarih anlayışı egemen iken,³³ Osmanlı’da dine dayalı anlayış yerini yeni dönemle birlikte hanedan tarih anlayışına bırakmıştır. Diğer bir ifade ile olayların yorumlanmasında ve açıklanmasında İslam tarihi belirleyici iken, Tanzimatla birlikte Osmanlı tabiiyetinde bulunan tüm milletlerin Osmanlı hanedanı etrafında birleştirilmesi amaç olarak belirlenmiştir.³⁴ Bir “*Osmanlı milleti*” meydana getirmek olarak tanımlayabileceğimiz bu amaca ulaşmak için de Osmanlılık fikri ortaya çıkmıştır. Bu düşünce ile dini katmanlara dayanan ve Müslüman tebaanın “*millet-i hakime*”³⁵ olduğu anlayış zamanla “*millet-i mahkume*” haline gelmiştir.³⁶

Tanzimat her alanda olduğu gibi tarihçilik alanında da büyük değişimlere neden olmuştur. Avrupa düşüncesi Türk aydınlarına açılmış, Bacon, Locke, Montesquieu, Rousseau gibi düşünürlerin fikirleri tanınmaya başlanmıştır.³⁷ II. Mahmut zamanında açılan Tercüme Odası ve daha sonra açılan yüksekokullarla yabancı dil öğretiminin yanında birçok aydın da yetiştirilmiş ve ülkedeki yabancı dil sorunu büyük ölçüde çözülmüştür. Encümen-i Daniş’in çabaları ile Avrupa menşeli birçok eser Türkçe’ye çevrilmiştir. Basında büyük gelişmeler olmuş, özel gazete ve dergiler yayımlanarak kamuoyu oluşturulmuş, kitap yayımı üzerindeki engellemeler kaldırılınca özellikle tarih alanındaki neşriyatta büyük artış yaşanmıştır.³⁸

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin en önemli tarihçisidir. Onu bu kadar önemli kılan, *Tarih-i Cevdet*, *Tezakir*, *Maruzat* ve *Kıyas-ı Enbiya* isimli eserleri yazmış olmasından kaynaklanmaktadır. Cevdet Paşa 1855’te Vakanüvisliğe getirilmiş ardından Encümen-i Daniş tarafından, Joseph von Hammer’in 1774 de bıraktığı

³² Fahri Yetim, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Düşüncesinde Arayışlar*, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 35.

³³ Fahri Özteke, “Tarihçiliğimizin Kurumsallaşması ve Bir Kültür Milliyetçisi Ahmed Zeki Velidi Togan”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C: III, Sayı 25, Kış 2018, s. 172.

³⁴ Arıkan, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e, s. 1584.

³⁵ *Millet-i Hakime* kavramı için bk. Fahri Yetim, “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: Millet-i Hakime Düşüncesi ve Etkileri”, *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 18, Aralık 2008, s. 71-84.

³⁶ Yetim, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e, s. 36-37.

³⁷ Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul, 1985, s. 137.

³⁸ Arıkan, Osmanlı Tarih Anlayışının, s. 86-87.

yerden 1825'e kadar Osmanlı tarihinin yazılmasıyla görevlendirilmiştir. *Tarih-i Cevdet* adıyla meydana getirilen eser toplam 12 ciltten meydana gelmiş ve son cildi 1884'te basılmıştır. Bu eseri önemli kılan özelliklerinden ilki herkesin anlayacağı tabirlerle ve “*kaba Türkçe*” ile yazılması, ikinci özellik olarak da diğer kaynaklardan ve arşiv belgelerinden faydalanılması ve her cildin sonuna bu kaynakların eklenmesi olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa diğer önemli bir çalışma olarak da İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin çevirisini yapmıştır.³⁹

Ahmet Cevdet Paşa'dan sonra vakanüvisliğe Ahmet Lütü Efendi getirilmiştir. Cevdet Paşa'nın bıraktığı, 1825-1826'dan başlayarak Osmanlı tarihini yazmaya başlamış, ancak bu çalışmasında sadece *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis*'i kaynak olarak kullandığı için eleştirilmiş ve 53 yıllık bir dönemi karanlıkta bırakmakla suçlanmıştır. *Sicil-i Osmani* yazarı Mehmet Süreyya Bey Osmanlı tarihinde meydana gelen bu boşluğu doldurmak amacıyla 9 ciltlik bir kitap yazmış, ancak bu eser İstanbul'da meydana gelen yangında yok olmuştur.⁴⁰

Bu dönem tarih yazıcılığı açısından Hayrullah Efendi'de ismi anılmaya değer diğer bir tarihçidir. Hayrullah Efendi, 1617 tarihine kadar olan olayları ele aldığı *Tarih-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye* isimli eseri ile modern tarihçi ile klasik Osmanlı tarihçisi arasında köprü vazifesi görmüştür. Osmanlı sultanlarının her biri için bir cilt olacak şekilde eserini yazmış, Hristiyan ve diğer İslam hükümdarları hakkında da bilgiler vermiştir.⁴¹

İlber Ortaylı'nın “*Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazılan ilk modern tarih sentezi*” olarak nitelediği Joseph Hammer'ın on ciltlik *Osmanlı Devlet Tarihi* isimli eser XIX. yüzyıl Türk tarih yazıcılığı açısından ayrıca önemlidir. Hammer bu eserinin dışında, iki ciltlik *Osmanlı Devlet Teşkilatı* ve diğer önemli bir çalışması olarak da dört ciltlik *Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi* isimli kitaplarını da yayımlamıştır.⁴²

1839 Tanzimat ve devamında 1856 Islahat Fermanları ile tüm halkların cins, mezhep, hak ve ödevler bakımından eşitliğini savunan Osmanlıcılık akımı öne çıkmıştır. Bu akımın önde gelen isimlerinden biri de Namık Kemal'dir. Rodos'ta bulunduğu sırada yazmaya başladığı *Osmanlı Tarihi* adlı kitabının ön sözünde tarih

³⁹ Arıkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, s. 1584-1586.

⁴⁰ Mükrimin Halil Yinanç, *Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 575.

⁴¹ Arıkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, s. 1587.

⁴² Ortaylı, Gelenekten Geleceğe, s. 35-37.

yazma amacını şöyle açıklar; “*Tarih yalnız erbab-ı hükümet için değil, efrad-ı millet için elzemdir.*”⁴³ Namık Kemal, çökmeye başlamış imparatorluğun kurtuluşunda tarihi ve özellikle yükselme dönemini çözüm yolu olarak görmüştür. *Evrak-ı Perişan* ve *Emir Nevruz*’da konu ettiği Yavuz, Fatih, Selahaddin Eyyubi ve Emir Nevruz gibi kahramanlarla milliyetperverlik ve vatanseverlik duygularını işlemiştir.

Osmanlılık ülküsüne dayalı tarih anlayışının yanında Türkçülük akımı da XIX. yüzyıl ikinci yarısından itibaren etkili olmaya başlamıştır. Avrupa’da bulunan öğrenciler vasıtasıyla, buradaki Türkoloji ve Türklerin İslamiyet’ten önceki tarihleri ile ilgili çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu’na gelmiştir. Joseph de Deguignes, Arthur Lumley Davids ve Leon Cahun’un çalışmaları Türk aydınlarını etkilemiştir. Bu kapsamda, Mustafa Celaleddin Paşa, *Eski ve Çağdaş Türkler* isimli eseriyle Türklerin Avrupalılarla akraba ve “*ari ırkın Turan kolu*”na bağlı olduklarını iddia etmiştir. Mustafa Celaleddin Paşa’nın bu eserinde “*Atatürkçü tarih tezinin esasları*” görülmektedir.⁴⁴

Bilimsel Türkçülüğün kurucusu sayılan Ahmed Vefik Paşa ise *Fezleke-i Tarih-i Osmani* isimli eserini okullarda okutulmak üzere yazmıştır. Kitabında Osmanlı tarihini kuruluş, yükseliş, çöküş vb. gibi altı bölüm halinde tasnif etmiştir. Son vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey’de bu yöntemi kendi eseri olan *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*’de kullanmıştır.⁴⁵

Bu dönemde askeri okullardan sorumlu Süleyman Hüsnü Paşa’nın liselerin ikinci sınıfları için yazmış olduğu *Tarih-i Alem* isimli kitabı da dikkat çekmektedir.⁴⁶ Süleyman Paşa bu eserine, Türklerin İslam öncesi dönemleri ile ilgili bir bölüm dahil etmiş bu yaklaşımını *Sarf-ı Türki* isimli yapıtında da tekrarlamıştır. Şemseddin Sami Bey ise *Kamus-ı Türki* isimli eseriyle Türk kimliğinin oluşmasına önemli katkılarda bulunmuş, Necip Asım’da *Türk Tarihi* adlı eseriyle bu alanda ilk kez derli toplu bir çalışma yapmıştır.

Ruslar’ın 1860’tan itibaren Orta Asya’da yayılmacı politikalar izlemeye başlaması, aynı dönemlerde Hindistan’ın İngilizlerce ve birçok İslam beldesinin de Avrupalı devletlerce işgal edilmesi Osmanlı İmparatorluğu’nda tepkilere ve II. Meşrutiyet’ten sonra daha da hızlanacak olan siyasi Türkçülüğün yükselişe

⁴³ Arıkan, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e, s. 1587.

⁴⁴ Arıkan, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e, s. 1587.

⁴⁵ Arıkan, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e, s. 1588.

⁴⁶ Arıkan, Osmanlı Tarih Anlayışının, s. 88.

geçmesine neden olmuştur. Özellikle Rus işgali altındaki bölgelerden gelen Türk aydınları da bu akımın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu aydınlardan biri de Yusuf Akçura'dır. Paris'te öğrenim gördüğü sırada *Osmanlı Saltanatı Müessesatı Tarihine Dair Bir Tecrübe* isimli tezini 1903'te yazmış, Enver Ziya Karal bu eserin önemini şöyle açıklamıştır:

*“Bir Türk yazarı ilk kez Fransızca olarak bu konuda olayları örgütlerle açıklamaya çalışmıştır; açıklamasında sıkı bir eleştiri yöntemi kullanmıştır. Tezin sonunda pratik bir sonuca varmıştır. Genç Türklerin uğrunda çalıştıkları Osmanlı Milleti oluşturma hareketi boş bir girişimdir. Tek çıkar yol ulusçuluktur.”*⁴⁷

Yusuf Akçura çalışmalarına devam etmiş ve 1904'te Mısır'da *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli esrini yayımlamıştır. Bu eserde, Avrupa'nın doğusu ile Asya'da dağınık bir vaziyette bulunan Türklerin birleşmesi gerektiği, Osmanlılık ülküsünün artık gerçekleştirilemeyeceği tespitinde bulunduktan sonra, İslam birliğinin sakıncalı olduğunu iddia etmiştir.⁴⁸

1.3. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Tarih Yazıcılığı

Tarık Zafer Tunaya'nın Osmanlı'yı kurtarmaktan ziyade müstakbel Cumhuriyet'in denendiği bir laboratuvar⁴⁹ olarak tanımladığı II. Meşrutiyet dönemi, 24 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-i Esasi'nin II. Abdülhamid tarafından yayımlanan bir hatt-ı hümayunla yeniden yürürlüğe konmasıyla başlamıştır.⁵⁰ II. Meşrutiyet dönemi; M. Şükrü Hanioğlu'na göre, “30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesine veya 20 Ocak 1921 tarihli *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*’nun neşri ya da Saltanatın ilga edildiği 1-2 Kasım 1922 tarihine”⁵¹ kadar devam etmiştir.

II. Meşrutiyet döneminin büyük bölümünde iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlıcılığı kamuoyu önünde resmî ideolojisi olarak benimsemekle birlikte gerçekte özgün bir milliyetçilik ideolojisini şekillendiriyordu. Bu milliyetçilik; siyasi olarak antiemperyalizm, ekonomik olarak devletçilik ve Türkçülük'ten oluşan eklektik bir modeldi.

⁴⁷ Arıkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, s. 1588-1589

⁴⁸ Arıkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, s. 1589.

⁴⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s. 118.

⁵⁰ Tunaya, Batılılaşma Hareketleri I, s. 60.

⁵¹ M. Şükrü Hanioğlu, “Meşrutiyet, Osmanlılarda Anayasal Saltanat Dönemi, 1876-1922”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Ankara, 2004, s. 388.

İttihatçı milliyetçiliğin Türkçülük vasfı üç özelliği ile öne çıkmıştır. “*Yazınsal-Dilsel Türkçülük*”de; halkın konuşma diline yakın bir dilin kullanılması için çaba harcanmıştır. “*Devletçi Milliyetçilik*” anlayışında ise; Osmanlı ülkesinin Türk vatani haline getirilmesi amaç olarak belirlenmiştir. “*Evrimsel ve Özümsemeci Türkçülük*” anlayışı ile de Türklerin yeni ulusal kültüründe İslam’ın ve Osmanlı’nın yok sayılmaması ve sindirilmesi hedefi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.⁵² İttihat ve Terakki’nin bu ideolojik anlayışı toplum hayatını olduğu gibi tarih yazımını da derinden etkilemiş, yayınların miktarında büyük artışlar meydana gelmiştir. Bu dönemle ilgili olarak Köprülüzade, “*Meşrutiyet’in ilanından sonra memlekette bir tarih modasıdır uyandı*” şeklinde yazmıştır.⁵³

II. Meşrutiyet döneminde tarih anlayışının şekillenmesinde; XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Avrupa’da İslam öncesi Türk Medeniyeti ile ilgili yapılan çalışmalar birinci derecede etkili olmuştur. Meydana gelen hürriyet ortamının İstanbul’u Rusya’da yaşayan Türk asıllı münevverler için cazibe merkezi haline getirmesi de diğer etkenlerden biridir. Bu aydınlar sayesinde fikir hayatı şekillenmiş, Türk tarihi bütüncül olarak ele alınmaya başlamış⁵⁴ ve Türkçülük-Turancılık anlayışı gelişmiştir. Bu Türk-Tatar aydınlardan, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Ayaz İshaki, Sadri Maksudi Arsal, Zeki Velidi Togan ve Mehmet Emin Resulzade önemli olanlarıdır.⁵⁵ Ayrıca; Kaşgarlı Mahmut’un çok önemli çalışması olan *Divan-ı Lügatu’t-Türk* yine bu dönemde ortaya çıkarılarak neşredilmiştir. Bu eser Türkoloji çalışmalarındaki bakış açısının genişlemesini sağlamıştır.⁵⁶ Diğer önemli bir etken olarak da Balkan Harbi’nin 1913’te hezimetle sonuçlanmasıdır. Bunun neticesinde de Hristiyanların ardından Müslüman unsurların dahi ayrılıkçı faaliyetleri,⁵⁷ İttihad-ı Anasır politikasının ardından İttihad-ı İslam politikasının da

⁵² Kemal Karpat, *Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980*, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 14-15.

⁵³ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Bizde Milli Tarih Yazılabilir mi?”, *Yeni Mecmua*, Sayı 22, 6 Kanunevvel 1917, s. 427.

⁵⁴ Ahmet Kanlıdere, “Çağdaş Türk Dünyası Tarih Yazıcılığı: Tarihsel Süreç, Eğilimler ve Kavramsal Sorunlar”, *Türk Tarihinin ve Tarihçiliğinin Meseleleri*, ed. Ahmet Şimşek ve Mehmet Topal, Yazıgen Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 79-80.

⁵⁵ Yusuf Akbaba, *Türkiye’de Eski Türk Tarihçiliği*, Yazıgen Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 25.

⁵⁶ Arıkan, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e, s. 1590.

⁵⁷ 1913 Balkan hezimetini ile ilgili olarak C.H.P. Edirne mebusu Şeref Aykut şöyle yazmıştır: “*İkinci Meşrutiyet biraz kıpırdanırken Balkan gönüllere bir tutuşkanlık verdi. Herkes şaşırmıştı ve herkes birbirine soruyordu: Hani kardeşleşmiş birleşmiş Osmanlı idik? Rum’u, Bulgar’ı, Sırp’ı bir yana bırakınız. Ya şu din kardeşlerimiz olanlara ne dersiniz? Onlar da bize kurşun attılar.*” bk. Şeref Aykut, *Kamalizm*, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1936, s. 22.

çökmesine neden olmuştur. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak da Türkçülük Osmanlı münevverleri arasında etkili bir düşünce akımı halini almıştır.

Dönemin Türk tarihçiliğine katkısı açısından baktığımızda, Mükrimin Halil Yinanç; bilimsel esaslara dayalı tarih çalışmalarının Türkiye’de ancak 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanından sonra başladığını söylemiştir.⁵⁸ Bu dönemde bilimsel tarihçilik kurumsallaşmış⁵⁹ oluşturulan bu kurumlar ve yayın organı durumunda bulunan dergiler bilimsel tarihçiliğimizin gelişmesine çok önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bunun ilk örneğini her ne kadar tarih dergisi olarak nitelenemese de *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası* oluşturur. Satı Bey tarafından 15 Şubat 1909 tarihinde daha çok eğitim öğretim konularında yayımlanmaya başlayan dergiyi önemli kılan husus ise tarih konularının derslerde işlenmesini içeren yazıları olmuştur.⁶⁰ Gerçek anlamıyla bilimsel tarih dergisi ise, 1910’da yayımlanmaya başlayan *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* olmuştur. Dergi, daha sonra yayımlanacak akademik dergileri, özellikle de *Belleten* dergisini etkilemiştir.⁶¹ Tarih-i Osmani Encümeni, 1909’da Sultan V. Mehmet tarafından Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey’e kapsamlı bir Osmanlı tarihi yazdırmak amacıyla kurdurulmuştur.⁶² Diğer önemli bir tarih dergisi ise, Türk Bilgi Derneği’nin yayın organı olan ve 1913-1914 tarihleri arasında yedi sayı olarak neşredilen *Bilgi Mecmuası*’dır.⁶³

Milli tarih bilinci ve bilimsel tarih anlayışına en önemli katkıyı Asar-ı İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni ve onun yayın organı olan *Milli Tettebular Mecmuası* yapmıştır. Encümenin başkanı Ali Emiri Efendi olup, derginin yazar kadrosunu, Mehmet Fuat Köprülü, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi Türk aydınları oluşturmuştur.⁶⁴ Milli tarih bilincinin oluşumunda etkili diğer önemli kurum Türk Ocaklarıdır. Türkçe’nin gelişimine katkı sağlamak ve Türk ırkının köklerini araştırmak amacıyla kurulan Türk Ocakları’nın yayın organı ise *Türk Yurdu Mecmuası* olmuştur. Türk Ocakları ve yayın organı olan *Türk Yurdu Mecmuası*

⁵⁸ Arıkan, Osmanlı Tarih Anlayışının, s. 91.

⁵⁹ Ortaylı, Tarih Yazıcılık, s. 94.

⁶⁰ Özteke, Tarihçiliğimizin Kurumsallaşması, s. 173.

⁶¹ Ahmet Özcan, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik, 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 114.

⁶² Fatih M. Dervişoğlu, *Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 269-271.

⁶³ Özteke, Tarihçiliğimizin Kurumsallaşması, s. 175.

⁶⁴ Fahri Özteke, “Asar-ı İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni’nden Afet İnan’a Milli Tarih Bilincinin İnşası”, *III. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, ed. Serdar Yavuz, Asos Yayınevi, Kahramanmaraş, 2017, s. 502-503.

Türkiye’de pozitivist tarih anlayışının oluşmasında ve Cumhuriyet dönemi ilk tarihçilerinin yetişmesinde etkili olmuştur.⁶⁵

II. Meşrutiyet’le birlikte tarihçiliğe felsefî ve eleştirel açıdan bakmaya çalışan eserler de verilmiştir. Mizancı Murat olarak da bilinen Murat Bey bunlardan biridir. Rodos’ta sürgünde bulunduğu sırada yazdığı *Tarih-i Ebu’l-Faruk* adlı eserinde Osmanlı tarihinin adeta felsefesini yapmaya çalışmıştır. Bu dönemin diğer önemli ismi Ali Kemal Bey olup, *Raşid Müverrih mi? Şair mi?* adlı kitabında Osmanlı tarihçiliğinin geçmişinin eleştirisini yapmıştır.

Yine bu dönemde şehir tarihçiliği kapsamında değerlendirilebilecek çalışmalar da yapılmış, Anadolu’daki Türk varlığına ilişkin değişik devrelerdeki kitabeler tespit edilip yayımlanmıştır. Halil Edhem Bey’in 1918’de yayımlanan *Kayseriyye Şehri* isimli eseri şehir tarihçiliği açısından dikkat çekici örneklerden biridir.

II. Meşrutiyet’le tarih artık halkın da ilgi alanına girmeye başlamış, bunun en güzel örneğini de “*tarihi sevdiren adam*” olarak da bilinen Ahmet Refik Altınay’ın *Tarih-i Umumi* isimli eseri teşkil etmiştir. Bu eser *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* tarafından forma forma yayımlanmış, bu sayede halkta tarih sevgisi, bilgisi ve bilincinin oluşmasında etkili olmuştur.⁶⁶

1.3.1. Türk Tarihçiliğinin Kurumsallaşması

1.3.1.1. Tarih-i Osmani Encümeni (1909)

II. Meşrutiyet’in ilanını müteakip siyasal ve sosyal hayatın canlandığı bir dönem başlamıştır. Bu ortamda Osmanlı Devleti’nin dayandığı ideoloji olan Osmanlıcılık akımını tahkim etme ve kapsamlı bir Osmanlı tarihi yazma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu amaçla önce Tarih-i Osmani Heyeti ardından da 27 Kasım 1909 tarihinde Sadrazam Hüseyin Paşa’nın teklifi ve Sultan Reşad’ın iradesi,⁶⁷ hamiliği ve şahsi parasıyla Tarih-i Osmani Encümeni kurulmuştur.⁶⁸

⁶⁵ Özteke, *Tarihçiliğimizin Kurumsallaşması*, s. 176.

⁶⁶ Arıkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*, s. 1590-1593.

⁶⁷ Abdülkadir Özcan, “Tarih-i Osmani Encümeni”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XL, Ankara, 2011, s. 83.

⁶⁸ Özcan, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik*, s. 112-113.

Sultan Reşad'ın tarih merakı, yeni bir Osmanlı tarihi yazdırma amacı ve Osmanlı milleti yaratma çabalarının bir aracı olarak teşekkül eden Tarih-i Osmani Encümeni Meşrutiyet yönetiminin ilk bilimsel kurumu olmuştur.

Tarih-i Osmani Encümeni Abdurrahman Şeref Bey başkanlığında on iki üyeden müteşekkil bir heyetle çalışmaya başlamıştır.⁶⁹ 9 Şubat 1910 tarihinde ilk kez toplanan encümen kuruluş amacı olan Osmanlı tarihini yazmak üzere Necip Asım ve Mehmet Arif Beyleri görevlendirmiştir. *Osmanlı Tarihi* kitabının ilk cildi Mayıs 1917'de yayımlanmış ancak büyük eleştiriler almıştır. I. Dünya Savaşının meydana getirdiği olumsuz etkiler ve ilk cildin aldığı olumsuz eleştiriler nedeniyle ikinci cilt yazılamamıştır.

Encümen tarafından 9 Şubat 1910 tarihli ilk toplantıda ayrıca iki ayda bir olmak üzere seksen sayfalık *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasının* yayımlanmasına karar verilmiştir. Bu mecmua, konusu tarih olan ve Türkiye'de yayımlanmış ilk tarih dergisi olma özelliğini taşımakta olup, 1 Şubat 1918 tarihine kadar iki ayda bir olmak üzere toplam 48 sayı yayımlanmıştır. Mütareke ortamının olumsuz şartlarında bir müddet neşrine ara veren dergi, 1 Haziran 1921 tarihinde 49-62. sayılar ve 1 Kasım 1923 tarihinde de 62-77. sayılar birleştirilerek neşredilmiştir.

Saltanatın kaldırılması nedeniyle; 4 Şubat 1924 tarihinde Abdurrahman Şeref Bey başkanlığında Babıali'de yapılan toplantıyla encümenin adı Türk Tarih Encümeni, mecmuanın adı ise *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* olarak değiştirilmiştir.⁷⁰

1.3.1.2. Türk Ocakları (1912)

II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından yürütülmekte olan Osmanlıcılık uygulamalarına karşı tepki olarak Türkçülük akımı ortaya çıkmıştır. Meydana gelen tepkilerin sonucu olarak da Türk aydınları tarafından birçok dernek kurulmuştur.

Türk Ocağı'nın kurulması ile ilgili ilk teşebbüs Askeri Tıbbiye Öğrencilerinden gelmiş, bu öğrenciler "*190 Tıbbiyeli Türk Evladı*" namıyla milliyet esasına dayanan bir dernek kurmak amacıyla bildiri hazırlayıp Türkçü aydınlara sunmuşlardır. Bu aydınlarla yapılan görüşmeler neticesinde 25 Mart 1912 tarihinde

⁶⁹ Tarihi Osmani Encümeninin ilk toplantısına katılan üyeleri; Başkan Abdurrahman Şeref Bey, Üyeler Ahmet Tevhit Bey, Ahmet Refik Bey, Ahmet Mithat Efendi, İskender Yanko, Hoci Bey, Efdaleddin Bey, Diran Kilikyan Efendi, Zühdi Bey, Ali Seydi Bey, Karoli Efendi, Mehmet Arif Bey ve Necip Asım Bey. bk. Özcan, Türkiye'de Popüler Tarihçilik, s. 114.

⁷⁰ Özcan, Türkiye'de Popüler Tarihçilik, s. 115-117.

Türk Ocağı Derneği kurulmuştur. Derneğin ilk başkanlığına Ahmet Refik Bey, ikinci başkanlığına Yusuf Akçura, genel sekreterliğine Mehmet Ali Tevfik Bey ve saymanlığına Fuat Sabit Bey seçilmişlerdir.⁷¹

Derneğin 13 Nisan 1912 tarihli nizamnamesinin ikinci maddesinde “*cemiyetin maksadı; Akvam-ı İslamiyenin bir rükn-i mühimi olan Türklerin milli terbiye ve ulumu, ictimai, iktisadi seviyelerinin terakki ve a’lasıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır*” şeklinde tanımlanmıştır. Aynı nizamnamenin beşinci maddesinde ise; asli ve fahri olmak üzere iki tür üye olduğu, asli üyelerin ancak Türklerden olabileceği belirtilmiştir.⁷²

Türk Ocağı’nın çalışmaları neticesinde henüz aydınlanmamış bir konu olan Türk etnik kökeni probleminin tarih alanındaki çalışmaların asıl odak noktası olması sağlanmıştır. Türk Ocağında faaliyet gösteren, Halide Edip (Adıvar), Mehmet Emin (Yurdakul), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Ahmet Ferit (Tek), Ahmet Ağaoğlu gibi edebiyatçı ve bilim insanları, Türk tarih, dil ve kültürü alanında çalışmalar yapmışlardır.⁷³

Türk Yurdu Cemiyeti’nin Türk Ocaklarına katılmasıyla dernek daha da genişlemiş, bu birleşme neticesinde Türk Yurdu Cemiyeti’nin *Türk Yurdu* isimli dergisi de Türk Ocakları’nın yayın organı haline gelmiştir. Dernek içinde yetişen aydınlar, Anadolu’da başlayan Millî Mücadele’ye fiilen iştirak etmişler ve kurulan yeni Türk Devleti’ni desteklemişlerdir. Cumhuriyet Halk Fırkası kurultayı 1931’de toplanarak *Halkevlerinin* kurulması kararı almış ve bu kapsamda Türkiye’deki tüm dernekler zaman içerisinde Cumhuriyet Halk Fırkasına devredilmiştir. Türk Ocakları da bu uygulamaya bağlı olarak 10 Nisan 1931 tarihinde feshedilmiş⁷⁴ ve Gazi Mustafa Kemal’in talimatı ile bütün mal varlığı Cumhuriyet Halk Fırkasına intikal etmiştir. Hamdullah Suphi Tanrıöver başkanlığında 10 Mayıs 1949 tarihinde yeniden açılan Türk Ocakları bugün hala faaliyetlerine devam etmektedir.⁷⁵

⁷¹ Yusuf Sarıınay, “Türk Ocağı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 545-546.

⁷² *Türk Ocağının Nizamname-i Esas ve Dahilisi*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1328, s. 3-4.

⁷³ Dervişoğlu, Türk Tarih Düşüncesi, s. 275.

⁷⁴ Türk Ocakları’nın faaliyetlerinin siyasete kayması ve C.H.F. politikalarının dışında ve hatta ona karşı olması ayrıca Türkiye sınırları dışına taşan Pantürkist görüşleri o dönemdeki Türk-Sovyet iyi komşuluk ilişkilerine zarar verdiği düşüncesi de kapatılmasında etkili olmuştur. bk. Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi (1930-1943)*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 54, 57,58.

⁷⁵ Sarıınay, Türk Ocakları, s. 546.

1.3.1.3. Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni (1915)

23 Mart 1915 tarihli irade-i seniyye ve Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in girişimiyle Asar-ı İslamiye ve Millîye Tedkik Encümeni diğer adıyla Encümen-i Tedkik kurulmuştur. Encümenin önemli üyeleri Darülfünun hocalarından olan, Ağaoğlu Ahmet, Halim Sabit, Ziya Gökalp, Köprülüzade Mehmet Fuat, Mustafa Şeref ile Meclis-i Sıhhiye Azası Hüseyinzade Ali, Gelenbevi İdadisi Müdürü Şemseddin, Eski Halep Defterdarı Ali Emiri Efendi ile Adliye Nezareti müfettiş-i umumi muavini Yusuf Kemal Beylerdir.

Encümenin kuruluş amaçları; İslam ve Türk medeniyeti ile ilgili, din, ahlak, hukuk, iktisat, lisaniyat, bediiyat, fenniyat, bünye-i ictimaiyye hakkında araştırmalar yapmak ve bunları yayımlamak olarak belirlenmiştir.⁷⁶

Encümenin kuruluş aşamasında, Maarif-i Umumiye Nezareti, Kalem-i Mahsus Dairesi'nce 14 Mart 1915 tarihinde müsvedde halinde nizamnamesi hazırlanmıştır. Nizamnamenin birinci maddesi; *“Türk Medeniyetiyle asar-ı ilmiyesi hakkında tetkikatta bulunmak ve netice-i tetkikatını neşretmek üzere ‘Türkiyat Encümeni’ namıyla bir heyet teşkil olunmuştur,”*⁷⁷ şeklinde düzenlenmiştir. Bu düzenleme ile encümenin adı Türkiyat Encümeni olarak tespit edilmiştir. Ancak 18 Mart 1915 tarihinde hazırlanan diğer bir evrakta ise, nizamnamede geçen *“Türk Medeniyetiyle”*⁷⁸ ibaresinin üstü kırmızı kalem ile çizilerek *“İslamiye ve Milliye”* tabiriyle değiştirilmiştir.⁷⁹ Bu son düzenleme ile Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni ismi ortaya çıkmıştır. Bu durum ilk bakışta İttihat ve Terakki'nin ülkenin kaderine tam olarak hakim olduğu bir dönemde şaşırtıcı görünmektedir. Ancak encümenin kurulduğu dönem dikkate alındığında, dünya Müslümanlarının başı olarak, Halife-Sultan'ın Cihat-ı Ekber ilan ettiği ve I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir devredir. Düşman birleşik donanması Çanakkale Boğazına dayanmış ve Hilafet başkenti tehdit altına girmiştir. Tüm Müslümanların desteğine ihtiyaç duyulan böyle bir dönemde, milliyetçi bir söylemin Halife'nin temsil ettiği ümmet anlayışına ters düşeceği açıktır. İttihat ve Terakki yetkililerince bu tehlikenin hesaba katıldığı düşüncesindeyiz.

⁷⁶ Nesimi Yazıcı, “Milli Tettebbular Mecmuası”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXX, Ankara, 2005, s. 83.

⁷⁷ bk. EK-1, s. 377.

⁷⁸ bk. EK-2, s. 378.

⁷⁹ COA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*, TS. MA. e, 1425/79.

Encümen ilk toplantısını 4 Nisan 1915 tarihinde Darülfünun'da yapmıştır. Bu toplantıda Ali Emiri Efendi başkanlığa, Fuat Köprülü'de katipliğe seçilmiştir. Encümen ayrıca yaptığı çalışmaları yayımlamak amacıyla *Milli Tettebular Mecmuası* adlı bir dergi çıkarmaya karar vermiştir. Sadece beş sayı yayımlanmasına rağmen dergi Türk tarih yazıcılığı alanında önemli bir etki yapmıştır.⁸⁰ Bu mecmua Türkiye'de bilimsel esaslarda yayım yapan ilk tarih dergisi olmuş ve *Belleten* dergisinin temeli atılmıştır.

Encümen-i Tedkik ve Türk Ocakları gibi kurumların çalışmaları sayesinde, Gazi Mustafa Kemal döneminde oluşturulacak milli tarih anlayışının temelleri atılmıştır. Bu kurumlar Osmanlı Hanedanı'nı yüceltmeye dayalı ve İslami tarih anlayışının yerine bilimsel tarih anlayışının yerleşmesini sağlamışlardır.⁸¹

Sonuç olarak kuruluşundan tarih sahnesinden çekildiği döneme kadar Osmanlı tarihçiliğini değerlendirdiğimizde; Orta Çağda hüküm süren tüm devletlerin aydınları gibi Osmanlı uleması da İmparatorluğun yönetici sınıfından yani asker zümreden maaşlı memurlarıydı. Bu sebepten gelecekleri Osmanlı sarayına bağlı olan bu sınıfa mensup vakanüvislerin bütün gayeleri Nizam-ı Alem'in muhafazasını sağlamak, olayları devlet açısından bakarak yorumlamak olmuştur. Vakanüvisler, tarihi hanedanın yüceltilmesi ve meşrulaştırılması olarak algılamışlar ve bu yönde çalışmalar yapmışlardır.⁸²

Osmanlı tarih yazıcılığı genel anlamda bir imparatorluk tarih yazımı özelliği taşımaktaydı. Tarihçiler aynı zamanda devletin seçkin tabakasından bir görevli konumunda olduklarından dolayı otoritenin yani padişahın iktidarının sorgulanması düşünülemezdi. Osmanlı tarihçisi için zaman ve mekân algısı padişahın iktidarı ile sınırlanmış durumdaydı, diğer zamanlarla ya da olaylarla kıyaslama yapma imkanına sahip değildi.⁸³

Osmanlı münevverlerinin bir kısmı daha XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa kroniklerine ilgi duymaya başlamışlarsa da Osmanlı tarih yazıcılığı Arap ve Fars kronikleri ile nasihatnamelerin etkisi altında olmuş,⁸⁴ temel motivasyon kaynağını ise

⁸⁰ Özcan, Türkiye'de Popüler Tarihçilik, s. 123.

⁸¹ Özteke, Asar-ı İslamiye ve Milliye, s. 503.

⁸² Halil Berktaş, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: IX, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2458.

⁸³ Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 41-42.

⁸⁴ Ortaylı, Tarih Yazıcılık, s. 85.

İslam tarih anlayışı teşkil etmiştir. Tarih olayın yani haberin anlatılması, iletilmesi olarak algılandığından bunun doğal sonucu olarak da tarih, yazmaya değer görülen olayların aktarımı olarak görülmüştür.⁸⁵

Osmanlı tarihçiliği içerik olarak siyasi, metot olarak ayrıntı ve detaya dayalı bir anlayışa sahip olmuştur. Buna rağmen diğer disiplinlerle bir bağı olmamış, ancak askeri ve diplomatik amaçları öncelemiştir.⁸⁶

XIX. yüzyılda Tanzimat ile birlikte Osmanlıcılık, İslamcılık ve yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkçülük ideoloji olarak etkili olmuştur. Ancak bu dönemde, hanedan esaslı tarih anlayışı da etkisini sürdürmüş, II. Meşrutiyet ile birlikte ise tarih kurumsallaşmaya başlamış ve bilimsel bir görünüm kazanmıştır.

Tüm bu değerlendirmelerin dışında olarak; Osmanlı tarih yazıcılığı milli kültürümüze çok önemli bir katkı yapmıştır. Selçukluların Arapça ve Farsçayı tercih etmelerine rağmen, ilk Osmanlı tarihçileri Ahmedî ve Aşıkpaşazade her zaman Türkçeyi kullanmışlardır. Hoca Saadetdin gibi Arapça ve Farsça terkipleri kullananlar olduğu gibi eserlerini çok sade bir Türkçe ile yazanlar da olmuştur.⁸⁷ Bunun da Türkçe'nin günümüze ulaşmasında önemli olduğu değerlendirilmiştir.

⁸⁵ Behar, İktidar ve Tarih, s. 43.

⁸⁶ Behar, İktidar ve Tarih, s. 20.

⁸⁷ Ortaylı, Gelenekten Geleceğe, s. 48.

İKİNCİ BÖLÜM

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ TARİH ÇALIŞMALARI

2.1. Atatürk ve Tarih

Gazi Mustafa Kemal'in neden yeni bir tarih anlayışına ihtiyaç duyduğunun ortaya konması, onun tarihe bakış açısının ve tarihten nasıl faydalandığının anlaşılması açısından önemlidir. Bu amaçla Gazi Mustafa Kemal'in de bir ferdi olduğu Osmanlı Devleti'nin tarih telakkisinin ve onun şekillendirdiği toplumun anlaşılması gerekmektedir.

Bir toplumu şekillendiren tarih anlayışının değişmesi ve ilerleme kaydetmesi ancak o toplumu radikal bir biçimde değiştirecek olayların yaşanması ile mümkündür. Savaşlar, devrimler ve felaketler gibi bir toplumun alıştığı hayat tarzı ve dünya algısında köklü değişiklikler yapan bu gibi buhranlar karşısında, toplumlar kadim tarihlerinden aldıkları gücü çıkış yolu olarak görmüşlerdir.

Osmanlı toplumu bu açıdan değerlendirildiğinde, XIX. yüzyıla kadar köklü bir değişime neden olacak bir hadise ile karşılaşmamıştır. Devletin başarısı sayesinde uzun bir barış dönemi (*Pax Ottomana*)¹ içerisinde İslamiyet, devlet yönetimi, fikir hayatı ve tarih anlayışı da dahil olmak üzere toplum yaşamının bütününe hakim olmuştur. Osmanlı tarih yazımı ve tarihçileri için İslam dini tarih anlayışının da temelini teşkil etmiştir. Osmanlı tarihi dünya tarihi içinde değil İslam tarihi içinde konumlandırılmıştır. İslamiyet'ten önceki devirler için sadece kutsal kitaplar referans alınmış, Türklere ve Orta Asya Türk tarihine neredeyse hiç yer verilmemiştir. Bu anlayışın sonucu olarak da Türk kimliği ümmet anlayışının içinde adeta yok olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin 1683'te yaşanan II. Viyana bozgunundan itibaren peş peşe yaşadığı başarısızlıklar sonucu hem Avrupa'nın üstünlüğü kabul edilmiş hem de aradaki farkı kapatmak amacıyla ıslahat hareketleri başlamıştır. Bu ıslahat hareketleri çok cılız da olsa tarih yazımında da görülmüş ancak yönetici kadro üzerinde tesirli

¹ İlber Ortaylı; “*Osmanlı Barışını (Pax Ottomana) Millet Sistemi*” olarak tanımlamıştır. “*Millet sistemi bir kompartıman sistemidir ve insanlar kendi dini kompartımanının üyesi olarak en alttan en üst çizgiye yükselme imkanına sahiptir ve bunun için mücadele ederler. Milletlerin idari teşkilatı onların merkezle anlaşma ve müzakere ve istimalet sisteminde olduğu gibi bir tür akitle dini hürriyet, kültürel muhtariyet ve idari iş birliği (idari muhtariyet değil) statüsünü vermeleridir.*” bk. İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 11-12.

olmamıştır. Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı'yı oluşturan milletleri dolayısıyla devleti bir arada tutmak amacıyla Osmanlılık fikri etrafında oluşturulan hanedan odaklı tarih yazımı etkili olmaya başlamıştır. Ancak yeterli fikri ve bilimsel altyapısı oluşturulmadığından etkili olmamış, ancak 1923'e kadar devletin resmi siyaseti olmaya devam etmiştir.

Avrupa'daki milliyetçilik akımlarının etkisi ile Osmanlı tebaası olan Hristiyan milletlerin ayrılıkçı hareketleri neticesinde Osmanlılık siyasetinin başarısızlık ile sonuçlanması üzerine, II. Abdülhamid, en azından Müslüman unsurları Osmanlıya bağlı olarak tutabilmek amacıyla İslamcılık siyasetini uygulamıştır. Ancak bu siyasette Müslüman Arnavutların ve Arapların milliyetçilik fikirleri ile isyan etmelerini engelleyememiştir. Hristiyan tebaanın ardından Müslüman unsurların da ayrılıkçı hareketleri İslam birliği ve Osmanlı vatandaşlığı fikrini yerle bir etmiştir. Bütün bu gelişmelerin neticesinde öncelikle subaylar ve aydınlar arasında başlamak üzere, II. Meşrutiyetten itibaren Türkçülük akımı etkili olmaya başlamıştır.

Türk milletinin köklü bir şekilde değişim ve dönüşüme uğramasına neden olacak büyük felaketler, Balkan Savaşları (1911-1912), I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve son olarak da Ulusal Kurtuluş Savaşı (1919-1922) ile yaşanmıştır.² Birbiri ardı sıra gelen bu felaketler sonucunda Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile hanedan tarih anlayışı, saltanatın kaldırılması ile de ümmet tarih anlayışı yok olmuştur. Milli mücadelenin sonunda, Gazi Mustafa Kemal yeni bir ulus devlet inşa etmiş ve milli bir tarih anlayışı geliştirmiştir.³ Bu büyük ve yıkıcı tarihi olayların sonucu olarak da Türk milli şuuru ve Türk milliyetçilik ideolojisi harekete geçmiştir.⁴

Yukarıda genel bir çerçevesini çizdiğimiz Osmanlı tarih anlayışının Türk kimliğini inkar eden icraatları ve devletin yıkılışına giden süreçte Türk milletinin yaşadığı acı olaylar ve felaketlerin olumsuz etkileri yadsınamaz. Bu anlayış ve olaylar, dönemin tanığı ve önemli bir aktörü olan Gazi Mustafa Kemal'e de tesir etmiş ve tarih alanında yapacağı çalışmalar için itici bir güç olmuştur.

Gazi Mustafa Kemal çok büyük önem verdiği tarihi, “...*insan cemiyetlerinin, zaman ve mekan kaydı ile sahîh olarak hayatını, harsını tetkik ve nakleden bir*

² Bayram Kodaman, *Cumhuriyetin Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk*, 2. Baskı, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta, 2001, s. 90-92.

³ Yavuz Ercan, *Atatürk ve Tarih*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 17.

⁴ Kodaman, *Cumhuriyetin Tarihi-Fikri*, s. 92-93.

ilimdir”⁵ diyerek tanımlamış ve bilimsel esaslara dayalı doğru bir Türk Milli tarihi yazılması gerektiğine inanmıştır. İzmir İktisat Kongresinin açılışında 17 Şubat 1923 tarihinde yaptığı bir konuşmada: “...itirafa mecburuz ki, biz henüz şimdiye kadar hakiki, ilmi, müsbet manası ile milli bir devir yaşayamadık. Binaenaleyh milli bir tarihe malik olamadık”⁶ diyerek bir milletin tarihinin yazılabilmesinin birinci şartının milli bir devlet kurmak olduğunu belirtmiştir. Çok kısa bir süre sonra bu amaç gerçekleştirilerek 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuş ve ulus inşa sürecinde inkılaplar gerçekleştirilmiştir. Gazi Mustafa Kemal inkılaplarla birlikte tarih çalışmalarına da büyük önem vermiştir ve bunu da 1933’te yaptığı bir konuşmada:

“...ben fani bir insanım, bir gün öleceğim. Büyüklüğüne ve üstün yeteneklerine inandığım Türk ulusunun gerçek tarihinin yazılmasını sağlığımda görmek istiyorum. Onun için bu toplantılarda kendimden geçiyor, her şeyi unutuyor, sizi yoruyorum. Beni affedin”⁷ diyerek ifade etmiştir.

Gazi Mustafa Kemal’in tarihe olan ilgisi daha okul sıralarında başlamış ve hayatının her aşamasında tarihle sürekli ilgilenmiştir.⁸ Ancak bir devlet politikası halinde, planlı ve kurumsal olarak bizzat işin içine girdiği ve çalışmaları yönlendirdiği dönemin başlangıcını Afet İnan 1928 yılında yaşadığı bir olaya dayandırmaktadır.⁹ Afet İnan, 1928’de İstanbul’da Fransız Notre Dame De Sion lisesinde okuduğu bir coğrafya kitabında Türklerin sarı ırka mensup ve ikinci derece ırklar arasında nitelendiğini, diğer bazı tarih kitaplarında da, Türklerin barbar ve istilacı bir kavim olarak tanımlandığını görmüştür. Bu durumu Gazi Mustafa Kemal’e sormuş, “Hayır böyle olamaz. Bunların üzerinde meşgul olalım” talimatı üzerine çalışmalar başlamıştır.¹⁰

⁵ Mustafa Oral, *Türk Ulusunun İnşası, Ortak Tarih Söylemi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 40.

⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, C: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 103.

⁷ Ercan, Atatürk ve Tarih, s. 15.

⁸ Şemsettin Günaltay, “Atatürk’ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra”, *Belleten*, C: III, Sayı 10, Nisan 1939, s. 273.

⁹ Prof. Dr. Bayram Kodaman, Gazi Mustafa Kemal’in Türk tarihi ile ilgili çalışmalarının başlangıcının bu olaya bağlanmasına karşı çıkmıştır. Böyle bir durumun Gazi Mustafa Kemal’in tarih bilgisini hafife almak ve Türk Tarih Tezi’nin tesadüf sonucu ortaya çıktığını kabul etmek manasına geldiğini iddia etmiştir. Kodaman, Gazi Mustafa Kemal’in tarih ile ilgili çalışmalarının başlangıcını 1923’te Adana esnafına yaptığı konuşmaya dayandırmıştır. bk. Kodaman, Cumhuriyetin Tarihi-Fikri, s. 98.

¹⁰ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 192.

Aslında, Cumhuriyetin ilanının hemen ertesinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti meşruiyetinin halka ve özellikle gençlere anlatılması amacıyla tarih ile ilgilenmiştir. İstanbul mebusu Akçuraoglu Yusuf Bey 12 Kasım 1923 tarihinde Büyük Millet Meclisine ortaöğretimde okutulan tarih dersleri ile ilgili bir takrir vermiş, bu takririnde okutulan tarih derslerinin esas ve şekil olarak devlete uygun bir hale çevrilip çevrilmediğini maarif vekiline sormuştur.¹¹ Türkiye Büyük Millet Meclisinde konu ile ilgili olarak 21 Kasım 1923 tarihinde bir görüşme yapılmış, Akçuraoglu Yusuf Bey Cumhuriyet idaresi hakkında gençlerin irşat edilmesi gerektiğini ancak İstanbul ve Ankara’da liselerde halen padişahları öven eski tarih ders kitaplarının bulunduğunu söylemiştir. Maarif Vekili İsmail Safa Bey de oluşturulan komisyonlarca programların hazırlandığı ve 1924 yılından itibaren de hükümetin nasıl teşekkül ettiği, şeklinin ne olduğu ve esasları hakkında kitapların yazılacağını belirtmiştir.¹² Görüldüğü gibi Cumhuriyetin hemen başında tarihe olan ilgi bir meşruiyet sorunu olarak görülmüş bu amaçla tarih ders kitaplarında da bazı değişiklikler yapılmıştır. Diğer önemli bir konu olan “*Türklerin dünya medeniyetine hizmetleri*” de 1927 senesinden itibaren ders kitaplarına dahil edilmiştir. Tarih çalışmaları kapsamında olmak üzere Ziya Gökalp’in *Türk Medeniyeti Tarihi* isimli kitabı Gazi Mustafa Kemal’in talimatıyla 1928’de liselerde ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır. Diğer taraftan ileriki yıllarda oluşacak çağdaş tarihçilik anlayışına en büyük katkıyı ise aralarında Şevket Aziz Kansu gibi tarihçilerin bulunduğu öğrencilerin 1929’da Avrupa’ya eğitim amacıyla gönderilmeleri sağlamıştır.¹³ Ancak bu dönemdeki çalışmalar parça parça ve günlük sorunlara cevap verecek şekilde yürütülmüştür.

Afet İnan’ın anlattığı anekdotun ardından başlayan planlı tarih çalışmaları kapsamında Gazi Mustafa Kemal mesaisinin büyük kısmını tarihe ayırmıştır. İlk olarak hem ülke dahilinde hem de ülke dışında tarih alanında yazılmış yeni ve önemli kitaplar getirilerek bir kütüphane oluşturulmuştur. Gazi Mustafa Kemal tarih alanında uzman kişileri yanına alarak bu kitapları inceleyerek değerlendirmiştir.¹⁴ İncelemesi yapılan bu kitaplardan Mustafa Celalettin Paşa’nın 1870’te Paris’te Fransızca olarak yayımlanan *Les Turcs Anciens et Moderns* kitabı ile Herbert George

¹¹ CCA, Başbakanlık Muamelat Müdürlüğü, 32/21.

¹² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 2, C: III, Elli altıncı İçtima, 21 Kasım 1923, s. 496-497.

¹³ Oral, Türk Ulusunun İnşası, s. 36-37.

¹⁴ Ayşen İçke, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Modern Tarihçiliğin İnşası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: XIV, Sayı 80, Eylül 2021, s. 36.

Wells'in 5 cilt halinde hazırlanan ve 1927'de İstanbul'da neşredilen *Cihan Tarihinin Umumi Hatları* isimli eseri çalışmaların seyrinde etkili olmuştur.¹⁵

Gazi Mustafa Kemal tarih çalışmalarına başladığında cevabını bizzat aradığı ve yönlendirmeleriyle de bilimsel olarak ortaya konmasını istediği Türk tarihi ile ilgili meseleler şunlardı:

1. *Türkiye'nin en eski yerli halkı kimlerdir?*
2. *Türkiye'de ilk uygarlık nasıl kurulmuş veya kimler tarafından getirilmiştir?*
3. *Türklerin dünya tarihinde ve dünya uygarlığındaki yeri nedir?*
4. *Türklerin bir aşiret olarak, Anadolu'da devlet kurmaları bir tarih efsanesidir. Öyle ise bu devletin kuruluşu için başka bir açıklama bulmak gerekir.*
5. *İslam tarihinin gerçek hüviyeti nedir?*¹⁶

Gazi Mustafa Kemal bu sorulara cevap bulabilmek amacıyla bizzat kendisi çalıştığı gibi, 1930'da Türk Tarihini Tetkik Cemiyetini kurmuş bu cemiyet tarafından yine 1930'da *Türk Tarihinin Ana Hatları* isimli kitap meydana getirilmiştir. Gazi Mustafa Kemal'in yönlendirmeleri ile Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti okullarda ders olarak verilmek üzere dört ciltlik tarih ders kitabını 1931'de tamamlamıştır. Tarih alanındaki çalışmaların muallimlere, üniversite müderrislerine ve halka öğretilerek ortak bir anlayış ve eşgüdüm sağlamak amacıyla 1932'de Birinci Türk Tarih Kongresi toplanmış ve Türk Tarih Tezi'nin ana esasları tespit edilmiştir.

Gazi Mustafa Kemal'in ortaya attığı tarih tezini üç boyutta ele almak mümkündür. Bunlardan ilki Gazi Mustafa Kemal'in tarih anlayışının dış boyutu olarak adlandırılabilir. Bu tezle, emperyalizmin tarihsel iddialarına karşı Anadolu'nun kadim Türk Yurdu olduğunun ispatlanması ile Türklerin ikinci dereceden ve sarı ırktan olamadığının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu tarihçilik anlayışı "*savunma tarihçiliği*"¹⁷ olarak da adlandırılabilir.

Gazi Mustafa Kemal'in tarih konusunda yüksek bir hassasiyete sahip bulunmasının belki de en önemli nedenlerinden biri de Anadolu Türk toprakları

¹⁵ Kodaman, Cumhuriyetin Tarihi-Fikri, s. 99.

¹⁶ Ercan, Atatürk ve Tarih, s. 20.

¹⁷ "Cumhuriyet tarihçiliğinin büyük isimlerinden Enver Ziya Karal, 13 Kasım 1975'te, 'Türkiye'de Tarih Eğitimi' seminerinde Atatürk tarihçiliğinin 'savunma tarihçiliği' diye nitelemişti." bk. Sina Akşin, *Yakın Tarihimizi Sorgulamak*, 2. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2007, s. 88.

üzerindeki hak iddialarında kullanılan tarih tezleridir.¹⁸ I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) bitimine müteakip, savaşın galibi olan İtilaf Devletleri Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı ile bir araya gelmişlerdir. Bu konferansta, Osmanlı Devleti'nin paylaşımı için aralarında imzaladıkları gizli anlaşmalara yasal bir dayanak oluşturabilmek amacıyla işgal edecekleri topraklarda tarihi hakları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu kapsamda, Yunanlılar Batı Anadolu'da gerek coğrafi ve gerek tarihi hakları olduğunu iddia etmişler, Eski Roma'nın mirasçısı olduğunu öne süren İtalyanlar'da bütün Akdeniz kıyılarında benzer iddialarda bulunmuşlardır. Fransızlar ise, Anadolu'nun güneydoğusunda ve Kudüs bölgesinde Haçlı seferleri sırasında kurdukları krallıklar sayesinde benzer hak taleplerinde bulunmuşlar, Fransız gazeteleri de bu konuda yayımlar yapmışlardır. Bunların dışında yine Anadolu topraklarında bir Ermenistan ve Kürdistan kurulması talepleri de tarihe dayandırılmıştır. Bu tarih anlayışına istinaden hazırlanan Sevr Barış Antlaşması da Osmanlı Devleti'ne imzalatılmıştır.

Tarihin tahrif edilmesi neticesinde Anadolu'nun işgali ve topraklarımızın elimizden alınmaya çalışılması Gazi Mustafa Kemal'in hafızasından hiç silinmemiştir.¹⁹ Gelecekte yeniden böyle taleplerle karşılaşmamak için Gazi Mustafa Kemal'in talimatı ile oluşturulan Türk Tarih Tezi ile Türklerin Anadolu'nun ilk otokton halkı olduğu, Anadolu'da Türk varlığının Osmanlı ve Selçuklulardan daha eski olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bunun dışında, Avrupalı tarihçiler, düşünürler ve müsteşrikler, Türkleri sarı ırka ait ve aşağı sınıftan insanlar olarak görüyorlardı. Haçlı seferleri ile de Türk düşmanlığı zirveye ulaşmış Avrupalıların tek amacı Türkleri Avrupa'dan ve Anadolu'dan kovmak olmuştur. Bu amaçla Türkleri kaba, barbar ve vahşi olarak tanıtmak, medeni kabiliyet ve yetenekten mahrum olduklarını göstermek amacıyla bir çok yayımlar yapılmıştır.²⁰ Yaklaşık iki yüzyıl süren bu süreç sonunda Türk milletinin özsaygısı yerle bir olmuş, Gazi Mustafa Kemal'in ortaya koyduğu tarih tezi ile Türk milletinin yeniden kendine olan özsaygısının yükseltilmesi amaçlanmıştır.²¹ Bunu sağlamak amacıyla, yeni tarih tezi ile, insanlık tarihindeki ilk medeniyetin Türkler tarafından kurulduğu, antropolojik olarak Türklerin brakisefal-

¹⁸ Ercan, Atatürk ve Tarih, s. 18.

¹⁹ İçke, Türkiye'de Cumhuriyet, s. 35.

²⁰ Ercan, Atatürk ve Tarih, s. 17-18.

²¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 357.

Alplı, yani Avrupalılarla aynı insan tipinde olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Türk dilinin dünyanın ana dili olduğu açıklanmış, eski medeniyetlerle İslam medeniyetinin kurucusu ve geliştiricisinin Türkler olduğu ilan edilerek Türk milli gururu yeniden inşa edilmiştir. Bu durumu Afet İnan, Birinci Türk Tarih Kongresinin ilk günü yaptığı konuşmada:

*“Kafasını ve vicdanını, en son terakki şuleleri ile güneşlendirmeye karar vermiş olan, bugünün Türk çocukları, biliyor ve bildirecektir ki, onlar, 400 çadırlı bir aşiretten değil, on binlerce yıllık, Ari, medeni, yüksek bir ırktan gelen, yüksek kabiliyetli bir millettir”*²² sözleri ile ifade etmiştir.

Gazi Mustafa Kemal’in, *“Türk Öğün Çalış Güven”* sözü ise, binlerce yıllık tarihi geçmişe dayandırılan Türk ulusal gurunun bir parolası olmuştur. Gazi Mustafa Kemal bu parola ile, Türk milletinin tarihiyle, kendisiyle ve uygarlık mücadelesinde ortaya koydukları ile gurur duymasını, kendine güvenmesini, geçmişinden aldığı güçle gelecekte yapacakları için ümit var olmasını istemiş, adeta direktif vermiştir.²³

İkinci olarak, 29 Ekim 1923 tarihinde Türk milleti, kurduğu yeni devletle tarih sahnesinde yeniden ortaya çıkmıştır. Bu yeni devlet ulus-devlet modeliyle inşa edilecekti ve toplumun buna uygun olarak yeniden şekillendirilmesi gerekmektedir. Toplumu bu yeni forma sokabilmek için Osmanlı Padişahı/Halifesi şahsında temsil edilen ümmet ve İslam milleti anlayışına dayalı eski aidiyetlerinin yıkılması gerekmektedir. Bu bağ koparılırken yerine ikame edilecek anlayış Gazi Mustafa Kemal tarafından İslam öncesi kadim Türk tarihinde bulunmuştur. İç dinamiğe yönelik olarak Gazi Mustafa Kemal’in tarih anlayışının bu boyutu *“devrimci ve düzenleyici tarihçilik”* olarak tanımlanabilir.

Büyük tarihi değişimlerin ancak büyük çöküşler, felaketler ve devrimler neticesinde gerçekleştiği daha önce açıklanmıştı. Milli mücadelenin sonunda Gazi Mustafa Kemal, yeni bir devlet kurmuş ve toplumun hem üstyapı hem de altyapı kurumlarını değiştiren inkılaplara imza atmıştı. Böyle büyük değişim dönemlerinde bu değişime muhatap olan milletler dönüp tarihlerine bakmak ve onu yeniden anlamlandırmak ihtiyacını hissederler. Bunun en önemli sebebi, inkılapların önceki düzeni ve tarihi temellerini yıkarken, yeni kurulan sistemin ise tarihi bir zeminde

²² Türk Tarih Kurumu, *Birinci Türk Tarih Kongresi, Ankara: 2-11 Temmuz 1932, Konferanslar Müzakere Zabıtları*, 2. Baskı (Tıpkı Basım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 41.

²³ İsmet Giritli, *Günümüzün Işığında, Atatürk ve Atatürkçülük*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 55.

meşruluk arayışıdır. Gazi Mustafa Kemal bu amaçla Osmanlı'dan tevarüs eden tarih anlayışını yargılayarak mahkum etmiş ve geçmişi yeniden tasarlayarak yazmak istemiştir.²⁴

Gazi Mustafa Kemal, inkılaplarını tamamlayıp yeni Türk Devletinin siyasi ve ekonomik bağımsızlığının tam olarak oluştuğuna inandığı zaman geçmişe yani tarihe yöneldi.²⁵ Bu yöneliş ancak 1920'li yılların sonunda bir kültür devrimi şeklinde olmuş, Doğu medeniyetinden Batı medeniyetine kati bir dönüşle öncelikle geçmişle araya mesafe konmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, 1930'lu yılların başından itibaren dil ve tarih çalışmalarındaki arayışlarla Anadolu'da "*Cumhuriyet'in yeni insanının*" inşası²⁶ ve ona "*yeni onur*"²⁷ anlayışının kazandırılması için çalışmalar başlamıştır.

Gazi Mustafa Kemal, Türklerin yüzlerce yıldır taşıdıkları ümmet ve İslam milleti kimliği ile Pantürkist düşüncelere karşı olmuş bu aidiyetlerin yerine "*Anadolu Türk Vatanı*" kavramını koymak istemiştir. Gazi Mustafa Kemal, Pantürkizm'i uzak ve tehlikeli bir macera olarak görmüş,²⁸ diğer taraftan da bir milleti oluşturan etkenler içinde dinin olmadığını savunmuştur.²⁹ Buradan hareketle vatan kavramının tekrar ele alınarak ulus-devlet anlayışına göre yeniden şekillendirilmesi bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Zira vatan kavramı, Cevdet Paşa'ya göre XIX. yüzyılda bir Türk askeri için kendi köyünden başka bir anlam ifade etmezken, Namık Kemal için ise özellikle kutsal şehirler olmak üzere bütün Osmanlı topraklarıydı. Ziya Gökalp'e göre 1911'de vatan ne Türkiye ne de Türkistan'dı ona göre vatan bütün Turan'dı. Said Halim Paşa içinse bir Müslümanın vatanı şeriatın hüküm sürdüğü her yerdi.³⁰ Bu tanımların hepsi Gazi Mustafa Kemal'in tasarladığı yeni devlet için sakıncalı idi. Bu sakıncayı gidermek için Lozan antlaşması ile sınırları çizilen Türkiye temel alınarak bir millet ve vatan tanımı yapılmış ve buna göre Türk milleti, "*Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir*"³¹ şeklinde tanımlanmıştır.

²⁴ Kodaman, Cumhuriyetin Tarihi-Fikri, s. 94.

²⁵ Kodaman, Cumhuriyetin Tarihi-Fikri, s. 93.

²⁶ Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat, İnkılap ve Travma 1908-1928*, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2019, s. 15.

²⁷ Fahri Yetim, "Atatürk'ün Getirdiği Yeni Onur Anlayışı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Atatürk Özel Sayısı*, C: VII, Sayı 3, Kasım 2006, s. 19-34.

²⁸ Lewis, Modern Türkiye, s. 355-356.

²⁹ Afet İnan bu konuda şöyle söylemiştir: "*Din birliğinin de bir milletin oluşumunda etken olduğunu söyleyenler vardır. Fakat biz, bizim gözümüz önündeki Türk milleti tablosunda bunun tersini görmekteyiz.*" bk. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 31.

³⁰ Lewis, Modern Türkiye, s. 355-356.

³¹ İnan, Medeni Bilgiler, s. 28.

Aynı şekilde vatan tanımı da bu esasa dayanılarak yapılmıştır; “Türk milleti, Asya’nın batısında ve Avrupa’nın doğusunda olmak üzere kara ve deniz sınırlarıyla ayırt edilmiş, dünyaca tanınmış büyük bir yurttan yaşar. Onun adına ‘Türkeli, Türk Vatani’ derler.”³² Bu tanımlamalar Türk Tarih Tezi’nin dayanağı olmuş, Afet İnan Birinci Türk Tarih Kongresinin ilk günü yaptığı konuşmada bu konuyu şöyle açıklamıştır:

“...kadim Etilerimiz, atalarımız, bugünkü yurdumuzun ilk otokton sakini ve sahibi olmuşlardır. Burasını, binlerce yıl evvel ana yurdun yerine, öz yurt yapmışlardır. Türklüğün merkezini Altaylardan Anadolu-Trakya’ya getirmişlerdir. Türk cumhuriyetinin sarsılmaz temelleri bu öz yurdun çökmez kaynaklarıdır.

*Bu mukaddes yurdun öz varisi, Türkiye Cumhuriyeti’nin yılmaz harisi, o büyük, yüksek, asil Türk kavminin bu günkü genç ve dinç çocuklarıdır, biziz!”*³³

Birinci Türk Tarih Kongresindeki konuşmalar, yapılan çalışmalar ve ortaya çıkan Türk Tarih Tezi ilk etapta ırkçı bir söylem izlenimi vermektedir. Ancak Afet İnan’ın hemen yukarıdaki sözünden de anlaşılacağı üzere burada güdülen amaç diğer büyük medeniyetler gibi Anadolu medeniyeti ve üzerinde yaşayan milletlerin de Orta Asya’dan göçler vasıtasıyla gelen Türkler olduğu iddiasıdır. Böylece, Gazi Mustafa Kemal’in Türk milleti ve Türk vatanı tanımı ile Türk Tarih Tezi arasında tezat olmadığı gibi, bu tanımların ne kadar kapsayıcı ve birleştirici olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gazi Mustafa Kemal’in tarih anlayışının diğer bir yönü ise evrensel boyutudur. Gazi Mustafa Kemal’in tarih yorumu sadece Türk milleti ve tarihi ile sınırlı kalmamış bütün milletleri ve dünya tarihini teşmil ederek uluslararası bir mahiyet almıştır. Mademki bütün insanlık aynı temel kültürden gelmişti o zaman bu ortak kültür mirasında aynı derecede hak ve onur sahibi olmaları gerekirdi, bu yönü ile Gazi Mustafa Kemal’in tarih anlayışı insancıl bir yapıdaydı.

Gazi Mustafa Kemal geliştirdiği tarih tezi ile, ortak kökler ve evrensel değerler etrafında her türlü emperyalist amaçlardan arındırılmış bir halde, tüm milletleri birleştirmek istemiştir. Bunu yaparken de hiçbir milletin bağımsızlığından

³² İnan, Medeni Bilgiler, s. 29.

³³ Türk Tarih Kurumu, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 41.

ve kendi kültüründen taviz vermemeleri gerektiğini savunmuştur.³⁴ Gazi Mustafa Kemal Ankara'ya gelişinin ertesi günü 28 Aralık 1919 tarihinde şehrin ileri gelenleri ile yaptığı sohbet: *“...milletler işgal ettikleri toprağın hakiki sahibi olmakla beraber insanlığın vekilleri olarak da o toprakta bulunurlar. O toprağın servet ve kaynaklarından hem kendileri istifade ederler ve dolayısıyla bütün insanlığı istifade ettirmekle mükelleftirler...”* sözleriyle milletlerin hakim oldukları topraklardaki yer altı ve yerüstü zenginlikleri gibi maddi değerlerin; *“...yüksek bir kültür, onun sahibi millette kalmaz; diğer milletlerde de kendisini gösterir, bütün kıtalara şamil olur...”*³⁵ sözüyle de kültür varlıklarının insanlığın ortak değerleri olduğunu belirtmiştir.

Gazi Mustafa Kemal'in tarih anlayışının evrensel boyutunun diğer bir amacı ise Avrupa ile Türkler arasındaki kan davasını bitirme isteğidir. Bu amaçla tarihin adeta kanla yazıldığı Selçuklu ve Osmanlı dönemleri reddedilerek, tarihi köklerin intikam duygusunun bulunmadığı daha eski devirlere götürülmesi amaçlanmıştır. Böylece İslam-Hıristiyan düşmanlığı üzerine kurulu son bin yıllık tarih unutulacak, din dışında ortak kültür üzerinden yeni bir bağ tesis edilecektir. Bu ortak kültür, batı medeniyetinin kaynağı olduğu düşünülen Yunan medeniyeti değil Türkler tarafından Orta Asya'da kurulan medeniyet olacaktır. Netice olarak da *“dünyada medeniyetin tekliği fikrine varılacaktır.”*³⁶

Gazi Mustafa Kemal bu konudaki düşüncesini İngiliz tarihçi Herbert George Wells'in *“birleşik bir dünya devleti”* fikrinden hareketle 15-20 Ekim 1927 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkasının 2. Kurultayında okuduğu *Nutuk* adlı eserinde şöyle açıklamıştır:

“Efendiler, bütün insanlığın görgü ve düşüncede yükselip olgunlaşması, Hıristiyanlığı, Müslümanlığı, Budizmi bir yana bırakarak basitleştirilmiş ve herkes için anlaşılacak duruma getirilmiş saf ve lekesiz bir dünya dinin kurulması ve insanların, şimdiye kadar kavgalar, çirkeflilikler, kaba istek ve iştahlar arasında bir sefaletanede yaşamakta olduklarını kabul ederek, bütün vücutları ve zekaları zehirleyen zararlı tohumları yok etmeye karar vermesi gibi şartların gerçekleşmesini

³⁴ Utkan Kocatürk, “Atatürk’ün Tarih Tezi: Bir Uygarlık Beşiği Olarak Orta Asya”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: III, Sayı 9, Temmuz 1987, s. 504-506.

³⁵ Kocatürk, Atatürk’ün Tarih Tezi, s. 506.

³⁶ Kodaman, Cumhuriyetin Tarihi-Fikri, s. 101-102.

gerektiren ‘birleşik bir dünya devleti’ kurma hayalinin tatlı olduğunu inkar edecek değiliz.”³⁷

Gazi Mustafa Kemal’in ortaya koyduğu tarih anlayışı, emperyalizmin Anadolu üzerinde tarihi tezlerle desteklediği taleplerine karşı aynı silahı kullanarak bir savunma hattı oluşturmuştur. Bu teze, Anadolu topraklarının Türklere ait olduğu tarihi temellere isnat edilerek dünyaya ilan edilmiştir.³⁸ Bu açıdan bakıldığında savunmacı bir tarih anlayışı olmakla birlikte, aynı zamanda bütün medeniyetlerin ve ortaya koydukları kültürlerin tek bir kaynaktan çıktığı teziyle de evrensel bir boyuttadır. Buradan hareketle de dünya üzerindeki tüm maddi ve kültürel kaynaklarda bütün milletlerin hakkı olduğu düşüncesindedir.

İç dinamikler açısından bakıldığında Gazi Mustafa Kemal’in tarih tezi, her inkılapta olduğu gibi yeni Türk İnkılabının, Osmanlı’nın temsil ettiği “*yakın geçmişe*” karşı savunulması olarak tanımlanabilir. Zira ortaya konan yeni düzenin yani “*halihazırın*” meşruluğunun sağlanabilmesi için “*yakın geçmişin*” unutturulması gerekmiştir. Osmanlıya Türk Tarih Tezi’nde yer verilmemesi, Osmanlı ile ilgili her şeyin Cumhuriyetin kurucu kadrolarınca “*şimdiye, yeniye, halihazıra*” yani İnkılabı karşı olmak olarak algılanmasından kaynaklanmıştır.³⁹

Türk inkılabının getirdiği yeni değerler sisteminin cari olabilmesi için geçici de olsa geçmişe yani Osmanlıya ait değerler bir kenara bırakılmıştır. Osmanlı’da kendini ümmet ya da İslam milleti olarak tanımlayan halk, Türkiye Cumhuriyeti’nin vatandaşı ve Türk milleti haline gelmiştir. Bu açıdan Gazi Mustafa Kemal’in tarih anlayışı devrimci ve düzenleyici bir nitelik taşımaktadır.

Gazi Mustafa Kemal, öğrencilik yıllarında başladığı tarih çalışmalarına ölüm döşeğinde dahi devam etmiş ve ilgisini hiçbir zaman kesmemiştir. Rahatsızlığının en şiddetli dönemlerinde dahi Türk Tarih Kurumu’nun çalışmalarını takip ederek bilgi almıştır.⁴⁰ Tarih konusundaki faaliyetlerin kendisinden sonra da devam etmesini çok

³⁷ Atatürk, *Nutuk*, II. Cilt (1920-1927), yay.haz. Zeynep Korkmaz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984, s. 482.

³⁸ Kodaman, Cumhuriyetin Tarihi-Fikri, s. 101.

³⁹ Kodaman, Cumhuriyetin Tarihi-Fikri, s. 102.

⁴⁰ “Tarih 15 Ekim 1938... günlerden cumartesi, ...Atatürk o gün kendini iyi hissetmektedir. Profesör Afet İnan’ı çağırıp Tarih Kurumu çalışmaları hakkında bilgi istiyor. Kendisine sunulan bilgileri dinledikten sonra Tarih Kurumunca çıkarılan Belleteni görmeyi arzu ediyor. İşte Atatürk’ün en son gördüğü ve okuduğu yapıt Belleten’in 5/6 sayılı nüshasıdır.” bk. Sadi Borak, “Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar ve Kitaplığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: IX, Sayı 25, Kasım 1992, s. 83.

istemiş ve bunu sağlamak amacıyla mirasının bir kısmını Türk Tarih Kurumu'na bırakmak için vasiyet etmiştir.⁴¹

2.2. Tarih Alanındaki Girişimler

Gazi Mustafa Kemal'in liderliğinde Milli Mücadeleyi başarı ile bitiren Türk milleti, Lozan Sulh Muahedesiyle Anadolu coğrafyasındaki varlığının kalıcı olduğunu uluslararası arenada kabul ettirmiştir. Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923 tarihinde ilanı ile de Türkiye Cumhuriyeti, binlerce yıllık Türk tarihinde yeni bir safhanın başlangıcını yapmıştır. Bu yeni ulus-devletin varlığını sürdürebilmesi onu oluşturan toplumun ulus bilincine varması ile mümkündür. Ancak bin yıldır ümmet olarak yaşamış ve millet kavramını din üzerinden algılamış bir topluma ırk köklerinin hatırlatılması, Türk kimliği üzerinden yeni bir aidiyetin oluşturulması gerekiyordu. Gazi Mustafa Kemal, bu amaca ulaşmanın en etkili yolu ve itici gücü olarak tarih bilimini görmüş ve kullanmıştır.

Gazi Mustafa Kemal'in tarih çalışmalarına verdiği önemi Türk Tarih Kurumu Başkanlığı da yapmış olan Uluğ İğdemir şöyle açıklamıştır:

*“Türk ulusunun büyüklüğüne ve üstün uygarlık yeteneklerine içten inanmış olan Atatürk, son yüzyılların aşağılık duyguları içinde kendine güven inancını yitirmiş olan Türk Ulusuna yalnız savaş alanında değil, uygarlık alanında da büyük ulus olduğunu anlatarak onu en uygar milletlerin düzeyine çıkarmak için ilk önce tarihini bilmesi, onu yabancılardan değil, ilk kaynaklardan kendisinin araştırarak öğrenmesi gerektiğine inanıyordu.”*⁴²

2.2.1. Türkiyat Enstitüsü'nün Kuruluşu (1924)

Mehmet Fuat Köprülü 1 Aralık 1927 tarihli *Hayat* mecmuasındaki makalesinde “Türkiyat” tabirini; “*Tarihin bilimum şubeleri lisan ve edebiyat, arkeoloji, etnografi hulasa Türk milletinin maddi ve manevi hayatından bahsetmek yani Türklere ait olmak şartıyla muhtelif marifet şubeleri bu Türkiyat tabiri altında toplanabilir*” şeklinde tanımlamıştır.⁴³

⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Türk Tarihi Yazılırken Atatürk'ün Alaka ve Görüşlerine Dair Hatıralar”, *Belleten*, C: III, Sayı 10, Nisan 1939, s. 353.

⁴² Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s. 3.

⁴³ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Türkiyat Aleminde”, *Hayat*, C: III, Sayı 53, 1 Aralık 1927, s. 2.

Bizde Türkiyat ile ilgili çalışmalar, II. Meşrutiyetin ilanından sonra bilimsel bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Ziya Gökalp ve Köprülüzade Mehmet Fuat'ın Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni'ndeki çalışmaları bu konuda öncülük etmiştir. Yine bu dönemde; Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ı Lügatu't-Türk*'ünün neşredilmesi ve 1893 yılında çözümlenen Orhun Abidelerindeki Göktürk yazılarının Necip Asım tarafından Türkiye'de tanıtılması büyük heyecan yaratmıştır. Ancak bu çalışmalar yeterli ilerlemeyi sağlayamamış asıl ilerleme yeni Türk Devleti'ni milli kültür üzerine inşa etmek isteyen Gazi Mustafa Kemal ile sağlanmıştır.⁴⁴

Türkiyat sahasında araştırmalar yapmak amacıyla bir kurum oluşturma çalışmaları Cumhuriyet öncesine dayanır. Bu amaçla ilk harekete geçen Mehmet Fuat Köprülü olmuştur. 1915'te Türkiyat Encümeni adıyla meydana getirmek istediği kurum dönemin Vekiller Heyeti'nce Encümen-i Tedkik adıyla Darülfünunda kurulmuş ancak Birinci Dünya Savaşı ortamında verimli bir çalışma yapamadığı için kapatılmıştır.

Cumhuriyet dönemi ile beraber yine bu amaçla bir araya gelen, Fuat Köprülü, Necip Asım ve İsmail Hakkı, Darülfünun Edebiyat Medresesi Müderrisler Meclisi'nin 20 Mart 1923 tarihli toplantısında bir takrir okumuşlardır. Bu takrirde; *“Türk Harsına, Türkiyat denilen şube-i maarife bir mihrak bir ocak olmak üzere Darülfünuna yakın bir binanın ‘Türkiyat Müessesesi’ haline konulmak arzusu”* ifade edilmiştir.⁴⁵ Bu toplantının hemen ardından bu amacı gerçekleştirmek için yine Fuat Köprülü, Necip Asım ve İsmail Hakkı Beylerin imzasıyla Darülfünun'dan Maarif Vekaletine 17 Haziran 1923 tarihli bir takrir gönderilmiştir.⁴⁶ Takrirde, medeni milletler arasında milli tarihine bizim kadar ilgisiz ve yabancı başka bir millete rastlanmadığı, diğer Türk kavimlerinden başka Anadolu Türkleri hakkında dahi tarih, coğrafya, lisan ve etnografya alanlarında hiçbir ciddi araştırmaya sahip olunmadığı belirtilmiştir. Türk milletinin kendi varlığından bu kadar habersiz yaşamasının affedilmeyecek bir kusur olduğu tespiti yapılırken, Avrupa'da ise son senelerde Türkiyat araştırmalarının tekrar canlanmaya başlayarak önem kazandığı iddia edilmiştir. Buradan hareketle de Türk Milli kültür araştırmalarının uluslararası bir merkezi olmak, Türk milletinin kültür alanındaki kabiliyetlerini ispat etmek ve bilim

⁴⁴ Cahit Gelekçi, “Küreselleşme Sürecinde Türkiyat Araştırmalarının Yeri ve Önemi”, *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 25-26 Mayıs 2006*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 35-36.

⁴⁵ Mustafa Oral, *Türkiye’de Romantik Tarihçilik*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 193-195

⁴⁶ bk. EK-3, s. 379.

dünyasında varlık gösterebilmek amacıyla İstanbul'da bir Türkiyat müessesesi kurulması teklif edilmiştir.

Yazıda ayrıca Türk milli kültürüne ait metinleri yayımlayacak bir *Türkiyat Mecmuası* ile Avrupa'da neşredilen önemli eserleri tercüme edecek, Türk tarihine ait lisan, edebiyat, coğrafya, din, güzel sanatlar ve hukuk alanlarında araştırmalar yapacak ilmi heyetler oluşturulması da istenmiş, bu sayede Türkiyat araştırmalarında uluslararası bir merkez olunabileceği belirtilmiştir.⁴⁷

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu konudaki diğer bir girişim de Ankara'da Temmuz 1923'te toplanan Heyet-i İlmiye kurultayında yapılan görüşmeler olmuştur. Toplantı sonunda heyet 6 Ağustos 1923 tarihinde bir rapor yayımlamış ve Kültür Genel Müdürlüğü teşkili ve bünyesinde Türkiyat'ın bulunduğu Türk Kültürü ile ilgili enstitüler bulunmasını teklif etmiş,⁴⁸ ancak bu çalışmaların hiçbirisi hayata geçirilememiştir.

Cumhuriyet'in ilanının hemen ardından Gazi Mustafa Kemal harekete geçmiş, Türk Medeniyetinin tüm unsurları hakkında araştırmalar yapmak ve sonuçlarını yayımlamak amacıyla bir enstitü kurmak iradesini ortaya koymuştur. Bu amaçla Fuat Köprülü vazifelendirilmiş⁴⁹ ve 12 Kasım 1924 tarih ve 1111 sayılı kararname ile Türkiyat Enstitüsü kurulmuştur.

Türkiyat Enstitüsü'nün aynı kararname ekinde bulunan talimatnamesinin birinci maddesinde vazifesi şöyle açıklanmıştır:

“Türlüğe ait bilumum marifet şubeleri hakkında tetkikat ve neşriyatta bulunmak ve Türkiye haricindeki müessesat-ı mümasile ile tesis-i revabit ederek beynelmilel bir merkez-i ilmi vazifesini ifa etmek maksadıyla İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesine mülhak ‘Türkiyat Enstitüsü’ teşkil edilmiştir.”

Aynı talimatnamede enstitünün tam yetkili bir müdürü, bir katibi, yeterli miktarda asistanı, hademesi ve muhafızının olacağı ayrıca bir mecmua neşredeceği karara bağlanmıştır.⁵⁰

⁴⁷ Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Türk Dünyası Bilim, Kültür ve Sanat Merkezi Görsel Materyallerinden.

⁴⁸ Oral, Türkiye'de Romantik, s. 195.

⁴⁹ İsmail Güleç, “Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 560.

⁵⁰ CCA, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 55/4.

Maarif Vekaleti Talim ve Terbiye Dairesi Azasından ve Darülfünun Müderrislerinden Ali Haydar Bey 1926 senesinde Muallimler Birliği'nin umumi kongresinde okunmak üzere yazdığı *Milli Terbiye* isimli raporda Türkiyat Enstitüsü'nün kuruluş amacını şöyle belirtmiştir:

Türkiyat araştırmaları Avrupa'da, özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya başta olmak üzere XVII ve XVIII. yüzyıllarda başlamış ve XIX. yüzyılda daha da gelişmiştir. Avrupalıların Türk lisanı, edebiyatı ve tarihiyle ilgilenmelerinin başlıca sebepleri şöyle sıralanabilir. Emperyalizmin doğası gereği iktisadi ilişki kurmak istedikleri Türk'leri yakından tanımak istemişlerdir. Rusya gibi bazı devletler ise yönetimleri altında bulunan Türk memleketlerini sorunsuz idare edebilmek için araştırmalara yönelmişlerdir. Macarlar gibi kendi ırklarının kaynağını araştıran milletler olduğu gibi sırf ilmi gerekçelerle bu çalışmaları yapanlarda olmuştur. Yapılan çalışmalar binlerce ciltlik bir hacme ulaşmıştır. Avrupalıların bu büyük ilgisinden de anlaşılmaktadır ki, şarkta ve özellikle Türkiye'de şimdiye kadar değerlendirilmemiş bir irfan hazinesi bulunmaktadır. Türklerin buna lakayt kalması düşünülemezdi. Bu amaçla Köprülüzade Fuat Bey'in gayreti ile Türkiyat Enstitüsü kurulmuştur.⁵¹ Bu açıklamadan da anlaşılaacağı üzere enstitünün, Milli Mücadele'nin ardından Avrupa'nın oryantalist bakış açısına karşı Türk Medeniyeti için bir mevzi oluşturması amaçlanmıştır. Diğer taraftan da bilimsel kaygıların göz ardı edilmediği anlaşılmaktadır.

Enstitü, İstanbul Üniversitesinde bulunan Profesörler Evi olarak bilinen binada çalışmalarına başlamıştır. Köprülü, 7 Mart 1925 tarihinde dönemin Maarif vekili ve Türk Ocakları Reisi olan Hamdullah Suphi Bey'e gönderdiği mektupta;⁵² derhal faaliyete geçip yayım yapabilmek amacıyla bir miktar para istediğini ancak cevap dahi alamadığını belirtmiştir. Köprülü, buradan hareketle de vekaletin bu işe gereken önemi vermediğini ya da kendisine itimat edilmediği sonucu çıkararak dargın olduğunu ve işi olurluna bıraktığını söylemiştir. Köprülü mektubunda ayrıca senelerden beri hiçbir ürün vermemiş müesseselere binlerce lira tahsisat verildiğini kendisinin ise asgari masrafla Avrupalı benzerlerinden hiç de aşağı kalmayacak

⁵¹ Ali Haydar, *Milli Terbiye*, Milli Matbaa, İstanbul, 1926, s. 40-41.

⁵² bk. EK-4, s. 380.

bilimsel bir kurum teşkiline çalıştığını belirterek sitem etmiş, İsmet Paşa'nın bu işe yardım edeceğine inandığını belirtmiştir.⁵³

Bu şartlar altında çalışmalarına başlayan Türkiyat Enstitüsü, Profesörler Evi'nde 1948 yılına kadar süren faaliyetlerinin ardından Hasan Paşa Medresesine⁵⁴ taşınmıştır. Bu binada kırk seneden fazla faaliyetlerine devam etmiş ve 1989 tarihinde İstanbul Üniversitesince tahsis edilen Suphi Paşa Konağı civarındaki binasına geçmiştir. İlk müdürü olan Mehmet Fuat Köprülü'nün çalışma masası ve ofis eşyaları enstitü binasında halen sergilenmektedir.⁵⁵

Enstitü iki defa isim değişikliğine uğramıştır. Bunlardan ilki 2547 sayılı Yükseköğretim Kanununun 6 Kasım 1981'de kabulü ile Türkiyat Araştırma Merkezi adını almıştır. İkincisinde ise 16 Ocak 1991 tarihli ve 3699 sayılı kanun gereği İstanbul Üniversitesine bağlanarak Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü olarak yeniden teşkilatlandırılmıştır.⁵⁶

Türkiyat Enstitüsü kurulduğu dönemde halk nezdinde ve basında hak ettiği ilgiyi görmemiştir.⁵⁷ Buna rağmen kurucusu Mehmet Fuat Köprülü'nün Avrupa metotlarını kullanarak yaptığı çalışmalar neticesinde dünyanın önemli Türkoloji merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁵⁸ Enstitünün en faal ve üretken dönemi, kuruluşundan 1939 tarihine kadar müdürlüğünü yapmış olan Mehmet Fuat Köprülü zamanı olmuştur. Ahmet Cerrahoğlu, Köprülü zamanındaki çalışmaları şöyle açıklamıştır:

*“Zamanında kurmuş olduğu Türkiyat Enstitüsü arı kovarı gibi işlerdi. Sabahın dokuzundan akşama kadar giren çıkan, ilim arayanların sayısı belli değildi. Pazartesileri çeşitli bilginler, Türkoloji sahasına yeni katılmak isteyenler, hep üstadın etrafında toplanır, seminerimsi münakaşalara dalarlardı.”*⁵⁹

Türkiyat Enstitüsünün yayın hayatına başlaması ile birlikte kendine ait bir kütüphane oluşturması ilk önemli faaliyeti sayılabilir. Oluşturulan kütüphanenin temelini Türk asıllı Rus bilim insanı Katanov'a ait kitaplar oluşturmaktadır. Azerbaycan Türk Cumhuriyeti İlimler Akademisi için toplanan bu kitaplar

⁵³ CCA, Milli Eğitim Bakanlığı (Genel), 24/2.

⁵⁴ bk. EK-5, s. 381.

⁵⁵ bk. EK-6, s. 382.

⁵⁶ Güleç, Türkiyat Araştırmaları, s. 561.

⁵⁷ Oral, Türkiye'de Romantik, s. 198.

⁵⁸ Gelekçi, Küreselleşme Sürecinde Türkiyat, s. 37.

⁵⁹ Ahmet Caferoğlu, “Hakiki Köprülü”, *Türkiyat Mecmuası*, C: XV, 1969, s. 9.

Katanov'un 1922'de ölümü üzerine eşinden Evkaf Nezaretince 3.000 altın ödenerek satın alınmıştır. İlk etapta 3.000 cilt olan kütüphanedeki kitap sayısı, önce 7.000 cilde, 1931'de de 10.000 cilde çıkmıştır.⁶⁰ Kütüphane yıllar içinde gelişmeye devam etmiş, Sadettin Arel tarafından 1955'te, Hamit Ongunsu tarafından 1968'te, Halid Ziya Uşaklıgil tarafından 1971'de, Azerbaycanlı Sultan Beg tarafından 1973'te ve Ahmet Hamdi Tanpınar tarafından da 1974 yılında yapılan kitap bağışlarıyla daha da büyümüştür.⁶¹

1925'te yayımlanmaya başlayan *Türkiyat Mecmuası* enstitünün neşriyat faaliyetleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Mehmet Fuat Köprülü'nün Enstitü müdürlüğünde bulunduğu 1939 tarihine kadar altı cilt neşredilirken,⁶² 2023 tarihi itibarıyla ise XXXIII. cildi yayımlanmıştır.⁶³ Bu mecmuanın dışında enstitü 1945 yılına kadar 26 adet kitap ve dergi neşri gerçekleştirmiştir. Bu faaliyetlere ilave olarak, 1977'de ilki toplanan Türkoloji Kongreleri, 1988'e kadar düzenli olarak toplanmış olup⁶⁴ Aralık 2023 tarihi itibarıyla 9'u milletlerarası ve 11'i milli olmak üzere toplam 20 kongre düzenlemiştir.⁶⁵

1924 yılında kurulan Türkiyat Enstitüsü günümüze kadar 8 enstitüye öncülük etmiştir. Bu kurumları; İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ve Uygulama Merkezi ve Çukurova Üniversitesi Türkiyat Araştırma Merkezi olarak sıralayabiliriz.⁶⁶

Halen, Prof. Dr. Ayşe Zişan Furat'ın müdürü olduğu İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü bugün de faaliyetlerine devam etmektedir.⁶⁷

2.2.2. Türk Tarih Encümeni (1924)

Maarif Vekaletinin 25 Mayıs 1926 tarih ve 3598/530 numaralı tezkeresine istinaden Türk Tarih Encümeni reisi müderris Ahmet Refik, 14 Haziran 1926

⁶⁰ Mustafa Özkan, "İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: IV, Sayı 8, 2006, s. 587-588.

⁶¹ Sevim İlgürel, "Türkiyat Enstitüsü", *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl 14, Sayı 158, 1975, s. 103.

⁶² Özkan, İstanbul Üniversitesi, s. 588.

⁶³ <https://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/faaliyetler/enstitu-yayinlari>, 30.03.2024

⁶⁴ Özkan, İstanbul Üniversitesi, s. 590.

⁶⁵ <https://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/faaliyetler/kongre-ve-sempozyumlar>, 30.03.2024

⁶⁶ Gelekçi, Küreselleşme Sürecinde Türkiyat , s. 37.

⁶⁷ <https://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/yonetim>, 30.03.2024

tarihinde *Türk Tarih Encümeninin Tarihçesi Hakkında Rapor* başlıklı bir yazı hazırlayarak Maarif Vekaletine sunmuştur. Raporun birinci maddesinde encümenin kuruluşu:

“Türk Tarih Encümeni 14 Zilkade sene 1327 ve 14 Teşrin-i Sani sene 1325 tarihinde Tarih-i Osmani Encümeni namıyla teşekkül etmiştir. Encümenin teşkilinden maksat talimatnamesinde mezkur olduğu veçhile ‘Devlet-i Osmaniye’nin mükemmel bir tarihini vücuda getirmek ve tarih-i Osmaniye ait risail ve evrak ve kuyudatı tab’ ve neşretmektir.’ ” şeklinde açıklanmıştır.

Ancak Cumhuriyet devri ile birlikte encümeninin çalışmalarının bilimsel metotlara uygun olmadığı anlaşılarak görevleri yeniden belirlenmiştir. Encümene tevdi edilen yeni vazifeler şu şekilde tespit edilmiştir:

“Encümenin vazifesi milli tarihimize dair monografiler tahrir, vesikaları cem’ ve gayr-i matbu’ asar-ı mühimme ile vakanüvis tarihlerinin en doğru nüshalarını tekraren tab’ ve Türkçe’nin gayri lisanlarda tarihimize ait müellifati tercüme ve Türk idaresinde bulunmuş olan milel ve memalik’in o zamanlara ait tarihine dair tettebbuat icra ve eserler telif ve memalik-i sairede bulunan kıymettar vesikaların fotoğraflarını ahz ve neşr ederek bu suretle mükemmel bir milli tarih vücuda gelmesine hizmet eylemektir.”

Görüldüğü gibi encümenin vazifesi başlangıçta mükemmel bir Osmanlı tarihi yazmak iken, Cumhuriyet ile birlikte mükemmel bir milli tarih yazmak olarak değiştirilmiştir. Encümen başlangıçta Sadarete bağlı iken Cumhuriyet ile birlikte önce Maarif Vekaletine daha sonra Telif ve Tercüme Heyetine daha sonra Hars Heyetine ve en son olarak da Yüksek Tedrisata bağlanmıştır.⁶⁸

Abdurrahman Şeref Bey başkanlığındaki encümenin azaları; Halil Edhem, Ahmet Refik, Mehmet Ziya, Hüseyin Hüsameddin ve Ali Beylerin iştiraki ile 4 Şubat 1924 tarihinde Babıali’de yapılan toplantıda Tarih-i Osmani Encümeni olan ismi de Türk Tarih Encümeni olarak değiştirilmiştir.⁶⁹

Encümen Cumhuriyet Hükümeti tarafından büyük bir himayeye mazhar olmuş ve 1800 liralık bir tahsisat bütçeye dahil edilmiştir. Bu tahsisatın dışında,

⁶⁸ Ahmed Refik, “Türk Tarih Encümeninin Tarihçesi Hakkında Rapor”, *Maarif Vekaleti Tebliğler Mecmuası*, Sayı 14, 1927, s. 425.

⁶⁹ Ahmet Özcan, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 117.

encümen üyelerinin her biri toplantı başına 1,5 lira huzur hakkı, mecmuada yayımlanacak her bir makale için de 25-50 kuruşluk bir ödenekle maddi olarak desteklenmiştir.

Encümen her iki ayda bir olmak üzere belgelere dayalı olarak yayım yapan bir mecmua da neşretmiştir. Başlangıçta *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* olan isim *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* olarak tebdil edilmiştir. Encümenin Cumhuriyet dönemi ile birlikte görevleri yeniden tanımlandıktan sonra *Türk Tarih Encümeni Külliyyatı* adıyla bir seri eser meydana getirilmiştir. Bu eserler Avrupa bilim çevrelerince ilgi görmüş ve beğenilmiştir. Özellikle Ahmed Refik Bey tarafından yazılan *Memalik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl*, İsveççe'ye, *Memalik-i Osmaniye'de Kral Rakoci ve Tevabii*, Macarcaya ve *Onuncu Asırda İstanbul Hayatı* isimli eser de Almancaya tercüme edilmiştir.⁷⁰

Abdurrahman Şeref Bey'in 18 Şubat 1925 tarihinde vefat⁷¹ etmesi üzerine yerine Ahmed Refik Bey seçilmiştir. Ahmet Refik'in de bu vazifeden ayrılması neticesinde 1927'de Mehmet Fuat Köprülü encümen müdürlüğüne gelmiştir.⁷²

1927 yılına kadar yukarıda açıklanmış olan esaslar dahilinde çalışmalarına devam eden Türk Tarih Encümeni için Maarif Vekaleti 6 Temmuz 1927 tarih ve 1666/1 numaralı yazısıyla bir talimatname hazırlamıştır. Bu talimatname İcra Vekilleri Heyeti'nce 6 Temmuz 1927 tarihinde yapılan toplantıda kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.⁷³

Uygulamaya konan talimatnamenin birinci maddesinde, Türk Tarih Encümeninin Darülfünun binasında hizmet edeceği belirtilmiş, dokuzuncu maddede ise tüm vekaletlerle doğrudan doruya yazışma yapabileceği kararlaştırılmıştır. Encümenin çalışma metodu olan, Türk tarihini ortaya koyacak eserler yazmak amacıyla, siyasi, toplumsal ve fikri belgeleri toplamak, bu belgeleri tasnif, tenkit, terkip ederek yayımlamak, ikinci maddede açıklanmıştır. Ayrıca yabancı dillerde, Türk tarihine ait eserlerinde tercüme edilmesi istenmiştir. Talimatnamenin dördüncü maddesinde, encümene lise ve orta okulların tarih kitapları hakkında talep olması halinde mütalaada bulunma vazifesi de verilmiştir. On dördüncü maddede encümenin iki çeşit neşriyatının bulunduğu belirtilmiştir. Bunlardan birincisi dört ayda bir yayım

⁷⁰ Refik, *Türk Tarih Encümeninin*, s. 426-430.

⁷¹ Abdülkadir Özcan, "Abdurrahman Şeref", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: I, Ankara, 1988, s. 175.

⁷² Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, s. 117.

⁷³ CCA, *Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928)*, 42/11.

yapacak olan *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, diğeri ise yapılacak ilmi neşriyatlardır.⁷⁴

Türk Tarih Encümeni Mecmuası isim değiştirmiş olarak 78. sayıdan itibaren Şubat 1924'te tekrar yayımlanmış, eski sayıları parantez içinde olmak üzere yeniden 1 numaradan başlamıştır. 1 Teşrinisani 1926 tarihine kadar iki ayda bir olmak üzere 18 sayı neşredilmiş, 1928'den itibaren yeni harflerin kabulüyle 5 sayı daha çıktıktan sonra encümen ile birlikte faaliyetine son verilmiştir.

Türk Tarih Encümeni, 1931'de Türk Tarih Kurumu'nun kurulması ile kapatılmış, kütüphanesi yerine kurulan Türk Tarih Kurumuna devredilmiştir.⁷⁵

2.2.3. Türk Tarihinin Ana Hatları Kitabı (1930)

Afet İnan'ın; "...geniş bir tarih araştırmaları devri açılmıştır"⁷⁶ diyerek tanımladığı Cumhuriyet dönemi tarih çalışmaları, 1929 yılından sonra Gazi Mustafa Kemal'in bizzat işin içine girmesi ile yoğunluk kazanmıştır. Afet İnan bu dönemin başlangıcını daha önce detaylı olarak açıkladığımız, 1928'de okuduğu Fransızca coğrafya kitabında Türklerin ikici dereceden ve sarı ırka mensup oldukları ile ilgili hatalı bilgiyi Gazi Mustafa Kemal'e anlatması ve onun da bu bilgiye itiraz ederek konunun araştırılması talimatı vermesi ile başladığını beyan etmiştir.

Gazi Mustafa Kemal, tarih ile ilgili çok sayıda kitap getirterek bizzat çalışmalara iştirak etmiştir.⁷⁷ Söz konusu kitaplardan, Herbert George Wells'in *Dünya Tarihinin Ana Hatları* isimli eseri Gazi Mustafa Kemal'i en çok etkileyen kitaplardan biri olmuştur. Bu kitabın Türkçeye çevrilmesini emretmiş ve yaklaşık bir yıl sonra da aynı esaslar dahilinde *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı çalışma yayımlanmıştır. Wells'in bu eseri Gazi Mustafa Kemal'in önüne yeni bir tarih anlayışı sermiştir. Gazi Mustafa Kemal'in amacı Türkleri İslam ümmetine olan bağ ve aidiyetinden kurtararak bunun yerine vatan (*Yurt*)⁷⁸ sevgisi ile birbirine bağlı bir

⁷⁴ *Türk Tarih Encümeni Talimatnamesi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 3-7.

⁷⁵ Özcan, Türkiye'de Popüler Tarihçilik, s. 117.

⁷⁶ İnan, Atatürk Hakkında, s. 193.

⁷⁷ İnan, Atatürk Hakkında, s. 192-193.

⁷⁸ "Ülkeye ilişkin ortak tasarımlar, siyasal amaçlara ulaşmak için insanları seferber etmeye yarayan mitler arasında önemli bir yer tutar. Bu bakımdan; örnek olarak, yurtseverlik mitlerini ele alıp bunların, toprağa olan bağlılık açısından; ortaya çıkışlarını, gelişimlerini ve çeşitliliğini incelemek, ilginç olacaktır. 'Yurt' deyimi bile, baba ve ataya olan bağlılıkla, toprağa olan bağlılık arasında az çok bilinçsiz bir özdeşlik bulunduğunu gösterir. Yurt hem ataların toprağı hem de evlat-yurttaşların anasıdır. Burada, tüm var olma araçlarını topraktan sağlayan ve tüm yaşantılarını çok sıkı bir şekilde toprağa bağlı olma nedeniyle toprak modeline göre biçimlendiren, yerleşik çiftçilerin toprağa olan bağlılığını yansıtan bir ülke tasarımıyla

ulus inşa etmekte. Ayrıca Türk tarihini köklerine uygun bir şekilde, dünya tarihi içindeki yerine oturtmayı da amaçlamıştı.⁷⁹

Gazi Mustafa Kemal'in bu anlayışı ile, tarih yazımı Cumhuriyet ile birlikte resmi bir hüviyet kazanmıştır. Artık bilimsel metotlar kullanılarak Türkler kendi tarihlerini bizzat yazacaklar ve yeni rejimin ideolojik öncelikleri ders kitapları aracılığı ile benimsetilecektir.⁸⁰ Bu amaca yönelik olarak ortaya konan ilk eser olan *“Türk Tarihinin Ana Hatları, Kemalist yönetimin 1930 yılındaki resmi tarih görüşünü yansıtır. Kitabın önemi buradadır.”*⁸¹

*“Milli tarih doktrini”*nin ana kaynağını oluşturan⁸² *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabı Gazi Mustafa Kemal'in 1929'da verdiği talimat ile çalışmaya başlayan Türk Tarih Heyeti üyelerince 1930'da yazılmıştır. Bu heyet Türk Ocağı bünyesinde kurulmuş ve 1931'de Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti adını almıştır.⁸³

Türk Tarihinin Ana Hatları kitabı, kapağındaki bilgilerden anlaşıldığı üzere, 1930'da İstanbul'da Devlet Matbaasında basılmıştır. Ayrıca, *“Türk Ocağı 'Türk Tarih Heyeti' azalarından Afet Hanımefendi ile Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Akçura Yusuf, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya Beyler tarafından iktitaf, tercüme ve telif yolları ile yapılmış bir teşebbüstür”* ifadesi ile kitabın bir heyet tarafından hazırlandığı belirtilmiştir.

Bu açıklamanın hemen altında daha ufak punto ile, *“Türk Tarihi Heyetinin başka azalarının ve mevzu ile alakalı zatların mütalaa ve tenkit nazarlarına arz olunmak üzere yalnız yüz nüsha basılmıştır”*⁸⁴ ibaresi bulunmaktadır. Kitabın yazılış amacı *“Bu Kitap Niçin Yazıldı?”* başlığı altında şöyle açıklanmıştır; Türkiye'de yayımlanan tarih kitaplarında ve bu kitapların kullandığı Fransızca kaynaklarda, bilinçli ya da bilinçsiz olarak Türklerin dünya tarihinde oynadıkları rolleri küçümsenmiştir. Türk milletin ataları hakkında bu yanlış bilgileri edinmesi, milli şuurun gelişmesinde zararlı sonuçlar doğurmuştur. Kitabın yazılmasıyla bu hatalı

karşılaşmaktayız.” bk. Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli, 2. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul, 1982, s. 96-97.

⁷⁹ Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 635.

⁸⁰ Fatih M. Dervişoğlu, *Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2015, s. 318.

⁸¹ Doğu Perinçek, *Türk Tarihinin Ana Hatları Kemalist Yönetimin Resmi Tarih Tezi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 17.

⁸² Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018, s. 48.

⁸³ Dervişoğlu, *Türk Tarih Düşüncesi*, s. 319.

⁸⁴ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, s. Kapak.

bilgilerin düzeltilmesi, Milli Mücadele ile Türk milletinde oluşan birlik ve benlik duygularını ifade edecek milli bir tarih yazılması amaç olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca milli gelişmenin ancak ırki köklere bağlı olduğu anlatılmak istenmiştir.

Kitabın yazılışındaki diğer bir amaç ise, evren'in oluşumu, insanlığın meydana çıkışı ve ilkel çağlardaki insanların hayat tarzı hakkında kutsal metinlerde yazılanların yanlışlığını bilimsel⁸⁵ veriler ışığında ispatlamak olarak belirlenmiştir.⁸⁶

Türk Tarihinin Ana Hatları kitabı içerik olarak şu ana başlıklardan oluşmaktadır:⁸⁷

Bu Kitap Niçin Yazıldı?

- I. *Beşer Tarihine Methal*
- II. *Türk Tarihine Methal*
- III. *Çin*
- IV. *Hint*
- V. *Kalde, Elam ve Asur*
- VI. *Mısır*
- VII. *Anadolu*
- VIII. *Ege Havzası*
- IX. *Eski İtalya ve Etrüskler*
- X. *İran*
- XI. *Orta Asya*

Gazi Mustafa Kemal'in isteği ile kitap sınırlı sayıda basılmış ve yine sınırlı sayıda ilgiliye dağıtılmıştır. Bu hali ile “çoğaltılmış bir müsvedde” niteliği taşıyan bu taslak kitapla ilgili şahısların görüşlerinin alınması amaçlanmıştır.⁸⁸ Bir deneme

⁸⁵ Kitapta, Darwin'in Evrim Teorisinin izleri görülür: “İçtimai bir hayatın başlangıcını gösteren bu hayvanlar, dünya yüzünde ilk defa görülüyordu. Bu devir inkişaf ettikçe nebatların ve hayvanların bugün dünyada görülenlere benzeyişleri de arttı. Yavaş yavaş, çirkin ve kaba nesiller, bugünün mütekamil memeli hayvanlarına inkılap ettiler. Bu hayvan zümrelerinin başında: sıra ile, maymunlar, kuyruksuz maymunlar ve nihayet insanlar bulunmaktadır.” bk. *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 13.

⁸⁶ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 1-3.

⁸⁷ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. V-XIV.

⁸⁸ Semavi Eyice, “Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: *Türk Tarihinin Ana Hatları*”, *Belleten*, C: XXXII, Sayı 128, Ekim 1968, s. 510.

mahiyetindeki eserin, çok sayıda hatalı tespitleri, eksik ve kusurlu yönleri bulunmaktaydı. Ancak Gazi Mustafa Kemal'in ortaya koyduğu program ve ana düşünceye uygun olarak ortaya konmuş ilk toplu deneme olması yönünden önemlidir.

Türk Tarihinin Ana Hatları kitabı 600 sayfalık yapısıyla genel dünya tarihi içinde Türk tarihinin konumu ile ilgili deneme olmakla birlikte,⁸⁹ bu konumu yalnızca tarihöncesi ve antik tarih açısından incelemiştir. Kitabın asıl önemli ve Türk Tarih Tezi'nin temelini oluşturan ikinci bölümü olmuştur. Bu bölümde, Orta Asya'da bir anayurt fikri temellenmiş ve buradan göçlerle dünyaya yayılan Türklerin diğer kavimleri uygarlaştırdıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁹⁰

Avrupa tarihinin hiç ele alınmadığı kitapta, Osmanlı tarihine elli sayfa ayrılmıştır. Bu bölümde ancak Abdurrahman Şeref Bey'in Osmanlı tarihinin farklı bir tarzda ifadesi şeklinde yazılmıştır. Eserin sonundaki kaynakça bölümünde Osmanlı tarihi ile ilgili müstakil bir kaynak yer almamıştır. Bu hali ile acele yazılan, yeterli kaynak ve belgeye dayanmayan bu çalışma Gazi Mustafa Kemal tarafından da beğenilmemiştir.⁹¹

Ancak tüm eksiklik ve noksanlıklarına rağmen, *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabında ortaya konan esaslar dahilinde 4 ciltlik bir tarih kitabı hazırlanarak okullarda okutulmaya başlanmıştır. Bu kitap, 1930-1939 tarihleri arasında Türk çocuklarının eğitiminde önemli bir rol oynamıştır.⁹²

Türk Tarihinin Ana Hatları kitabı Gazi Mustafa Kemal tarafından yeterli görülmeyip beğenilmemesine rağmen tarih çalışmaları hız kesmemiştir. Bu ilk kitap esas alınarak, Talim ve Terbiye Dairesinin 15 Ocak 1931 tarih ve 80 sayılı emri ile *Türk Tarihinin Ana Hatları-Methal* adıyla yeni bir kitap çıkarılmıştır. Bu eser, ilk yayımlanan kitabının muhtelif bölümlerinden parçaların yeni bir sistemde düzenlenmesi ile oluşturulmuştur. İstanbul Devlet Matbaası tarafından 30.000 adet basılan ve 15 kuruştan satılan kitap 87 sayfadan oluşmaktaydı.⁹³ Broşür olarak da nitelenebilecek bu çalışmada Leon Cahun'un Orta Asya ile Avrupa dilleri arasındaki

⁸⁹ Eyice, *Türk Tarihinin*, s. 513-514.

⁹⁰ Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, yay.haz. Tülin Altınova, 2. Baskı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2000, s. 40.

⁹¹ Uzunçarşılı, *Türk Tarihi Yazılırken*, s. 349-350.

⁹² Eyice, *Türk Tarihinin*, s. 514.

⁹³ Eyice, *Türk Tarihinin*, s. 510-511.

akrabalıktan bahseden 1873 tarihli konferans metni de bulunmaktaydı.⁹⁴ Bu kitabı ilk eserden farklı kılan diğer bir hususta, *Türklerin Medeniyete Hizmetleri* ismi ile yeni bir bölüm eklenmesidir.⁹⁵

Türk Tarihinin Ana Hatları kitabı Gazi Mustafa Kemal'in talimatıyla geliştirilmeye devam edilmiştir. Kitabın bölümleri ayrı ayrı ele alınmaya başlanmış ve hazırlanan I. seri müsveddeler Çankaya köşkünde Gazi Mustafa Kemal'in huzurunda okunarak tartışılmıştır. 1932 yılındaki bu ilk müsveddeler 66 broşür halinde teksir ettirilerek bastırılmıştır. Ancak bu ilk seri müsveddelerdeki çalışmaların çoğu ciddiyyetten ve Gazi Mustafa Kemal'in beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştır.

1933 yılında da bu çalışmalar etkisini arttırarak devam etmiş ve II. seri müsveddeler bastırılmıştır. Bu seride 43 broşür meydana getirilmiştir. Artık ortaya konan eserler teksir edilmiş müsveddeler olarak değil doğrudan baskıdır. Çoğu ciddi çalışmalar olan bu eserlerin bazıları ileriki yıllarda kitap haline getirilmiştir.

III. seri müsveddeler ise 1936'da yalnızca 15 broşür olarak hazırlanmıştır. Bu tarihten itibaren müsveddelerin basılmasına son verilmiş ancak çalışmalar durmamıştır. Gazi Mustafa Kemal'in son senelerine kadar *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabını geliştirmek üzere hazırlanan müsveddeler üzerindeki çalışmalar devam etmiş, 1937'de ise Türk Tarih Kurumu müsveddeleri yayımlamaya başlamıştır.

Türk Tarihinin Ana Hatları kitabı fikri, Gazi Mustafa Kemal'in Türk milletindeki tarih bilincini yeniden formatlama amacına yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Bu gayeye ulaşmak için gerekli bilimsel çalışmalar uygulanmıştır. Ancak Gazi Mustafa Kemal'in birlikte çalıştığı ve görevler verdiği kişilerin gerek yetersizliği gerek amacı⁹⁶ anlamaktan uzak kalmaları çalışmaları aksatmıştır.⁹⁷

⁹⁴ Copeaux, Tarih Ders Kitaplarında, s. 40.

⁹⁵ Eyice, Türk Tarihinin, s. 517.

⁹⁶ Zakir Kadiri Urgan'ın lise tarih kitabı için hazırladığı İslam tarihi bölümünü beğenmeyen Gazi Mustafa Kemal, Türk Tarih Kurumuna şu mektubu yazar: “Zakir Kadir Beye hazırlattığınız İslam tarihi notlarının Muhammed devrine ait olan ilk sayfasından sonraki parçalar, teessüfle söylemeye mecburum ki hiç de bir mütehassısın kafasından, kaleminden ve tertibinden çıkmışa benzemiyor. Zakir Kadiri yazarını olduğu gibi büyük bir itina ile hazırlanmakta olan mektep kitaplarına koymakta hiç isabet olmayacağı fikrindeyim.” bk. Uluğ İğdemir, “Genel Müdür Uluğ İğdemir'in Konuşması”, *Belleten*, C: XLV, Sayı 179, Temmuz 1981, s. 343.

⁹⁷ Eyice, Türk Tarihinin, s. 518-521.

2.2.4. Türk Tarih Kurumu (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti) (1931)

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih çalışmalarında, Tarih-i Osmani Encümeni ve Türk Ocakları gibi Osmanlı'dan tevarüs etmiş teşekküller; 1924 yılında kurulan Türkiyat Enstitüsü ve Türk Tarih Encümeni gibi Cumhuriyet dönemi kurumlarının etkisi görülmektedir. Aynı zamanda günlük gazeteler, dergiler ve şahsi çalışmalarla da tarih yazımı icra edilmekte idi. Bu çalışmalarda yeni kurulan Türk Devletinin yerleştirmek istediği ideolojinin etkisi henüz kurumsal olarak görülmemektedir. 1929 yılından itibaren Gazi Mustafa Kemal'in desteği ve yönlendirmesi ile devletleşen tarih yazımı, kurumsallaşarak resmi bir mahiyet kazanmaya başlamıştır. Bu yönde atılan en önemli adımlardan biri de 1931'de kurulan ve sonradan Türk Tarih Kurumu adını alacak olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin faaliyete başlaması olmuştur.⁹⁸

Halkevleri yayın organı olan *Ülkü* dergisinin 1938 tarihli nüshasında encümenin kuruluşu ile ilgili şöyle yazılmıştır: *"1930 yılı Nisan'ının sonlarında Büyük Şef Atatürk'ün irşat ve direktifleriyle Türk tarihini tetkik ve ilmi metotlara göre yazmak maksadıyla Türk Ocakları merkezine bağlı 'Türk Tarihini Tetkik Encümeni' adlı bir müessese kuruldu."*⁹⁹

Bu encümenin kuruluşunun başlangıcı, Afet İnan'ın Aksaray delegesi olarak katıldığı Türk Ocakları'nın 28 Nisan 1930'da başlayan kurultayının dördüncü ve son gününde Gazi Mustafa Kemal'in talimatı ile verdiği bir önergeye dayanır.

Kurultaya sunulan önerge şöyledir: *"Türk tarih ve medeniyetini ilmi bir surette tetkik etmek için hususi ve daimi bir heyetin teşkiline karar verilmesini ve bu heyetin azasını seçmek salahiyetinin merkez heyetine bırakılmasını teklif ederiz."*

Teklifin hazırlandığı gün Yasa Encümeni bir rapor tanzim ederek kanuna 84. madde olarak dahil edilmek üzere bir metin hazırlamıştır: *"Merkez heyeti, Türk tarih ve medeniyetini ilmi bir surette tetkik ve tettebbu eylemek vazifesiyle mükellef olmak*

⁹⁸ Akçuraoglu Yusuf cemiyetin kuruluşu ile ilgili şöyle söylemiştir: *"O büyük muallim, medeni ve milli terbiye ve tedriste çok mühim bir mevki olan tarihi, ilmi bir surette, yani milli gayemize hizmet edebilecek veçhile, millet çocuklarına okutmak çarelerini araştırdı; bundan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti doğdu."* bk. Akçuraoglu Yusuf, "Birinci Türk Tarih Kongresi", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C: I, Sayı 1, Şubat 1933, s. 25.

⁹⁹ Elif Naci, "Türk Tarih Kurumu'nun Faaliyeti", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C: XII, Sayı 69, İkinciteşrin 1938, s. 249.

üzere bir 'Türk Tarih Heyeti' teşkil eder."¹⁰⁰ Görüldüğü gibi Türk Tarih Kurumu'nun ilk nüvesini teşkil eden Türk Tarih Heyeti, Türk Ocakları'nın bünyesinde ve ona bağlı olarak kurulmuştur.

Heyet 16 kişiden oluşmuş ve ilk toplantısını Türk Ocakları Merkez Heyeti Başkanı Hamdullah Suphi idaresinde 4 Haziran 1930 tarihinde yapmış ve yönetim kurulunu teşkil etmiştir.¹⁰¹ Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Bıykoğlu başkanlığa¹⁰², Yusuf Akçura ve Samih Rıfat ikinci başkanlıklara, Dr. Reşit Galip Bey'de genel sekreterliğe seçilmiştir. Heyet kuruluşundan 29 Mart 1931 tarihine kadar sekiz toplantı yapmıştır. Toplantılarda ele alınan konular Gazi Mustafa Kemal'in huzurunda tartışılmıştır.¹⁰³ Türk Tarih Heyeti yaklaşık bir yıllık bir çalışmadan sonra, Türk Tarih Tezi'nin ortaya çıkmasını sağlayan *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabını yayımlamıştır.¹⁰⁴

Tarih konusundaki çalışmaların başarıya ulaşabilmesi için, icra edilecek faaliyetlerin, kesintisiz ve tespit edilmiş esaslar dahilinde sürdürülmesi gerekmektedir. Bu da ancak bağımsız ve tüzel bir kişiliğe sahip bir kurumun varlığı ile mümkündü. Tarih konusunda yeni oluşturulmuş bu teşkilatlanmanın Türk Ocakları ya da Eğitim Bakanlığına bağlı olması onun politik ve siyasi baskı ve etki altında kalmasına neden olabilirdi. Bu amaçla dernekler yasasına göre yeniden yapılandırılması kararlaştırıldı.¹⁰⁵

Türk Ocakları'nın 10 Nisan 1931'de Ankara'da yaptığı olağanüstü toplantı ile kendini feshetmesiyle Türk Ocakları Türk Tarihi Tetkik Heyeti'nin hukuki varlığı da sona ermiş oldu. Dernekler Kanunu kapsamında Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti halinde 12 Nisan 1931'de yeniden teşkilatlanarak bir dilekçe ile İçişleri Bakanlığına onay için müracaat edildi. Dilekçede, başkan olarak Cumhurbaşkanlığı Genel

¹⁰⁰ Afet İnan, "Türk Tarih Kurumu 40 Yaşında", *Belleten*, C: XXXV, Sayı 140, Ekim 1971, s. 522-523.

¹⁰¹ Heyet Üyeleri: Başkan Tevfik Bıykoğlu, Başkan vekilleri Yusuf Akçura ve Samih Rıfat, Genel Sekreter Reşit Galip, Üyeler Afet İnan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Hamit Zübeyir Koşay, Halil Ethem Eldem, Ragıp Hulusi, Reşit Saffet Atabinen, Zakir Kadiri Ugan, Sadri Maksudi Arsal, Mesaroş, Mükrimin Halil Yinanç, Vasıf Çınar ve Yusuf Ziya Özer'den oluşmuştur. bk. Yusuf Halaçoğlu, "Türk Tarih Kurumu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 547.

¹⁰² Yunus Koç, "Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 656.

¹⁰³ İnan, *Türk Tarih Kurumu*, s. 523.

¹⁰⁴ İğdemir, Genel Müdür Uluğ İğdemir, s. 342.

¹⁰⁵ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi III, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (İkinci Bölüm) (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 93.

Sekreteri Büyükelçi Tefvîk Bıyıkoglu, Başkanvekilleri Semih Rifat ve Yusuf Akçura, Genel Sekreter Dr. Reşit Galip, veznedar Hasan Cemil Çambel'in imzaları bulunmaktaydı. İçişleri Bakanlığı'nın 15 Nisan 1931 tarihinde onaylamasıyla cemiyetin kuruluşu yasal hale geldi. Onaylanan nizamnamesinin birinci maddesinde, *“Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal hazretlerinin yüksek himayeleri altında ve Ankara şehrinde ‘Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’ adlı ilmi bir cemiyet kurulmuştur”* ibaresi yer almıştır.

Gazi Mustafa Kemal tarafından Cemiyet'e kuruluşuna müteakip liseler için tarih kitapları hazırlanması yönünde bir görev verilmiştir. Cemiyetçe gerekli çalışmalar yapılarak 19 Temmuz 1931 tarihinde Gazi Mustafa Kemal başkanlığında Türk Ocağı binasında bir toplantı yapılmış; bu toplantıda başkan Tefvîk Bıyıkoglu tarafından, hazırlanan birinci cildin müsveddeleri Gazi Mustafa Kemal'e arz edilmiş ve yine onun talimatı ile basımına başlanmıştır.¹⁰⁶ Bu toplantının ardından Gazi Mustafa Kemal, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ile birlikte 20 Temmuz 1931 tarihinde İstanbul'a Dolmabahçe sarayına geçmiş ve tarih ders kitaplarının diğer ciltlerinin hazırlık çalışmaları burada devam etmiştir. Gazi Mustafa Kemal her gün bu çalışmalara katılıyor, Yalova'da bulunduğu günlerde ise hazırlanan taslaklar oraya gönderiliyordu. Gazi Mustafa Kemal'de kendi görüş ve ikazlarını yine mektuplarla geri gönderiyordu. Bu mektuplarda Gazi Mustafa Kemal bugün de önemini koruyan şu tarihi tespitleri yapmıştır:

“...Biz daima hakikati arayan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret gösteren adamlar olmalıyız...”

...Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır...

...Büyük devletler kuran ecdadımız büyük ve geniş medeniyetlere de sahip olmuşlardır. Bunu aramak, incelemek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur. Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır...”

¹⁰⁶ İğdemir, Genel Müdür Uluğ İğdemir, s. 342-343.

1931 yılı Eylül ayının ortalarında, Tarih I, Tarih II, Tarih III ve Tarih IV adı verilen kitapların basımları bitirilmiş ve yeni öğrenim yılına yetiştirilmiştir.¹⁰⁷

Cemiyetin faaliyetleri kongrelerle devam ederken Gazi Mustafa Kemal, Temmuz 1932’de ortaya konan yeni tarih anlayışı ile tarih eğitiminde uygulanacak bilimsel metodun öğretmenlere anlatılması amacıyla bir kurs açılması talimatı vermiştir. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Milli Eğitim Bakanlığınca sonradan Birinci Türk Tarih Kongresi adını alan bu kurs ile ilgili toplantı 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında düzenlenmiş, bu kongrede görüşülen konulara ait tutanaklar Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bastırılarak yayımlanmıştır.¹⁰⁸ Türk Tarih Tezi, Birinci Türk Tarih Kongresi’nde ele alınmış, müteakiben gazete, dergi ve romanlar vasıtasıyla aynı zamanda Halkevlerinin teşkilatları eliyle halk tabanına sirayet ettirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalarla birlikte daha önce yazılmış olan ancak yeterli görülmeyen *Türk Tarihinin Ana Hatları* isimli kitabın tekrar yazılması faaliyetleri de devam etmiştir.¹⁰⁹

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin adı 1935’te önce Türk Tarihi Araştırma Kurumu’na ardından da 3 Ekim 1935 tarihinde de Türk Tarih Kurumu’na çevrilmiştir.¹¹⁰ Bu değişikliklerle Türk Tarih Kurumu, Maarif ve Kültür Bakanlıklarının da desteğini alarak yeni bir çalışma dönemine girmiştir. Kurum 1935’te, Piri Reis’in haritası ve *Kitab-ı Bahriye*’sini tıpkı basım olarak yayımlanmıştır. 1937’de ise, *Türk Tarihinin Ana Hatları* olarak belirlenen VIII. dizisinde ilk olarak, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Siyasi, İdari, Fikri, İktisadi Hayat ve İlmi ve İçtimai Müesseseler, Halk ve Toprak* ve M. Şemseddin Günaltay’ın *Türk Tarihinin İlk Devrilerinden Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya* isimli kitapları basılmıştır. Yine bu dönemde, 1935 senesinde Alacahöyük’te başlayan kazıların sonuçlarının 1937’den itibaren yayımlanmasına başlanmıştır.¹¹¹

Gazi Mustafa Kemal, Türk Tarih Kurumu’nun bu yoğun ve faydalı çalışmalarından duyduğu memnuniyeti 1 Kasım 1936 tarihinde, Türkiye Büyük

¹⁰⁷ Turgut Özakman, *Cumhuriyet Türk Mucizesi İkinci Kitap*, 13. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010, s. 424-425.

¹⁰⁸ İğdemir, Genel Müdür Uluğ İğdemir, s. 344.

¹⁰⁹ Özcan, Türkiye’de Popüler Tarihçilik, s. 137.

¹¹⁰ Halaçoğlu, Türk Tarih Kurumu, s. 548.

¹¹¹ Koç, Türk Tarih Kurumu, s. 657.

Millet Meclisinin beşinci dönem ikinci içtima yılı açılış konuşmasında şöyle beyan etmiştir:

*“Başlarında kıymetli Maarif Vekilimiz bulunan Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumunun her gün yeni hakikat ufukları açan, ciddi ve devamlı mesaisini takdirle yad etmek isterim. Bu iki ulusal kurumun, tarihimizin ve dilimizin, karanlıklar içinde unutulmuş derinliklerini, dünya kültüründeki analıklarını, reddolunamaz ilmi belgelerle, ortaya koydukça yalnız Türk milleti için değil ve fakat bütün ilim alemi için, dikkat ve intibahı çeken kutsal bir vazife yapmakta olduklarını emniyetle söyleyebilirim.”*¹¹²

Türk Tarih Kurumu’nun çalışmalarının artarak olumlu yönde gelişmesi, icra edilen bu çalışmaların bilim dünyası ile paylaşılması ihtiyacını doğurmuştur. Gazi Mustafa Kemal bu amaçla bir dergi çıkarılmasına karar vererek bu yönde bir talimat vermiştir. “Güneş-Dil Teorisi”nden esinlenilerek, Fransızca “Bulletin” kelimesinin aslının “Belleten” olduğuna karar verilerek derginin adı konmuş, *Belleten* dergisinin ilk sayısı Ocak 1937 tarihinde çıkmaya başlamıştır.¹¹³

Türk Tarih Kurumu’nun diğer bir önemli çalışma alanı da düzenlediği kongreler olmuştur. Birinci Türk Tarih Kongresinin 1932’de düzenlenmesinin ardından, Eylül 1937 tarihinde Avrupalı bilim adamlarının da katılımı ile uluslararası bir nitelik kazanan İkinci Türk Tarih Kongresi düzenlenmiştir.¹¹⁴ Dolmabahçe Sarayı’nın muayede salonunda kongre nedeniyle bir sergi de açılmıştır.¹¹⁵ Bu iki kongreden sonra en sonuncusu 01-05 Ekim 2018 tarihinde olmak üzere 18 uluslararası kongre düzenlenmiştir. Bu kongrelerin bildirileri 65 cilt halinde kitaplaştırılarak basılmıştır. Türk Tarih Kurumu Yayın Çalışma Kurulu tarafından yapılan çalışmalarda XXXI dizide dergiler dahil toplam 1400 eser yayımlanmıştır.¹¹⁶ Türk Tarih Kurumunun yayın organı olan *Belleten* dergisinin de Aralık 2023 yılı sonu itibarı ile 310. sayısı neşredilmiştir.¹¹⁷

Gazi Mustafa Kemal tarafından temelleri atılmakta olan yeni Türk devleti bir ulus devlet olarak düşünülmüştü. Bu amaca ulaşmak için de ulusal kültürün, ulusal

¹¹² Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, C: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 405-406.

¹¹³ Semavi Eyice, “Belleten”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: V, Ankara, 1992, s. 424.

¹¹⁴ Koç, Türk Tarih Kurumu, s. 657.

¹¹⁵ Naci, Türk Tarih Kurumu, s. 254.

¹¹⁶ <https://www.ttk.gov.tr/tarihce>, 31.03.2024

¹¹⁷ <https://belleten.gov.tr/>, 31.03.2024

dilin ve ulusal kimliğin yeniden şekillendirilmesi ve halka yayılması gerekmekteydi. Bu vazifeyi gerçekleştirmek için bizzat Gazi Mustafa Kemal'in çabaları ve yönlendirmesiyle iki önemli kuruluş, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu hayata geçirildi. Gazi Mustafa Kemal bu iki kurumunda her türlü etkiden uzak bağımsız olarak çalışabilmesi için mali özerkliklerini sağlamaya çalışmış, bu amaçla mirasından belirli bir geliri onlara hisse olarak bırakmıştır.¹¹⁸

Gazi Mustafa Kemal'in bağımsızlıkları konusunda bu kadar özenli davranmasına rağmen 12 Eylül 1980 tarihinde işbaşına gelen yönetim tarafından bu iki önemli kurum Başbakanlığa bağlı birer devlet kuruluşu haline getirilmiştir.¹¹⁹

2.2.5. Birinci Türk Tarih Kongresi (1932)

Gazi Mustafa Kemal'in himayesi ve yönlendirmesinin verdiği güçle onun çizdiği istikamette yoğun çalışmalar yapan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Türk gençleri için dört ciltten oluşan bir tarih kitabı hazırlamıştır. Bu kitapları okullarda öğretmekle görevli muallimlere cemiyetin yaptığı araştırmalar ve neticeleri hakkında bilgiler vermek, ayrıca tüm muallimler arasında fikir ve ideal birliği oluşturmak amacıyla Maarif Vekaleti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin ortak çalışmaları neticesinde Temmuz 1932 tarihinde Ankara'da Birinci Türk Tarih Kongresi toplanmıştır.¹²⁰ Kongrenin, umumi talimatına göre, 2 Temmuz 1932 tarihinde Ankara Halkevinde başlaması ve 11 Temmuz 1932 Pazartesi tamamlanması planlanmış ve bu şekilde de uygulanmıştır.¹²¹

Kongreye, 198 lise ve orta okul öğretmeni, 18 üniversite mensubu ile 25 Türk Tarih Kurumu üyesi katılmıştır.¹²² Aslında bu kongreden daha önce de Maarif Vekaleti tarafından, 1930'da ilköğretim öğretmenleri için Türkçe, 1931'de Fen ve 1932'de de Tarih kursları verilmişti. Buradan da anlaşıldığı üzere hükümet ortaya koyduğu yeni tarih anlayışının pedagojik yönüne de önem vermektedir.

Kongrenin programına göre bu pedagojik boyutun ortaya konabilmesi için, katılımcı müderrisiler ve muallimler ders kitapları ile ilgili önceden hazırladıkları görüş ve eleştirilerini beyan edecekler, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti üyeleri de

¹¹⁸ Oktay Uygun, "Tek Parti Rejimi ve Demokrasi", *Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu*, İstanbul, 2005, s. 73.

¹¹⁹ Turan, *Türk Devrim Tarihi III*, s. 97.

¹²⁰ Türk Tarih Kurumu, *Birinci Türk Tarih Kongresi*, s. XIII.

¹²¹ Türk Tarih Kurumu, *Birinci Türk Tarih Kongresi*, s. XXII.

¹²² Cemal Avcı, "Türk Tarih Tezi Amacı, Uygulanışı ve Sonuçları", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: II, Sayı 11, 2005, s. 21.

bunlara cevap vereceklerdir. Ancak muallimlerin yaptıkları konuşmalar kongre tutanaklarının yayımlandığı ve kitaba alınmadığı için bu konu muallakta kalmıştır.¹²³

Öğleden evvel üç, öğleden sonra iki içtima halinde planlanan kongrenin açılış konuşmasını, *Türk Tarihinin Ana Hatları* ve dört ciltlik tarih kitaplarından hareketle Türk Tarih Tezi'ni açıklayan Maarif vekili Esad Sagay Bey yapmıştır:

“Malumu alileridir ki tarih, bütün kültür ilimlerinin temelidir. Bir millet, geçmişte olan biteni, memleketini ve dilinin, edebiyatının, san’atlarının ve idari, içtimai, siyasi, medeni varlığının menşelerini öğrenebilir. Şimdiye kadar okumuş olduğumuz kitaplardan hemen birçoğunun tercüme ve iktibas edilmiş olan asılları ise bu maksada taban tabana zıt olarak hakikati ve Türk milletinin varlığını ve benliğini ve cihan medeniyetine olan hizmetlerini tebarüz ettirmekten, herhangi bir sebeple uzak bulunmuş idi...”

“...Bu kitaplarda Türklerin Yafes İbni Nuh oğlu Türk’ün ahfadı olarak Babil tefrikasından sonra vasati Asiyaya geldiklerini, orada tekessür ederek şimali Asiyaya geçtiklerini, Türk kabileleri arasında ırk münasebetlerinin ve Türkler tarafından kurulan devlet ve medeniyet silsilelerinin ve siyasi ve medeni yaşayışlarında geçen tarihi mühim vakaların tahriflere uğratıldığını görüyoruz.

Halbuki ilmi ve esaslı tetkikler üzerine yazılmış olan yeni tarihimizin birinci kitabını gözden geçirdikten sonra anlıyoruz ki: Türkler anayurtları olan Orta Asya’da Yontmataş devrini milattan 12.000 sene evvel geçirdikleri halde Avrupalılar ancak 5.000 sene sonra bu devirden kurtulabilmişlerdir.

...Türkler Orta Asya’dan yayıldıktan sonra gittikleri yerlerde ilk medeniyeti neşretmiş ve böylece Asya’da Çin, Hint ve Mukaddes Yurt edindikleri Anadolu’da Eti, Mezopotamya’da Sümer, Elam ve nihayet Mısır, Akdeniz ve Roma medeniyetlerinin esaslarını kurmuşlar ve bugün yüksek medeniyetlerini takdir ve takip ettiğimiz Avrupa’yı o zamanlar mağara hayatından kurtarmışlardır.

...Türkler; lisan, ilim ve sanatlar ile cihan medeniyetine en evvel en büyük hizmetleri ifa etmiş oldukları halde bütün bu medeni hizmetleri unutulmuş veya unutturularak muhtelif maksatlarla tarih nazarında, haksız olarak, meskut ve ehemmiyetsiz gösterilmeye çalışılmıştır. ...Ancak şimdiden sonra asil Türk çocuğu kendini ve mensup olduğu büyük Türk milletinin yüksek medeniyetini ve kabiliyetini

¹²³ Oral, Türkiye’de Romantik, s. 294-296.

ve diğer milletler arasındaki mümtaz mevkiini olduğu gibi bilecek ve ecdadının tevarüs ettiği bu milli ve tarihi seciyelerle benliğini ve medeniyetini yükseltecek ve dünya medeniyetine de eskisi gibi şerefli hizmetler yapmakta devam edecektir.”¹²⁴

Birinci Türk Tarih Kongresi bu konuşma ile çalışmalarına başlamıştır. Kongrede, Türklerin, ikinci dereceden, istilacı ve yağmacı bir ırk olmadığı bilimsel verilerle ortaya konmaya çalışılmış; insanlık tarihinin ilk medeniyetini kuran Türklerin çok eski çağlardan beri yüksek bir uygarlığa sahip olduğu kanıtlanmak istenmiştir.¹²⁵ Bu konuda kongrenin birinci günü ikinci oturumunda bir konuşma yapan Afet İnan şöyle demiştir: *“Kafasını ve vicdanını, en son terakki şuleleri ile güneşlendirmeye karar vermiş olan, bugünün Türk çocukları, biliyor ve bilecektir ki, onlar 400 çadırlı bir aşiretten değil, on binlerce yıllık, Ari, medeni, yüksek bir ırktan gelen, yüksek kabiliyetli bir ırktır.”¹²⁶*

Maarif Vekili Esad Bey ve Afet İnan’ın konuşmaları Birinci Türk Tarih Kongresi’nin ve dolayısıyla Türk Tarih Tezi’nin temel ilkelerini ortaya koymuştur. Türk Tarih Tezi’nin lehinde konuşanlar iddialarını ispat etmek için kanıt olarak antropoloji, jeoloji, prehistorya, arkeoloji ve coğrafya bilimlerinden de dönemin imkanları ölçüsünde faydalanmışlardır.¹²⁷ Tüm bu faaliyetler boyunca Türklerin sarı ırktan olmadıklarını kanıtlamak amacıyla yapılan antropoloji çalışmalarında ırkçılığa kaçılmamıştır.¹²⁸

Kongre boyunca cılız da olsa ortaya atılan görüşlere eleştirel yaklaşan ve bilimsel kaygılarla bildirilerini sunan bilim adamları da olmuştur. Konun daha iyi anlaşılabilmesi için bu bilim adamlarının ileri sürdükleri görüşler ve kongrede yaşanan tartışmalar ele alınmıştır.

Afet İnan’ın konuşmasını müteakip, Mehmet Fuat Köprülü üçüncü oturumda, *Bazı Umumi Meseleler Hakkında Görüşlerim* olarak adlandırdığı eleştiri ve düşüncelerini açıklamıştır. Fuat Köprülü tenkitlerini üç temel üzerine bina etmiştir. İlk olarak, Türkoloji çalışmaları Avrupa’da halen başlangıç aşamasındadır ve Türklere ait daha eski tarihli araştırmalar henüz yapılmamıştır. Tarih sahnesinde yazılı olarak bilinen ve Çin kaynaklarının *“Tukyü”* olarak adlandırdıkları Türk ismi

¹²⁴ Türk Tarih Kurumu, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. XXII-8.

¹²⁵ Yusuf, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 26.

¹²⁶ Türk Tarih Kurumu, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 41.

¹²⁷ Oral, Türkiye’de Romantik, s. 298.

¹²⁸ Turan, Türk Devrim Tarihi III, s. 96.

VI. yüzyıla ait erken bir dönemdir. Aynı zamanda Türklere ait en eski bilgilere ulaşılabilecek Çin kaynakları henüz gereği gibi tetkik edilmemiştir. İkinci husus olarak, prehistorya, antropoloji ve arkeoloji gibi bilimsel metotlar ve bu metotlar çerçevesinde Orta Asya incelemeleri çok yeni ve başlangıç seviyesinde olup henüz kayda değer bir netice vermemiştir. Bununla birlikte Doğu Türkistan bölgesinde batılı bilim heyetlerinin yapmış olduğu çalışmalar neticesinde elde ettikleri bulgular henüz değerlendirilmemiştir. Üçüncü eleştiri konusunda ise, ırk ve dil kavramlarının birbirinden farklı olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Köprülü, ırkın doğrudan antropolojik bir konu olduğunu, dilin ise antropolojiden tamamen farklı bir alan olduğunu beyan etmiş; tarihte kendi dilini kaybederek başka lisanları kabul etmiş milletler de bulunduğu tespitinde bulunmuştur.¹²⁹

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere Köprülü'ye göre Türk Tarih Tezi ile ilgili kaynaklar tatmin edici değildir. Afet İnan'ın kullandığı yöntem “yetersiz” ve “ikincil derece kaynaklara” dayanmaktadır. Ancak Afet İnan'ın eleştirilmesi infial yaratmış bu da Köprülü'yu tenkitlerinde geri adım atmak zorunda bırakmıştır. Özellikle Hasan Cemil Bey'in “*Biz Türk medeniyetinin ve Türk menşeinin asıl mahiyeti hakkında en son keşiflere isnat ediyoruz. Keşiflerin en son olması iddiamızın zaafı değil kuvvetidir*” şeklindeki beyanı üzerine Köprülü, Afet İnan ve Hasan Cemil Bey'le hemfikir olduğunu söylemek zorunda kalmıştır.¹³⁰

Kongrenin ikinci günü olan 3 Temmuz 1932 tarihinde Zeki Velidi Togan ile Reşit Galip arasında sert bir münakaşa yaşanmış¹³¹ ve bu tartışma üçüncü ve dördüncü günlerde de devam etmiştir.¹³² Zeki Velidi'nin, Türk Tarih Tezi'ne olan eleştirilerinde Barthold'u referans göstermesi¹³³ ve Orta Asya'dan göçlere neden olan kuraklık ile ilgili görüşleri tartışma çıkmasına neden olmuştur. Zeki Velidi Togan, Orta Asya'da kalıcı bir kuraklık yaşandığına karşı çıkmış ve bu onun üniversiteden uzaklaştırılmasına hatta yurtdışına çıkmak zorunda kalmasına neden olan olaylara sebep olmuştur. Zeki Velidi'nin kuraklığın geçici olduğu tezine karşı Reşit Galip ise Orta Asya'daki kuraklığın geçici olmadığını savunmuştur. Zeki Velidi'nin bu görüşü aynı zamanda kongrede savunulan Türk Tarih Tezi'ne de karşı olmak anlamını

¹²⁹ Türk Tarih Kurumu, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 42-47.

¹³⁰ Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1992, s. 132-134.

¹³¹ Oral, Türkiye'de Romantik, s.305.

¹³² Behar, İktidar ve Tarih, s.147.

¹³³ Copeaux, Tarih Ders Kitaplarında, s. 47.

taşıyordu. Münakaşalar bir süre sonra bilimsel zeminden çıkarak Zeki Velidi'nin “*Türk Düşmanı*” Vasiliy Barthold ile olan arkadaşlığına kadar dayanmış “*yazıklar olsun*” nidaları arasında Zeki Velidi kongrenin düzenini bozmakla itham edilmiştir.¹³⁴ Kongredeki davranışları disiplinsiz görüldüğünden dolayı 12 Temmuz 1932 tarihinde istifa ederek Viyana'ya gitmek zorunda kalmıştır.¹³⁵

Zeki Velidi'nin “*aforoz*” edilmesine dahi neden olan basit jeolojik bir mesele neden bu kadar önemli bir hale gelmişti. Türk Tarih Tezi'ni kurgulayanlar bunun Misak-ı Milli Sınırları ile mahdud bir alanda kalmasını istiyorlardı. Orta Asya'daki kuraklığın geçici olduğunun kabulü demek, Türklerin Orta Asya ile ilgili güncel beklenti içine girmeleri demekti. Oysa Türk Tarih Tezi'nde Orta Asya'nın anavatan olarak bilinmesi isteniyor, ancak emperyal bir anlama gelecek başka bir talep içinde bulunulmaması isteniyordu.¹³⁶

Kongrede tarih bilimini önceleyen bildiri sunan tek kişi Sadri Maksudi'dir. *Tarihin Amilleri* isimli bildirisinde, akıl ve dine dayalı tarihçiliği açıkladıktan sonra, gerçek hayat ve olaylardan hareket eden Fransız tarih felsefesini ve daha çok metafizik çıkarımlar üzerine kurulu Alman ekolünü ortaya koymuştur. Daha sonra pozitivistizmin Avrupa'da yaygınlaşması ile tarih felsefelerinin gözden düştüğü tespitinde bulunmuştur.¹³⁷

Yusuf Akçura, Birinci Türk Tarih Kongresi'nin son gününde başkan sıfatı ile bildirisini sunmuştur. Türk tarihçiliği ve problemleri hakkındaki tek bildiri Akçura'nın sunumu olmuştur. Temel iddiası, Abdülhamid'in tarihi sevmediği, hatta korktuğu, tarih derslerinin okullarda yasaklandığı ve kitapların da toplattırıldığıdır. Ayrıca XIX. yüzyıl nihayeti ile XX. yüzyılın ilk yıllarında tarihçiliğin tekamül aşamaları, bu dönemde kullanılan metotlar ve tarih eğitimi de bildirisinin diğer konularını oluşturmuştur. Akçura, önceki devir tarihçilerini Fransız kaynaklarına bağımlı tarihçilik yapmakla suçlamış olmasına rağmen, kongredeki bildirisinde ağırlıklı olarak Fransızca kaynaklardan faydalanmıştır.

Akçura bildirisinde tarihin ulusal kimlik yaratmadaki rolünden de bahsetmiştir. 1920'li yıllarda Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de tarihçilerin bu

¹³⁴ Ulaş Töre Sivrioğlu, “Arkeolojiden Antropolojiye Türk Tarih Tezi”, *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler*, ed. Ahmet Şimşek, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 28-29.

¹³⁵ Copeaux, Tarih Ders Kitaplarında, s.48.

¹³⁶ Sivrioğlu, Arkeolojiden Antropolojiye, s. 29.

¹³⁷ Behar, İktidar ve Tarih, s. 145.

konunun önemini kavradıklarını, ulusçu tarihçilikte Fransız ve Alman yaklaşımlarının birlikte ele alınmasının daha iyi sonuçlar vereceği ifade etmiştir.¹³⁸

Birinci Türk Tarih Kongresinin ana fikrini ortaya koyan tarihçiler ile bu görüşlere eleştirel yaklaşan diğer tarihçiler yukarıda izah edilmişti. Bu kongrede ortaya konan karşıt görüşler tam anlamıyla bir muhalefet olarak adlandırılamaz. Burada yapılan eleştiriler adeta özür diler gibi, resmi ideolojiye ters düşmeden yapılmaya çalışılmıştır. Bunun en önemli nedeni ise Türk Tarih Tezi'ne karşı çıkmanın ulusçuluğa ya da bilimselliğe¹³⁹ karşı çıkmak olarak algılanmasıdır.¹⁴⁰ Oysa kongrenin çalışma şekli genel olarak değerlendirildiğinde, bilimsel verilerle bir sonuca ulaşmak yerine, önceden tespit edilerek kararlaştırılmış siyasi bir hedefin bilimsel bir kongrede onaylanması şeklinde cereyan etmiştir.¹⁴¹

Gazi Mustafa Kemal Birinci Türk Tarih kongresine büyük bir önem vermiştir. Bu önemin bir göstergesi olarak, kongre devam ederken, 5 Temmuz 1932 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde Gazi Mustafa Kemal'in kongre azalarına cuma günü öğleden sonra Marmara köşkünde bir çay ziyafeti vereceğine dair bir haber duyurulmuştur.¹⁴² Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin organizasyonu ile, 8 Temmuz 1932 Cuma günü Marmara köşkünde söz konusu çay ziyafeti gerçekleştirilmiştir. Bu çay ziyafetine, saat altıdan itibaren Gazi Mustafa Kemal, Maarif Vekili Esad, Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Katibi Recep Beylerle birçok mebus iştirak etmişlerdir. Gazi Mustafa Kemal etrafına toplanan muallimlerle ayakta sohbet etmiş ve akşam saat on da salondan ayrılmıştır.¹⁴³

Kongrede ele alınan konular ve yaşanan münakaşalar dört başlık altında toplanabilir, bunlardan ilki, özellikle Türklerin varlığını tarih öncesi dönemlere götürmek amacıyla büyük gayret sarf edilirken kullanılan kaynakların yetersizliği ve ikincil dereceden olmasıdır. Bu konu özellikle Afet İnan, Fuat Köprülü ve Hasan Cemil arasında ele alınmıştır.

¹³⁸ Behar, İktidar ve Tarih, s. 150-152.

¹³⁹ Maarif Vekili Esad Bey'in kapanışta yaptığı konuşma kongrenin bilimselliği açısından fikir vermektedir: "...Tarih tedrisinde birinci vazifemiz milli tezin mahfuziyetidir. Milli tezimizi çürütecek mevzulardan uzak kalmak her birimiz için, muallim için, talebe için milli ve vatani bir vazifedir." bk. Türk Tarih Kurumu, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 628.

¹⁴⁰ Behar, İktidar ve Tarih, s. 122.

¹⁴¹ "...sonraki yıllarda tutar yanı olmayan tarih teorileri sessizce terkedilip, nezihçe gömüldü, fakat kuvvetlenmesine hizmet ettikleri vatan bağlılığı durmaksızın büyüdü." bk. Lewis, Modern Türkiye, s. 357.

¹⁴² Gazi Hz. Bir Ziyafet Verecekler, Cumhuriyet, 5 Temmuz 1932, s. 6.

¹⁴³ Gazi Hz. Muallimlerle Uzun Müddet Görüştü, Akşam, 9 Temmuz 1932, s. 1.

İkinci tartışma konusu ise, Ahmet Caferoğlu ve Semih Rıfat arasında münakaşa edilen, Türk dilinin dünyadaki diğer bütün dillerin çıkış noktası olduğu iddiasıdır. Ayrıca dilleri tanımlamada kullanılan gruplandırmaların aynı zamanda ırkları da tanımladığı yanılgısıdır.

Üçüncü olarak, Türk Tarih Tezi'nin temeli sayılabilecek olan, uygarlığın beşiği Orta Asya'dan kalıcı kuraklık nedeni ile Türklerin Doğu Avrupa ve Anadolu'ya göç etmeleridir. Böylece Türk'lerin bütün toplumları ve kültürlerini etkiledikleri iddia edilmiştir. Ancak Zeki Velidi kuraklığın geçici ve dönemsel olduğunu savunarak Reşit Galip ve Sadri Maksudi ile tartışmıştır.

Son olarak, Avram Galanti, Yusuf Akçura ve Fazıl Nazmi Bey gibi katılımcılar tarih ders kitaplarının pedagojik seviyesinin ortaokullar için uygun olmadığı eleştirisinde bulunmuşlardır.¹⁴⁴ Bu kapsamda öğretmenler tarih tezine heyecanla sarılmışlar ve lise tarih kitapları da olumlu karşılanmıştır. Ancak ortaokullarda da aynı kitapların okutulmasından dolayı bu kitapların pedagojik açıdan çocuklara ağır geldiği şikayetleri ortaya çıkmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı bu şikayetleri dikkate almış ve iki yıl sonra ortaokullar için ayrıca daha küçük kapsamlı üç ciltten oluşan yeni kitaplar hazırlatılmıştır.¹⁴⁵

Maarif Vekili Esad Bey kongrenin kapanışını yapan konuşmasında, amaçlanan bilimsel sonuçlara ulaşıldığını, bunun da milli tezi kuvvetlendirdiğini beyan etmiştir. Bundan sonraki amacın burada elde edilen bilgilerin memleket çocuklarına, gençlerine ve hatta tüm vatandaşlara yayılmasını sağlamak olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁶

Birinci Türk Tarih Kongresi, Maarif Vekili Esad Bey'in yukarıda özet olarak bahsedilen kapanış nutku ile 11 Temmuz 1932 tarihinde öğleden sonra saat 15:30'da son bulmuştur.¹⁴⁷

2.2.6. Türk Tarih Tezi

Ülkü Halkevleri Mecmuasının Birinci Teşrin 1933 sayılı nüshasındaki makalesinde, Reşit Galip, "*Türkler tarihini kaybetmiş bir millet gibi idiler,*" ibaresini

¹⁴⁴ Behar, İktidar ve Tarih, s. 122-124.

¹⁴⁵ İğdemir, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 10.

¹⁴⁶ Türk Tarih Kurumu, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 628.

¹⁴⁷ Yusuf, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 30.

kullanmıştır.¹⁴⁸ Bunun sebebi olarak da Osmanlı ve daha eski Türk devletlerinde milli nitelikli ve Türk ırkına dayanan tarih yazımının olmayışını göstermiştir. Bu devirlerdeki tarih yazımlarının tamamında ümmet esasına dayalı ve İslam Medeniyet Dairesi içinde telakki edilen bir tarih yazımı esas alınmıştır. Tarih yazıcılığı da birer memur vasfında olan vakanüvisler eliyle yürütülmüştür. Bu memurların yazdıkları tarihlerde padişahlar, vezirler ve yüksek hükümet memurlarının yapıp ettiklerinden ibaret kalmıştır.¹⁴⁹ Cumhuriyet'in ilanı ile ulus-devlet inşa sürecinde yeni bir tarih anlayışı ihtiyacı ortaya çıkmış; Gazi Mustafa Kemal'in gerek şahsi gayretleri ve gerek yönlendirmeleri ile Türk Tarih Tezi geliştirilmiştir.

Mehmet Fuat Köprülü, W. Barthold ile birlikte yazdığı *İslam Medeniyeti Tarihi* isimli kitabında, “*milli tarih telakkisi*” olarak tanımladığı Türk Tarih Tezi'nin XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında tüm Avrupa'da olduğu gibi Türk ulusçuluğunu da etkileyen “*romantik tarih devri*”nin bir sonucu olduğunu belirtmiştir. Hiçbir bilimsel temele dayanmayan Avrupa tarih yazımının Türkler hakkındaki olumsuz görüşlerine bir reaksiyon olarak Türk Tarih Tezi, romantik ve milliyetçi bir karakterde ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰ Ayrıca bu tez Türk tarihçiliği açısından belirli bir sisteme dayalı olarak ilk tarih yazma çalışması olarak da değerlendirilebilir.¹⁵¹

Türk Tarih Tezi'nin ortaya çıkmasına giden süreç değerlendirildiğinde ise, bu tezin yazılmasını gerektiren sebepler üç başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki, Cumhuriyet'in lider kadrosunun oluşturmak istediği yeni toplum yapısına bağlı olarak, “*ulus bilinci inşa etmek, vatandaşlarına tarih şuuru aşılama, Anadolu'nun kadim bir vatan toprağı olarak sahiplenilmesini sağlamak gibi sosyo-politik amaçlarla tarih tezinden yararlanmıştır.*”¹⁵² Bu tarih tezi ile yeni kurulan Türk devletinde vatandaşlar arasındaki bağlılığı ve aidiyeti sağlamak amacıyla vatan sevgisi harç olarak kullanılmıştır.

İkinci sebep olarak da dönemin Avrupa devletlerinin diplomaside araç olarak kullandıkları tarih kuramına, Türk Tarih Tezi'nin bir tepki olarak ortaya çıktığıdır. Bu

¹⁴⁸ Reşit Galip, “Türk Tarih İnkılabı ve Yabancı Tezler”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C: II, Sayı 9, Birinci Teşrin 1933, s. 166.

¹⁴⁹ Galip, Türk Tarih İnkılabı, s. 164-165.

¹⁵⁰ Mehmet Fuat Köprülü ve Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. XXIII.

¹⁵¹ Sivrioğlu, Arkeolojiden Antropolojiye, s. 15.

¹⁵² Sivrioğlu, Arkeolojiden Antropolojiye, s. 17.

dönemde genel kabul görmüş bir kural olarak bir yerin en eski sahipleri kim ise bugün de o yerin sahibi onlar olması gerektiği tezidir. Bu kurala uygun olarak özellikle İtalya ortaya attığı “*Mare Nostrum*” söylemi ile tüm Akdeniz dünyasının eskiden Roma İmparatorluğuna ait olduğu savıyla bu bölge üzerinde hak iddiasında bulunmaktaydı. Ayrıca Almanya’da ataları olarak kabul ettikleri Gothların eskiden Rusya’da yaşadığından buraların kendisine verilmesini talep etmekteydi. Buna karşılık Ruslar’da Gothların Slav asıllı olduğu tezini ileri sürmüşlerdir. Anadolu toprakları’da bu tezin hedeflerinden biriydi. Yunanlılar, Ermeniler, Gürcüler ve Suriyeliler’de benzer savlarla Anadolu’da tarihi hakları olduğunu savunmaktaydılar. Buradan hareketle Türklerin Anadolu’daki varlığının Oğuz göçleriyle başladığını ve bu göçlerle gelen 400 çadırlık bir aşiretin kurduğu bir devletin devamı olduğunun kabulü Türkleri işgalci konumuna düşüreceği açıktı. Cumhuriyet’in kurucu kadrolarına göre de bu durum Anadolu’dan toprak talebinde bulunan devletlerin amaçlarına hizmet etmekteydi.

Bunların dışında üçüncü olarak Türk Tarih Tezi, Osmanlı ve Avrupalı tarihçilerin ortaya koydukları Türk algısına bir reddiye olarak da ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki Avrupalı tarihçilere göre Türkler: “*Roma’nın yıkılmasına sebep olan Hunlardan başlayarak Osmanlı akınlarıyla devam eden medeniyet yıkıcı atlılardı.*” Benzer bir imaj Osmanlı tarih yazıcılığında da hakimdi ve Türkler, “*göçebe, çapulcu,*¹⁵³ *kural tanımaz*” olarak görülüyordu. Özellikle milliyetçilik akımının etkilerinin şiddetle hissedildiği II. Meşrutiyet devrinde dahi olumsuz Türk algısı tarih kitaplarında görülmekteydi.¹⁵⁴

Türk Tarih Tezi, vatanın fiili işgalden kurtarılmasından sonra, Türk’ün işgal altındaki hafızasında kaybettiği milli kimliğini kadim tarihinde yeniden bulması mücadelesidir. Türk Tarih Tezi’nin öncü fikir ve çalışmaları, Cumhuriyet’in ilanından çok önceleri başlamıştır.

¹⁵³ Ahmet Refik, *Tarih-i Umumi* adlı eserinde Türkleri şöyle tanımlamıştır: “...Türklerin vazife-i manevileri Arap, Çin ve İran efkarını neşr ve tamimden ibaret olmuştu...Fitrat ve tabiatlarında mevcut faaliyet ve akıncılık sayesinde akvam-ı mütemeddinenin efkar ve asarını hudud-ı siyasiyelerinden harice çıkarmağa muvafık olmuşlardı...Türklerin kendileri tarafından vücuda getirilmiş vekayi-i kadimelerini havi muntazam tarihleri yoktur...Bütün arazi bedevi hayata, çapulculuğa, baskınlar icrasına son derece müsaitti. Arazinin bu hali Türklerin fitrat ve tabiatları üzerine büyük bir tesir icra eylemişti...” bk. Ahmet Refik, *Büyük Tarih-i Umumi*, C: IV, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1327, s. 261-263.

¹⁵⁴ Sivrioğlu, *Arkeolojiden Antropolojiye*, s. 16-20.

Ziya Gökalp 1911'de *Genç Kalemler* dergisinde yayımlanan *Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler* isimli makalesiyle Türkçülük ideolojisinin temellerini attığını beyan etmiştir. Ayrıca Ziya Gökalp, Etiler, Hititler ve Sümerlerin eski çağlardaki Türk medeniyetinin gerçek temsilcileri olduğunu ileri sürmüştür. Ziya Gökalp, bazen bu ulusların Türk olduklarının tam manasıyla ispat edilemediğini kabul etmekle beraber birçok yerde onları Türk milleti içinde kabul etmiş, onun bu telakkisi Cumhuriyet döneminde resmi tez haline getirilmiştir.¹⁵⁵

Türk Tarih Tezi'ne öncü olarak kabul edilebilecek diğer bir çalışma da 1922'de henüz milli mücadele devam ederken Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yayımladığı *Pontus Meselesi* isimli kitaptır. Bu eserin mukaddemesinde *Anadolu Türk'tür* başlıklı yazıda:

“Her şeyden evvel, cihan efkar-ı umumiyesi bilmelidir ki, Anadolu toprağı baştan nihayetine kadar Türk'tür. Binlerce seneden beri Türk'ün öz vatani, Türk'ün öz yurdudur...”

...*Filhakika, Türkler Anadolu'ya Ertuğrul Gazi ile hatta Selçuk hükümetini teşkil edenlerle gelmiş değildirler. En eski ve meçhul zamanlardan beri Anadolu'da Türk ırkı vardır. Anadolu'nun ilk sakinleri tarihin gösterdiğine nazaran Turanlılardır*”¹⁵⁶ ifadesi yer almıştır. Bu ifade ile Anadolu'nun işgaline gerekçe olarak ileri sürülen tezlere karşı çıkılmış ve yaklaşık on yıl sonra sistemli ve programlı hale gelecek olan Türk Tarih Tezi'nin ilk adımları atılmıştır.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise Reşit Galip, Gazi Mustafa Kemal'in 1923'te ziyaret ettiği Adana'da kendisini karşılayan vatandaşlara hitaben söylediği “*kırk asırlık Türk yurdu*”¹⁵⁷ sözüyle Türk Tarih Tezi ile ilgili çalışacak olanlara hangi istikamete ilerlenmeleri gerektiğini gösterdiğini savunur.

Cumhuriyet döneminde Türk Tarih Tezi ile sonuçlanacak asıl çalışmalar, Afet İnan'ın 1928'de okuduğu Fransızca bir coğrafya kitabında Türklerin ikinci sınıf ve sarı ırka mensup olduklarının yazıldığını Gazi Mustafa Kemal'e göstermesi ve bu doğru mudur? diye sorması üzerine başlamıştır. Bunun üzerine Gazi Mustafa Kemal:

¹⁵⁵ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 109-113.

¹⁵⁶ Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, *Pontus Meselesi*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1338, s. 1.

¹⁵⁷ Galip, *Türk Tarih İnkılabı*, s. 166.

*“Hayır böyle olamaz. Bunların üzerinde meşgul olalım”*¹⁵⁸ talimatını vermiştir. Ancak Gazi Mustafa Kemal’in tarih çalışmalarına verdiği ehemmiyetin tek sebebi bu olmamıştır. Emperyalistler Anadolu’yu işgallerine tarihi sebepleri ileri sürerek bahane bulmuşlardı. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu’da bünyesindeki unsurların buna Müslümanlar da dahil olmak üzere kendi milliyetçilik ideallerine sarılmaları neticesinde dağılmıştı. Bu unsurlar içinde yalnız Türkler kendi milli kimliklerinden habersiz ve hala ümmet anlayışı içinde yaşamaya devam etmekteydi. Türklerin ulus haline gelememesini yaşanan problemlerin kaynağı olarak gören Gazi Mustafa Kemal bu konudaki görüşlerini 20 Mart 1923 tarihinde Konya Türk Ocakları binasında gençlerle yaptığı konuşmada şöyle belirtmiştir: *“...Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak evvela bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti hissen, fikren, fiilen bütün ef’al ve hareketimizle gösterelim, bilelim ki milli benliğini bulmayan milletler başka milletlerin şikarıdır...”*¹⁵⁹

Gazi Mustafa Kemal’in bu görüş ve fikirleri kapsamında gittikçe yoğunlaşan bir tempo ile çalışmalar başlamıştır. İlk etapta, Osmanlı’dan tevarüs eden Tarih-i Osmani Encümeni 1924’te Türk Ocakları’nın bünyesinde olmak üzere Türk Tarih Encümeni’ne çevrilmiştir. Bu encümenin çalışmaları sonucunda 1930’da Türk Tarih Tezi’nin temel kaynağı olan *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabı meydana getirilmiştir. Bu kitabın geliştirilme çalışmaları devam ederken Türk Ocakları kendini feshetmiş ve Gazi Mustafa Kemal’in talimatı ile 12 Nisan 1931 tarihinde Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti Kurulmuştur. Bu cemiyet Gazi Mustafa Kemal’in görevlendirmesi ile, *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabını esas alarak Temmuz 1931’de dört cilt halinde tarih ders kitabını hazırlamıştır. Tüm bu çalışmaların, öğretmenlere, üniversite öğretim görevlilerine, mebuslara ve halka daha iyi anlatabilmek ve yeknesaklık sağlayabilmek üzere Maarif Vekaleti ve Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti, 2-11 Temmuz 1932 tarihinde Birinci Türk Tarih Kongresini düzenlenmiştir. Bu kongre sonucunda da daha önce açıklandığı üzere Türk Tarih Tezi ortaya çıkmış ve resmi tarih tezi halini almıştır.

Yukarıda açıklanan tüm çalışmalar, meydana getirilen kuruluşlar ve sonuçta ortaya çıkan Türk Tarih Tezi, Gazi Mustafa Kemal’in aşağıda maddeler halinde sıralanan görüş ve fikirlerinin sonucudur;

¹⁵⁸ İnan, Atatürk Hakkında, s. 192.

¹⁵⁹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, C: II, s. 147.

1. Medeniyetin kaynağı Orta Asya'dır. İnsanlık tarihi orada başlamış ve gelişmiştir.

2. İnsanlık tarihinde ilk medeniyet Türkler tarafından Orta Asya'da kurulmuştur. Orta Asya'nın ilk yerleşik halkı Türklerdir.

3. Antropolojik olarak Türkler brakisefal-Alplı insan tipindendir.

4. Avrupa ve Asya'yı etkileyen insan göçlerinin tamamı doğudan batıya doğru gelişmiştir.

5. Orta Asya'da muhtelif dönemlerde meydana gelen kuraklıklar nedeniyle Türkler büyük göçlerle dünyanın değişik bölgelerinde eski medeniyetleri kurmuşlardır. Bu medeniyetler bulundukları bölgenin özelliklerine göre gelişme göstermişlerdir.

6. Türk lisanı tüm dünyanın ana lisanıdır. Türk dilinin paleontolojisi ve arkaik yapısı ve şekli incelenmeden dil sorunu çözülemez.

7. Türkler hem eski medeniyetlerin hem de İslam medeniyetinin kurucusu ve geliştiricisidir.

8. Anadolu göç yollarında olduğundan dolayı, paleolitik devirlerden başlayarak Türkleşmeye başlamış, kalkolitik devirde en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Selçuklular devri nihayetinde binlerce yıl süren akınlar, Anadolu'yu ırk itibari ile Türklüğün en saf ve melezsiz sahası haline getirmiştir. Dolayısıyla Anadolu da Orta Asya kadar Türklerin anayurdudur.

9. Türk milleti son birkaç yüzyıldır dünya medeniyetinin yükselişine rehberlik vazifesini arızı sebeplerle yerine getirememiştir. Bu arızı sebepler inkılaplarla ortadan kaldırıldığından dolayı bu vazifesini yeniden ele alacaktır.¹⁶⁰

Sina Akşin, Türk Tarih Tezi ile ilgili olarak “...bugün az çok gülünç gelen bu görüşler, o dönemde pek gülünç sayılmıyordu; sayılsaydı Atatürk bunları desteklemeye kalkışmazdı...” tespitinde bulunmuştur.¹⁶¹ Bernard Lewis ise ilerleyen senelerde Türk Tarih Tezi'nin tutarsız olarak görülen kısımlarının sessizce

¹⁶⁰ Galip, Türk Tarih İnkılabı, s. 167-168.

¹⁶¹ Akşin, Yakın Tarihimizi, s. 91.

gündemden düşürüldüğünü, ancak Türk ulusal kimliğinin gelişmesine de önemli katkıları bulunduğunu iddia etmiştir.¹⁶²

Türk Tarih Tezi, genel anlamıyla Türk tarihini İslam Medeniyet Dairesi içinde sıkıştığı dar kalıptan kurtararak, Türk milletine dünya tarihi içinde hak ettiği yüksek mevkiini kazandırmıştır. Yine bu tezle Orta Asya, kadim Türk tarihinin mistik destanları içerisinde, her Türk'ün kalbinde yaşayacak anayurt haline gelmiştir. Ümmet bilincinin yerini vatan sevgisi almış, Anadolu ise vatanseverlik duygusu ile sonsuza kadar savunulacak kutsal Anavatan olmuştur.

2.3. Yeni Bir Kimlik İnşası ve Erken Cumhuriyet'te Tarih

Kimlik kavramı genel anlamda “...ben kimim? biz kimiz? Hayattaki ve toplumdaki amaç ve rolümüz nedir?” sorularına verilecek yanıt olarak tanımlanabilir. Bu sorulara çeşitli boyutlardan çok farklı yanıtlar verilebilir. Bu cevap seçeneklerinden en önemlisi bireyin kendi kimliğini kolektif bir kültürle birleştirerek “biz” haline dönüştüğü milliyetçi çözümdür. Böylece birey ortak bir tarihi ve yazgısı olan, kültürel ve siyasi bir topluluğun eşit hak ve ödevlere sahip yurttaşı haline gelir.¹⁶³ Buradan hareketle modern milleti: “*tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşılan bir insan topluluğu*” olarak tanımlayabiliriz.¹⁶⁴

Gazi Mustafa Kemal, Milli Mücadeleyi başarı ile bitirip 29 Ekim 1923'te Cumhuriyeti ilan ettiğinde, Lozan'da tanınmış devletin sınırları içinde yaşayan, yukarıda tanımını yaptığımız esaslara dayalı bir millet bulunmuyordu. Genel olarak cemaatlerin şekillendirdiği,¹⁶⁵ İslam'ı hayatlarının her alanında belirleyici olarak tanımış, 600 yıldan fazla bir süredir ümmet olarak yaşamış ve kendini İslam milleti olarak kabul etmiş Osmanlı bakiyesi bir halk vardı. Gazi Mustafa Kemal, Türk milletine dayalı bir ulus-devlet inşa etmek istemiş bu sebeple de dini bir milleti oluşturan unsurlar arasında görmemiştir.¹⁶⁶ Gazi Mustafa Kemal'in yeni bir millet oluşturma hususunda giriştiği işin büyüklüğü “...var olmayan, farazi bir varlığı,

¹⁶² Lewis, Modern Türkiye, s. 357.

¹⁶³ Anthony David Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, Ankara, 1994, s. 155.

¹⁶⁴ Smith, *Milli Kimlik*, s. 70.

¹⁶⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 203.

¹⁶⁶ Gazi Mustafa Kemal'e göre; “*Türk milletinin oluşumunda etkili olduğu görülen doğal ve tarihi olgular...: Siyasi varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve köken birliği, tarihi yakınlık, ahlaki yakınlık*” olarak sıralanmıştır. bk. İnan, *Medeni Bilgiler*, s. 32.

*Türk milletini ayağa kaldırarak ona hayat vermesiydi. Onun girişmiş olduğu projenin gerçek boyutlarını bize veren ve düşüncesinin ütopyacı niteliğini ortaya çıkaran, olmayan bir şey için sanki varmış gibi çalışması ve onu var etme yolundaki kabiliyetidir.” Bu ütöpik amacına ulaşmak amacıyla millet ve Batı medeniyeti olgularını parola olarak kullanmıştır. Bu da Gazi Mustafa Kemal’in dine bakış açısındaki tutumunun ne kadar istikrarlı olduğunun bir göstergesidir.*¹⁶⁷

Gazi Mustafa Kemal’e göre İslam dini ulus temelli bir millet oluşumuna izin veremezdi, İslamiyet toplumları kendi potası içinde eriterek milli kimliklerinin kaybolmasına neden oluyordu. Ayrıca İslam’ın temsilcisi konumundaki Osmanlı Devleti’nin çok uluslu yapısı Türk milletinin büyük bedeller ödemesine neden olmuştu, bu nedenlerden dolayı mümkün olduğunca homojen bir toplum oluşturmak istemiştir. Gazi Mustafa Kemal’e göre İslamiyet Türklerin milli bir kimlik sahibi olmasını ve milli tekamüllerini engellemiştir o, bu durumu şöyle açıklar:

“Din birliğinin de bir milletin oluşumunda etken olduğunu söyleyenler vardır. Fakat biz, bizim gözümüz önündeki Türk milleti tablosunda bunun tersini görmekteyiz.

*Türkler İslam dinini kabul etmeden önce de büyük bir millet idi. Bu dini kabul ettikten sonra bu din ne Arapların ne aynı dinde bulunan Acemlerin ve ne de diğerlerinin Türklerle birleşip bir millet oluşturmalarına etki yapmadı. Bilakis, Türk milletinin milli bağlarını gevşetti; milli duygularını, milli heyecanını uyuşturdu. Bu pek doğal idi. Çünkü Hz. Muhammed’in kurduğu dinin amacı bütün milliyetlerin üstünde kapsamlı bir ümmet siyaseti idi.”*¹⁶⁸

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarih çalışmalarının ulus-devletin oluşumunda ve topluma yeni bir kimlik kazandırmadaki etkilerini ortaya koymadan önce, bu tarih çalışmaları ile birlikte Türk inkılabının da itici gücü ve ideoloğu olan Gazi Mustafa Kemal’in fikir dünyasını şekillendiren düşünürleri ortaya koymakta yarar olduğu görüşündeyiz.

Gazi Mustafa Kemal’in düşünce yapısını şekillendiren ve Fransız İhtilalinin de fikri temellerini oluşturan önemli düşünürlerden biri de Jean Jacques

¹⁶⁷ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 65.

¹⁶⁸ İnönü, *Medeni Bilgiler*, s. 31-32.

Rousseau'dur.¹⁶⁹ Rousseau, Gazi Mustafa Kemal'in en çok üzerinde durduğu *Toplum Sözleşmesi*¹⁷⁰ isimli eserinde dinin toplum için faydalı olabileceğini, bu sebeple de “temelinde din olmayan hiçbir devletin kurulmadığını”¹⁷¹ ifade etmiştir.

Rousseau, dini topluma olan etkileri bakımından “*insan dini*”, “*papaz dini*” ve “*yurttaş dini*” olarak üç çeşit olarak tanımlamış, tıpkı vatanseverlik gibi dinin de bir toplumu oluşturan yurttaşları birbirine bağlayabileceğini ancak biçim değiştirmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁷² Bu üç dinin de noksanları olduğunu ve özellikle “*papaz dini*” olarak tanımladığı dinin en kötüsü olduğunu vurgulayan Rousseau, “*yurttaş dini*” tanımını ise nispeten iyi olarak değerlendirmiştir. Rousseau “*yurttaş dini*”ni: “*Tanrı sevgisini yasa sevgisi ile birleştirir ve yurttaşlara yurda karşı aşırı bir hayranlık aşılayarak devlet hizmetinin, devletin koruyucusu Tanrı'ya hizmet olduğunu öğretir..., ...Yurdu uğrunda can vermek, şehit olmaktır, yasaları çiğnemek dinsizlik...*” olarak tanımlamıştır.¹⁷³ Rousseau bu açıklamadan hareketle toplumsal yapıyı tanzim etmek, yurttaşlık vazifelerini benimsetmek ve ahlaklı bireyler oluşturmak amacıyla “*yurttaş dini*” adını verdiği bu olguyu bir devlet dini olarak önermiştir.¹⁷⁴

Jean Jacques Rousseau'nun, Gazi Mustafa Kemal'in etkilendiği önemli düşünürlerden biri olduğu yukarıda zikredilmişti. Gazi Mustafa Kemal tarafından ulus-devlet inşa sürecinde, İslam dininin oluşturduğu kimlik anlayışının kaldırılması hedeflemiş; din tabanlı bu kimlik yerine, aynı vatani paylaşmayı, aynı devletin yurttaşı olmayı esas alan “*vatandaşlık bağı*” ikame edilmiştir. Gazi Mustafa Kemal'in oluşturduğu bu yeni kimlik inşa sürecinde Rousseau'nun ortaya koyduğu “*yurttaş dini*” tanımının izleri görülmektedir.

Gazi Mustafa Kemal'in düşünce ve duygu dünyasını şekillendiren yerli düşünürler arasında Namık Kemal ve Ziya Gökalp'i ilk sıralarda saymak

¹⁶⁹ Gazi Mustafa Kemal, Milli Mücadele devam ederken Bakanlar Kurulunda, 1 Aralık 1921 tarihinde yaptığı konuşmada: “*Jean Jacques Rousseau'yu baştan nihayete okuyunuz. Ben bunu okuduğum vakit, hakikat olduğuna kail oldum... Binaenaleyh; çok ve çok istinat ettiğimiz bu nazariye böyle bir dimağın mahsulüdür.*” bk. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, C: I, s. 231.

¹⁷⁰ Sadi Borak, Gazi Mustafa Kemal'in Milli Mücadele devam ederken Bakanlar Kurulunda 1 Aralık 1921 tarihinde yaptığı konuşmada Jean Jacques Rousseau'nun *İçtimai Mukavele* isimli eserinden bahsettiğini söylemiştir. bk. Borak, Atatürk'ün Okuduğu, s. 73.

¹⁷¹ Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, 2. Baskı, Adam Yayınları, İstanbul, 1987, s. 151.

¹⁷² Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet Ya da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2010, s. 158-164.

¹⁷³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 152.

¹⁷⁴ Ağaoğulları, *Ulus-Devlet*, s. 163.

gerekmektedir. Gazi Mustafa Kemal bu ünlü düşünürlerin kendisi üzerinde meydana getirdikleri etki ile ilgili: “*Bedenimin babası Ali Rıza Efendi, hislerimin Namık Kemal, fikirlerimin Ziya Gökalp’tir*”¹⁷⁵ diyerek bu tesiri ortaya koymuştur.

Türk milliyetçiliğinin babası sayılan ve düşünceleri Atatürk inkılaplarının temelini oluşturan Ziya Gökalp milleti: “...*aynı dili konuşan, aynı terbiyeyi gören ve aynı dini, ahlaki, bedii mefkurelere bağlanan insanların meydana getirdiği cemiyettir*” şeklinde tanımlamıştır. Rousseau’da da görülen din unsurunu Ziya Gökalp’in tanımında da olduğu görülmektedir. Ancak Gazi Mustafa Kemal bu tanımlardaki din unsurunu yukarıda açıkladığımız sebeplerle kullanmamıştır. Nitekim 1931’de Cumhuriyet Halk Fırkasının programında milleti; “*millet, birbirine dil, kültür ve ideal birliğiyle bağlanmış vatandaşların meydana getirdiği siyasi ve içtimai bir varlıktır*” şeklinde tanımlanmış¹⁷⁶ din bu tanımlamanın dışında bırakılmıştır. Ziya Gökalp batılı düşünürlerin ulus tanımındaki ırk birliği ya da aynı vatanı yaşama iradesi gibi olguları reddetmiş, ulusal varlığın özünü “*müşterek kültür*” olarak adlandırmıştır.¹⁷⁷

Edebiyat tarihimizde “*büyük edip, dava adamı*” ve özellikle vatan ve hürriyet içerikli şiirlerinden dolayı “*vatan şairi*”¹⁷⁸ olarak da bilinen Namık Kemal’de Gazi Mustafa Kemal’in fikir dünyasında önemli etkisi olan düşünürlerden biridir. Gazi Mustafa Kemal bu durumu şöyle ifade etmiştir:

“*Harbiye senelerinde siyaset fikirleri baş gösterdi. Vaziyet hakkında henüz nâfiz bir nazar hasıl edemiyorduk. Sultan Hamid devri idi. Namık Kemal Beyin kitaplarını okuyorduk. Takibat sıkı idi. Ekseriyetle ancak koğuştâ, yattıktan sonra okumak imkanını buluyorduk. Bu gibi vatanpervarene eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu ihsas ediyordu.*”¹⁷⁹

Namık Kemal, eserlerinde vatanperverlik, İslam birliği ve insan hakları gibi idealleri savunmuştur. Bütün Osmanlı topraklarını kapsayan vatan kavramı Namık Kemal’in en çok işlediği konu olmuştur.¹⁸⁰ Namık Kemal’in vatan tanımında,

¹⁷⁵ Ali Duymaz, *Küçük Mecmua Yazıları, Ziya Gökalp*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 7.

¹⁷⁶ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 44.

¹⁷⁷ Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 203-204.

¹⁷⁸ Mustafa Canelli, *Namık Kemal, Hayatı, Sanatı, Fikirleri*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1985, s.65.

¹⁷⁹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, C: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 41-42.

¹⁸⁰ Canelli, *Namık Kemal*, s. 46-47.

“millet, hürriyet, tasarruf, kardeşlik, aile, ecdat gibi maddi-manevi bütünlük ifade eden, cemiyetin mukaddes değerlerine, hatıralarına, adetlerine” atıf vardır.¹⁸¹ Namık Kemal’in ırk esasına dayalı bir milliyetçilik anlayışı yoktur, keza yaşadığı dönem itibari ile de henüz Türkçülük akımı ortaya çıkmamıştır. O, İslami değerlere bağlı, Osmanlıcılık ve İttihad-ı İslam fikrinin savunucusudur. Ancak Namık Kemal’den sonra gelişen Türkçülük akımı onun düşünce ve sözlerinden istifade ederek, onu Türkçülüğün kurucularından biri olarak göstermeye çalışmıştır. Buradan hareketle de bugünkü anlamıyla savunulması ve bütünlüğünün korunması gereken kutsal vatan düşüncesinin Namık Kemal ile başladığını kabul etmek gerekir.¹⁸²

Gazi Mustafa Kemal, yeni Türk devletinin kuruluşu ile birlikte, Türk milletine de yeni bir kimlik vermek istemiştir. Aslında bu kimlik arayışı çabaları Tanzimat’ın ilanı ile başlayan modernleşme çalışmaları ile başlamıştır. Cumhuriyetin ilanına kadar devam edecek olan modernleşme¹⁸³ sürecinde ortaya çıkan ulus haline gelme düşüncesi tarih çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İslam öncesi Türk tarihi tekrar keşfedilerek uluslaşma fikri laik temeller üzerine oturtulmuştur. Batılı oryantalist tarihçiler tarafından, kendini İslam tarihinin devamı olarak gören Selçuklu-Osmanlı tarihçiliğinin Orta Asya-Türkistan’a bağlanması fikride yine bu süreçte ortaya çıkmıştır. Ancak tüm bu olguları Türk milletini tanımlamak ve ona yeni bir kimlik vermek amacı etrafında toplayan Gazi Mustafa Kemal olmuştur.¹⁸⁴

Cumhuriyetin ilanı ile Gazi Mustafa Kemal tarafından toplumun hem altyapı hem de üstyapı kurumlarında köklü ve sarsıcı değişiklikler yapacak inkılaplar yürürlüğe konulmuştur. Afet İnan bizzat Gazi Mustafa Kemal’den işittiklerinden aktararak Türk İnkılabının tanımını şöyle yapmıştır: “*İnkılap mevcut müesseseleri zorla değiştirmek demektir. Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini*

¹⁸¹ Canelli, Namık Kemal, s. 59.

¹⁸² Canelli, Namık Kemal, s. 68-69.

¹⁸³ Şeref Aykut, Cumhuriyet öncesi modernleşme çabalarını şöyle değerlendirmiştir: “1877 ve 1907’de bir uyanma yok değildi. Yalnız bunları hazırlayan fikir yürüyüşlerinin kaynağı ulusal değildi. Hiç şüphesiz batıya, medeni yükselmeğe doğru gitmek isterken nasıl gidileceğini kimse düşünmemişti. Bu, şöylece bir benzet, bir taklit idi. Bir ulusun kendisine uygun gördüğü bir rejimi bir başka ulus benzetirse işte böyle Osmanlı İmparatorluğunda gördüğümüz kötü duruma düşer.” bk. Şeref Aykut, *Kamalizm*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul, 1936, s. 11.

¹⁸⁴ Yenal Ünal, “Türk Ulusunun İnşası Ortak Söylemi”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, C: IX, Sayı 1, Bahar 2022, s. 146.

*temin edecek yeni müesseseleri koymuş olmaktadır.*¹⁸⁵ Bu tanım Osmanlı ile bağların koparıldığı ve tasfiye edildiği anlamına gelmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu tarih sahnesinden çekildiğine göre Türk tarihi yeni bir anlayışa göre en baştan yazılabilirdi.¹⁸⁶ Ancak Türk tarihine yeni bir başlangıç ve yeni bir kaynak, Türk milletine de bağlanacak yeni bir mazi bulunmalıydı.¹⁸⁷ Osmanlı tarih yazıcılığı yüzlerce yıldan beri Türkleri yok saymış ve aşağılayan bir tutum takınmıştı. Avrupalı devletler ise emperyalist hedeflerini yasal hale getirmek amacıyla ortaya attıkları tarih tezlerini bir silah haline getirmişler ve Anadolu'dan toprak talep etmekteydiler. Bütün bu sebeplerden dolayı yeni Türk devleti'nin ve Türk toplumunun tarihi kaynağı yakın geçmiş yani Osmanlı ve hatta Selçuklu olamazdı. O halde “*halihazır*” çok uzak bir geçmişte, ihtişamlı bir maziye bağlanmalıydı. Türk tarihinin zaman ve mekan boyutunu genişletecek bu kaynağı Gazi Mustafa Kemal Orta Asya olarak tespit etmiştir.¹⁸⁸

Türk kimliğinin ve Türk tarihinin yeniden oluşturulması çalışmaları 1920'li yıllarda başlamış ve 1930'lu yıllar boyunca devam etmiştir. Bu dönem, tarih biliminin görülmemiş oranda önemsenmesine ve gelişmesine neden olmuş, ulus devletin meydana getirilmesinde tarih en önemli araç olarak ortaya çıkmıştır.¹⁸⁹ Yine bu çalışmaların yoğunlaşması ile, Osmanlı kimliğinin oluşmasını sağlayan ilimlerin neredeyse tamamı unutulurken tarih bilimi cumhuriyet aydınlarının yetişmesinde ve ideolojik olarak şekillenmelerinde ilk etapta etkili olmuştur.¹⁹⁰

Milliyetçilik ideolojisine dayalı yeni tarih yazımının uluslaştırma çalışmaları üç aşamada gerçekleşmiştir. Yeni toplumu dini esaslara dayanmaktan kurtarmak amacıyla laiklik ilkesi kullanılırken, ortak kökenler ve değerler dil ve tarih çalışmaları ile ortaya konulmuştur.

Bu çalışmalar incelendiğinde ilk olarak, İslam'ın, devlet yapısı içindeki örgütleri ve toplum arasında oluşmuş olan algısını yok etmekle işe başlanmıştır. Bu amaçla 1924'te Halifelik kaldırılmış, hemen ardından da tekke ve zaviyeler ile

¹⁸⁵ İnan, Atatürk Hakkında, s. 259.

¹⁸⁶ Benoist-Mechin, *Mustafa Kemal, Bir İmparatorluğun Ölümü*, çev. Zeki Çelikkol, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997, s. 305.

¹⁸⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar *Beş Şehir* isimli kitabında bu konuda şöyle söylemiştir: “*En büyük meselemiz budur, mazi ile nerede ve nasıl bağlanacağız; hepimiz bir şuur ve benlik buhranının çocuklarıyız...*” bk. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004, s. 208.

¹⁸⁸ Kodaman, Cumhuriyetin Tarihi-Fikri, s. 102.

¹⁸⁹ Ünal, Türk Ulusunun İnşası, s. 147.

¹⁹⁰ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, 2. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 1994, s. 89.

türbeler kapatılmıştır. Bu yeterli görülmeyerek, dini eğitim kurumlarının gözden düşmeleri sonucu, 1930'da İlahiyat Mektepleri, 1941'de ise İmam-Hatip Okulları tamamen kapatılmıştır.

İkinci olarak, Milleti oluşturan unsurların en önemlilerinden olan dil konusunda uluslaşma çalışmaları başlamıştır. Bu amaçla öncelikle yazı ele alınmıştır, Arap harfleri kaldırılarak 3 Kasım 1928 tarihinde Latin Harfleri kabul edilmiştir. Bu yeni harflerin kabul edilmesi ile Osmanlı ile olan bağlar koparılmış Batı ile daha kolay bağ kurulmasının önü açılmıştır. Ayrıca toplumun seçkin kesimlerinin tekelinde bulunan okuma-yazmanın halk kitlelerine yayılması ile aradaki kopukluk giderilerek ulus kavramının genişlemesi sağlanmıştır. Nihayetinde, kurulan yeni ideolojinin propagandasının okuma-yazmanın kolaylaşarak artması ile daha kolay yapılacağı değerlendirilmiştir.¹⁹¹

Yazının yeni ideolojiye uygun hale getirilmesi ve tarih çalışmalarının belli bir düzene sokulmasının hemen ardından Gazi Mustafa Kemal, Türk dili ile ilgili çalışmalara başlamıştır. Falih Rıfkı Çankaya isimli kitabında, dil meselesinin İsmet Paşa'nın "*Larousse'un bir Türkçesini yapınız*"¹⁹² talimatıyla ortaya çıktığından bahseder. Atay aynı kitabında, dil devriminin ise ilk etapta bir sadeleştirme hareketi ile başladığını ve "*Türkçe ek ve köklerle ilk yeni abstrait kelime yapıldığı zaman da*" bittiğini, bundan sonrasının ise kendi doğal seyri içinde devam ettiğini belirtmiştir.¹⁹³

Birinci Türk Tarih Kongresi'nin hemen ardından Eylül-Ekim 1932 tarihinde Gazi Mustafa Kemal'in talimatı ile "*Türk dilini yabancı diller boyunduruğundan kurtarmak*" amacıyla Birinci Türk Dil Kurultayı toplanmıştır. "*Özleştirme*" çalışmaları olarak başlayan dil hareketiyle öncelikli olarak toplumun alt ve üst tabakası arasındaki farklılığı kaldırmak, böylece ulusal birliği sağlamak amaçlanmıştır. İkinci olarak özellikle Arapça ve Farsça kelimeleri temizleyerek yerlerine Türkçe karşılıklarını koymak ve böylece yeni nesillerin Osmanlı ile olan bağlarını koparmak. Bu çalışmaların dışında, Birinci Türk Dil Kurultayı, Türk Tarih Tezi'nin etkisinde kalarak Türk dilinin tüm dünya dillerinin çıkış noktası olduğunu ileri sürmüş ve nihayetinde Ağustos 1936'da Güneş-Dil Teorisini ortaya atmıştır.¹⁹⁴

¹⁹¹ Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji dışı Bir İnceleme*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1988, s. 153-155.

¹⁹² Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1984, s. 468.

¹⁹³ Atay, *Çankaya*, s. 472-473.

¹⁹⁴ Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 156.

Uluslaştırma çalışmalarının üçüncü aşamasını Türk tarihinin çağdaş usullerle yeniden yazılması oluşturmuştur. 1929'a kadar gerek Osmanlı'dan kalan Tarih-i Osmani Encümeni ve Türk Ocakları gibi kurumlar ile gerek Cumhuriyet devrinde kurulmuş olan Türkiyat Enstitüsü gibi kurumların çalışmaları devam ettirilmiştir.

Ayrıca tarih ders kitaplarında Cumhuriyet idaresinin meşruiyetini sağlayacak bazı değişiklikler yapılmış, ancak bu faaliyetlerin hiçbiri Cumhuriyet ideolojisinin halka yansımaya ve yeni bir millet anlayışı oluşturmaya yeterli olmamıştır.

Bu bahse konu çalışmaların olumlu yansıması olarak, bizzat Gazi Mustafa Kemal'in kaleminden çıkan¹⁹⁵ *Türk Çocuklarına Tarih Notları* isimli kitap 1929'da yayımlanmıştır. *Türk Tarihinin Ana Hatları* isimli kitap ile müteakip tarih çalışmalarına da öncülük eden bu eser, Afet İnan ile Gazi Mustafa Kemal arasında tarih dersleri hakkında yapılan konuşmaların ve notların bastırılması sonucu oluşmuştur.¹⁹⁶

Toplumu dönüştürücü etkiye sahip sistematik tarih çalışmaları ise, Gazi Mustafa Kemal'in direktifiyle Türk Tarihi Tetkik Encümeninin 1930'da kurulmasıyla başlamıştır. Bu kuruluşun unvanı daha sonraları “*cemiyet*” olarak değiştirilmiş ve son olarak da Türk Tarih Kurumu adını almıştır. Gazi Mustafa Kemal'in çalışmalara şahsen katılarak yönlendirmesiyle Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Türk Tarih Tezi'ni meydana getirmiştir. Bu tez en geniş anlamıyla, Orta Asya'nın dünya medeniyetlerinin çıkış noktası olduğu, bu medeniyetlerin Türk'lerin Orta Asya'da yaşadıkları anayurtlarından yaşanan kuraklıklar nedeniyle dünyanın genelini kapsayacak şekilde göç etmeleri neticesinde, kendi medeniyetlerini dünyaya yaymaları sonucu olduğu iddiasındadır. Bu açıklamaların ışığında Türk Tarih Tezi ile yeni inşa edilmekte olan ulusa tarih bilinci ile bir aidiyet oluşturmak istenmiştir.

Uluslaşma süreçlerinin kaçınılmaz enstrümanlarından olan dil ve tarih alanındaki çalışmalar, şovenlik hatta ırkçılık olarak algılanabilecek bir sorun ortaya çıkarmıştır.¹⁹⁷ Gazi Mustafa Kemal'in Adana seyahati esnasında yaptığı ve *Vakit Gazetesi*'nin 19 Şubat 1931 tarihli nüshasında yayımlanan: “*Milliyetin çok belirgin vasıflarından biri dildir. Türk milletindenim diyen insan, her şeyden evvel ve mutlaka Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk kültürüne, topluluğuna*

¹⁹⁵ “Gazi Hazretleri Türk çocukları için pek değerli bir tarih yazdılar”, *Vakit*, 9 Kanunuevvel 1929, s. 1.

¹⁹⁶ Oral, *Türk Ulusunun İnşası*, s. 38.

¹⁹⁷ Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 155-157.

bağlılığını iddia ederse buna inanmak doğru olmaz”¹⁹⁸ şeklindeki konuşmasından sonra, gençler “vatandaş Türkçe konuş” kampanyası başlatmış ve İstanbul’da tramvaylardan Rumca konuşan vatandaşları aşağıya indirmişlerdir.¹⁹⁹

Bir başka örnek olarak, CHP umumi katibi olan Recep Peker’in 1934-1935 “okutma yılında” İstanbul ve Ankara üniversiteleri öğrencilerine verdiği derslerde temas ettiği konuların en önemlilerinden biri de ırk ve kan konusudur:

“Bereket versin ki en büyük imha vasıtaları ve en ezici hadiselerle bile bozulması mümkün olmayan tek bir şey, Türk kanı bütün bu gürültüler içinde temiz kalmıştı. Batı Türkleri bu çöküntü içinde kanının arılığını korudu ve sakladı. Dünyaya batırlık örneği gösteren Osmanlı ordusunun yüksekliği, devlet yönetiminin kötülüğüne rağmen, bu orduları yaratan bay Türk ulusunun kanındaki yücelikten ileri geliyordu.”²⁰⁰

Yine önemli bir örnek olması açısından, Birinci Türk Tarih Kongresinde Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti azası ve tıp fakültesi antropoloji müderrisi Doktor Şevket Aziz Bey’in *Türklerin Antropolojisi* adlı konuşması gösterilebilir. Şevket Aziz Bey konuşması esnasında, kürsüye koyduğu ve Anadolu’nun çeşitli vilayetlerindeki metruk mezarlıklardan gönderilmiş dört kafatası ile 1929 yılından itibaren 25 Türk kadını ve 25 Türk erkeği kafaları üzerinde yaptığı bilimsel çalışmaları izah etmiştir. Bunun ardından kürsüye Ankara’nın kuzeyinde bulunan Bağlum köyünden bir aileyi çıkarmış ve şu konuşmayı yapmıştır:

“Abdullah’ı, kadını ve küçük yavrusunu takdim ediyorum. İşte ince ve uzun burunlu brakisefal ve antropoloji kitaplarında bu karakterle tavsif edilen halis dağlı adam, Alp adamı, Türk adamı. Abdullah, koyu olmayan gözlere, buğdaydan daha açık renkli kumral bıyıklara ve beyaz bir tene sahiptir. Fakat işte yavruları, saçları altın renkli olan bu yavru Türk ırkına mensuptur. İşte Alp adamı. Orta Asya’dan gelmiş olan adam, bizim ecdadımıza bağlı olan adam.”²⁰¹

Ulus-devlet temelleri üzerinde yükselen Türkiye Cumhuriyeti halkına yeni bir kimlik kazandıracak dil ve tarih çalışmalarının haksız bir şekilde ırkçılıkla suçlanmasına neden olabilecek yukarıdaki örnekler çoğaltılabilir. Gazi Mustafa

¹⁹⁸ Utkan Kocatürk, Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri, Semih Ofset, Ankara, 1999, s. 137.

¹⁹⁹ Oran, Atatürk Milliyetçiliği, s. 157.

²⁰⁰ Recep Peker, *İnkılap Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 5-6.

²⁰¹ Türk Tarih Kurumu, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 276-278.

Kemal'in oluşturduğu Türk Tarih Tezi'nin bahtsızlığının en büyük sebebi içine doğduğu uluslararası ortam olmuştur. Avrupa'nın neredeyse tamamı faşist hükümetlerce yönetilmekte ve Nazi etkisi şiddetle hissedilmektedir. Ancak tüm bu dış etkilere rağmen Atatürk milliyetçiliği asla üstün ırk anlayışına dayanmamış tam tersine eşit ırk tezini savunmuştur.²⁰² Dönemin özelliği ve heyecanı içinde kurucu liderlerin yaptığı çalışmalar ve konuşmalar alt kademedeki yöneticilerde aşırıya gitmeye, verilmek istenen mesajın yanlış anlaşılmasına neden olmuştur. Amaçlanan hedef ve elde edilen hasıla karşısında ırkçılığa kaçan bu aşırı tutum ve davranışların tolere edilebileceği görüşündeyiz.

Sonuç olarak, Gazi Mustafa Kemal Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan toplumun etnik ve sınıfsal olarak parçalanamaması için gücünü milliyetçilikten alan homojen bir yapıda olmasını istemiştir.²⁰³ Bunu yaparken, Rousseau'nun yurttaşların devletin yasalarına bağlılığı anlayışını, Namık Kemal'in vatan ve vatanseverlik kavramını ve Ziya Gökalp'in kültürel milliyetçilik anlayışlarını kullanmıştır. Gazi Mustafa Kemal bu düşünürlerin fikirlerinden faydalanırken din ve ırka dayalı bir millet ve milliyetçilik anlayışına sahip olmamıştır.

Gazi Mustafa Kemal'in tarih çalışmaları ile Türk milletine yeni bir kimlik kazandırma isteğinin diğer bir önemli boyutu da son iki yüz yıldır yerle bir olmuş Türk ulusal onur ve gururunu kuvvetlendirmek, ayağa kaldırma zorunluluğu olmuştur.²⁰⁴ Gerçi Gazi Mustafa Kemal bunu daha milli mücadele döneminde 22 gün 22 gece süren Sakarya Meydan Muharebesi ile yapmış, Necip Fazıl Kısakürek'te Sakarya şiirinde “Yüzüstü çok süründün, ayağa kalk, Sakarya!” diyerek bunu en güzel şekilde ifade etmiştir.²⁰⁵ Milli Mücadele ulusal gururun geri kazanılmasının muharebe meydanlarındaki cephesini oluştururken, Türk Tarih Tezi ise kültür cephesini oluşturmuştur.

Türk Tarih Tezi, Anadolu'da yaşayan halkın Türk olduğunu ve Anadolu topraklarının da Türk yurdu olduğunu tarih bilimi ışığında ortaya koyma çabasıdır. Bu bilimsel çalışma ile Orta Asya Türk medeniyetinin dünya medeniyetinin kaynağı olduğu kabul edilmiş, Anadolu'da kurulan büyük medeniyetler dahil bütün medeniyetleri kuranların zaman içinde değişime uğrasalar da Türkler olduğu iddia

²⁰² Oran, Atatürk Milliyetçiliği, s. 157-160.

²⁰³ Oran, Atatürk Milliyetçiliği, s. 161.

²⁰⁴ Lewis, Modern Türkiye, s. 357.

²⁰⁵ Necip Fazıl Kısakürek, *Çile*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2019, s. 400.

edilmiştir. Birinci Türk Tarih Kongresinde, antropoloji, jeoloji, prehistorya, arkeoloji ve coğrafya alanında yapılan bütün çalışmalar bu gerçeği ortaya koymayı amaçlamıştır.

Bu sebeple de Türk Tarih Tezi üstün bir ırk yaratma ya da diğer halkları inkar amacı gütmemiş bunun yerine bütünleştirici bir özellik taşımıştır. Buradan hareketle de Gazi Mustafa Kemal'in; *"Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir"*²⁰⁶ tanımı ile *"Türk milleti, Asya'nın batısında ve Avrupa'nın doğusunda olmak üzere kara ve deniz sınırlarıyla ayırt edilmiş, dünyaca tanınmış büyük bir yurtta yaşar. Onun adına Türkeli denir"*²⁰⁷ tanımlarının Türk Tarih Tezi'nin özeti olduğu yargısına kolayca varılabilir.

Türk inkılabının ortaya koyduğu kimlik değişiminde en etkili enstrüman şüphesiz laiklik ilkesi ve bu bağlamda yürürlüğe konan devrimler olmuştur. Toplumsal hafızaya format atmak olarak tanımlayabileceğimiz bu devrimler ile İslam'ın temel aidiyetini oluşturduğu kültürel, toplumsal değerler ve kimlik tanımı sıfırlanmıştır. Toplumun hafızasında oluşturulan bu boşluğu doldurmak amacıyla Orta Asya merkezli ve Anadolu'nun otokton halkının Türkler olduğu anlayışına dayalı Türk Tarih Tezi çalışmaları ile yeni ortak paydalar oluşturulmuştur. Böylece Batı medeniyeti değerleriyle uyumlu milli kimlik anlayışı yeni toplumsal işletim sistemi olarak yüklenmiştir.

²⁰⁶ İnan, Medeni Bilgiler, s. 28.

²⁰⁷ İnan, Medeni Bilgiler, s. 37.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYAT MECMUASI VE TARİH ANLAYIŞI (1925-1933)

3.1. Çağdaş Türk Tarihçiliğinin Öncülerinden Mehmet Fuat Köprülü

3.1.1. Hayatı

İlber Ortaylı'nın “*Türkiye'nin en büyük tarihçisi*”¹ olarak tanımladığı Mehmet Fuat Köprülü, 4 Aralık 1890 tarihinde İstanbul'da bir cephesiyle Divan yolu caddesine, diğer cephesiyle Sultan Mahmut Türbesine bakan Halit Efendi konağında doğmuştur. Babası, Beyoğlu 2. Ağır Ceza Mahkemesi başkatipliğinden emekli olan Faiz Bey, Annesi ise İslimye Eşrafından Arif Hikmet Beyin kızı Hatice Hanımdır. Mehmet Fuat Köprülü'nün soyu baba tarafından Köprülü Mehmet Paşa'ya dayanmaktadır.

Köprülü ilk öğrenimini İstanbul Ayasofya Rüştîyesinde, orta öğrenimini ise Mercan İdadisinde bitirmiştir. 1905 senesinde 15 yaşında iken *Musavver Terakki* isimli dergide ilk makalesi yayımlanmış,² 1907 tarihinde 17 yaşında Mekteb-i Hukuk'a girmiştir. Bu okulda üç yıllık eğitimi müteakip öğrenimini yarım bırakmış, sebep olarak da okulun eğitim seviyesinin yetersizliğini göstermiştir.³ Bu dönem Köprülü için Ziya Gökalp ve Yahya Kemal ile tanışması açısından önemlidir. Yahya Kemal'in Köprülü'yu Ahmet Yesevi'yi araştırması konusunda yönlendirmesi bir dönüm noktası olmuştur.⁴

II. Meşrutiyet'in oluşturduğu Türkçülük akımlarının etkisi neticesinde Aralık 1908'de kurulan Türk Derneği, 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti ve devamında teşkil edilen Türk Ocağının aktif üyeleri arasında yer almıştır.⁵

1910'dan itibaren Kabataş, Galatasaray ve İstanbul liselerinde edebiyat dersleri vermeye başlamış,⁶ 1910 ila 1913 tarihleri arasında değişik gazete ve dergilerde edebiyat ve edebiyat tarihi konularında makaleler yazmıştır. Köprülü'nün

¹ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, 22. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 30.

² Orhan Fuat Köprülü, *Fuat Köprülü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 1.

³ Erol Ülgen, “Mehmet Fuat Köprülü”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Yıl 5, Sayı 52, Temmuz 1998, s. 61.

⁴ Nihat Sami Banarlı, “Köprülü'nün Hayatından Çizgiler”, *Türk Kültürü Aylık Dergi, Köprülü Sayısı*, Yıl 4, Sayı 47, Eylül 1966, s. 962.

⁵ Fevziye Abdullah Tansel, “Memleketimizin Acı Kaybı, Prof. Dr. Fuat Köprülü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XIV, Sayı 11, 1967, s. 269.

⁶ Orhan Köprülü, *Fuat Köprülü*, s. 2.

bu çalışmaları neticesinde⁷ 20 Aralık 1913'te Halit Ziya Uşaklıgil'in istifasıyla boşalan İstanbul Darülfünununa Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü olarak atanmıştır.⁸ Bu atamada Ziya Gökalp'in tavsiye ve himayesi etkili olmuştur. Yine bu yıl içerisinde *Bilgi Mecmuası*nda yayımlanan *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* adlı Avrupa metotlarını uyguladığı ve edebiyat tarihçiliğinin temeli sayılan makalesini yayımlamıştır.⁹

II. Meşrutiyet, Türk tarihçiliğinin kurumsallaştığı bir dönemin başlangıcı olmuştur. Mehmet Fuat Köprülü teşkilatçılık yeteneği sayesinde, 1915 tarihinde Asar-ı İslamiyye ve Milliyye Tedkik Encümeni'ni kurmuş ve encümenin yayın organı olan *Milli Tetebbular Mecmuası*nı neşretmeye başlamış ve bu dergide makaleler kaleme almıştır.¹⁰

Mehmet Fuat Köprülü'nün tarih anlayışını yansıtan ve çağdaş bilimsel metotlarla 1918'de yazdığı *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar* adlı eseri 1919'da basılmıştır. O, bu eseri ile Anadolu Türklerinin köklerini Orta Asya'da aramış, Ahmet Yesevi ile Yunus Emre'yi birbirine bağlamaya çalışmıştır. 1920 ve 1921 tarihlerinde ise *Türk Edebiyatı Tarihi*'nin I ve II. ciltlerini yayımlamış, bu eserinde Türk Edebiyatı Tarihi'ni bütün Türk dünyasını kapsayacak şekilde incelemiştir. Bu çalışmalarının ardından da 1922'de *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda *Anadolu'da İslam* isimli makalesini neşretmiştir.

Mehmet Fuat Köprülü 1923'te Edebiyat Fakültesi reisiğine seçilmiş ve *Türkiye Tarihi* isimli eserini yayımlamıştır.¹¹ Bu eserinde Anadolu Türklerinin tarihini Orta Asya ve Hunlardan başlatmış ve Anadolu'nun fethinden önceki dönemi kaleme almıştır. Gazi Mustafa Kemal'e takdim edilen Köprülü'nün bu eseri takdirle karşılanmıştır.¹²

Maarif Vekâlet'inin 24 Mart 1924 tarihli teklifi ve Gazi Mustafa Kemal'in 29 Mart 1924'te imzaladığı kararname ile on bin kuruş maaşla Maarif Vekaleti Müsteşarlığına atanan¹³ Köprülü, bu vazifede 8 ay kalmış ve köklü değişiklikler

⁷ Banarlı, Köprülü'nün Hayatından Çizgiler, s. 963.

⁸ Tansel, Memleketimizin Acı Kaybı, s. 269.

⁹ Ülgen, Mehmet Fuat Köprülü, s. 62.

¹⁰ Banarlı, Köprülü'nün Hayatından Çizgiler, s. 964.

¹¹ Orhan Köprülü, Fuat Köprülü, s. 3.

¹² Fehamettin Başar, "Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü'nün Hayatı ve Eserleri Hakkında (1890-1966)", *Vefatının 50. Yılında Mehmet Fuat Köprülü*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2017, s. 15.

¹³ CCA, Bakanlıklar Arası Tayin Daire Başkanlığı, 9/8.

yapmıştır.¹⁴ Bu görevden ayrıldıktan sonra 1924 yılında kurulan Türkiyat Enstitüsü'nün başına getirildi. Hemen ardından da 1925 tarihinde Türkoloji adına çok önemli bir yayın olan *Türkiyat Mecmuası*nı, 1931'de de *Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*nı neşretmeye başladı.¹⁵

1923 tarihinden itibaren Köprülü'nün uluslararası kongreler ve Batılı akademik kuruluşlarda değişik sıfatlarla üyelikler dönemi başlamıştır. Paris'te 1923'te toplanan Dinler Tarihi Kongresi ve Sovyet İlimler Akademisi'nin 1925'te düzenlenen 200. yıl merasimine katılmış ve ülkemizi temsil etmiştir. Ayrıca kendisine Sovyet İlimler Akademisi muhabir üyeliği verilmiştir. 1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresine katılmış ve bilim alanına yaptığı katkılardan dolayı Alman Heidelberg Üniversitesi kendisine fahri felsefe doktora unvanı vermiştir.

Bunların dışında, 1928'de Oxford'da toplanan Müsteşrikler Kongresi, 1929'da Londra'da düzenlenen Dinler Tarihi ve Harkov Müsteşrikler Kongrelerine iştirak etmiş yine aynı sene Çekoslovak Şark Cemiyeti ve Alman Arkeoloji Cemiyeti muhabir üyeliğine seçilmiştir. Köprülü ayrıca, 1937'de Atina Üniversitesi fahri doktorluğuna ve 1939 senesinde de Sorbonne Üniversitesi fahri doktorluğuna layık görülmüştür.¹⁶

Türk Edebiyatı Tarihi adlı hacimli eserini 1926 senesinde yayımlayarak edebiyat tarihimizin ufkunu genişleten Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkındaki Bazı Mülahazalar* isimli çalışmasını *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*nda 1931'de yayımlamıştır. Avrupalı çevreler bu eserin yazıldığı döneme kadar, Osmanlı kurumlarının Bizans'tan etkilendiğini ve onun adeta bir devamı olduğunu iddia etmişlerdir. Köprülü bu çalışması ile Osmanlı'nın Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularının devamı olduğunu ortaya koymuştur.¹⁷

Köprülü, 1933'te gerçekleştirilen üniversite reformunda önemli bir rol oynamış ve Ordinaryüs Profesör olmuştur.¹⁸ Bu süreçte yaşanan tasfiyeyi fırsat bilen, daha önce basın aracılığıyla tartıştığı rakipleri harekete geçmişler, yüksekokul tahsili yapmaması ve buna rağmen yüz lira maaş alması şikayet konusu olmuştur. Bu

¹⁴ Orhan Köprülü, Fuat Köprülü, s. 4.

¹⁵ Banarlı, Köprülü'nün Hayatından Çizgiler, s. 964.

¹⁶ Başar, Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü, s. 16-17.

¹⁷ Orhan Köprülü, Fuat Köprülü, s. 5.

¹⁸ Ülgen, Mehmet Fuat Köprülü, s. 63.

şikayet üzerine Darülfünunda kurulan bir heyet tarafından yapılan inceleme neticesinde maaşının bir derece indirilmesi uygun görülmüştür.¹⁹

1935 tarihinde yapılan ara seçim neticesinde Kars mebusu olarak aktif siyasete giren Köprülü, 1941 tarihinde alınan karar gereği üniversite hocalığını bırakarak siyasete devam etmiştir. Türkiye'nin II. Dünya Savaşındaki tarafsız kalma yönündeki politikalarını desteklemek amacıyla mecliste konuşmalar yapan Köprülü, II. Dünya Savaşı sonunda üç arkadaşı ile verdiği ve “*dörtlü takrir*” olarak bilinen girişimi C.H.P tarafından 12 Haziran 1945 tarihinde reddedilmiştir. Bu dörtlü takrirden imzası bulunanlarla birlikte 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti'yi kurmuş, Demokrat Parti'nin adayı olarak 1946 seçimlerinde İstanbul mebusu seçilmiştir.²⁰ Köprülü, 1940-1950 yılları arasındaki dönemde siyasetin yanı sıra ilmi çalışmalarına da devam etmiş ve *İslam Ansiklopedisine* toplam 71 makale yazarak katkıda bulunmuştur.²¹

Demokrat Parti'nin 1950 seçimlerini kazanarak iktidara gelmesi neticesinde 22 Mayıs 1950 tarihinde dışişleri bakanı olan Köprülü, Türkiye'nin 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya girmesinde etkili olmuştur. Türkiye ayrıca, 25 Şubat 1953 tarihinde de Yunanistan ve Yugoslavya'nın katılımı ile askeri üçlü bir pakt imzalamıştır. Köprülü, 5 Temmuz 1957 tarihinde programındaki vaatleri yerine getirmede gerekçesiyle Demokrat Parti'den istifa etmiş, aynı yıl Hürriyet Parti'sinde de kısa bir müddet faaliyet göstermiştir.

1958-1959 eğitim döneminde, Harvard Üniversitesinin davetlisi olarak ABD'ye giden Köprülü, burada yarım kalan çalışmalarını tamamlama ve yabancı yayımları takip etme fırsatı bulmuştur. Harvard ve Columbia üniversitelerinde konferanslar vermesinin ardından 1959 yaz aylarında Türkiye'ye dönmüştür.²²

Köprülü, annesi Hatice Hanım'ı 27 Ağustos 1960 tarihinde kaybetmiştir.²³ Annesine çok bağlı, itaatkar, onun her sözünü emir kabul eden ve yerine getiren bir insan olarak tanınan²⁴ Köprülü, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askeri darbe

¹⁹ Ahmet Caferoğlu, “Bilinmeyen Tarafları ile Üstat Fuat Köprülü”, *Türk Kültürü Aylık Dergi, Köprülü Sayısı*, Yıl 4, Sayı 47, Eylül 1966, s. 945-946.

²⁰ Orhan Köprülü, Fuat Köprülü, s. 5-7.

²¹ Mehmet Fuat Köprülü, *Tarih Araştırmaları 1*, yay.haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 3.

²² Köprülü, *Tarih Araştırmaları*, s. 4.

²³ Tansel, *Memleketimizin Acı Kaybı*, s. 275.

²⁴ Caferoğlu, *Bilinmeyen Tarafları*, s. 943

neticesinde 6-7 Eylül 1955 olayları gerekçe gösterilerek tutuklanmış ve Yassıada'ya gönderilmiştir. Tutukluluğu esnasında Amerikalı bir grup akademisyen tarafından Milli Birlik Komitesi'ne bir mektup gönderilmiş, mektupta Köprülü'nün Türk dış politikasına hizmetleri ve dünya çapındaki şöhretinin dikkate alınması istenmiştir. Yargılamanın sonunda masum olduğu anlaşılarak serbest bırakılmıştır.²⁵

Serbest bırakıldıktan sonra arkadaşlarıyla 18 Aralık 1961 tarihinde Yeni Demokrat Parti'yi kurmuş, ancak yeni partinin ismindeki Demokrat Parti kelimesi nedeniyle savcılık tarafından kapatılmak istenmiştir. Yaşama şansı olmadığını anladığı Partisinin “*Kırat*” olan amblemini talep üzerine Temmuz 1965'te Adalet Partisine vererek siyasetten çekilmiştir.²⁶

Türk Tarih Kurumu'ndan evine yaya olarak gittiği esnada 15 Ekim 1965 tarihinde geçirdiği trafik kazasında sol ayağı kırılmıştır. Aynı zamanda diyabet ve damar sertliği rahatsızlıkları bulunan Köprülü tedavi olduğu Balta Limanı Kemik Hastalıkları Hastanesinde 28 Haziran 1966'da vefat etmiştir. Cenazesi 1 Temmuz 1966 tarihinde Beyazıt Camiinde cuma günü kılınan cenaze namazını müteakip Sultan Mahmut Türbesi'nde bulunan aile mezarlığına defnedilmiştir.²⁷

Mehmet Fuat Köprülü'nün oğlu Orhan Köprülü babasının ölüm anını günlüğüne şöyle not almıştır. “*Sabah 9.30'da hastaneye. Babam çok rahatsız. Serum da yapılamıyor. Asude geldi. 12.42'de vefat etti.*”²⁸

Halil İnalcık ise Köprülü'nün son günlerini şöyle yazmıştır:

“*Başbakan Adnan Menderes iken, partiden ve bakanlıktan ayrıldıktan (1957) ölümüne kadar (28 Haziran 1966) geçen hayatı, terk edilmişliğin acı hikayesidir.*

“*Üniversiteler, hocaları Köprülü'ye eski kürsüsünü vermek bir yana, konferans vermeye dahi davet etmediler. TBMM karşısındaki apartmanında, yurduna, Türklüğe o kadar hizmetler yapmış bu büyük fikir adamı, son yıllarını*

²⁵ Abdülkerim Asılsoy, “Bir Siyasi Portre Denemesi: Fuat Köprülü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: II, Sayı 3, 2004, s. 436.

²⁶ Tansel, Memleketimizin Acı Kaybı, s. 275.

²⁷ Ülgen, Mehmet Fuat Köprülü, s. 63.

²⁸ Hakan Yılmaz, “Mehmet Fuat Köprülü ve Orhan Köprülü Arşivi”, *Unutma İstanbul*, yay.haz., Ayhan Kaygusuz, vd., İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul, 2017, s. 126.

dünyaya küsmüş, yalnızlık içinde, bir kaza sonucu gelen çok ızdıraplı günlerle bitirdi."²⁹

3.1.2. Tarihçiliği

Prof. Dr. Osman Turan Türkiye’de Batılı anlamda modern tarihçilik anlayışının Köprülü ile başladığını şöyle ifade etmiştir. *“Dikkate şayandır ki, bir buçuk asırdan beri, Avrupa’ya binlerce talebe gönderdiğimiz halde Avrupa ilim ve metotlarının Türkiye’ye nakli şerefi onlara değil, Garba gitmeyen, hatta memlekette tarih ilmi tahsili yapmayan Fuat Köprülü’ye aittir.”*³⁰ Bu tespitin ardından Turan, Köprülü’nün yeni tarih anlayışıyla ortaya koyduğu değişimi şöyle belirtmiştir, *“... Türk edebiyatı tarihçiliğini kurmuş, onu tezkirecilikten kurtarmış, Türk dini, hukuki, içtimai tarih tetkikleri ile de siyasi ve askeri vak’alara dayanan eski tarihçiliğin yerine en ileri bir anlayış ve görüş getirmiştir.”*³¹

Köprülü, 1913’te *Bilgi Mecmuası*nda yayımladığı *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* isimli makalesinde tarihi şöyle tanımlar:

*“Tarih, geniş manasıyla mazide cereyan eden bütün işlerin ve vak’aların heyet-i mecmuasıdır. İnsanlık fikir ve faaliyetlerinin tezahüratı demek olan tarihi, bazıları yalnız devletlerin karşılıklı teşkilat ve münasebetlerine inhisar ettirmek isterler. Vak’aları olduğu gibi nakil ve hikaye taraftarı olanların ileri sürdükleri bu fikir, tarihi, bir ilim şekil ve heyetinde tanzim etmek isteyenlerce asla kabule şayan olamaz...”*³²

Mehmet Fuat Köprülü’nün sosyal bilimler alanındaki çalışmaları yaşadığı dönemin özelliğinden bağımsız değerlendirilemez. O, Osmanlı Devleti’nin yıkılışıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş aşamalarına şahitlik etmiş bir münevverdir. Köprülü, Osmanlı’nın askeri, idari ve mali geri kalmışlığına çare bulmak amacıyla XVIII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan batılılaşma hareketlerini desteklemiş ve bu dönemde *“Osmanlı Nasıl Kurtarılabilir?”* çabası içinde çalışmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile batılılaşma politikaları yeni bir istikamet kazanmış, halkın geneline yayılacak köklü değişimler meydana gelmiştir. Köprülü bu yeni dönemde de

²⁹ Halil İncalcık, “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları”, *Muhafazakar Düşünce, Tarih I*, C: II, Sayı 7, Aralık 2006, s. 14-15.

³⁰ Osman Turan, “Türk İlminin Abidesi: Prof. Fuat Köprülü”, *Türk Kültürü Aylık Dergi, Köprülü Sayısı*, Yıl 4, Sayı 47, Eylül 1966, s. 936.

³¹ Turan, *Türk İlminin Abidesi*, s. 936.

³² Mehmet Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, 5. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 29.

oluşturulmak istenen sistemin korunması için faaliyet göstermiştir. Ortaya konan bu yeni düzen Osmanlı'dan bir kopuş meydana getirirse de hem kronolojik hem batılılaşma çabaları hem de aynı toplumsal alt yapı olarak bir devamlılığı ortaya koymuştur. Büyük toplumsal krizlere neden olan bu kopuş ve devamlılık sürecinde Köprülü, sosyal bilimler ve özellikle tarih alanına yönelmiştir. Bu devamlılığı, Orta Asya'dan itibaren Osmanlı'yı' da kapsayacak şekilde ortaya koymak ve meydana gelen sorunlara çözüm üretmek amacıyla “*Türk kültürünün teorik inşası*” için çalışmalar yapmıştır.³³ Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere Köprülü'nün tarihçiliği, II. Meşrutiyet ile Cumhuriyet inkılabının da bulunduğu büyük değişim ve kırılma ortamında şekillenmiştir.³⁴ Buradan hareketle de İlber Ortaylı, Köprülü'yü “*tamamen Osmanlı muhitinin ve Osmanlı asrının Cumhuriyet'e devrettiği*” bir tarihçi olarak tanımlamıştır.³⁵

Köprülü, 18 yaşında başladığı ve 42 yıl boyunca devam ettirdiği neşriyat hayatı boyunca, 210 eser ve inceleme ile 1000 kadar makale kaleme almıştır.³⁶ Böylesine verimli ve yüksek sayıda eserler ortaya koymuş bir tarihçinin tarih anlayışını ortaya koyabilmek amacıyla tüm eserlerinin incelenmesinin imkansızlığı aşîkardır. Bu nedenle de onun gerek ülkemiz gerekse Avrupa tarih çevrelerinde tanınan çalışmaları incelenerek tarih anlayışı tespit edilmeye çalışılmıştır.

3.1.2.1. Entelektüel Kişiliğinin Oluşması ve Yazım Hayatının Başlangıcı

Köprülü'nün daha çocukluk yıllarında okumaya meraklı olduğu bilinmektedir. Babasının kütüphanesinde bulunan edebiyat ve tarih ile ilgili eserler ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi* onun kültürel altyapısının oluşmasında etkili olmuştur. Mercan idadisinden³⁷ mezun olduğunda Farsçayı çok iyi, Arapçayı da okuduğunu anlayacak derecede bilen Köprülü özel derslerle de Fransızca öğrenmeye başlamış³⁸ ve bu dili geliştirmek amacıyla Fransız yazarlarının kitaplarını tercüme etmiştir. Yine bu dönemde *Nouvelles Litteraires*'i periyodik olarak okuduğu, *Revue Deux Mondes* ile *Mercure de France* dergilerinin de abonesi olduğu görülmektedir.

³³ Berna Fildiş, “M. Fuat Köprülü'nün Çok Yönlü Entelektüel Kimliği ve Disiplinlerarası Metodolojisi”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C: IV, Sayı 2, Kış 2017, s. 14-15.

³⁴ Halil Bertay, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 54-55, Yaz/Güz 1991, s. 36.

³⁵ Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, s. 30.

³⁶ İnalçık, *Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları*, s. 12.

³⁷ “*İdadi mektepleri, 1880'lerden sonra Türkiye'de yükselen Batıcı Aydınlanma Çağı'nın asıl kaynağıdır.*” bk. İnalçık, *Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları*, s. 11.

³⁸ Orhan Köprülü, Fuat Köprülü, s. 1.

Kendini geliřtirmek amacıyla, Fransız eleřtirmenlerini takip ederken batılı dūřünürleri de incelemiřtir. Bu dūřünürler, Gustav Lanson (1857-1934), Auguste Comte (1798-1857), Saint Simon (1760-1825), D'Alembert (1717-1783), Hobbes (1588-1679), Voltaire (1694-1778), J. Stuart Mill (1806-1873), Spencer (1820-1903), Hegel (1770-1831), Herder (1744-1803), Kant (1724-1804), Condorset (1743-1794), Bougele Marx (1818-1883), Engels (1820-1895), Hippolyte Taine (1828-1893), Renan (1823-1892) olarak sayılabilir.

Köprölü Avrupalı dūřünürleri incelerken, Avrupa řiir ve edebiyatını özellikle de Fransız edebiyatını ve yazarlarını da yakından takip etmiştir. Baudelaire (1821-1867), Rimbaud (1854-1891), Verlaine (1844-1896)'in temsil ettiği “*dekadan*”lar³⁹ ile Mallerme (1842-1898), Samain (1858-1900), Henri de Regnier (1864-1936) gibi “*sembolist*”leri⁴⁰ yakından incelemiştir. Edebiyat alanındaki bu incelemeleri sonucunda Ahmed şuayb'ın (1876-1910) *Hayat ve Kitaplar* isimli çalışmasının ışığında, İşkandinav edebiyatı ve “*parnas*”⁴¹ şiirlerini incelediği *Hayat-ı Fikriye* adlı kitabını yazmıştır. Avrupalı dūřünürler ve özellikle Fransız edebiyatı ile alakalı bu çalışmaları onun ileri yıllardaki bilim hayatına ve ortaya koyacağı eserlere temel teşkil etmiştir.⁴²

Köprölü'nün 1909 yılında 19 yaşında iken derleme olarak kaleme aldığı *Hayat-ı Fikriye* isimli eseri onun yöntem olarak gelecekte kullanacağı pozitivistizmin izlerini taşır. Bu dönemde o, henüz ulusalcı bir kimlik anlayışından uzak Osmanlıcı ve kozmopolit bir dūřünce yapısına sahiptir.⁴³ Ancak ilerleyen senelerde, Balkan

³⁹ Dekadan: “*Dūřme, çökme anlamına gelen Latince ‘decadere’ fiilinden türeyen Franzızca terim: Sanat, siyaset, fakat esas kùltür ve uygarlık alanında gerileme ve çöküş. Decadence terimi, ahlaki, liberal siyaseti ve nihilizmiyle, özellikle ondokuzuncu yüzyılı bir decadence çağı, modern Batı toplumunu decadent bir toplum olarak değerlendiren Nietzsche’de özel bir önem kazanmıştır.*” bk. Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüęü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 248.

⁴⁰ Sembolizm: “*Avrupa’da XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında gelişen edebiyat ve sanat akımı. Fransa’da parnasizme tepki olarak doğan simgecilik’in hazırlayıcısı, dekadizm oldu. ...simgeci şairler, mecazlı anlatıma, imgeye oldukça sık başvurmuşlar, simgelerin ve imgelerin yetersiz kaldığı durumlarda, bilinen sözcüklere yeni anlamlar yüklemişler, yeni sözcükler uydurmuşlar, böylece şiirleri anlam yönünden kapalı duruma getirmişlerdir.*” bk. “Simgecilik”, *Grolier International Encyclopedia*, C: XII, Medya Holding, İstanbul, 1993, s. 86.

⁴¹ “*Parnasse Okulu: Fransa’da romantizmin duygusallığına tepki olarak kurulan şiir okulu. ...olgucu okulun görüşlerini şiire uygulayıp, nesnellieğe, biçimde kusursuzluğa ve uyuma önem vererek, ‘sanat sanat’ içindir görüşünü savundular.*” bk. “Parnasse Okulu”, *Grolier International Encyclopedia*, C: XI, Medya Holding, İstanbul, 1993, s. 21-22.

⁴² Abdùlkerim Asılsoy, “Mehmet Fuat Köprölü’nün İlmi Hayatı ve Eserlerinde İzlediği Metot Üzerine”, *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği*, ed. Zekeriya Kurşun ve Haydar Çoruh, Ordaf Yayınları, İstanbul, 2013, s. 215.

⁴³ Yalın Alpay, “Fuat Köprölü’nün Muhafazakar Ulusal Tarih Tezi Kurgusu”, *Muhafazakar Dūřünce*, Yıl 10, Sayı 38, Ekim-Kasım-Aralık 2013, s. 90.

savaşlarının yükselttiği Türk milliyetçiliği ve hemen sonrasında Ziya Gökalp'le tanışması, Osmanlıcılık fikrinden ulusalcı anlayışa doğru keskin bir dönüşüme neden olacaktır.

Köprülü edebiyatın dışında 1900'lü senelerin başından itibaren özellikle psikoloji ve sosyolojiye de ilgi duymaya başlamış ve Batı'da bu konuda yayımlanan eserleri tercüme etmiştir. Bu çalışmaları ile gençliği ve halkı bilgilendirmeye çalışmıştır. Psikoloji ile ilgili olarak Gustave Le Bon'a ait *Psychologiedes Foules* isimli kitabını *Ruhu'l-Cemaat* adıyla Türkçeye çevirerek 1909 yılında; yine Le Bon'a ait *La Psychologie Politique et la Defense Sociale* adlı eserini de *Ruh-ı Siyaset ve Müdafa-i İctimaiyye* adıyla 1911 yılında tercüme ederek yayımlamıştır.

Köprülü sosyolojiye de ilgi duymuş, Milli Edebiyat ve Milli Kültür ideolojisinin kurucusu olan Ziya Gökalp'ten etkilenmiş, onun destek ve teşvikiyle de bu alanda da çalışmalar yapmıştır.⁴⁴ Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ise Köprülü'nün sosyoloji ile olan bağımlı tarihçiliği açısından ele alarak şu değerlendirmeyi yapmıştır:

*“Onun tarihçiliği, sosyolojik bir davranışa bağlıdır. Zira basit ve narratif bir tarihçilik fevkinde izahçı, illiyetçi tarih telakkisini en önce edebi müesseselerimize tatbik eden Profesör, illiyetçi tarih görüşünün gayet tabii olarak düşündüreceği sosyolojik telakki ile haşrüneşrolma zarureti duymuş bir şahsiyettir.”*⁴⁵

Görüldüğü gibi Mehmet Fuat Köprülü'nün tarih alanındaki başarısının altında çok yönlü bilimsel kişiliği yatmaktadır. Daha gençlik yıllarında, dil, edebiyat, psikoloji ve sosyoloji gibi çeşitli alanlardaki çalışmaları ona bilimsel bir altyapı oluşturmuştur. Bu çok yönlü bilimsel altyapı onun, Türkiyat alanındaki kaynak yetersizliği karşısında farklı disiplinlerden faydalanmasını sağlamıştır.

Mehmet Fuat Köprülü'nün yazın hayatı şiir ile başlamıştır. Bu kapsamda ilk şiirini, *“Kemal-i yümn ile doğdu Visali”* mısrasıyla amcasının oğlu Visal'in doğumu nedeniyle yazmıştır. Köprülü bu şiiri henüz onüç-ondört yaşlarındayken kaleme

⁴⁴ Fikret Turan, “Mehmet Fuat Köprülü'nün Türkiyat Çalışmaları”, *Vefatının 50. Yılında Mehmet Fuat Köprülü*, ed. Fehamettin Başar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2017, s. 131-132.

⁴⁵ Fahri Ziyaeddin Fındıkoğlu, “Türk Sosyoloji Tarihinde Prof. M. Fuat Köprülü'nün Yeri ve Hizmetleri”, *İş ve Düşünce*, C: XXXIII, Sayı 263, Eylül 1968, s. 17-18.

almıştır.⁴⁶ İlk basılan yazısı ise, Mercan İdadisi öğrencisi iken 16 Ekim 1905 tarihinde *Musavver Terakki* de yayımlanmış olan şiiiridir.⁴⁷ Sultan Abdülhamid'in altmış üçüncü doğum günü münasebetiyle yazılmış olan bu şiiiri⁴⁸ aynı dönem içinde yazılan *Elhan-ı Mukaddeseden Beyazıd Cami-i Şerifinde* başlıklı dini nitelikli şiiiri takip etmiştir. Köprülü'nün başlangıçta riyaziyeeye olan merakının Hüseyin Cahit Yalçın'ın Mercan İdadisi müdürü olması ile edebiyat ve tarihe kaydığı söylenebilir.⁴⁹

Köprülü neşriyat hayatına ise 1908 yılında başlamış,⁵⁰ 1913 yılına kadar sürecek olan bu dönemde özellikle edebiyat alanında çalışmalar icra etmiştir. Bu dönemde yaptığı çalışmalardan elde ettiği tecrübeler ileriki yıllarda özellikle edebiyat tarihi alanındaki bilimsel çalışmalarının teknik altyapısını oluşturmuştur.⁵¹

Köprülü bu dönem içinde, 1908-1910 yılları arasında büyük çoğunluğu *Servet-i Fünun* dergisinde olmak üzere *Mehasin* dergisi ile *Tanin* gazetesinde şiiirlerini yayımlamaya devam etmiştir. Şiiirin dışında edebiyatın diğer bölümleri, sosyoloji ve eleştiri alanında da makaleler yazmış, tercüme ve telif eserleri kitap halinde basılmıştır.

1910-1913 yılları arasındaki dönemde ise, Kabataş ve Mercan liselerinin edebiyat öğretmenliklerini vekaleten, İstanbul lisesinin Türkçe ve edebiyat, Galatasaray lisesinin ise edebiyat öğretmenliklerini asaleten yürütmüştür.⁵²

Mehmet Fuat Köprülü'nün ilmi yaşamında 1912 yılının özel bir yeri ve önemi olmuştur. Tanzimat'tan itibaren Osmanlı Devleti'nin dağılmayı önlemek amacıyla yürüttüğü İttihad-i Osmani/İttihad-ı İslam politikaları istenen neticeleri vermemiş, yüzyılın hemen başında Kazanlı bir aydın olan Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* makalesinde ortaya koyduğu Türkçülük düşüncesi ise Osmanlı aydınları arasında tartışılmaya başlanmıştır.

Köprülü'nün Türkçülük ideolojisine ilgi duyması ise, 11 Nisan 1911 tarihinde Selanik'te yayımlanan *Genç Kalemler Mecmuası*ndaki dil konusundaki tartışmalara

⁴⁶ Fevziye Abdullah Tansel, "Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün Şiiirleri", *Belleten*, C: XXX, Sayı 120, Ekim 1966, s. 637.

⁴⁷ Fildiş, M. Fuat Köprülü, s. 15.

⁴⁸ Fevziye Abdullah Tansel, "Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün İlk Yazısı, Basın Hayatının Başlangıcına Dair Bilgimizi Düzeltten ve Tamamlayan Yeni Notlar", *Belleten*, C: XXXIII, Sayı 129, Ocak 1969, s. 45.

⁴⁹ Ömer Faruk Akgün, "Mehmet Fuat Köprülü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVIII, Ankara, 2003, s. 472.

⁵⁰ Tansel, Memleketimizin Acı Kaybı, s. 268.

⁵¹ Fildiş, M. Fuat Köprülü, s. 19.

⁵² Tansel, Memleketimizin Acı Kaybı, s. 268.

katılması ile başlamıştır. Bu tartışmanın bir cephesinde Türkçülüğün yayın organı olan *Geç Kalemler Mecmuası* yazarları diğer cephesinde ise Mehmet Fuat Köprülü ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu yer almıştır. *Genç Kalemler Mecmuası*nda, *Yeni Lisan* ismiyle Ömer Seyfeddin tarafından dilin sadeleştirilmesini savunan bir makale yayımlanmıştır. Bu makalede milli bir dil politikasının oluşturulması ile ancak milli bir edebiyatın meydana getirilebileceği savunulmuştur. Bu görüşü en şiddetli eleştiriye ise Mehmet Fuat Köprülü yapmıştır. Ona göre dil meselesi toplumsal bir olgudur ve onun doğal gelişimine müdahale etmek sakıncalı neticeler doğurabilirdi. Ancak bir müddet sonra Köprülü'nün görüşlerinde bir dönüşüm meydana gelmiş ve milli edebiyat akımını desteklemeye başlamıştır.⁵³

Onun bu dönüşümünde Selanik'te bulunan İttihat ve Terakki'nin merkezinin 1912 yılında İstanbul'a taşınması ve bu nedenle de Ziya Gökalp'in de İstanbul'a dönmesi en önemli etken olmuştur.⁵⁴ Bu sayede Köprülü, Ziya Gökalp ile tanışmış ve bu tanışmanın ardından Ziya Gökalp'in Büyükdada'daki evinde yapılan toplantılara katılmaya başlamıştır. Bu toplantılarda memleketin içinde bulunduğu meseleler konuşulmuş, bu sayede düşünce dünyası ve fikirlerinin istikametinde Türkçülük ideolojisine doğru bir yönelme olmuştur.⁵⁵

Ziya Gökalp'in düşünce dünyasında yerini alan Köprülü'nün burada üstlendiği vazife, Onun oluşturduğu fikri altyapıyı Türk tarih ve medeniyeti alanında yaptığı araştırmalar ve ortaya koyduğu eserlerle daha da geliştirmek olmuştur.⁵⁶ Bu konuda Enver Benhan Şapolyo; "*Meşrutiyet devrinin filozofu Ziya Gökalp, alimi Köprülü Fuat ve propagandacısı da Hamdullah Suphi Tanrıöver'di*" demiştir.⁵⁷

Köprülü'nün fikir dünyasında ortaya çıkan bu değişim 1913 yılından itibaren açık bir şekilde görülmeye başlamış, çalışmalarında ilk sırada yer alan *Servet-i Fünun* dergisi önemini yitirmiştir. Bu tarihten itibaren *Türk Yurdu*, *Halka Doğru*, *Bilgi Mecmuası*, *Hak* ve *İçtihat* gibi gazete ve mecmualarda yazılarını yayımlamaya başlamıştır.⁵⁸ Onun düşüncelerindeki değişimi gösteren en önemli yazıları ise *Türk*

⁵³ Asılsoy, Mehmet Fuat Köprülü, s. 217-218.

⁵⁴ Fildiş, M. Fuat Köprülü, s. 19

⁵⁵ Asılsoy, Mehmet Fuat Köprülü, s. 218.

⁵⁶ Mehmet Altay Köymen, *Toplu Makaleler I. Cilt, Atatürk, Tarih Metodolojisi, Kaynaklar, Biyografiler*, haz. Sinan Tarıfci ve Kerim Köksal Kaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 464.

⁵⁷ Enver Benhan Şapolyo, "Hocam Fuat Köprülü", *Türk Kültürü Aylık Dergi, Köprülü Sayısı*, Yıl 4, Sayı 47, Eylül 1966, s. 980.

⁵⁸ Fildiş, M. Fuat Köprülü, s. 19

Yurdu mecmuasında yayımlanan *Ümit ve Azim*⁵⁹ isimli makalesi ile yine aynı mecmuada yayımlanan *Türk'ün Duası*⁶⁰ isimli şiiri olmuştur.

Ümit ve Azim adlı makalesi Türk gençlerine hitabıyla başlar. Rumeli'deki Osmanlı vilayetlerinin elden çıkmasına neden olan, 1912-1913 yılları arasında devam eden I. Balkan savaşı neticesinde Bulgar ordusu Çatalca'ya kadar gelmiştir. Bu yenilginin meydana getirdiği felaketler ve musibetler karşısında başta ülkenin gençleri olmak üzere tüm millet başlarını öne eğmişler ve ümitsizliğe kapılmışlardır. Köprülü'ye göre bu ümitsizlikteki en büyük sebep yüzlerce yıldır Osmanlı Türklerinde sönük kalmış olan millet bilincidir. Toplumun geneline yayılmış olan kaderci inanışa göre, Allah dünyayı Hristiyanlara, ahireti ise Müslümanlara vermiştir. Yine bu inanca göre kıyamet alametleri ortaya çıkmış ve kıyamet yaklaşmıştır. Diğer taraftan da bu kesimler Avrupa icadı olan Meşrutiyetin Osmanlı topraklarında uygulanması nedeniyle Allah'ın Müslümanları cezalandırmak için gavurların tokadını kullandığını iddia etmektedirler. Dünya'ya dini açıdan bakan bu düşüncedekiler bu sebeple de mücadele etmenin anlamsız olduğunu, mutlu olmak için ahirete yönelik olarak çalışmak gerektiğini söylemektedirler. Köprülü bu olumsuz düşüncelerin ne yazık ki insanların toplandığı yerlerde, kahvehanelerde, sokaklarda ve hatta bazı gazetelerde dahi görülebildiğini söylemiştir. Köprülü, İslam esaslarının yanlış anlaşılması neticesinde ortaya çıkan bu hatalı kader anlayışının, Türk gençlerinin gözlerindeki ümit ateşlerini söndürdüğünü onları maddi çıkarlar peşine sürüklediğini, bu durumda gençlerden fedakarlık beklemenin mümkün olmadığını belirtmiştir.

Köprülü, toplumun içine düştüğü bu umutsuzluktan kurtuluş için meseleye öncelikle İslami açıdan bakmıştır. Allah'tan ümidin kesilmesinin küfür olduğunu, vatanın ve dinin en korkunç tehlikelerle karşı karşıya bulunduğu bu günlerde düşmana karşı savaşmanın kadınlar için dahi farz olduğunu belirtmiştir.

Köprülü dinin ardından Türk kimliğini ortaya atarak Türk gençliğine seslenmiş ve “...ey Türk gençliği sönmüş kalbinizde iman ateşleri yansın, mütehaccir dimağınızdan ümit şuleleri fırlasın! Şahsi menfaat düşünceleriyle kararan bedbaht vicdanınıza ümidin, azmin büyük fırtınalardan daha hadid ve gazaplı sesi tanındar olsun!” çağrısını yapmıştır. Bu çağrının ardından eski bir Türk hakanının; “*Türk*

⁵⁹ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Ümit ve Azim”, *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 8, 1913, s. 240-247.

⁶⁰ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Türk'ün Duası”, *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 10, 1913, s. 289-296. ve Köprülüzade Mehmet Fuat, “Türk'ün Duası”, *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 11, 1913, s. 324-330.

Milleti için gece uyumadım, gündüz rahat etmedim, ölünceye kadar çalıştım...” sözleriyle de kurtuluş çaresinin millet için ölünceye kadar çalışmak olduğu tespitini yapmıştır.⁶¹

Köprülü’nün görüşlerinin Türkçülük istikametinde değiştiğinin en açık göstergesi ise yine *Türk Yurdu* dergisinde *Ümit ve Azim* makalesinin hemen ardından yazdığı *Türk’ün Duası* isimli şiiridir. Bu şiir Balkan savaşının bitimine doğru 11 Şubat 1913 tarihinde bitmiş; *Türk Yurdunun* 10 ve 11. sayılarında yayımlanmış, toplam 304 mısradan oluşmuştur. Balkan savaşları neticesinde yaşanan milli yastan bahsetmektedir.⁶² Köprülü’nün tek manzum eseri olan bu şiir yayımlandığı yıl Baha Bey’in bestesi eşliğinde Köprülü ve bazı Türkçülerin huzurunda sahnelenmiştir.⁶³ Şiir, Türk Milletinin uğradığı felaketin anlatıldığı bir sahne ile başlar; “*Hunin, muhteşem bir akşam. İlahi ve yıldızlı bir gök altında yıkılmış mağaraları,*⁶⁴ *yanmış evleri. Sefil tarlalarıyla dura dur bir sahne-i felaket. İhtiyar Türk matemli fakat mağrur gözlerle bu sahne-i fecaata sakitane bakar. Bu esnada gökten ulvi ve ruhani bir hitap vaki olur.*”⁶⁵ *Türk Yurdu* mecmuasında iki sayı boyunca devam eden bu uzun şiir, *Gökten Nida*, *Terennüm* ve *Türk* isimli başlıklardan oluşmuştur. Karşılıklı konuşma tarzında yazılmış bağımsız ancak birbiriyle alakalı şiirlerden meydana gelmiştir. Başlıkların arasına okuyucunun şiiri daha iyi kavrayabilmesi için sahneyi canlandıran metinler konulmuştur. “*Terennümler*” bilinmeyen bir yerden gelen ilahi bir müziği ifade ederken Türk Milletini, mazisi, bugünü ve geleceği ile “*İhtiyar Türk*” temsil etmektedir.⁶⁶

Köprülü’nün *Türk’ün Duası* şiiri “*İhtiyar Türk*”ün Tanrıya yakarışı ile biter;

Ey Arz-ı mukaddes senin aşkınla uyandık,

*Aguşunu aç, biz sana koşmaktayız artık!*⁶⁷

Bu şiir, yazıldığı dönem itibarıyla Köprülü’nün Türkçü duygularını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁶⁸

⁶¹ Köprülüzade, *Ümit ve Azim*, s. 240-247.

⁶² Tansel, Prof. Dr. Fuat Köprülü’nün Şiirleri, s. 644.

⁶³ İnalçık, *Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları*, s. 12.

⁶⁴ Bu kelimeyi Fevziye Abdullah Tansel “*Minare*” olarak okumuştur. bk. Tansel, Prof. Dr. Fuat Köprülü’nün Şiirleri, s. 644.

⁶⁵ Köprülüzade, *Türk’ün Duası*, s. 289.

⁶⁶ Tansel, Prof. Dr. Fuat Köprülü’nün Şiirleri, s. 644.

⁶⁷ Köprülüzade, *Türk’ün Duası*, S. 11, s. 330.

⁶⁸ İnalçık, *Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları*, s. 12.

3.1.2.2. Akademik Hayatının Başlaması

Fuat Köprülü'nün hayatındaki önemli kırılma noktalarından birini de 1913 yılı teşkil eder. Bu dönem ile şiir, edebiyat ve güncel meseleler hakkındaki yazıları bilimsel bir hüviyet kazanmaya başlamıştır.⁶⁹ Bu dönemin başlangıcını Halid Ziya Uşaklıgil'in İstanbul Darülfünunundaki görevinden istifa etmesi ve onun yerine Mehmet Fuat Köprülü'nün 20 Aralık 1913 tarihinde atanması oluşturmuştur. Böylece bilimsel çalışmaları için uygun bir ortam meydana gelirken çok sevdiği üniversite hocalığını da icra etme fırsatı bulmuştur.⁷⁰ Bu atama aynı zamanda Köprülü'yü hem Türk tarihçiliğine hem de dünya Türkoloji çevrelerine tanıttak bir sonuç doğurmuştur.⁷¹

Ziya Gökalp'in de yardımı ile atandığı İstanbul Darülfünununda ilk etapta 23 yaşında genç bir muallim olarak göreve başlamış, birkaç yıl sonra ise müderrisliğe yükselmiştir.⁷² I. Dünya Savaşı sonunda Malta'ya sürgün edildiği tarihe kadar Ziya Gökalp ile yakın çalışma ortamında bulunan Köprülü'nün eserlerinde Gökalp'in etkisi açıkça görülür. Bu etki neticesinde Gökalp'in milliyetçilik, kültür ve modernleşme ile ilgili düşünceleri Köprülü tarafından devam ettirilmiştir.⁷³

Darülfünun'da atandığı vazifesine başlamadan birkaç ay evvel⁷⁴ Fransız ilmi usullerinden, kişisel çalışma ve tecrübelerinden yararlanarak, sonraki bilimsel faaliyetlerinin dayanak noktasını teşkil edecek olan *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* isimli eserini ortaya koymuştur.⁷⁵ Türk edebiyat tarihi alanında yeni bir çağın başlangıcı olarak kabul edilen makale⁷⁶ *Bilgi Mecmuasının* Kasım/Aralık 1913 tarihli 1. sayısında 49 sayfa olarak yayımlanmıştır.⁷⁷ Köprülü'nün bilimsel anlamda ilk eseri olarak değerlendirilebilecek olan bu makale başlığı açısından edebiyat tarihi usulünün açıklandığı bir eser görüntüsünde olsa da içerik olarak böyle değildir. *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* daha çok genel tarih çalışmalarında izlenmesi gereken metotların ortaya konduğu bir çalışma olarak ortaya çıkmıştır. Köprülü bu eserini

⁶⁹ Asılsoy, Mehmet Fuat Köprülü, s. 219.

⁷⁰ Tansel, Memleketimizin Acı Kaybı, s. 269.

⁷¹ Akgün, Mehmet Fuat Köprülü, s. 475.

⁷² Asılsoy, Mehmet Fuat Köprülü, s. 220-221.

⁷³ Hasan Hüseyin Güneş, "Köprülü'nün Tarih Anlayışı ve Tarih Bilimi Üzerine Bazı Düşünceleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Entelektüel Mehmet Fuat Köprülü*, ed. Berna Fildiş, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 44.

⁷⁴ Akgün, Mehmet Fuat Köprülü, s. 475.

⁷⁵ Tansel, Memleketimizin Acı Kaybı, s. 269.

⁷⁶ Akgün, Mehmet Fuat Köprülü, s. 475.

⁷⁷ Köprülüzaade Mehmet Fuat, "Türk Edebiyatı Tarihinde Usul", *Bilgi Mecmuası*, C: I, Yıl 1, Sayı 1, 1913, s. 5-53.

yayımladığı 1913 tarihinden hayatının nihayetine kadar meydana getirdiği tüm bilimsel eserlerinde ortaya koyduğu problemlerin çözümünde izlediği metot bu makale ile şekillenmiştir.⁷⁸

Makale içerik açısından incelendiğinde ilk dikkat çeken konuların başında; genel tarih ile edebiyat tarihi arasında birçok ortak noktaların bulunduğu belirtilerek, “...memleketimizde genç, ihtiyar hemen bütün müverrihlerimizin usul-i tarih hakkında en basit fikirlerden mahrumiyeti”nin tespit edilmiş olmasıdır. Köprülü genel tarih metodu alanındaki bu eksikliği gidermek amacıyla, Manod, Seignobos, Langlois, Bordeaux, Henri Berr, Lacombe, Mornet gibi çağdaş ve güvenilir kaynaklardan yararlanarak hazırladığı özete makalesinde yer vermiştir. Daha sonra asıl konu olan Türk edebiyatı tarihi araştırmalarında nasıl bir yol izlenmesi gerektiği ile ilgili konulara değinmiştir. Bu amaçla, Renard’ın *Edebiyat Tarihinde İlmi Usul*, Hennequin’in *İlmi Tenkit* isimli eserleriyle Taine ve Bruntiere’nin farklı çalışmalarında dağınık halde bulunan eserlerinden faydalanmıştır. Köprülü’nün çalışmasının ana eksenini ise Prof. Dr. Gustave Lanson’un *İlimlerde Usul* adlı kitabının ikinci bölümünde yer alan *Edebiyat Tarihinde Usul* makalesi oluşturmuştur.⁷⁹

Şemseddin Sami “Usul” kavramını *Kamus-ı Türki* adlı lügatinde; “Bir ilim ve fennin kavaid-i asliyesinden ve tatbikatına girişmezden evvel bilinmesi iktiza eden mebanisinden bahseden ilim”⁸⁰ olarak tanımlamıştır. Şemseddin Sami’nin bir bilim dalı olarak tanımladığı “Usul” konusu eski Yunan filozoflarından günümüze kadar birçok bilim adamını meşgul etmiş, bilimlerin gelişimi ise ancak uygun metotların bulunarak tatbik edilmesi sonucu mümkün olmuştur. Bu kapsamda Köprülü ise usulü; “Felsefî manasıyla, zihnin hakikate vusul için takibe mecbur olduğu yol demektir”⁸¹ şeklinde tanımlamıştır.

XIX. yüzyıl itibariyle insanlık pozitif bilimlerin metotlarını ortaya koymuş ve her bilim dalı da kendine has usullerin kullanılması sonucu gelişme göstermiştir. Ancak insan topluluklarını konu alan içtimai ilimler için kesin ve belli usuller henüz tespit edilememiştir. Köprülü’ye göre hem tarih hem de diğer sosyal bilimler hiçbir zaman pozitif bilimler şeklinde teşekkül edemeyecektir. Bu sebeple de pozitif

⁷⁸ Asılsoy, Mehmet Fuat Köprülü, s. 220-221.

⁷⁹ Köprülüzaade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 5-6.

⁸⁰ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 124.

⁸¹ Köprülüzaade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 3.

bilimlerin usullerinin tarih ve sosyal bilimlere zorla uygulanması yarardan çok zarar verecektir. O, tarihçilerden pozitif bilimlerin dar kuralları yerine, bu bilim dallarında kullanılan ilmi ruhun alınmasını tavsiye etmiştir. Köprülü'ye göre tarihi yapan insandır ve insanı bir bitki, toplumu da bir hayvan topluluğu gibi incelemekle tarihin gerçek kuralları ortaya konamaz.⁸²

Köprülü metot ile ilgili açıklamalarına geçmeden önce tarihten ne anlaşılması gerektiğini ortaya koymuş ve tarihi genel anlamıyla geçmişte yaşanmış tüm olayların ve faaliyetlerin toplamıdır diyerek tanımlamıştır. Bunun dışında insanlığın tüm fikirleri ve bu fikirlerin ortaya koyduğu çıktıları da tarih tanımı içine almıştır. O, tarihin sadece devletler arasındaki münasebetler olarak algılanmasına ve olayların olduğu gibi nakledilmesine bilimsel anlayışa aykırı olduğu için karşı çıkmıştır.⁸³ Yukarıdaki açıklamalarından anlaşılacağı üzere Köprülü, Leopold von Ranke'nin ortaya koyduğu gibi tarihi, geçmiş ve şimdiki durumu ile toplumun yapıp ettiklerinin bir birikimi olarak görmüş, yalnızca siyasetçilerin ve siyasetin ürünü olan tarih anlayışını reddetmiştir.⁸⁴ Ancak Köprülü'nün bu düşüncelerinde Cumhuriyet'in ilanı ile bir değişim yaşanmış, Tekin Alp'in 1928'de yayımlanan *Kemalizm* isimli kitabına yazdığı ön sözdeki aşağıdaki ifadeleri onun bu görüşleri ile çelişki meydana getirmiştir.

*“Kahramanların tarihteki rolüne ilişkin Carlyle'den beri ileri sürülen kuramlarda, Türk devriminde kendilerine güçlü bir dayanak bulacaktır. Çünkü Türkiye'nin tarihte eşi olmayan bu kurtuluş, uyanış, yükseliş devinimi, yine tarihte eşi olmayan büyük bir kahramanın, Atatürk'ün yapıtıdır. Çünkü Atatürk olayların yarattığı bir önder değil, olayları yaratan bir baştır.”*⁸⁵

Köprülü, çağdaş tarihçiliğin Türkiye'deki kurucusu olmakla beraber eleştirilere de maruz kalmış, en şiddetli eleştirilerde bulunan Kerim Sadi, A. Cerrahoğlu takma adı ile bu tenkitlerini 43 sayfa hacmindeki bir kitapta toplamıştır.⁸⁶ Cerrahoğlu, 1959 tarihine gelindiğinde Köprülü'nün artık şahısların tarihteki rolünü siyasi çıkarlarına göre yeniden konumlandığını belirterek “...Atatürk onun

⁸² Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 4-14-16.

⁸³ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 6-8.

⁸⁴ Fildiş, M. Fuat Köprülü, s. 21.

⁸⁵ Tekin Alp, *Kemalizm*, çev. Çetin Yetkin, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004, s. 23.

⁸⁶ Haneî Palabıyık, *Ord. Prof. Dr. M. Fuat Köprülü'nün İlmi Hayatı ve Tarihçiliği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 37.

nazarında artık tarihi hareketin yaratıcısı değil, aksine tarihi gelişmenin mahsulüdür. Köprülü artık tarihin objektif gelişmesine inanmakta, bir kahramana değil de objektif bir realiteye tapmaktadır” diyerek onu “tarih anlayışı olmayan tarihçi” olarak tanımlamıştır.⁸⁷

Köprülü, Auguste Comte’un *Hikmet-i Tabiiye-i İctimaiye* adlı eserine istinaden “...içtimai heyetlerin ibtiday-ı teşkilinden itibaren tarihin ifay-ı vazifeye ibtidar etmesi lazım geleceğini” söylemiştir. Köprülü’ye göre artık tarih, insanlığın bugüne kadar nasıl bir gelişim gösterdiğini, büyük adamların, hükümdarların, şöhretli askerlerin, vezirlerin bilim adamlarının ve düşünürlerin yapıp ettiklerinden ziyade, insanlığın ortak geçmişinin kalıntıları üzerinde hala varlığını sürdüren halk kitlelerinde aramaktadır. Buradan hareketle de o, toplumların gelişimlerinin tarihini seçkin küçük zümrelerle sınırlı düşünmemiş, bu seçkin zümrelerle beraber halkın da tarih sahnesine çıkarılmasını savunmuştur. Yaşadığı dönem itibariyle tarihin nasıl anlaşılması gerektiğini bu şekilde açıklarken “...memleketimizde tarih hala muharebat hikayeleri, hükümdaran ve vüzerâ menakıbı, musalahanameler akdi, isyan ve ihtilal vak’aları, ricalin katl ve i’damı gibi telakki ediliyor”⁸⁸ diyerek Osmanlı tarih yazıcılığını eleştirmiştir.

Köprülü’nün bu makalede ortaya koyduğu tespitler ile “*Annales*”⁸⁹ tarih ekolünün örtüştüğü kolayca anlaşılabilir. Ancak bu makalenin 1913 tarihinde yazıldığı ve *Annales* dergisinin ise ancak 1929 yılında yayın hayatına başladığı, dünyaca kabul edilecek bir ekol olarak tescilinin ise daha sonraki senelerde gerçekleştiği dikkatlerden kaçmamalıdır. Aynı şekilde, *Annales* dergisinin henüz yayın hayatına başlamadığı bir dönemde 1925 tarihinde Köprülü’nün *Türkiyat Mecmuasını Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* makalesi esaslarına uygun olarak yayımladığı da unutulmamalıdır.

Köprülü’nün Şura Cumhuriyetleri İttihadı Ulum Akademisi muhabir üyeliği sebebiyle, Prof. Barthold, Prof. Oldenburg ve Prof. Kraçkofski tarafından 1925’te akademiye sunulmak üzere bir rapor hazırlanmıştır. Bahse konu raporda Köprülü’nün *Milli Tetebbular Mecmuasında* yayımladığı makaleleri de değerlendirilmiş, edebiyat tarihi ile toplumsal yaşam arasındaki ilişkilerin çok iyi bir şekilde ortaya konduğu

⁸⁷ A. Cerrahoğlu, *Tarih Anlayışı Olmayan Tarihçi Fuat Köprülü*, y.y, İstanbul, 1964, s. 8.

⁸⁸ Köprülü’zade, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 6-8.

⁸⁹ *Annales* tarih ekolü için bk. Ergin Ayan, “Türk Tarih yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu”, *Tarih Okulu*, Sayı 11, Eylül-Aralık 2011, s. 75-101.

belirilerek onun tarih ekolü açısından “*Fransız Mektebi*” mensubu olduğu tespitinde bulunulmuştur.⁹⁰

Tüm bu değerlendirmelerin ışığında Köprülü’nün “*Fransız Mektebi*” tesiri altında uzun yıllar yürüttüğü tarih çalışmaları neticesinde meydana getirdiği çağdaş ve bilimsel tarih anlayışının, olgunluk çağından itibaren “*Annales Ekolü*” ile aynı istikamette seyrettiği sonucuna ulaşılabilir.⁹¹

Köprülü makalesinde tarihçinin nasıl olması gerektiğini ve çalışma esaslarını da tespit etmiştir. Gabriel Monod’un tarihçinin ve dolayısıyla da “...*tarihin en yüksek gayesi silsile-i ezman içinde beşeriyetin hayat-ı kamilesini yeniden tertip ve ihya edebilmektir*”⁹² sözünü esas alarak tarihçilere istikamet olarak göstermiştir. Mornet’in “*Müverrihin gayesi; gaip olmuş medeniyetleri manzara-i umumiyesiyle tabii-i şekil ve hayatıyla, münferit ve müstesna vak’aların ehemmiyetini hadd-i hakikisine tenzil ederek, yaşatmaktır*”⁹³ sözüyle de tarihçilerin görevini açıklamıştır.

Köprülü’nün yukarıda belirttiği hususları açıklamak gerekirse tarihçi; yeniden canlandırmak ve nakletmek istediği geçmiş bir olayı yazmadan önce bu olay hangi toplumda cereyan etmiş ise o toplumla ilgili ön hazırlık yapmalıdır. Bu amaçla o toplumun hangi ırka ait olduğunu, yaşadığı çevrenin fiziki ve coğrafi özelliklerini, siyasi kuvvetinin saha ve nüfuzunu tespit etmelidir. Ayrıca aile ekonomisini, toplumsal hayat tarzı ve toplumsal teşkilatlanma yapısını, bu toplumsal teşkilatların devletle olan ilişkilerini, mülkiyet şeklini, tarım, ticaret ve sanayi yapısını açığa çıkarmalıdır. Tarihçi diğer taraftan da bu toplumun, dil ve edebiyatını, dini, bilimsel gelişimini, komşu milletlerle olan maddi ve manevi ilişkilerini de açık bir şekilde ortaya koymalıdır. Ancak tarihçi bu verileri toplarken yararlandığı kaynakların seçiminde objektif davranmalıdır. Bununla birlikte tarihçi, hiçbir olayın münferit olmadığını, her olayın birçok sebep ve etken etrafında meydana geldiğini unutmamalıdır. Sadece olaya odaklanıp hikayeci bir anlayışla olayı yazmamalı sebepleri ve amilleri ile meseleyi ortaya koymalıdır.⁹⁴

Köprülü sosyal determinizm anlayışında olup tek nedensellik kavramını kabul etmemiştir. Ona göre insanın yapıp ettikleri sonucu ortaya çıkan toplumsal olaylar bir

⁹⁰ Ahmet Naci, “Türkiyat Haberleri, Türkiye’de”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 555-559.

⁹¹ Bülent Arı ve Selim Aslantaş, “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Öncüsü: Fuat Köprülü”, *Doğu Batı*, Yıl 3, Sayı 12, Ağustos-Eylül-Ekim 2000, s. 199.

⁹² Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 7.

⁹³ Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 10.

⁹⁴ Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 8.

tek nedene bağı olamayacak kadar karmaşıktır. Bilim adamı bu nedenleri mümkün olduğu kadar farklı, çok kaynaktan araştırmalı sentezlemeli ve bilgiyi üretmeliydi.⁹⁵ Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ise Köprülü'nün sadece Türk edebiyatı tarihçisi olmadığını, tarihçiliğinin sosyolojik olaylarla ilgili olduğunu, basit ve öykücü bir tarih anlayışından ziyade açıklamalara dayanan, neden ve sonuca bağı tarih anlayışını benimsediğini ifade etmiştir.⁹⁶

Köprülü, tarihçinin yeniden canlandıracağı olaylarda ani ve sıçrama şeklinde değişimlerin olmadığını tıpkı pozitif bilimlerde olduğu gibi tedrici ve teselsül yani birbirini takip eden kesintisiz bir değişimin olduğunu, toplumlarında tekamül kanununa uyarak muhtelif değişim devreleri yaşadığını söylemiştir. Bu açıdan da Karl Marx ve Spencer tarafından toplumsal bilimlere uyarlanan Darwin'in Tekamül Nazariyesini savunmuştur. Köprülü Tekamül Nazariyesini savunduğu bu dönemde bilim dünyasında tartışmalara neden olan ve karşıt bir bakış açısı olarak Bergson tarafından ileri sürülen Yaratıcı Tekamül Nazariyesinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁹⁷

Köprülü gerek genel tarih alanında gerekse edebiyat tarihi alanında kaynak kullanımına çok büyük önem vermiştir. Bu amaçla tarih yazımında kaynağın önemini “...vesaik-i tarihiye, geçmiş hadiselerin bıraktıkları izlerdir ki onların müşahadesiyle asıl hadiseye intikal olunabilir”⁹⁸ diyerek belirtmiştir. Ayrıca tarihçi ile edebiyat tarihçisinin kaynakları değerlendirme yöntemleri arasındaki özelliklerden hareketle de bu iki tarih bilimi arasındaki farkı ortaya koymuştur. Ona göre tarihçi bir kaynağı incelerken o kaynağı yazan kişinin şahsiyetiyle ilgilenmemeli kaynağın işaret ettiği olaya odaklanmalıdır. Edebiyat tarihçisinin ise öncelikli ve asıl amacı o edebi eseri değerlendirebilmek için onu ortaya koyan şahsı anlamak olmalıdır. Tarihçi toplumsal olayları ortaya koyarken fertleri ancak o toplumun parçası olarak dikkate almalıdır. Edebiyat tarihçisi ise, güzellik, zevk, ihtiras ve duygu gibi hususiyetler toplum ortamında oluşmasına rağmen, bu özelliklerin edebi bir esere dönüşmesi ancak fert tarafından yapıldığından öncelikle bireyle ilgilenir.⁹⁹

⁹⁵ Gary Leiser, “Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü'nün Yeri”, *Mehmet Fuat Köprülü*, ed. Yahya Kemal Taştan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012, s. 30.

⁹⁶ Fındıkoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihinde*, s. 17-18.

⁹⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 10-11.

⁹⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 18.

⁹⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 16-29.

Tarihçi ile edebiyat tarihçisi arasında kaynak kullanımı ile ilgili farkları ortaya koyan Köprülü, Türk edebiyatı tarihçilerine de aşağıdaki tavsiyelerde bulunmuştur.

*“İyi bir müverrih-i edebi, Türk edebiyatının henüz çok muzlim bulunan menşelerinden başlayarak, şarkta Turfan asar-ı münkeşifesiinden Orhun abidelerine Kutadgu Bilig’e, Nevai’ye kadar; Anadolu Türklerinde ise Yunus Emre’den Şeyh Galip’e müşikafane bir tahlil ve onu müteakip mütebahhirane bir terkip vücuda getirirse, Türk ruhunun uğradığı tahavvülatı ve edebiyatın Türk cemiyeti ile derece-i münasebetini az çok bir vuzuh ile meydana koyabilir.”*¹⁰⁰

Köprülü yukarıdaki ifadeleriyle Türk edebiyatının dolayısıyla Türk tarihinin kaynaklarının Orta Asya’dan başlayarak Anadolu’ya doğru yine aynı esaslarla Anadolu’dan da Orta Asya’ya doğru aranmasının gerekliliğini belirtmiştir. Ancak bu şekilde Türk Milletinin yaşadığı değişimlerin tam olarak anlaşılabilceğini ortaya koymuş ve Türk tarihinde kesintinin olmadığını, Orta Asya’dan başlayarak Osmanlı Devleti’ne ve oradan da Türkiye Cumhuriyeti’ne kadar bu devamlılığı savunmuştur.

Türk tarihinin bu sürekliliği içerisinde Türk edebiyatı XV. yüzyılın hemen başında Süleyman Çelebi’nin *Mevlit* isimli eserine kadar bir halk edebiyatı görüntüsü arz etmiştir. Bu tarihten itibaren ise edebiyat halk kitlelerinden uzaklaşmış Bizans ve İran etkisine girerek sınırlı bir zümreye mahsus bir saray edebiyatı haline gelmiştir. Böylece tekamül etkisini göstererek, sanatkarlar için başka, halk için başka, tekkeler için başka bir edebiyat meydana gelmiştir. Türk edebiyatının genel hatlarını belirleyen Köprülü bugüne kadar, tüm şahsiyetleri ve muhtelif dönemleriyle tam bir Türk edebiyatı tarihinin yazılamadığını belirtmiştir. Türk edebiyat tarihinin yazılabilmesi içinde öncelikle Türk siyasi tarihi ile Türk medeni tarihinin de incelenerek ortaya çıkarılması gerektiğini savunmuştur.¹⁰¹

Türk edebiyat tarihinin yazılamamasının en önemli nedeni olarak kaynak yetersizliğini gören Köprülü *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* isimli makalesinde araştırmacılara bu konuda da yol göstermiş ve yaklaşık 58 adet kaynak ismini yazmıştır.¹⁰²

¹⁰⁰ Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 21.

¹⁰¹ Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 21-24.

¹⁰² Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 36-38.

Köprülü tarihçinin edebi bir metni ya da kaynağı incelerken dikkat etmesi gereken hususları da şöyle sıralamıştır. Metin, yazarının el yazısı ile yazılmamışsa aslına uygun olup olmadığı kesin olarak tespit edilmelidir. Araştırmaya konu eserin yazıldığı ve kopyasının çıkarıldığı yer, tarih ve kopya eden açık bir şekilde ortaya konmalıdır. Metnin içeriğinin tam olarak anlaşılabilmesi için, eserin yazıldığı dilin gelişim devirlerine göre kelimelerin, cümlelerin ve özel tabirlerin anlamları yanlış anlamalara yer vermeyecek şekilde belirlenmelidir. Bütün bu ön hazırlıklardan sonra, incelenen eserin nasıl bir ruh hali ve tesirin etkisinde kalınarak yazıldığı, ortaya çıkan eserin gördüğü ilgi ve toplumda gösterdiği etki ortaya konulmalıdır.¹⁰³ Ancak edebiyat tarihçisi yaptığı incelemelerde, kesinlik belirten ifadelerden ve genellemelerden kaçınmalı, edebi olayı tek bir sebeple açıklamaya kalkmamalıdır.¹⁰⁴

Köprülü'nün *Türk Edebiyat Tarihinde Usul* isimli makalesinde ortaya koyduğu usul ve esasları özet olarak izah etmek gerekirse, önce konunun tahlili daha sonra terkibi olarak sıralanabilir. Tahlil ve Terkip tarihçinin ortaya çıkardığı gerçeğin birbirini tamamlayan iki cephesi olarak tanımlanabilir.

Köprülü, “...büyük ve zîşeref Türk Milletinin tevali-i asar arasında muhtelif muhitlerde geçirmiş olduğu fikri ve hissi safhaları ve o muhtelif safhalarda mütecellî Türk dehay-ı millisinin vahdetini göstererek, müstakbel nesilleri aynı gaye-i vahdete sevk edecektir...” diyerek Türk tarihinin devamlılığını ve birliğini savunurken, aynı zamanda tarihin gelecek nesilleri aynı hedefe yönlendirmede etkili bir bilim dalı olduğunu da ortaya koymuştur.¹⁰⁵

Mehmet Fuat Köprülü'nün 1913'te Darülfünun edebiyat müderrisliği vazifesine atandığını daha önce belirtmiştik. Osman Turan, bu atamayla Köprülü'nün hayatında “...şair ve ediplikten alimliğe geçiş...”¹⁰⁶ olarak nitelenebilecek bir dönemin başladığını söylemiştir. Köprülü bu tarihten itibaren Türkçülük-Milliyetçilik düşüncelerinin de etkisiyle çalışmalarını Türkiyat alanında yoğunlaştırmıştır.¹⁰⁷ Köprülü, 1914 tarihinde Türk Bilgi Derneği Türkiyat Şubesi'nin üyesi ve umumi katibi olmuştur. 1915 tarihine gelindiğinde ise Ali Emiri Efendi'nin başkanı olduğu

¹⁰³ Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 41-44.

¹⁰⁴ Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 47.

¹⁰⁵ Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 49-51.

¹⁰⁶ Osman Turan, “Mukaddime”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. XIII.

¹⁰⁷ Hasan Hüseyin Güneş, “Bir Üstat-ı Alem: Mehmet Fuat Köprülü”, *Tarih Okulu*, Sayı 11, Eylül-Aralık 2011, s. 105.

Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni'nin umumi katipliği ile bu encümenin yayın organı olan *Milli Tettebbular Mecmuası*nın müdürlüğünü de yürütmüştür.¹⁰⁸

Köprülü *Milli Tettebbular Mecmuası*ndaki ilk makalesini derginin Mart-Nisan 1915 tarihli I. cildinin 1. sayısında *Türk Edebiyatında Aşık Tarzının Menşei ve Tekamülü Hakkında Bir Tecrübe* adıyla neşretmiştir. Daha sonra bu makalenin devamı niteliğinde olarak yine aynı derginin Eylül-Teşrinievvel 1915 tarihli II. cildinin 4. sayısında *Türk Edebiyatının Menşei* adıyla bir yazı daha kaleme almıştır.

Türk kültürünün asıl kaynağı olarak halk edebiyatını gören¹⁰⁹ Köprülü bu makalesi ile milli kültürün bize ne ifade etmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Halk arasında ağızdan ağıza yayılan ve herhangi bir yazılı kaynağı olmayan “*şifahi halk edebiyatı*” ile toplumun seçkin kesimine hitap eden “*havas edebiyatı*” arasındaki farkları bu çalışması ile ifade etmiştir. Aşık edebiyatı olarak da adlandırılan halk edebiyatının toplumun ileri gelenlerinin konaklarından köylere kadar rağbet gördüğünü ve eski Türk estetiğini'nin izlerini taşıdığını söylemiştir. Acemperest olarak nitelediği sanatkarların eserlerini ortaya koyarken halkın zevklerini, taleplerini ve temayüllerini dikkate alamamalarından dolayı, saray ile halk arasında kültürel bir kopuş meydana geldiğini de ortaya koymuştur.

Köprülü, makalesinde Osmanlı klasik kültürünün tarih içerisinde geçirdiği tekamül aşamalarını da açıklamaya çalışmıştır. O, İran kaynaklı Acemperest bir moda olarak nitelediği ve sarayı temsil eden yapay medeniyeti halk kültürünün karşısında konumlandırmıştır. Köprülü'ye göre “*İstanbul ve Osmanlı Medeniyeti*” olarak tanımladığı bu medeniyet kendine özgü kimliğini oluşturarak Türk dünyasında bir çekim merkezi halini almıştır. O gerek bu makalesinde gerekse daha sonraki yıllarda edebiyatı daha geniş anlamıyla tedkik ederek ortaya koyduğu eserlerle aslında bir kültür tarihçisi olduğunu göstermiştir. Köprülü'nün kültür tarihçisi kimliği ile milli tarih ve kültür sahasında ortaya koyduğu eserlerin meydana getirdiği etki, onu takip eden tarihçiler ve öğrencileri aracılığıyla siyasi bir fikir akımı olarak “*Türk-İslam Sentezi*”¹¹⁰ hareketini oluşturmuştur. Bu hareket Ziya Gökalp ve Köprülü'nün tesiri altında Turancılık ile daha güçlü olarak Anadolu'ya bir özellik

¹⁰⁸ Güneş, Bir Üstat-ı Alem, s. 110.

¹⁰⁹ Güneş, Köprülü'nün Tarih Anlayışı, s. 45.

¹¹⁰ *Türk İslam Sentezi* için bk. Halil İnalcık, “Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı”, *Doğu Batı Üç Aylık Düşünce Dergisi*, Sayı 5, 1998, s. 16-19.

gösterir.¹¹¹ Diğer taraftan Prof. Dr. İsmet Giritli ise 1985 yılında yayımladığı *Günümüzün Işığında Atatürk ve Atatürkçülük* isimli kitabında yine Ziya Gökalp'ten hareketle ancak farklı bir bakış açısıyla Atatürkçülüğü, “*Türk-İslam-Batı Uygarlığı Sentezi*” olarak nitelemiştir.¹¹²

Köprülü, 1916 tarihinden itibaren Türkiyat ile ilgili çalışmalarına yoğunlaşmış ve bu alanda *Milli Tettebular Mecmuasında* makalelerini yayımlamaya devam etmiştir. Bu makelerinden biri de Türk tarihi alanında ilk önemli çalışması sayılabilecek olan *Selçukiler Zamanında Anadolu’da Türk Medeniyeti* isimli eseri olmuş ve *Milli Tettebular Mecmuasının* 1331 tarihli II. cildinin 5. sayısında neşredilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti hakkında Türkiye’de yayımlanan ilk modern çalışma olup, Anadolu Selçuklularının toplumsal ve kültürel tarihini tanımlamaya çalışmıştır. Alanında kaleme alınan ilk eser olup bugün dahi bu konuda yapılacak araştırmalar için ilk müracaat kaynağı konumundadır. Köprülü bu eserinde ele aldığı Selçukluların siyasi yapısı, devletin idari yapısı, ordu ve askeri teşkilatlanmayı, saray yaşantısı ile sosyal hayatı Yazıcıoğlu Ali’nin *İbn Bibi* adlı eserinden faydalanarak yazmıştır. Kitabında kullandığı dip notlarda ana metin haricinde bilgi verme usulünü sonraki eserlerinde de uygulamıştır.¹¹³

1918 tarihine gelindiğinde, Türkiyat alanındaki çalışmalarına devam eden Köprülü bu kapsamda 16 Temmuz 1918 tarihinde *Vakit* gazetesinde *Türkçülüğün Gayeleri* isimli makalesini yazmıştır. Bu yazısını Halide Edip’in yine *Vakit* gazetesinde 30 Haziran 1918 tarihinde yazmış olduğu *Evimize Bakalım* isimli makalesine cevap olarak kaleme almıştır. Halide Edip yazısında Türkçülüğün faaliyet alanının Türkiye’nin siyasi sahası ile sınırlı olmasını istemiş. Ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durumda gençlere ihtiyacı olduğunu, bu gençler vasıtasıyla ülkenin imkanlarının sınırlarımız dışında yaşayan Türklere aktarılmasının yanlış olduğunu savunmuştur. Köprülü bu iddiaya karşılık “*Türkçülük, benim bildiğime göre, dini, lisanı bir olan bütün Türkleri bir millet addederek bütün o dağınık kitleler arasında harsi bir vahdet teminine çalışan bir cereyandır*” şeklinde tanımlamış ve Halide Edip’in görüşüne karşı çıkmıştır.

¹¹¹ İnalçık, Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları, s. 13-14.

¹¹² İsmet Giritli, *Günümüz Işığında Atatürk ve Atatürkçülük*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 55.

¹¹³ Leiser, Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü, s. 33.

Köprülü, geniş Türk dünyasının bu zor günlerde kurtuluş çaresi olarak Osmanlı Hakan'ını gördüğünü ve Türkiye'deki Türkçülerinde sınırların dışında bulunan Türklere karşı ilgisiz kalamayacağını söylemiştir. Köprülü Müslüman ve gayri müslim bütün Turanı birleştirmeyi amaçlayan ve “*Ural-Altaycı*” olarak tanımladığı bir Türkçülüğü kabul etmemiştir. Ona göre Türk bir ırk adı değil bir millet adıdır, bir toplumunda millet olabilmesi için aynı dine inanması ve aynı dili konuşması gereklidir. Buradan hareketle de şu soruyu sormuştur.

“Benim mukaddesatıma iman eden benim dilimle konuşan, felaket ve sevinç anlarında yüreği benimle beraber çarpan bir Türk mü benim kardeşimdir? Yoksa mukaddesatı benimkinden ayrı, dili benimkine tamamıyla yabancı, bilhassa hissiyatıma karşı büsbütün yabancı olduğu muhakkak bir Fin, bir Macar, Bir Moğol mu benimle birleşebilir?”

Köprülü sınırların dışında kalan Türklere karşı ilgisiz kalınmasının Osmanlıcılık idealini savunanlarca ortaya atıldığını ve Türkçülük düşüncesinin de buna tepki olarak ortaya çıktığını savunmuştur. Bu tepki sonucu ortaya çıkan Türkçülük idealini, “*Osmanlı hududunun ister haricinde ister dahilinde olsun, Türkleri birbirinden hiçbir suretle ayırmamak ve Türk Milletinin umumi bir menfaati olduğuna inanarak ona çalışmak demektir*”¹¹⁴ diyerek tanımlamıştır.

Köprülü'nün Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı çalışmasından izler taşıyan bu tanımındaki kavramlardan Cumhuriyet ile İslamlaşmak hedefi tamamen terk edilmiştir.¹¹⁵ Türkleşmek hedefinde ise Dış Türkler den vaz geçilerek Türkçülük, Türkiye Cumhuriyeti toprakları ile sınırlı hale getirilmiştir.¹¹⁶

Genel anlamda bir kültür tarihçisi olduğunu daha önce belirttiğimiz Köprülü, Türk kültür tarihi kapsamındaki çalışmalarını, Türk dini, Türk hukuku ve kurumları tarihi, Türk ekonomi tarihi alanlarını da kapsayacak şekilde ele almıştır. Bu çalışmaları ile Osmanlı kültürüne Avrasya eski Türk kültürünün etkilerini ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda önemli eserlerinden biri de Türk din tarihi alanında ortaya

¹¹⁴ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Türkçülüğün Gayeleri”, *Vakit*, İstanbul, 16 Temmuz 1918.

¹¹⁵ Michael Walzer *Kurtuluş Paradoksu* isimli eserinde ulusal kurtuluş hareketlerinin din olgusuna; “...hakim toplumsal düzene ve aslında her şeye karşı bir teslimiyet felsefesi öğrettiği...” için karşı olduklarını ifade eder. bk. Michael Walzer, *Kurtuluş Paradoksu, Seküler Devrimler ve Dini Karşı Devrimler*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 23.

¹¹⁶ Berktaş, Dört Tarihçinin Sosyal Portresi, s. 27-28.

koyduğu 1919 tarihinde basılan *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli araştırmasıdır.¹¹⁷

Köprülü'ye Alman, Fransız, Macar ve Rus bilim adamları arasında büyük bir ün kazandıran¹¹⁸ ve onun başyapıtı olarak kabul edilen din tarihi alanındaki eseri *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* aynı zamanda Türk kültürüne ait konuları da içermesi açısından dikkat çekicidir. Avrupa tarzı tarih araştırma usullerinin kullanıldığı bir çalışma olarak da Türk tarih yazımında ön plana çıkmıştır.¹¹⁹ Fransız doğu bilimci Clement Huart; “*Garbi Avrupa üniversitelerinde öğretilen tarihi ve edebi intikadın en sıkı usullerinin burada tatbik edildiğini hayranlıkla görüyoruz*” diyerek Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli eseri hakkındaki görüşlerini bildirmiştir.¹²⁰

Köprülü'yü Ahmet Yesevi hakkında yazmaya teşvik eden Yahya Kemal Beyatlı olmuştur. Fransa'dan Türkiye'ye geri döndüğünde Köprülü'ye “...*şu Ahmet Yesevi nedir, kimdir? Bir araştırınız, bakınız, bizim milliyetimizi asıl orada bulacaksınız*”¹²¹ tavsiyesinde bulunmasıyla 1913 ve 1914 senelerinde Yunus Emre ve Ahmet Yesevi¹²² hakkında çalışmalar yapmaya başlamış bu sayede Köprülü milli edebiyat tarihine yönelmiştir. Bu ön hazırlık niteliğindeki çalışmaların ardından 1918'de yazdığı *Türk Edebiyatı Tarihinde İlk Mutasavvıflar* isimli eseri 1919 tarihinde basılmıştır. Kitap, bir *Başlangıç* bölümü olmak üzere birbirinden bağımsız *Ahmet Yesevi ve Tesirleri* ile *Yunus Emre ve Tesirleri* olmak üzere iki kısımdan meydana gelmiştir.¹²³

Köprülü'nün eserlerini yazmaktaki en temel gayelerden biri olan Avrupalı tarihçilerin Türkler ve tarihleri hakkında ortaya koydukları olumsuz yargılara yine onların bilimsel metotlarıyla cevap verme şeklindeki üslubu bu eserinde de kendini göstermiştir.¹²⁴ Köprülü, Joseph Von Hammer'den Elias John Wilkinson Gibb'e

¹¹⁷ İnalçık, Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları, s. 14.

¹¹⁸ Başar, Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü, s. 15.

¹¹⁹ Güneş, Köprülü'nün Tarih Anlayışı, s. 46-47.

¹²⁰ İnalçık, Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları, s. 17.

¹²¹ Nihat Sami Banarlı, *Yahya Kemal'in Hatıraları*, Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1960, s. 49.

¹²² Köprülü'nün 1913 ve 1914 tarihlerinde Hoca Ahmet Yesevi ve Yunus Emre hakkında yazdığı makaleler için bk. “Tercüme-i Hal, Yunus Emre”, *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 19, Haziran 1913, s. 612-621., “Yunus Emre Asarı”, *Türk Yurdu*, C: V, Sayı 3, Kasım 1913, s. 922-930. ve “Hoca Ahmet Yesevi, Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerindeki Tesiri”, *Bilgi Mecmuası*, C: I, Yıl 1, Sayı 6, Nisan 1914, s. 611-645.

¹²³ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, yay. Orhan Fuat Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s. V-XIV.

¹²⁴ Alpay, Fuat Köprülü'nün Muhafazakar, s. 98.

kadar Avrupalı hiçbir tarihçi, “... *Asya içlerinden Akdeniz kıyılarına kadar Türk milletinin en az onüç-ondört asırlık edebi tekamülünü bir bütün şeklinde mütalaa ve tedkik lazım geldiğini, esefle söylemeliyim ki anlayamamıştır*”¹²⁵ diyerek eserini yazma amacını ortaya koymuştur.

Köprülü bu eseri ile, Ahmet Yesevi’nin temsil ettiği Orta Asya tasavvufunun Yunus Emre ile devam ettiğini,¹²⁶ böylece Orta Asya’dan Anadolu’ya kesintisiz olarak devam eden ve yaşayan ortak milli kültürün varlığını göstermek istemiştir. Bu iddiasını da İslam öncesi Türk geleneklerine sahip çıkan ve halk Türkçesi ile veznini kullanan Hoca Ahmet Yesevi ve Yunus Emre üzerinden ortaya koymaya çalışmıştır.¹²⁷

Köprülü’nün başyapıtı¹²⁸ olan bu eser basıldığı dönem itibariyle ne yazık ki hiçbir tenkide uğramamıştır. Herhangi bir eleştiri getirilmediği gibi çok uzun dönemler boyunca sürekli olarak tekrar edile gelmiştir.¹²⁹ Ancak günümüzde elde edilen yeni bilgiler ışığında artık bu eleştiriler kolayca yapılabilmektedir.

Türk Edebiyatı Tarihinde İlk Mutasavvıflar ile ilgili yapılabilecek ilk eleştiri, Köprülü’nün eserini yazdığı dönem itibari ile Orta Asya’daki Yesevi Sufi cemaatleri ile ilgili kaynakları ya bilmemesi ya da bunlara ulaşamaması olmuştur. Bunun yanında *Türk Edebiyatı Tarihinde İlk Mutasavvıflar* kitabını yazarken temel kaynak olarak kullandığı *Divan-ı Hikmet* isimli kitabı detaylı olarak tedkik etmemiş, bu eserin gerçekten Ahmet Yesevi’ye ait olup olmadığını ortaya koymamıştır.

Köprülü, tarihi süreç içerisinde Orta Asya Türk kavimlerinin yaşam tarzlarını yeniden tertip ve ihya edebilmek için Anadolu’daki dini, kültürel ve edebi kaynakları referans noktası olarak kullanmıştır. Onun Anadolu Türklüğü ile ilgili bu bilgileri aynen Orta Asya’ya uyarlaması nedeniyle ortaya koyduğu değerlendirmeler anlamsız kalmıştır. Köprülü, aslında Ahmet Yesevi’nin sufilik ve şiire dayandığını iddia ettiği geleneğini Orta Asya’da ortaya çıkaramamıştır. Bu nedenle de Yesevi’nin mirasını Moğol istilasından kaçarak Anadolu’ya gelen Batı Türkleri’nin Bektaşî

¹²⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar*, s. 2.

¹²⁶ Başar, Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü, s. 15.

¹²⁷ İnalçık, *Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları*, s. 17.

¹²⁸ Leiser, *Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü*, s. 31.

¹²⁹ Leiser, *Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü*, s. 32.

geleneklerinde olduğunu iddia etmiş, buradan hareketle de Yeseviliği, Bektaşilik üzerinden açıklama hatasına düşmüştür.¹³⁰

Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinde İlk Mutasavvıflar ve Aşık Tarzının Menşe ve Tekamülü* gibi kültür alanında ortaya koyduğu tüm eserlerinde edebiyatı “içtimai hayatın bir tezahürü,” halk şiirini ise “milletin ruhunda asırlarca yaşamış hisler” olarak tanımlamıştır. Buradan hareketle onun sosyolojiye ait fikirlerinde, Ziya Gökalp’inde etkisiyle August Comte’un pozitivizminin ve Emile Durkheim’in yapısal sosyolojisinin izleri görülmektedir.¹³¹

Köprülü’nün Muhafazakar Tarih Tezi’nin temeli, Türk ulusal kimliğinin ve kültürünün Orta Asya’dan İran’a buradan da özü itibariyle herhangi bir değişime uğramadan Anadolu’ya aktarıldığı iddiasıdır. O, Orta Asya ile Anadolu arasındaki devamlılığı savunmuş ve bu tezini ispat etmek amacıyla çalışmalar yapmıştır. Köprülü’nün bu husustaki çalışmalarından birini de *Türk Edebiyat Tarihinde İlk Mutasavvıflar* eserinin ardından 1922’de kaleme aldığı *Anadolu’da İslamiyet* isimli çalışması meydana getirmiştir.¹³²

Franz Babinger’in 7 Mayıs 1921 tarihinde Almanya’nın Wilhelms Üniversitesinin açılışı münasebetiyle *Der İslam in Kleinasien* adıyla verdiği ders, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft* isimli dergide 1922 senesinde makale olarak basılmıştır. Bu makale Türkçeye çevrilerek *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuasının* 1922 tarihli 3. sayısında yayımlanmıştır. Köprülü okuduğu makaleyi tenkit etmek ve kendi bazı tespitlerini ortaya koymak amacıyla *Anadolu’da İslamiyet, Türk İstilasından Sonra Anadolu Tarih-i Dinisine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menbaları* adlı makalesini yazmış ve bu makale *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuasının* 4 Eylül 1922, 5 Kasım 1922 ve 5 Ocak 1922 tarihli sayılarında yayımlamıştır.¹³³

Babinger, *Küçük Asya’da İslam* adlı makalesinde Maverâünnehir bölgesinde bulunan ülkelerin hiçbir zaman ciddi anlamda Sünni olmadığını belirterek, İran’ın da o dönemlerde Sünni olmadığını savunmuştur. Babinger, Anadolu Selçuklularının Şii oldukları, İranileştikleri güçlü bir Şii fikir ve itikadına sahip oldukları tezini ortaya

¹³⁰ Leiser, Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü, s. 31-32.

¹³¹ İnalçık, Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları, s. 17.

¹³² Alpay, Fuat Köprülü’nün Muhafazakar, s. 113.

¹³³ Franz Babinger ve Fuat Köprülü, *Anadolu’da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 7.

atmıştır.¹³⁴ Köprülü, Babinger'in oryantalist bir bakış açısını yansıtan bu görüşünü öncelikle kullandığı hatalı metodoloji yönünden eleştirerek reddetmiştir. Babinger, eserinde ele aldığı değerlendirmelerinde Suriye, Irak, Azerbaycan ve Horasan bölgelerini çalışmasının kapsamı dışında bırakarak hata yapmıştır. Köprülü, bu bölgelerdeki dini, mezhebi, tasavvufi ve siyasi olayları ele almadan Anadolu'nun dini tarihini ortaya çıkarmanın mümkün olmadığını ortaya koymuştur.¹³⁵

Köprülü, Oğuz Türkmenlerinin Seyhun nehri havzasından güneye inerek İslamiyet'i yavaş yavaş kabul ettiklerini ancak bu dönemde eski ilkel dinlerinin ve geleneklerinin yeni kabul ettikleri dinden daha tesirli olduğunu belirtmiştir.¹³⁶ İslamiyet'i kabul eden Türkmen boylarıyla birlikte darülcihad olarak kabul edilen Anadolu'ya Türkmen babaları ve abdalları da gelmişler ve İslamlaşan şehirlere yerleşmişlerdir. Bu babalar ve abdallar Acem tesiri altındaki Selçuklu sarayının aksine halka Türkçe olarak “İslamiyet'in eski kavmi ananelere tetabuk eden sufiyane fakat basit ve avami bir şekl-i muharrefini” anlatmışlardır.¹³⁷ Türkmen geleneklerine uygun olarak İslamiyet'in basit ve külfetsiz bir şeklini sınırlarda ve yeni zapt olunan yerlerdeki halka anlatan bu babalar ve abdallar Anadolu'nun her yerine ve özellikle uç bölgelerine dağılarak faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹³⁸ Köprülü böylece *Anadolu'da İslamiyet* isimli çalışmasıyla, daha önceki eserlerinde Orta Asya'dan İran bölgesine ulaştırdığı Türkleri artık Anadolu'ya ve Osmanlı Devleti'nin teşekkül ettiği uç bölgelerine getirmiştir.¹³⁹

Köprülü'nün bu eseri Türk din tarihi alanının ne kadar geniş ve zengin aynı zamanda henüz el değmemiş bir araştırma alanı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, Oryantalistlerin dikkatini Arap ve Fars tasavvufu ve tasavvuf tarihinden Türk tasavvuf tarihi üzerine çekmiş, bunun yanında eserin yazıldığı döneme kadar dikkatlerden kaçmış pek çok kaynağı da araştırmacıların gözleri önüne sermiştir.¹⁴⁰

Sosyal bilimler alanındaki çalışmalarının hedefine “*Türk kültürünün teorik inşası*”nı¹⁴¹ koyan Köprülü, kültürün önemli bir parçası olan edebiyatı; “...*edebiyat,*

¹³⁴ Babinger ve Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 13-14.

¹³⁵ Ahmet Yaşar Ocak, “Anadolu'da İslamiyet, Fuat Köprülü ve Sonrası”, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl 2, Sayı 8, Bahar 2006, s. 11.

¹³⁶ Babinger ve Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 45.

¹³⁷ Babinger ve Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 48-49.

¹³⁸ Babinger ve Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 63.

¹³⁹ Alpay, Fuat Köprülü'nün *Muhafazakar*, s. 114.

¹⁴⁰ Ocak, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 10.

¹⁴¹ Fildiş, M. Fuat Köprülü, s. 22.

ulusal kimliğin kalbi durumundadır”¹⁴² şeklinde ifade etmiştir. Kurtuluş Savaşı döneminde Köprülü, özellikle kültürel alandaki bilimsel çalışmalarına devam etmiş, Türk edebiyat tarihinin ilmi metotlarla ilk kez ortaya çıkmasını sağladığı *Türk Edebiyat Tarihi* kitabını yazmıştır. Bu eserin ilk kitabı 1920 yılında ikinci kitabını ise 1921’de yayımlamış,¹⁴³ 1926’da ise iki cilt birleştirilerek eski harflerle tek kitap halinde yeniden basılmıştır.¹⁴⁴ Kitabın yazılış amacını Köprülü, Türk edebiyatının başlangıçtan bugüne gelinceye kadar geçirdiği aşamaları toplumsal gerçeklere uygun olarak ortaya koymak olarak açıklamıştır.¹⁴⁵

Türk Edebiyatı Tarihi adlı eser içerik olarak değerlendirildiğinde; 1920’de yayımlanan birinci kitapta; Türklerin İslamiyet’ten önceki tarihleri ve medeniyetleri incelenmiştir. Bu eserin 1921’de basılan ikinci kitabında ise, Türklerin VIII. yüzyılda İslam medeniyeti ile karşılaşmalarından itibaren XVI. yüzyıla kadar olan Türk edebiyatı tarihi, Türk dünyası bir bütün halinde ele alınarak tetkik edilmiştir.¹⁴⁶

Türk tarihini, kültür tarihi araştırmalarıyla ortaya koymaya çalışan Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinin* 1926 tarihli birleştirilmiş nüshasının giriş bölümünde Edebiyat tarihini ve önemini şöyle açıklamıştır.

“Edebiyat tarihi, umumiyetle tarihin- daha sarıh ifade ile medeniyet tarihinin- en mühim bir kısmıdır. Bir milletin uzun asırlar esnasında geçirdiği fikri ve hissi tekamülü meş’ar bilumum mahsulat-ı kalemiyeyi tedkik ile, onun ma’nevi hayatını, şeniyette olduğu gibi tasvire çalışır. Bir milletin edebiyatı, milli ruhu ve milli hayatı göstermek için en samimi bir ayine ad olunabilir: ‘Bir millet hayatı nasıl görüyor? Nasıl düşünüyor? Nasıl hiss ediyor?’ biz bunu en doğru ve en canlı olarak o milletin fikri ve kalem mahsullerinde bulabiliriz. Şu halde edebiyat tarihi, bir milletin ma’nevi ve maddi tekamülünü edebi eserlerin menşuru arkasından gören ve gösteren canlı bir tarih şubesidir.”¹⁴⁷

Türk edebiyatı tarihini şuaara tezkirelerinin¹⁴⁸ kendini sürekli tekrarlayan etkisinden kurtaran¹⁴⁹ Köprülü, edebiyat tarihini de üç devreye ayırmıştır.

¹⁴² Leiser, Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü, s. 30.

¹⁴³ Akgün, Mehmet Fuat Köprülü, s. 476.

¹⁴⁴ Orhan Köprülü, *Fuat Köprülü*, s. 16.

¹⁴⁵ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 1.

¹⁴⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1980, s. V-XIV.

¹⁴⁷ Köprülüzaade Mehmet Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Matbaa, İstanbul, 1926, s. 5.

¹⁴⁸ “Tezkire, belli bir meslekte tanınmış kişilerin, başta şairler olmak üzere, velilerin, hattatların, mimar ve musiki ustalarının, hatta usta bir çiçek yetiştiricisinin hayat ve sanatından söz eden

1. *İslamiyet'ten evvel Türk edebiyatı,*
2. *İslam medeniyeti tesiri altında Türk edebiyatı,*
3. *Avrupa medeniyeti tesiri altında Türk edebiyatı,*¹⁵⁰

Köprülü bu eseri ile Türk edebiyatı tarihinin ancak Avrupa bilim ve metotlarının, kendi kimliğimize uygun bir tarzda uygulanmasıyla tetkik edilerek yazılabileceğini kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Köprülü, 1913'te yazdığı *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* makalesinde belirttiği esaslara uygun olarak da *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli eserini neşretmiştir.¹⁵¹

Köprülü'nün tarihçi kimliği 1908'den sonra II. Meşrutiyet'in özgürlükçü ortamında oluşmaya başlamış, Milli Mücadele dönemi ile devam eden ve 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilanına giden süreçte son halini almıştır.

3.1.2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışı (1923-1946)

Köprülü, yeni Türk Devleti'nin kuruluşu ile Cumhuriyet ideolojisini desteklemiştir. O gerek *Türk Yurdu* ve gerekse *Hayat* mecmualarında yazdığı bilimsel makalelerle yeni rejimin kurumsallaşması adına atılan adımların yanında olmuş, bilim ve eğitim sahasında yol göstermek amacıyla çalışmalar yapmıştır.¹⁵² Yine bu kapsamda Köprülü, daha önce eserlerinde ortaya koymaya çalıştığı tarih usulünün¹⁵³ aksine dönemin konjonktürüne uygun olarak Milli Mücadelenin ve devrimlerin tek başına Gazi Mustafa Kemal'in eseri olduğu yönünde yazılar da kaleme almıştır.¹⁵⁴

A. Cerrahoğlu Köprülü'yü tarih metodolojisi açısından tutarsız olduğu için eleştirerek onun bu konudaki asıl düşüncelerinin 4-5 Aralık 1959 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan *Harvard'da Bir Konferans: Türk Milleti'nin Hedefleri* başlıklı yazısında kendini gösterdiğini belirtmiştir. Köprülü yazısında,

edebi türün adı olmuştur. Şairlerin toplandığı bu tür biyografik eserler, tezkire-i şuara, tezkiretü's-şuara ya da sadece tezkire olarak zikredilir.” bk. Mustafa İsen, *Eski Türk Edebiyatının Kaynaklarından Şair Tezkireleri*, ed. Mustafa İsen, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2019, s. 3.

¹⁴⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1980, s. XXII.

¹⁵⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1926, s. 9.

¹⁵¹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1980, s. XXII.

¹⁵² Akgün, Mehmet Fuat Köprülü, s. 477.

¹⁵³ Köprülü bu konuda *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* makalesinde şöyle yazmıştır; “...bu günkü tarih heyet-i beşeriyenin inkişaf-ı müteakıplarını, şimdiye kadar olduğu gibi yalnız büyük adamların şahsiyetlerinde değil, müşterek izleri mazinin bekayası üzerinde mahsus ve meşhut olan halk kitlelerinde arıyor ve bu suretle asırlardan beri irtikap ettiği bir hatayı anlamış oluyor...” bk. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 7.

¹⁵⁴ Alp, *Kemalizm*, s. 23.

“...Türk milletinin asırlar boyunca gerçekleştirmeye çalıştığı başlıca hedefleri, bilhassa tarihi tekamüllerini göz önünde tutarak izaha çalıştık ve bunların, fertlerin arzu ve iradelerinden değil, içtimai zaruretlerden doğduğunu ve muayyen bir istikamet takip ettiğini gösterdik...” diyerek Milli Mücadelenin tarihi bir gereklilik sonucu kişilerden bağımsız olarak ortaya çıktığını iddia etmiştir.¹⁵⁵

Köprülü, Cumhuriyet’in eğitim politikalarının tespiti için oluşturulan Heyet-i İlmiye’de 1923-1924 ve 1926 yıllarında üye olarak görev yapmıştır. Ancak bu dönemde eskiden beri sahip olduğu inanç ve fikirleriyle resmi görüş ve devrimin bazı tasarruflarının da uyumsuzluğu kendini göstermeye başlamıştır.¹⁵⁶

Köprülü yine bu dönemde *Türkiye Tarihi* isimli kitabını 1923’te yayımlamış, eserinde Türk tarihini İslam öncesi dönemlerinden ele alarak Anadolu’nun işgaline kadar bir bütün olarak incelemiştir.¹⁵⁷ Karpat, Köprülü’nün bu çalışması ile Milli Mücadele’nin “... Fransa ve Rusya ihtilallerinin sosyal ve siyasi düzeni değiştirmek gibi amaçlarının çok ötesinde millileşmek, Türkleşmek ve modernleşmek yollarını açacak anti-empyrialist çok boyutlu bir savaş olduğu meydana çıkmıştır”¹⁵⁸ değerlendirmesinde bulunmuştur.

Köprülü’yu *Türkiye Tarihi* isimli çalışması nedeniyle Gazi Mustafa Kemal el yazısı ile yazdığı bir notla tebrik etmiştir. Karpat’a göre bu çalışması nedeniyle 1924’te Edebiyat Fakültesi dekanı yapılmış ve ardından da Türkiyat Enstitüsü’nü kurmasına yardım edilmiştir.¹⁵⁹ Türkiyat Enstitüsünün yayın organı olan *Türkiyat Mecmuası*nı da bu kapsamda 1925 tarihinden itibaren çıkarmaya başlamıştır.

Cumhuriyet’in ilanı ile 1923-1939 tarihleri arasındaki dönemde Köprülü birçok uluslararası kongreye katılmış ve Batılı akademik kuruluşlarda değişik sıfatlarla üyeliklerde bulunmuştur.

Batılı bilim çevrelerinde büyük yankılar uyandıran, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar* isimli monografik eserini *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*nda 1931’de yayımlayan Köprülü’nün bu çalışması da oryantalistlere bir reddiye niteliğindedir. Osmanlı kurumlarının

¹⁵⁵ Cerrahoğlu, Tarih Anlayışı Olmayan Tarihçi, s. 9.

¹⁵⁶ Akgün, Mehmet Fuat Köprülü, s. 477.

¹⁵⁷ Orhan Köprülü, Fuat Köprülü, s. 15-16.

¹⁵⁸ Kemal Haşım Karpat, “Mehmet Fuat Köprülü ve Osmanlı: Muhafazakar Modern Bir Tarihçi”, *Mehmet Fuat Köprülü*, ed. Yahya Kemal Taştan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 19.

¹⁵⁹ Karpat, Mehmet Fuat Köprülü ve Osmanlı, s. 19.

Avrupa'daki yaygın kanının aksine Bizans devletinden alınmadığını, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleri silsilesinin doğal bir devamı olduğunu iddia etmiştir.¹⁶⁰ Köprülü bu makalesi ile ilk kez Avrupalı bilim adamlarının bu önemli konuda kendi bilimsel yöntemlerine aykırı hareket ettiklerini ortaya koymuştur. O, “*genetik tarz*” adını verdiği karşılaştırmalı yöntemle Osmanlı kurumlarının oluşumunu eldeki kaynaklar vasıtasıyla kökenlerinden itibaren kronolojik olarak takip etmiştir. Köprülü'nün kendisi Yunan kaynaklarını göz ardı ederken Batılı tarihçilere ise İslami kaynakları istikamet olarak göstermiştir.¹⁶¹ Kemal Karpat ise bu çalışmasının Köprülü'ye “...*Türk tarih okulu kurucusu unvanını getiren...*” en önemli iki eserinden biri olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte Karpat, bu konuda Köprülü'yü eleştirmiş, Roma-Bizans mirasının etkisi ile beraber bir Osmanlı-Selçuklu sentezinden bahsedilmesi gerekliliğini savunmuştur.¹⁶²

Gazi Mustafa Kemal'in 1929'da bizzat tarih çalışmalarına katılmasıyla bu alandaki faaliyetler bir devlet politikası halinde, planlı ve kurumsal olarak devam etmiş bu sürecin sonunda yine onun talimatıyla 1932'de Birinci Türk Tarih Kongresi toplanmıştır. Tarih kongresine giden süreçteki gerek hazırlık çalışmalarında ve gerekse kongrede, Avrupa bilim çevrelerinde dahi takdir görmüş Köprülü gibi bir isim varken Gazi Mustafa Kemal tarafından Afet İnan'ın ön plana çıkarılarak aktif görev verilmesi Türk tarih yazıcılığı açısından üzerinde durulması gereken önemli bir konu olarak değerlendirilmiştir.

Bu husustaki ilk ipucunu da Kemal Karpat vermiştir, Köprülü'nün inkılapların bazılarını özellikle Latin harflerinin kabulünü¹⁶³ örtülü olarak da olsa tenkit etmesinin modernleşme adına Osmanlı tarih ve mirasına karşı yürütülen politikaya bir tepki olarak algılandığını söylemiştir.¹⁶⁴ Halbuki Köprülü 1934 tarihine gelindiğinde bu fikrinden geri adım atmış ve “...*Arap harfleri, bilgisizliği ve*

¹⁶⁰ Orhan Köprülü, Fuat Köprülü, s. 5.

¹⁶¹ Leiser, Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü, s. 35.

¹⁶² Karpat, Mehmet Fuat Köprülü ve Osmanlı, s. 20.

¹⁶³ Köprülü alfabe değişimi ile ilgili 1926 tarihinde *Milli Mecmuadaki* makalesinde şöyle yazmıştır; “...*bir milletin harflerini değiştirebilmesi için eski bir harstan mahrum olması ve çok iptidai bir halde bulunması icap eder. Halbuki Türk milleti çok eski bir harsa malik olduğu gibi iptidai bir millet de değildir.*” bk. Köprülüzade Mehmet Fuat, “Harf Meselesi”, *Milli Mecmua*, Yıl 4, Sayı 75, 1926, s. 1206.

¹⁶⁴ Karpat, Mehmet Fuat Köprülü ve Osmanlı, s. 19.

*dikkatsizliği örtmekten başka bir şeye yaramayan bu eksik şekiller, yazımızın ilmi kıymetini yarıya indiriyordu” demiştir.*¹⁶⁵

Halil Berktaş’a göre ise Köprülü, Gazi Mustafa Kemal’in “*Türkler bir aşiret olarak Anadolu’da İmparatorluk kuramaz*” iddiasının aksini ortaya koyarak devlet ile aşiret olgusunun mutlaka birbirine karşıt kutuplar olmayacağını, Oğuz Türkleri örneğinden hareketle savunmuştur. Yine Berktaş, Köprülü’nün tarihçiliği ile politikacılığı birbirine karıştırmadığını, bilimsel yöntemler dışındaki çalışmalara ve “*Türk Tarih Tezi gibi masallara da zerrece itibar etmiyor-etmeyebiliyor çünkü tarihçiliği ile politikacılığı arasında esaslı bir mesafe söz konusu*”¹⁶⁶ diyerek, resmi ideolojinin tarih anlayışıyla ters düştüğü tespitinde bulunmuştur.

Köprülü, “*laik ama ılımlı Osmanlı tavrı*”¹⁶⁷ ile katıldığı Birinci Türk Tarih Kongresindeki Türklerin Orta Asya’dan göçleri ve kökenleri ile ortaya atılan tezlere itiraz etmiştir. Son derece yumuşak ifadeler kullanmasına rağmen Köprülü büyük bir tepki görmüş ve geri adım atmak zorunda kalmış nihayetinde kongrenin ardından saf dışı bırakılmıştır.¹⁶⁸

Kemal Karpat’ın Köprülü’nün en önemli ikinci eseri olarak tanımladığı *Les Origines de L’Empire Ottoman* 1935’te yayımlanmıştır. Paris’te vermiş olduğu konferans metinlerinden faydalanılarak hazırlanan bu eserinde Köprülü “...Osmanlıyı adeta milli bir Türk devleti olarak gösterme çabası...” içine girmiştir.¹⁶⁹ Kitap, Ankara’da 1959 tarihinde Türkçe’ye çevrilerek *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu* adıyla yeniden yayımlanmıştır.¹⁷⁰ Köprülü’nün bu çalışması genel anlamda Herbert Adams Gibbons’un 1916 tarihinde yayımlanan *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* isimli kitabına bir reddiye niteliğindedir. Gibbons kitabında Türklerin devlet kurma ve teşkilatlanma özellikleri ile ilgili şu olumsuz iddialarda bulunmuştur.

Osmanlılar Bursa ve İznik’i ele geçirdiklerinde uzun zamandan beri bu bölgede yaşayan ve ilk göçlerle gelen Müslüman Türklerle karşılaşmışlardır. Bu ilk gelen Türkler Gibbons’a göre basit bir düşünce yapısına sahip, hoşgörülü ve

¹⁶⁵ Köprülüzaade Mehmet Fuat, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1934, s. VI.

¹⁶⁶ Berktaş, Dört Tarihçinin Sosyal Portresi, s. 32-33

¹⁶⁷ Berktaş, Dört Tarihçinin Sosyal Portresi, s. 33.

¹⁶⁸ Karpat, Mehmet Fuat Köprülü ve Osmanlı, s. 19.

¹⁶⁹ Karpat, Mehmet Fuat Köprülü ve Osmanlı, s. 20.

¹⁷⁰ Orhan Köprülü, Fuat Köprülü, s. 17.

çevrelerinde yaşanan siyasi değişimlere kayıtsızdırlar. Bu halleri ile de bir toplumun organize olmuş hali olan devletin sağladığı ayrıcalık ve sorumluluklarından habersizdirler. Gibbons bu durumun cehaletlerinin devam ettiği sürece Anadolu'daki bugünkü Türkler içinde geçerli olduğunu savunmuştur.¹⁷¹ Buradan hareketle de Osmanlıların genel olarak cehaletleri nedeniyle Müslüman bir devleti meydana getirecek altyapıya sahip olamayacaklarını iddia etmiştir. Gibbons'a göre Osmanlılar şeriat ile birlikte Bizans kanunlarını da almışlar, Fatih kanunnamelerinde dahi Bizans tesiri şiddetle hissedilmiştir.¹⁷²

Gary Leiser, Köprülü'nün 1935 tarihinde yayımlanan *Origines de L'Empire Ottoman*'ın Osmanlı devletinin ortaya çıkışı ile ilgili olarak şimdiye kadar kaleme alınmış en tutarlı, doğru ve detaylı çalışma olduğunu belirtmiştir. Leiser, bugün dahi bu kitabın İngilizce tercümesinin Amerikan üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulduğunu söylemiştir.¹⁷³

Köprülü'nün 1935 tarihinde Kars mebusu olarak aktif siyasete başladığına daha önce temas edilmişti, 1941 tarihine kadar siyaset ile birlikte üniversite hocalığını da birlikte yürüten Köprülü, bu tarihten itibaren politikaya yönelmiştir. Türkiye'nin artık tek parti rejimi ile yönetilemeyeceğinin işaretleri görülmeye başlayınca *Vatan* gazetesinde 19 Eylül 1945 tarihinde *Demokrasi Ruhu* isimli makalesini yayımlamıştır. Köprülü çalışmasında totaliter rejimlerin yaşama şansının olmadığını, ülkede demokrasinin yerleşmesi için siyasi ve diğer alanlarda yapılması gereken değişikliklerden bahsettiği için CHP'den ihraç edilmiştir.¹⁷⁴

3.1.2.4. 1946'da Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve Takip Eden Dönem

Köprülü ilmi açıdan en kapsamlı ve verimli dönemini 1915-1945 yılları arasında geçirmiş, yaşamı süresince 25 dergi ve 14 gazetede 1000 civarında makalesi yayımlanmıştır. Demokrat Partinin 1946'da kurulması ile Köprülü'nün siyasi nitelikli yazıları başlamış, 1945-1950 yılları arasında 287 siyasi içerikli makale yazmıştır. Köprülü'nün siyasi nitelikli bu makaleleri *Demokrasi Yolunda* isimli kitapta toplanmıştır.¹⁷⁵

¹⁷¹ Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Bülent Arı, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1998, s. 13.

¹⁷² Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 61.

¹⁷³ Leiser, *Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü*, s. 36.

¹⁷⁴ Tansel, *Memleketimizin Acı Kaybı*, s. 274.

¹⁷⁵ İnalçık, *Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları*, s. 15.

Dört kurucusundan biri olduğu Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950 tarihinde iktidar olması nedeniyle bilimsel çalışmalarına okuma dışında ara vermek zorunda kalan Köprülü, siyasi anlaşmazlığa düştüğü partisinden 1957'de istifa etmiştir. Bu istifanın ardından 1958-1959 yılları arasında ABD'de Harvard Üniversitesinin Cambridge'deki araştırma merkezinde çalışan Köprülü, değişik şehirlerde konferanslar da vermiştir. 1959'da Türkiye'ye dönen Köprülü bilimsel çalışmalarına yeniden başlamış, ancak bu tarihten itibaren 1966 yılında vefatına kadar yeni bir eser yazmamış eski kitaplarının yeni baskıları ile uğraşmıştır.¹⁷⁶

Köprülü, Orta Asya'da binlerce yıl önce yerleşik, büyük ve sistemli siyasal bir medeniyetin mevcut olduğu, Mısır, Hitit ve Mezopotamya ya da diğer eski antik medeniyetlerin aslında Türkler tarafından meydana getirildiği gibi anakronizmlere kapılmamıştır. Köprülü, Anadolu Türk medeniyeti ile Orta Asya Türklüğü arasındaki kesintisiz bağlantıyı özellikle X ve XIV asırlardaki büyük göç hareketlerinin kendi dahili tekamülü ve sosyal olguları içinde ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁷⁷ Köprülü, göçler vasıtasıyla Orta Asya'dan gelen Anadolu Türk varlığının, Selçuklu devrinden itibaren devamlı bir gelişme gösterdiğini, Osmanlı Devleti'ne tevarüs eden bu gelişmenin büyük bir imparatorluğa evrildiğini sosyolojik veriler ışığında bilimsel temellere dayandırmıştır.

Kemal Karpat'a göre Köprülü'nün, Türk tarihinin Orta Asya'dan Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet'e kadar devamlılığı olarak tanımlanabilecek Muhafazakar Modern Tarih anlayışının temelinde onun Osmanlı aristokrat kökenleri ve bu köklerine olan bağlılığı bulunmaktadır. Diğer taraftan bu bağlılık bazı olayları mevcut koşullar içinde değerlendirme hususunda Köprülü'yü engellemiştir.¹⁷⁸

Kültür ve Edebiyat tarihçisi olarak nitelenebilecek olan Köprülü'nün metodoloji anlayışı tüm sosyal bilimleri bir bütün olarak içine alan ve tüm bilimsel çalışmalarının merkezinde yer alan "*Türk Kültürünün teorik inşası*" gayesine varmak amacıyla takip ettiği yöntem olarak tanımlanabilir.¹⁷⁹ Tarihçi kimliğinin itici gücü olan sosyolojiyi Ziya Gökalp vasıtasıyla Durkheim'den alan Köprülü'nün, ortaya

¹⁷⁶ Orhan Köprülü, Fuat Köprülü, s. 8-9.

¹⁷⁷ Halil Bertay, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: IX, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2467.

¹⁷⁸ Karpat, Mehmet Fuat Köprülü ve Osmanlı, s. 17.

¹⁷⁹ Fildiş, M. Fuat Köprülü, s. 22.

koyduğu eserleri vasıtasıyla oluşturmak istediği Milli kültür anlayışında Osmanlılığının ve Türkçülüğü'nün de izleri açıkça görülmektedir.¹⁸⁰

3.2. Türkiyat Mecmuası Yazar Kadrosu

*Türkiyat Mecmuası*nın 1925-1933 yılları arasını kapsayan ilk üç cildinde 16 Türk ve 9 yabancı olmak üzere toplam 26 tarihçinin makaleleri yer almıştır.

Türk tarihçiler arasında özellikle Rusya'dan göç etmek zorunda kalan 7 Türk kökenli tarihçi dikkat çekicidir. Rusya'daki Türkler arasında uyanan milliyetçi hareketler özellikle II. Meşrutiyetin özgürlükçü ortamında Türkiye'de de hissedilmeye başlamıştır. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı sonunda Rus Çarlığının dağılmasıyla birlikte Rusların kontrolü altındaki Türk toplumlarında ortaya çıkan bağımsızlık hareketleri başarısız olmuş, buradan kaçan Türk aydınlarının bir kısmı Anadolu'ya geçmek zorunda kalmışlardır. Bu aydınlar değişik mecmualarda kaleme aldıkları yazılarla Türkiye'de Türkçülüğün gelişiminde etkili olmuşlardır.

Mehmet Fuat Köprülü, mecmuanın bu ilk üç cildinde özellikle Avrupa'nın Türkoloji alanında tanınmış şarkiyatçıların makalelerine yer vererek Türkiye'de bilimsel tarihçiliğin nasıl olması gerektiği konusunda eğitici bir rol üstlenmiştir.

3.2.1. Türk Tarihçiler

3.2.1.1. Abdullahoğlu, Hasan

Hasan Abdullahoğlu, 1935 tarihli *Türkiyat Mecmuası*nın III. cildinde yer alan *Temir Kutluğ Yarlğı* ve 1934 tarihli IV. cildinde ise *Birinci Mengli Giray Han Yarlğı* isimli makaleleri yayımlamıştır. Abdullahoğlu ile ilgili gerek süreli yayımlarda ve gerekse telif eserlerde herhangi bir biyografiye rastlanmamıştır.

3.2.1.2. Atsız, Hüseyin Nihal (1905-1975)

“*Türkçü fikir adamı, tarihçi, Türkolog, şair ve roman yazarı*” olan Hüseyin Nihal Atsız¹⁸¹ 12 Ocak 1905 tarihinde İstanbul'da doğmuş, 11 Aralık 1975 tarihinde yine İstanbul'da vefat ederek Karacaahmet Mezarlığına defnedilmiştir.¹⁸²

¹⁸⁰ Ortaylı, Gelenekten Geleceğe, s. 31.

¹⁸¹ Ömer Faruk Akgün, “Atsız, Hüseyin Nihal (1905-1975), Türkçü fikir adamı, tarihçi, Türkolog, şair ve roman yazarı”, C: IV, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1991, s. 87.

¹⁸² Fatih Furkan Alpdoğan, “Hüseyin Nihal Atsız: Bir Entelektüelin Portresi ve Panzehir Olarak Türkçülük”, *Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, Eylül 2022, s. 24-28.

Asker kökenli bir ailenin çocuğu olarak 1922’de Askeri Tıbbiye’ye giren Atsız’ın, 3. sınıfta iken 4 Mart 1925 tarihinde disiplinsizlik nedeniyle okulla ilişığı kesilmiştir. Atsız, bir müddet değişik işlerle meşgul olduktan sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine 1926’da kaydolmuş, hemen ardından askere alınmıştır. Edebiyat Fakültesine 1927’de dönen Atsız, aynı süreçte eğitim gördüğü Yüksek Muallim Mektebinden 1930’da mezun olmuş ardından, 25 Ocak 1931 tarihinde Mehmet Fuat Köprülü’nün Türkiyat Enstitüsünde asistanlığına atanmıştır.

Nihal Atsız, özellikle çıkardığı dergilerdeki Türkçülük ve milliyetçilik ile alakalı ağır eleştiri yazıları nedeniyle önce Türkiyat Enstitüsündeki asistanlık görevinden alınmış daha sonra birçok farklı devlet kurumunda görev yapmak zorunda kalmıştır. Asistanlık görevinden 13 Mart 1933 tarihinde alınmasından sonra aynı yıl önce Malatya Ortaokulu Türkçe, ardından Edirne Lisesi edebiyat öğretmeni olarak görevlendirilen Atsız, Türk Tarih Kurumunun liseler için bastırdığı tarih ders kitabını eleştirdiği için bakanlık emrine alınmıştır. Öğretmenlik görevinden bir müddet uzak kalan Atsız, Kasımpaşa Deniz Gedikli Hazırlama Okulu’na 1934’te Türkçe öğretmeni olarak atanmış, burada dört yıl görev yaptıktan sonra 1 Temmuz 1938 tarihinde ilişığı kesilmiş ve devlet dairelerinde iş bulma imkanı ortadan kalkmıştır.

Resmi kurumlarda çalışma imkanı kalmayınca 1944 tarihine kadar bazı özel okullarda öğretmenlik yapan Atsız, keskin eleştirileri nedeniyle uzun süre ayrı kaldığı devlet kurumlarına 25 Temmuz 1949 tarihinde Süleymaniye Kütüphanesinde tasnif heyeti uzmanı olarak geri dönmüştür. Tek Parti Devrinin sona ermesi ile de 21 Eylül 1950 tarihinde Haydarpaşa Lisesine öğretmen olarak atanmıştır. Haydarpaşa Lisesinde verdiği bir konferans nedeniyle 13 Mayıs 1952 tarihinde Süleymaniye Kütüphanesindeki görevine iade edilen Atsız, emekli olduğu 1 Nisan 1969 tarihine kadar on yedi sene bu kurumda çalışmıştır.

Atsız yaşamı boyunca, *Atsız Mecmua* (1931-1933), *Orhun* (1933-1934), *Orhun* (1943-1944), *Orkun* 1950-1952), *Orkun* (1962-1964) ve *Ötüken* (1962-1964) isimli dergileri yayımlamıştır.¹⁸³

Hüseyin Nihal Atsız, Sosyalizm, Masonluk, İslam Beynelmilelciliği ve 1960’lardan itibaren’de Kürtçülüğü Türk milletini zehirleyen yabancı fikir akımları

¹⁸³ Akgün, Atsız, Hüseyin Nihal, s. 87.

olarak görmüş ve mücadele etmiştir.¹⁸⁴ Atsız'ın bu mücadeleleri kapsamında yaşamındaki kırılma anlarından en önemlisi 1944'te İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesinde yargılanmaya başladığı, 65 oturum devam eden ve 29 Mart 1945 tarihinde sonra eren Irkçılık ve Turancılık davası olmuştur. Atsız bu davada altı buçuk yıl ceza almış ancak cezası Askeri Yargıtay tarafından bozulmuştur.¹⁸⁵

Atsız'ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *XVI. Asır Şairlerinden Edirneli Nazmi'nin Eseri ve Bu Eserin Türk Dili ve Kültürü Bakımından Ehemmiyeti* 1934'te İstanbul'da, *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar I* 1935'te İstanbul'da, *XV. Asır Tarihçisi Şükrullah, Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi* 1939'da İstanbul'da, *Müneccimbaşı Şeyh Ahmet Dede Efendi Hayatı ve Eserleri* 1940'ta İstanbul'da, *Türk Edebiyatı Tarihi* 1940'ta İstanbul'da, *Tevraih-i Cedid-i Mirat-i Cihan* 1941'de İstanbul'da, *Osmanlı Tarihleri I* 1949'da İstanbul'da, *Türk Tarihinde Meseleler* 1966'da Ankara'da, *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler* 1961'de İstanbul'da, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* 1970'te, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler* 1971'de İstanbul'da ve *Oruç Beğ Tarihi* 1973'de İstanbul'da neşredilmiştir.

Atsız'ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında makaleleri; *Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri* adlı makalesi 1928'de *TM*'de, *Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kürşad* isimli makalesi 1934'te *Orhun* dergisinde, *Türk Ordusunun İftihar Levhası* isimli makalesi 1934'te *Orhun* dergisinde, *Osmanlı Padişahları* isimli makalesi 1942'de *Tanrıdağ* dergisinde, *Fatih Sultan Mehmet'e Sunulmuş Tarihi Bir Takvim* isimli makalesi 1957'de *İstanbul Enstitüsü Dergisinde* ve *hicri 858 Yılına Ait Takvim* isimli makalesi ise 1975'te *Selçuklu Araştırmaları Dergisinde* yayımlanmıştır.¹⁸⁶

3.2.1.3. Caferoğlu, Ahmet (1899-1975)

“Türk dili alimi” Ahmet Caferoğlu 17 Nisan 1899 tarihinde Azerbaycan Gence'de doğmuş ve 6 Ocak 1975 tarihinde İstanbul'da vefat ederek Zincirlikuyu Mezarlığına gömülmüştür.¹⁸⁷

Caferoğlu, 1916'da Kiev Yüksek Ticaret Okulunda üniversite eğitimine başlamış, 1917'deki Rus İhtilali üzerine Gence'ye dönmek zorunda kalmıştır. İslam

¹⁸⁴ Alpdoğan, Hüseyin Nihal Atsız, s. 23.

¹⁸⁵ Atsız, Türk Edebiyatı Tarihi, s. Arka Kapak.

¹⁸⁶ Akgün, Atsız, Hüseyin Nihal, s. 87-90.

¹⁸⁷ Osman Fikri Sertkaya, “Caferoğlu, Ahmet (1899-1975) Türk Dil Alimi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: VII, Ankara, 1993, s. 10.

Ordusu'nun 1918'de Azerbaycan'ı özgürlüğe kavuşturmak için gelmesi üzerine gönüllü olarak bu orduya katılan Caferoğlu, topçu onbaşı rütbesiyle çarpışmalara iştirak etmiştir. Bakü Üniversitesi Türkoloji Bölümüne 1919'da kaydolmuş, Sovyetler Birliği 1920'de Azerbaycan'ı işgal edince eğitimini yarım bırakarak Türkiye'ye gelmiş ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine kaydolmuştur. İstanbul Üniversitesinden 1924'te mezun olan Caferoğlu, Türkiyat Enstitüsü asistanı iken 1925'te burslu olarak Türkoloji eğitimi için Almanya'ya gitmiştir. Almanya'da beş yıl kalan Caferoğlu, 15 Mayıs 1929 tarihinde Breslau Üniversitesi'nde 75 *Azabajğanische Lieder "Bajaty" in der Mundart von Ganga Nebst Einer Sprachlichen Erklärung* isimli teziyle doktor unvanını almıştır.

Türkiye'ye 1929'da dönen Caferoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Kürsüsüne doçent olarak atanmış, 1938'de profesör 1946'da ise Fuat Köprülü'nün yerine başkan olmuştur.¹⁸⁸ Caferoğlu uluslararası birçok bilimsel kuruluşa üye olarak seçilmesinin yanında 1966'da Türkiyat Enstitüsü başkanı olmuş ve bu görevini Edebiyat Fakültesi Türk Dili Kürsüsü başkanlığı ile birlikte Temmuz 1973'te emekli olana kadar devam ettirmiştir.

Caferoğlu'nun Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *Türk Dili Tarihi Notları* I. cildi 1943'te II. cildi 1947'de İstanbul'da, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* 1968'de İstanbul'da, Ebu Hayyan'ın *Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak* 1938'de İstanbul'da, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I* 1940'ta İstanbul'da, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II* 1941'de İstanbul'da, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar I* 1942'de İstanbul'da, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* 1943'te İstanbul'da, *Tokat ve Sivas Ağızlarından Toplamalar* 1944'te İstanbul'da, *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* 1945'te İstanbul'da, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* 1946'da İstanbul'da, *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler* 1948'de İstanbul'da ve *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler* 1951'de İstanbul'da yayımlanmıştır.¹⁸⁹

Caferoğlu'nun Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makaleleri; *Mirza Şefi Hakkında Notlar* isimli makalesi 1928'de TM'de, *Karacaoğlan* isimli makalesi 1929'da HBH'de, *Azerbaycan Halk Edebiyatında "Sayacı" Türküsü* isimli makalesi 1930'da Atsız mecmuasında, *İlk Türk Dil Kurultayı* 1932'de AYB'de, *İsmail*

¹⁸⁸ Osman Fikri Sertkaya, "Ahmet Caferoğlu'nun Hayatı ve Eserleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C: XVII'den Ayır Basım, 1969, s. 1-2.

¹⁸⁹ Sertkaya, Caferoğlu, Ahmet, s. 10-11.

Bey Gasprinski. Terciman'ın Elli Yıllığı Münasebetiyle isimli makalesi 1933'te AYB'de, *Doktor Reşit Galip Bey* isimli makalesi 1934'te AYB'de, *Yenisey-Orhon Harflerinin Menşei* isimli makalesi 1936'da *Ülkü* dergisinde, *Çağatay Türkçesi ve Nevai* isimli makalesi 1948'de TDED'de, *Eskişehir Ağızları Üzerine Bir Deneme* isimli makalesi 1950'de TDED'de, *Fatih'in Dili* isimli makalesi 1955'te TDED'de, *Die Anatolischen und Rumelischen dialekte* isimli makalesi 1959'da PhTF'de, *Türkmenler* isimli makalesi 1964'te TK'de, *Kazak Türkleri* isimli makalesi 1965'te TK'de, *İran Türkleri* isimli makalesi 1966'da TK'de, *Atatürk'ün Huzuruyla Bir Oturum* isimli makalesi 1967'de TK'de, *Hakiki Köprülü* isimli makalesi 1969'da TM'de, *Filolojide İnsan ve Hayvan Soy Birliği* isimli makalesi ise 1969'da TDAY Belleten'de yayımlanmıştır.¹⁹⁰

3.2.1.4. Eldem, Mübarek Galip (1869-1938)

“Cumhuriyet'in ilk kültür müdürü” olan Mübarek Galip Eldem, 27 Mart 1869 tarihinde İstanbul'da doğmuş, 17 Şubat 1938 tarihinde 70 yaşında Ankara'da vefat ederek Ankara Asri Mezarlığına defnedilmiştir. Prof. Dr. Ali Satan, Mübarek Galip Eldem hakkında ansiklopediler dahil hiçbir bilgi bulunmadığını, biyografik bir çalışmanın da yapılmadığını belirtmiştir.¹⁹¹

Eldem, İstanbul'un Süleymaniye semtindeki Abdi Kamil Efendi Mektebinde eğitim hayatına başlamış, 1880'de Avusturya'da Tirenî/Tirezi Yanum akademisini, 1888'de ise Berlin'de Liseyi bitirerek diplomasını almıştır. Brüksel Darülfünun'un da Sciences Libres bölümünde doktora derslerine devam etmiş ancak buradan diploma aldığına dair bir kayda rastlanmadığı gibi, Eldem'de hiçbir eserinde bu unvanı kullanmamıştır. Avrupa'da eğitim amacıyla bulunduğu bu süreçte Mübarek Galip Bey özellikle Fransızca ve Almanca'ya hakim bir hale gelmiştir.¹⁹²

Türkiye'ye döndükten sonra Hariciye Nezareti, Düyun-ı Umumiye, Anadolu Osmanlı Demiryolları Kumpanyası, Osmanlı İttihat Mektepleri, Şehremaneti İhsaiyat kalemi gibi kurumlarda görev yapmıştır. Milli Mücadele sürecinde Ankara'ya gelen Mübarek Galip Eldem, TBMM Hükümeti Maarif Vekaleti Hars Dairesi Baş Müdürlüğü görevine getirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Heyeti Azalığı, Müzeler Dairesi Asar-ı Atika

¹⁹⁰ Sertkaya, Ahmet Caferoğlu'nun Hayatı, s. 5-28.

¹⁹¹ Ali Satan, *Mübarek Galip Eldem, Küre-i Arzda Nüfus-ı İslam Adlı Eseri ve Makaleleri*, Marmara Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 6-8.

¹⁹² Satan, Mübarek Galip Eldem, s. 6.

Şubesi Müdürlüğü, Eskişehir Lisesi Almanca ve Fransızca öğretmenliği ile Adalet Bakanlığına tercümanlık görevlerinde bulunmuştur.¹⁹³

Mübarek Galip Eldem'in Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *Müze-i Hümayun Meskukat-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, *Kısm-ı Salis: Müluk-i Cengiziye ve İlhaniye ve Celairiye ve Kırım Hanları Meskukatı* isimli kitabı 1318'de İstanbul'da, *Hindistan'da Türk Hükümdarları: Timurilerin Hindistan'a Dahil Oldukları Zamana Kadar ve 603-962 Senelerinde Delhi'de İcra-i Saltanat Eden Hükümdarlar* isimli kitabı 1341'de İstanbul'da, *Anadolu'da Türk Asar ve Mahkukatı Tettebbuatına Esas: Ankara, Birinci Kısım: Umumi Nazar: Kabristanlar, Mescitler, Camiler* isimli kitabı 1928'de İstanbul'da ve *Küre-i Arz'da Nüfus-ı İslam Vesaiika Müstenid İstatistik* isimli kitabı ise 1339'da İstanbul'da yayımlanmıştır.

Mübarek Galip Eldem'in Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında makaleleri; *Millet ve Didima I-II* isimli makalesi 1925'te *Türk Yurdu* dergisinde, *Menteşe Oğulları Devrine Ait Kabir Taşları* isimli makalesi 1926'da *TM*'de, *Ankara Evleri* isimli makalesi 1926'da *Muallimler Birliği* mecmuasında, *Quelques Mots sur deux Monnaies Ilkhaniennes* isimli makalesi 1897'de *Revue Belge de Numismatique* dergisinde, *Notice sur les Monnaies Turques avec Ornaments* isimli makalesi 1899'da *Revue Belge de Numismatique* dergisinde ve *Une Monnaie d'Argent du Mahdi* isimli makalesi ise 1904'te *Revue Belge de Numismatique* dergisinde yayımlanmıştır.¹⁹⁴

3.2.1.5. Gölpınarlı, Abdülbaki (1900-1982)

“*Türk tarikatları ve özellikle Mevlevilik, Mevlana Celaleddin-i Rumi, Yunus Emre üzerindeki araştırmaları ile tanınan alim*” Gölpınarlı, 12 Ocak 1900 tarihinde İstanbul'un Kadırga semtinde doğmuş, 25 Ağustos 1982 tarihinde vefat ederek Üsküdar Seyitahmet deresinde bulunan Şii mezarlığına defnedilmiştir.

Azerbaycan Gence kökenli bir aileye mensup olan Gölpınarlı, 1925'te Erkek Muallim Mektebinden, 1926'da ise İstiklal Lisesinden mezun olmuştur. Öğretmenlik mesleğini ifa ederken aynı zamanda Edebiyat Fakültesinden 1930'da mezun olarak yüksek eğitimini tamamlamıştır. Gölpınarlı değişik illerde öğretmenlik yaptıktan

¹⁹³ Yasin Özdemir, “Satan, A. (2019), Cumhuriyet'in İlk Kültür Müdürü Mübarek Galip Eldem: Küre-i Arzda Nüfus-ı İslam Adlı Eseri ve Makaleleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 134 s.”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, 2019, s. 205.

¹⁹⁴ Satan, Mübarek Galip Eldem, s. 9.

sonra 1939'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesine doçent olarak atanmıştır. Ömer Faruk Akgün, Gölpınarlı'nın akademik kariyerinin başlangıcının 1936'da neşrettiği *Yunus Emre, Hayatı* isimli eserinin doktora tezi olarak kabul edilmesi olduğunu iddia etmiştir. Gölpınarlı, 1949'da kendi isteğiyle emekli olmuş ve tüm zamanını araştırmalarına ayırmıştır.¹⁹⁵

Gölpınarlı'nın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *Melamilik ve Melamiler* isimli kitabı 1931'de İstanbul'da, *Baki. Edebi Şahsiyeti, Baki'de Tasavvuf, Müntahap Parçalar* isimli kitabı 1932'de İstanbul'da, *Kaygusuz Vizeli Alaeddin Hayatı ve Şiirleri* isimli kitabı 1933'te İstanbul'da, *Yunus Emre, Hayatı* isimli kitabı 1936'da İstanbul'da, *Yunus ile Aşık Paşa ve Yunus'un Batıniliği* isimli kitabı 1941'de İstanbul'da, *Pir Sultan Abdal* isimli kitabı 1943'te Ankara'da, *Mevlana Celaleddin: Hayatı, Felsefesi, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler* isimli kitabı 1951'de İstanbul'da, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik* isimli kitabı 1953'te İstanbul'da, *Nasreddin Hoca* isimli kitabı 1961'de İstanbul'da, *Yunus Emre ve Yattığı Yer* 1963'te Eskişehir'de ve *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar* isimli kitabı ise 1969'da İstanbul'da yayımlanmıştır.

Gölpınarlı'nın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makaleleri; *Yunus Emre'de Öz Türkçe Kelimeler* isimli makalesi 1934'te TM'de, *Aşık Paşa'nın Şiirleri* isimli makalesi 1936'da TM'de, *İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları* isimli makalesi 1949-1950'de İFM'de, *Mevlana Şams-i Tabrizi ile Altmış İki Yaşında Buluştu* isimli makalesi 1959'da ŞM'de, *Hurufilik ve Mir-i Alem Celal Bik'in Bir Mektubu* isimli makalesi 1965'te TM'de ve *Niyazi-i Mısri* isimli makalesi ise 1972'de ŞM'de yayımlanmıştır.¹⁹⁶

3.2.1.6. Hüsnü

Hüsnü isimli ya da bunu müstear isim olarak kullanan müellif, 1935 tarihli *Türkiyat Mecmuasının* III. cildinde *İbni Arapşah* adındaki makaleyi neşretmiştir. Ancak Hüsnü isimli bu müellif ile ilgili gerek süreli yayımlarda ve gerekse telif eserlerde herhangi bir biyografiye rastlanmamıştır.

¹⁹⁵ Ömer Faruk Akgün, “ Gölpınarlı, Abdülbaki (1900-1982)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, Ankara, 1996, s. 146.

¹⁹⁶ Akgün, Gölpınarlı, Abdülbaki, s. 147-148.

3.2.1.7. İnan, Abdülkadir (1889-1976)

“Türk dil, folklor, etnografya ve tarih alimi” Abdülkadir İnan, 28 Kasım 1889 tarihinde Başkurdistan’ın Şigay Köyünde doğmuş, 1 Ekim 1976 tarihinde Ankara’da vefat etmiştir. Asıl ismi Fethulkadir olan tarihçi¹⁹⁷ Yüksek Muallim Mektebinden 1914’te mezun olmuş ve 1915’te müderris ünvanını alarak 1915 ila 1923 tarihleri arasında değişik Başkurt okullarında öğretmen olarak görev yapmıştır.¹⁹⁸

Ruslar’ın Başkurtlar üzerinde 1920 tarihinden sonra başlayan baskılarına karşı çıkmak için Türkistan’daki Basmacı Hareketine katılan İnan,¹⁹⁹ bu mücadelenin hezimetle sonuçlanması üzerine, 1923 ila 1925 tarihleri arasında İran, Afganistan, Hindistan ve Avrupa’da kalmış, 1925 yılının temmuz ayında Türkiye’ye gelmiştir. Mehmet Fuat Köprülü’nün dikkatini çalışmaları sayesinde çeken İnan, Türkiyat Enstitüsüne asistan olarak atanmıştır.

Abdülkadir İnan, Türkiye’de Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türk Tarih Kurumu ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitülerinde çalışmıştır.²⁰⁰ İnan ayrıca, 18 Haziran 1917 tarihinde *Başkurt* gazetesini, 1927’de Zeki Velidi ile *Yeni Türkistan* dergisini ve 1929’da ise Mehmet Halit, Ahmet Caferoğlu, İsmail Hikmet, Ahmet Kutsi ve Sadettin Nüzhet ile *Halk Bilgisi Haberleri* isimli mecmuayı çıkarmıştır.²⁰¹

Abdülkadir İnan’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *Türkistan Sanatkarları Risalesi* isimli tercüme kitabı 1929’da İstanbul’da, *Birinci İlmi Seyahate Dair Rapor* isimli kitabı 1930’da İstanbul’da, *Türkoloji Ders Hülasaları* isimli kitabı 1936’da İstanbul’da, *Güneş-Dil Teorisi Üzerine Ders Notları*, *Türkoloji II* isimli kitabı 1936’da İstanbul’da, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, *Moğol Göçebe Feodalizmi* isimli tercüme kitabı 1944’de Ankara’da, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, *Materyaller ve Araştırmalar* isimli kitabı 1954’te Ankara’da, *Makaleler ve İncelemeler* isimli kitabı 1968’de Ankara’da, *Manas Destanı* isimli kitabı 1972’de Ankara’da, *Eski Türk Dini Tarihi* isimli kitabı 1976’da İstanbul’da ve

¹⁹⁷ Mustafa Erkan, “İnan, Abdülkadir (1889-1976), Türk Dil, Folklor, Etnografya ve Tarih Alimi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXII, Ankara, 2000, s. 261-262.

¹⁹⁸ Süleyman Tülüçü, “Prof. Abdülkadir İnan Üzerine Notlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15, 2000, s. 201.

¹⁹⁹ Erkan, İnan, Abdülkadir, s. 261.

²⁰⁰ Tülüçü, Prof. Abdülkadir İnan, s. 201.

²⁰¹ Erkan, İnan, Abdülkadir, s. 261-262.

Makaleler ve İncelemeler isimli kitabının II. cildi ise 1991’de Ankara’da yayımlanmıştır.²⁰²

Abdülkadir İnan’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makaleleri; *Manas Destanına Ait Notlar I-II-III* isimli makaleleri 1941’de *Varlık* dergisinde, *Kırgız-Kazak Düğünleri* isimli makalesi 1942’de *Gökbörü* dergisinde, *Atatürk Devrine Ait Bir Hatıra* isimli makalesi 1969’da *Türk Kültürü* dergisinde, *Türk Kültürünü İlgilendiren Makale ve Eserlerin Bibliyografyası İçin Bazı Rusça Kaynaklar* isimli makalesi 1970’te *Türk Kültürü* dergisinde ve *Tarihte Şamanizm* isimli makalesi ise 1975’te *Türk Kültürü* dergisinde yayımlanmıştır.²⁰³

3.2.1.8. Koşay, Hamit Zübeyir (1897-1984)

“Arkeoloji, etnoloji ve filoloji alanlarında yaptığı çalışmalarıyla tanınan”²⁰⁴ Hamit Zübeyir 1897’de Başkurdistan’ın Ufa şehri’nin Tilenci Tomrek köyünde doğmuş ve 1 Ekim 1984 tarihinde Ankara’da vefat etmiştir.

Eğitim amacıyla Türkiye’ye gelen Koşay, 1909’da Darülmualimin’den mezun olmuştur. Macaristan’da bulunan ve ortaokullar için öğretmen yetiştiren Pedagogium’a 1917’de kaydolmuş ve buradan 1921’de mezun olduktan sonra aynı yıl yüksek öğretmen okulu olan Eötvös Collegium’a girmiştir.²⁰⁵ Budapeşte üniversitesinde 1923’te *Türk Silah Adları* isimli teziyle doktorasını tamamlamasının ardından, Berlin Üniversitesinde 1924-1925 yılları arasında sanat tarihi alanında eğitim görmüştür.²⁰⁶

Hamit Zübeyir 1925’te Türkiye’ye dönmüş ilk olarak Maarif Vekaletinde memur olarak göreve başlamıştır. Koşay daha sonra 1925-1926 yılları arasında Hars Dairesi Kütüphaneler Umum Müfettişliği, 1926-1927 yılları arasında Asar-ı Atika ve Kütüphaneler Müdürlüğü, 1927-1931 yılları arasında Ankara Etnografya Müzesi Müdürlüğü, 1931-1945 yılları arasında Müzeler Dairesi Müdürlüğü, 1945-1950 yılları arasında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve 1950-1962 yılları arasında ise ikinci olarak Ankara Etnografya Müzesi Müdürlüğünde bulunmuştur.

²⁰² Tülücü, Prof. Abdülkadir İnan, s. 202.

²⁰³ Tülücü, Prof. Abdülkadir İnan, s. 205-206.

²⁰⁴ Mahmut Hasan Şakiroğlu, “Koşay, Hamit Zübeyir (1897-1984), Türk Dileci ve Etnograf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVI, Ankara, 2002, s. 226.

²⁰⁵ Şakiroğlu, Koşay, Hamit Zübeyir, s. 225

²⁰⁶ Gül Bezci, “Kültür Hazinesimiz: Hamit Zübeyir Koşay”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: III, Sayı 6, Temmuz 2021, s. 502.

Hamit Zübeyir gerek Türkiye’de ve gerekse uluslararası alanda birçok ilmi kuruluşa üye olarak seçilmiş, 1956 yılından itibaren de *Türk Etnografya Dergisi*ni çıkarmaya başlamıştır.²⁰⁷ Türkiye’deki çağdaş anlamdaki ilk arkeolojik kazılarda yer almış, Alacahöyük kazılarında Hitit Geyikleri ve Güneş Kursları gibi sanat eserlerini bularak ülkemize kazandırmıştır. Hamit Zübeyir, 1927’de ilk olarak *Ulusal Müze* adıyla faaliyete başlayan daha sonra *Etnografya Müzesi* adını alan Cumhuriyet’in ilk müzesini teşkil etmiştir.²⁰⁸

Koşay’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *Anadilden Derlemeler* isimli kitabının I. cildi 1932’de, II. cildi 1952’de, *Ankara Budun Bilgisi* isimli kitabı 1935’te Ankara’da, *Truva’da Dört Yerleşme Yeri* isimli kitabı 1936’da İstanbul’da, *Etnografya ve Folklor Klavuzu* isimli kitabı 1939’da Ankara’da, *Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme* isimli kitabı 1944’te İstanbul’da, *August Mabedi, Hacı Bayram Veli Camii ve Türbesi Klavuzu* isimli kitabı 1956’da Ankara’da, *Alacahöyük Kazısı* isimli kitabı 1965’te Ankara’da, *Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı* isimli kitabı 1961’de Ankara’da ve *Güzelova Kazısı* isimli kitabı ise 1965’te Ankara’da yayımlanmıştır.

Koşay’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında değişik yayım organlarında çıkmış makaleleri; *Makaleler ve İncelemeler* isimli kitapta toplanarak 1974’te Ankara’da yayımlanmıştır.²⁰⁹

3.2.1.9. Kurat, Akdes Nimet (1903-1971)

“Modern tarihçiliğin öncülerinden” Kurat, günümüz Rusya Federasyonu’na tabi Tatar Özerk Cumhuriyetinin Şiminsky şehrinin Berkete köyünde 1903 yılında doğmuş, geçirdiği trafik kazası neticesinde ağır yaralarlanarak 8 Eylül 1971 tarihinde vefat etmiştir. Kurat’ın cenazesi 10 Eylül 1971 tarihinde Sahra-yı Cedid’deki aile mezarlığına defnedilmiştir.

Yüksek öğrenimini yapmak üzere 1920’de Moskova’ya gitmiş ancak Üniversiteye kabul edilmeyince önce Almanya’ya gitmeye çalışmış ancak başarılı olamayarak 1924’te İstanbul’a gelmiştir.

İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi’nin önce felsefe bölümüne kaydolun Kurat, daha sonra tarih bölümüne geçmiş ve buradan Mayıs 1928’de mezun

²⁰⁷ Şakiroğlu, Koşay, Hamit Zübeyir, s. 225-226.

²⁰⁸ Bezci, Kültür Hazinemiz: Hamit Zübeyir Koşay, s. 503-504.

²⁰⁹ Şakiroğlu, Koşay, Hamit Zübeyir, s. 226.

olmuştur. Mehmet Fuat Köprülü tarafından Türkiyat Enstitüsüne asistan olarak atanan Kurat, 1929'da Almanya'ya gönderilmiş Doğu Avrupa tarihi, Bizans tarihi, Slavistik, felsefe ve ekonomi alanlarında eğitim görmüştür. *Die Türkische Prosopographie Bei Laonikos Chalkokondyles* isimli teziyle doktor unvanını alan Kurat,²¹⁰ 1933'te Türkiye'ye dönerek orta zamanlar tarih doçenti adaylığına atanmış, 1937'de ise araştırmalar yapmak üzere İsveç'e gönderilmiştir. Akdes Nimet Kurat, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde yeni ihdas edilmiş olan Rus Dili ve Edebiyatı Bölümüne 1941'de doçent olarak atanmış, 1944'te profesörlüğe ve 1954'te ise Oratçağlar profesörlüğüne getirilmiştir.

Kurat, birçok okulda tarih öğretmenliği yapmasının yanı sıra İsveç Uppsala Üniversitesinde dersler vermiştir. İngiltere'de 1946-1947, Amerika'da ise 1961'de akademik çalışmalar yapmış, 1954-1955 yılları arasında ise Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin dekanlığı görevini yürütmüştür.²¹¹

Kurat'ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammed Han'ın Yarlığı* isimli kitabı 1937'de İstanbul'da, *Peçenek Tarihi* isimli kitabı 1937'de İstanbul'da, *Rusya Tarihi* isimli kitabı 1938'de Ankara'da, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler* isimli kitabı 1940'ta İstanbul'da, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Hayatı ve Faaliyeti 1682-1718* isimli kitabı 1940'ta İstanbul'da, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu* isimli kitabı 1943'te İstanbul'da, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi 1553-1610* isimli kitabı 1953'te Ankara'da, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış 1800-1959* isimli kitabı 1959'da Ankara'da, *Türkiye ve İdil Boyu* isimli kitabı 1966'da Ankara'da ve *Türkiye ve Rusya. XVIII. Yüzyıl Sonundan Türk Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk Rus İlişkileri 1798-1919* isimli kitabı ise 1970'te Ankara'da yayımlanmıştır.²¹²

Kurat'ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makaleleri; *İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair* isimli makalesi 1949'da DTCFD'de, *Churchill'in Harp Hatıraları* isimli makalesi

²¹⁰ Fehameddin Başar, "Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Modern Tarihçiliğin Öncülerinden", *Derin Tarih*, Sayı 99, Haziran 2020, s. 70.

²¹¹ Mahmut Hasan Şakiroğlu, "Kurat, Akdes Nimet (1902-1971) Türk Tarihçisi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVI, Ankara, 2002, s. 430.

²¹² Başar, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, s. 72.

1949'da *DTCFD*'de, *Panislavizm* isimli makalesi 1953'te *DTCFD*'de, *Kazan Hanlığı* isimli makalesi 1954'te *DTCFD*'de, *Berberi Ocakları ile Amerika Birleşik Devletleri Münasebetleri 1774-1816* isimli makalesi 1964'te *TAD*'de, *Osmanlı Tarihinin İlk Devrine Ait Bulgular ve Sırp Kronikleri* isimli makalesi 1965'te *TAD*'de, *Hazine-i Birun Katibi Ahmed bin Mahmut'un 1123/1711 Prut Seferine Ait Defteri* isimli makalesi 1966'da *TAD*'de ve *Türk Diplomasisi ve Polonya Merkez Arşivinde Türkçe Vesikalara Ait Lehçe İki Eser* isimli makalesi ise 1966'da *TTK Belleten* dergisinde yayımlanmıştır.²¹³

3.2.1.10. Tarlan, Ali Nihat (1898-1978)

Divan edebiyatında tenkitli araştırma yöntemini ilk defa uygulayan Ali Nihat Tarlan, 1898'de İstanbul Vezneciler'de doğmuş, 1978'de İstanbul'da vefat ederek İçerenköy Mezarlığına defnedilmiştir. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ile başlayan yeni dönemde İslam ve Doğu edebiyatıyla ilgili çalışmalar yapan az sayıdaki araştırmacıdan biri olmuştur.²¹⁴

İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Edebiyat Şubesini 1920'de bitiren Tarlan, 1921'de *İslam Edebiyatında Leyla ve Mecnun Mesnevisi* isimli tezi ile doktor unvanını kazanmıştır. İstanbul Darülfünununda öğrenimine başladığı 1919'dan 1933 tarihine kadar Beşiktaş, Vefa, Nişantaşı ve Davutpaşa Sultanileri ile Galatasaray, Kabataş Erkek Liseleri ve Gaziosmanpaşa Ortaokulunda değişik branşlarda öğretmenlik görevlerinde bulunmuştur.

Tarlan, 1932'deki üniversite reformu kapsamında girdiği doçentlik sınavını başarmış ve hazırladığı *Şeyhi Divanını Tedkik* isimli teziyle 20 Ağustos 1933 tarihinde Metinler Şerhi doçenti olmuştur. Tarlan, 1 Mayıs 1941 tarihinde profesörlüğe, 1 Temmuz 1953 tarihinde ise görevli bulunduğu kürsünün isim değişikliğine uğramasıyla Eski Türk Edebiyatı profesörlüğüne atanmıştır.²¹⁵

Maarif Vekaleti tarafından doktora tezi münasebetiyle takdirname ile ödüllendirilen Tarlan, 1947'de İran Maarif Vezareti ve 1961'de ise Pakistan

²¹³ Şakiroğlu, Kurat, Akdes Nimet, s. 430.

²¹⁴ Günay Kut, "Tarlan, Ali Nihat (1898-1978), Divan Edebiyatı Araştırmacısı, Şair ve Yazar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XL, Ankara, 2011, s. 108-109.

²¹⁵ Faruk Kadri Timurtaş, "Ali Nihat Tarlan ve Eserleri, Doğumunun 65. Yıldönümü Münasebetiyle", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C: XIII, Aralık 1964, s. 1.

hükümetince edebiyat alanındaki çalışmaları nedeniyle ödüllendirilmiş²¹⁶ ve 1972’de ise emekliye ayrılmıştır.²¹⁷

Tarlan’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *Edebi Sanatlara Dair* isimli kitabı 1930’da İstanbul’da, *Şeyhi Divanını Tetkik* isimli kitabının I. cildi 1934’te ve II. cildi ise 1936’da İstanbul’da, *Sanat Bakımından Edebiyatımızın Dahili Tekamülü* isimli kitabı 1939’da Ankara’da, *Şiir Mecmualarında XVI ve XVII. Asır Divan Şiiri* isimli kitabı 1948-1949’da İstanbul’da ve *Mehmet Akif* isimli kitabı ise 1957’de İstanbul’da yayımlanmıştır.

Tarlan’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makaleleri; *Hafız-ı Şirazi* isimli makalesi 1925’te *Servetifünun*’da, *Şems-i Mağribi* isimli makalesi 1926’da *Servetifünun*’da, *Fuzuli’nin Farsça Divanı* isimli makalesi 1944’te *İstanbul Mecmuasında*, *Fuzuli’nin Bilinmeyen Kasideleri* isimli makalesi 1951’de *TDED*’de, *Kadı Burhaneddin’de Tasavvuf* isimli makalesi 1958’de *TDED*’de, *Kulluk Kitabı* isimli makalesi 1959’da *Hilal Dergisinde* ve *İkbal’in Bir Mısraı* isimli makalesi ise 1960’ta *Hilal Dergisinde* yayımlanmıştır.²¹⁸

3.2.1.11. Taymas, Abdullah Battal (1883-1969)

“Kazan Türklerinden bilim ve siyaset adamı, gazeteci, yazar” Abdullah Battal Taymas 8 Aralık 1883 tarihinde Tataristan’ın Yanga Aktav köyünde doğmuş, 25 Nisan 1969 tarihinde İstanbul’da vefat etmiştir.²¹⁹

Taymas, Orenburg’da başladığı tahsil hayatına, Troitsk şehrinde bulunan Şeyh Zeynullah Medresesinde devam etmiş burada Arapça, tefsir ve hadis dersleri almıştır. Medresedeki hocalarının yönlendirmesiyle Türkiye üzerinden 1904’te Kahire’ye gitmiş bu şehirde dört yıl kalarak Arapçasını geliştirmiştir. Taymas Mısırda iken buraya gelen İsmail Gaspıralı ile *en-Nahda* isimli gazeteyi çıkarmıştır.

Taymas, 1908’de Orenburg’a dönmüş, 1910-1913 yılları arasında ise Troitsk şehrinde kalarak Rusçasını ilerletmiş, 1913’te Kazan’a geçerek *Yulduz* gazetesinde sekreter olarak çalışmaya başlamıştır. Rusya Müslümanları Kurultayı’nın 1914’te toplanması üzerine de Yulduz temsilcisi olarak bu kurultaya katılmıştır.

²¹⁶ Timurtaş, Ali Nihat Tarlan, s. 2.

²¹⁷ Kut, Tarlan, Ali Nihat, s. 109.

²¹⁸ Timurtaş, Ali Nihat Tarlan, s. 2-6.

²¹⁹ Yavuz Akpınar, “Taymas, Abdullah Battal (1883-1969), Kazan Türklerinden Bilim ve Siyaset Adamı, Gazeteci, Yazar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XL, Ankara, 2011, s. 194-195.

Rusya’da yaşanan 1917 Bolşevik İhtilalini müteakiben Taymas Milli Şura isimli teşkilatı kurmuş ve *Kurultay* isimli gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Bolşevikler 1918’de Kazan’da hakimiyeti ele geçirince *Kurultay* kapatılmıştır. Sibirya’nın Kızılyar şehrine geçen Taymas 1918-1919 yılları arasında burada kalmış ve *Mayak* isimli haftalık bir dergi çıkarmıştır. Bolşeviklerin etkisinin sürekli artması üzerine Rusya dışına çıkmaya çalışan Taymas, yakalanarak çalışma kampına sevk edilmesine rağmen kaçmayı başararak 1920’de önce Bakü’ye daha sonra Kazan, Petrograd ve ardından Moskova’ya ulaşmıştır. Taymas, 1921’de Finlandiya’ya kaçarak burada Tatarlar için faaliyet gösteren bir okulda öğretmenlik yapmıştır. Finlandiya’dan 1925’te Türkiye’ye gelen Taymas 1927’de Matbuat Umum Müdürlüğü’nde göreve başlamış, 1931’de Dışişleri Bakanlığı mütercimlik kadrosuna geçerek 1947’de bu vazifeden emekli olmuştur.²²⁰

Taymas’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *İslam Filozofları* isimli kitabı 1323 tarihinde Kazan’da, *Ak Molla* isimli kitabı 1903’te Kazan’da, *Tatar Tarihi* isimli kitabı 1911’de Kazan’da, *Nazariyat-ı Edebiye* isimli kitabı 1913’te Kazan’da, *Kazan Türkleri* isimli kitabı 1925’te İstanbul’da, *Kırgız Sözlüğü* isimli lügatin I. cildi 1945’te İstanbul’da, *Rus İhtilalinden Hatıralar (1917-1919)* isimli kitabı 1947’de İstanbul’da, *Ben Bir Işık Arıyordum (Kızıl Dünya)* isimli kitabı 1962’de İstanbul, *Kazanlı Türk Meşhurları* isimli kitabı 1958-1959’da İstanbul’da ve *Kazan Türkçesinde Deyimler ve Atasözler* isimli kitabı ise 1968’de Ankara’da basılmıştır.²²¹

Taymas’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makaleleri; *Şimal Türkleri Değil, Kazan Türkleri* isimli makalesi 1924’te *Yeni Kafkasya*’da, *Rusya’da Türk Cumhuriyetleri: Azerbaycan Cumhuriyeti, Türkmenistan Cumhuriyeti* isimli makalesi 1926’da *Türk Yurdu*’nda, *Kitabü’l-İdrak li-Lisanü’l-Etrak* isimli makalesi 1932’de *Azerbaycan Yurt Bilgisi*’nde, *Yusuf Akçura’nın Türkçülüğü ve Rusya Türkleri Arasındaki Çalışmaları* isimli makalesi 1942’de *Türk Yurdu*’nda, *Kazanlı Fikir Adamı ve Terbiyeci Alimcan Barudi* isimli makalesi 1959’da *Dergi*’de, *Ziya Gökalp’te Milliyetçilik* isimli makalesi 1965’te *Türk Kültürü*’nde, *Kazan’ın*

²²⁰ Akpınar, Taymas, Abdullah Battal, s. 195.

²²¹ Gülşer Şüheda Eski, “Maceralarla Dolu Bir Ömür: Abdullah Battal Taymas”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C: V, Sayı 2, 2018, s. 49-50.

Müdafaası isimli makalesi 1965'te *Kazan*'da ve *Kazan Türklerinde Atasözleri ve Deyimler* isimli makalesi ise 1969'da *Türk Dili*'nde yayımlanmıştır.²²²

3.2.1.12. Togan, Zeki Velidi (1890-1970)

Togan, 1890'da günümüz Rusya Federasyonuna bağlı İsterlitamak (İşimbay) şehrinin Küzen köyünde doğmuş, geçirdiği bir ameliyat neticesinde 26 Temmuz 1970 tarihinde İstanbul'da vefat ederek Karacaahmet Mezarlığına defnedilmiştir.²²³

Togan, 1902'de dayısı olan Saltıkoğlu Habib Neccar'ın medresesinde başladığı eğitim hayatına 1906-1908 yılları arasında Kazan'da bulunan Kasımiye Medresesinde devam etmiştir. *Türk ve Tatar Tarihi* isimli eserini 1912'de yayımlayan Togan, Türk aydınları arasında tanınmış ve Kazan Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'ne üye olarak seçilmiştir. Cemiyet tarafından 1913'te ilmi tetkikler için Fergana'ya, Rusya Bilimler Akademisi tarafından da 1914'te Buhara Hanlığına gönderilmiş,²²⁴ Türkistan'daki bu gezileri esnasında 1914'te *Kutadgu Bilig*'in yeni bir nüshasını keşfetmiştir.²²⁵

Rusya'da yaşanan Ekim 1917 İhtilali neticesinde Başkurt halkının beklentileri doğrultusunda Başkurt Özerk Hükümetinin kuruluşuna katılmış, Rusya'da yaşanan iç savaşta Sovyetlerle iş birliği yapmıştır. Başkurt hareketi başarısız olunca, 1920'de Türkistan'a geçmiş ve 1921'de kurulan Türkistan Milli Birliğinin başına geçerek Basmacılar Hareketi kapsamında Bolşevik Ruslarla mücadele etmiştir.

Zeki Velidi Basmacılar Hareketi Ruslar tarafından bastırılınca 1923'te İran'a kaçmış, Afganistan ve Hindistan'da bir süre kaldıktan sonra Türkiye üzerinden on sekiz ay kalacağı Avrupa'ya geçmiştir. Türkiye Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey tarafından 20 Mayıs 1925 tarihinde İstanbul'a getirilerek vatandaşlığa kabul edilen Togan, Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Heyeti üyesi yapılmıştır. Togan, 1927'de İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesinde tarih öğretmenliği görevine getirilmiş, 1932'de toplanan Birinci Türk Tarih Kongresindeki eleştirileri sebebiyle sert tepkilerle karşılaşması üzerine görevlerinden istifa ederek Avrupa'ya gitmiştir.

²²² Şinasi İnci, "Kazanlı Abdullah Battal Taymas (1883-1969) Hayatı ve Eserleri", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017, s. 77-89.

²²³ Tuncer Baykara, "Togan, Zeki Velidi (1890-1970), Türk Tarihçisi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 209.

²²⁴ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "Zeki Velidi Togan'ın Fikri Gelişimi, Türk Birliği Fikri ve Türk Yurdu'ndaki Yazılarına Göre Tarihçiliği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C: CXXVIII, Sayı 252, Mayıs-Haziran 2021, s. 55-56.

²²⁵ Baykara, Togan, Zeki Velidi, s. 209.

Viyana’da İbn Fadlan hakkında 6 Haziran 1935 tarihinde doktora tezini hazırlamış ve değişik üniversitelerde görev yaptıktan sonra 1939’da Türkiye’ye geri dönerek İstanbul Üniversitesinde göreve başlamıştır. Togan, 1944 senesinde Türkçülük-Turancılık davasında yargılanarak on beş ay hapis yatmış, 1947’de berat ederek ancak 1948 senesinde üniversitedeki görevine geri dönebilmiştir. İslam Tetkikleri Enstitüsü’nün 1953’te tekrar faaliyete geçmesine öncülük ederek ilk müdürü olan Zeki Velidi Togan, üniversitedeki görevine de 1970 tarihine kadar devam etmiştir.²²⁶

Togan’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* isimli kitabı 1934’te İstanbul’da, *Ibn Fadlan’s Reisebericht* isimli kitabı 1939’da Leipzig’te, *Biruni’s Picture of the World* isimli kitabı 1940’ta Delhi’de, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* isimli kitabı 1928-1940’ta Kahire’de, *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan’ın Vaziyeti* isimli kitabı 1940’ta İstanbul’da, *Moğollar, Çingiz ve Türkler* isimli kitabı 1941’de İstanbul’da, *Umumi Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden XVI. Asra Kadar* isimli kitabı 1946’da İstanbul’da, *Tarihte Usul* isimli kitabı 1950’de İstanbul’da, *Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadelesi* isimli kitabı 1969’da İstanbul’da, ve *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın Tarihi I* isimli kitabı ise 1981’de İstanbul’da yayımlanmıştır.

Togan’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makalelerinin toplandığı eserler; *Türklüğün Mukadderatı Üzerine* 1970’te İstanbul’da, *Kur’an ve Türkler* 1971’de İstanbul’da ve *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili* isimli eser ise 1972’de İstanbul’da yayımlanmıştır.²²⁷

3.2.1.13. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1888-1977)

“*Reisü’l-Müverrihin*”²²⁸ lakabıyla da tanınan *Osmanlı tarihçisi* İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 22 Ağustos 1888 tarihinde İstanbul’un Eyüp semtinde doğmuş, 10 Ekim 1977 tarihinde İstanbul’da vefat ederek Edirnekapı Şehitliğine defnedilmiştir.²²⁹

Uzunçarşılı, eğitim hayatına doğduğu semtte başlamış, 1904’te Mercan İdadisine, 1910’da ise idadiden mezun olarak İstanbul Darülfünunu Edebiyat

²²⁶ Baykara, Togan, Zeki Velidi, s. 210.

²²⁷ Baykara, Togan, Zeki Velidi, s. 210.

²²⁸ İnalçık, Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları, s. 27.

²²⁹ Mehmet İpşirli, “Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1888-1977) Osmanlı Tarihçisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLII, Ankara, 2012, s. 264.

Fakültesine kaydolmuştur. Darülfünundan 1912’de mezun olan Uzunçarşılı, ilk olarak sekiz yıl tarih ve coğrafya öğretmeni olarak görev yapacağı Kütahya İdadi ve Sultanisine, 1922’de Kastamonu lisesi tarih öğretmenliğine ve 1922 ila 1925 tarihleri arasında ise Karesi lisesine atanmıştır.

Uzunçarşılı, 1927 ila 1950 tarihleri arasında yirmi üç yıl kesintisiz olarak Balıkesir mebusluğu yapmış, 1950’de tekrar üniversiteye dönerek Orta Çağ Tarihi Kürsüsünde konferansçı kadrosunda dersler vermiştir. Türk Tarih Kurumu’nun 1931’de teşkil edilmesinde de görev alan Uzunçarşılı ölümüne kadar bu kurumun üyeliğinde bulunmuştur.²³⁰

Uzunçarşılı, görev yaptığı yerlerde bölge tarihi ile alakalı kaynakları toplamış, bu kaynaklara istinaden yaptığı yayınlar sayesinde şehir tarihçiliği alanında ön plana çıkmıştır. Halil İnalcık ise onun şehir tarihi anlayışını dar bir kapsamda tuttuğunu belirtmiş ve şehirlerin sadece meşhur şahısları ve hanedan aileleri ile ilgilendiğini belirtmiştir.²³¹

Uzunçarşılı’nın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *Karesi Vilayet Tarihçesi* isimli kitabını 1341’de İstanbul’da, *Karesi Meşahiri: Edib ve Şairler*, *Rical-i Devlet Fashı* isimli kitabı 1341’de İstanbul’da, *Anadolu Türk Tarihi Tetkikatından Sivas Şehri* isimli kitabı 1928’de İstanbul’da, *Kitabeler I-II* isimli kitabını 1927-1929’da İstanbul’da, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* isimli kitabı 1937’de Ankara’da, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* isimli kitabı 1941’de Ankara’da, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I-II* isimli kitabı 1945’te, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* 1965’te, *Osmanlı Tarihi* isimli kitabının I. cildini 1947’de Ankara’da, II. cildini 1949’da Ankara’da, III. cildini 1951’de Ankara’da, IV. cildini 1959’da Ankara’da ve *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı* isimli kitabını ise 1965’de yine Ankara’da yayımlamıştır.

Uzunçarşılı’nın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makaleleri; *Sadrızam Halil Hamid Paşa* isimli makalesi 1936’da *TM*’de, *Gazi Orhan Bey’in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi* isimli makalesi 1945’te *TTK Belleten*’de, *Osmanlı Tarihinin İlk Devrelerine Ait Bazı Yanlışların Tashihi* isimli makalesi 1957’de *TTK Belleten*’de, *II. Bayezid’in Oğullarından Sultan Korkut* isimli makalesi 1966’da *TTK Belleten*’de, *Fatih Sultan Mehmet’in Ölümü* isimli makalesi

²³⁰ İpşirli, Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, s. 264-265.

²³¹ İnalcık, Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları, s. 27.

1975'te *TTK Belleten*'de ve *Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri* isimli makalesi ise 1975'te *TTK Belleten*'de yayımlanmıştır.²³²

3.2.1.14. Yaltkaya, Mehmet Şerafettin (1879-1947)

“*Din alimi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Diyanet İşleri Başkanı*”²³³ olan Mehmet Şerafettin Yaltkaya, 1879'da İstanbul'un Cerrahpaşa semtinde Seyitömer mahallesinde doğmuş ve 23 Nisan 1947 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.²³⁴

Davud Paşa Rüştîyesi ve Darülmuaalliminden 1899'da mezun olan Yaltkaya, Beyazıt ve Fatih camilerinde medrese tahsili görerek 1902'de icazet almıştır. Harbiye Nezareti Muhasebat Dairesi Tahrirat Kaleminde 1904-1906 seneleri arasında katip, 1908-1909 yılları arasında ise Bandırma Numune Rüştîyesinde başmuallimlik görevinde bulunmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu müteakip Darülfünun İlahiyat Fakültesinin 1924'te açılmasından, 1933'te üniversite reformu kapsamında kapatılmasına kadar çeşitli branşlarda müderrislik yapmıştır.

19 Kasım 1938 tarihinde sınırlı sayıdaki cemaatle birlikte Dolmabahçe Sarayında Atatürk'ün cenaze namazını kıldırarak Yaltkaya, 14 Ocak 1942 tarihinde Diyanet İşleri Reisliğine tayin edilmiş ve vefat ettiği 23 Nisan 1947 tarihine kadar bu vazifeyi yürütmüştür.²³⁵

Yaltkaya'nın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin* isimli kitabı 1924'te İstanbul'da, *İlahiyat* isimli kitabı 1932'de İstanbul'da, *Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbni Sina* isimli kitabı 1937'de İstanbul'da, *Keşfü'z-Zünun* isimli kitabının I. cildi 1941'de II. cildi 1943'te, *Benim Dinim* isimli kitabı 1943'te Ankara'da ve *Hatiplik ve Hutbeler* isimli kitabı ise 1946'da İstanbul'da yayımlanmıştır.

Yaltkaya'nın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makaleleri; *Risale fi Fezail-i Etrak* isimli makalesi 1913'te *Türk Yurdu*'nda, *Selçukiler Devrinde Mezahib* isimli makalesi 1925'te *TM*'de, *Karamita ve Sinan-Raşid al-Din* isimli makalesi 1928'de *DİFM*'de, *İslam'da İlk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler* isimli makalesi 1929'da *DİFM*'de, *Türk Kelamcıları* isimli makalesi 1932'de *DİFM*'de,

²³² İpşirli, Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, s. 265-266.

²³³ İsmail Kara, “Yaltkaya, Mehmet Şerafettin (1880-1947) Din Alimi, Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Diyanet İşleri Başkanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLIII, Ankara, 2013, s. 308.

²³⁴ Aykut Kazancıgil, “Ord. Prof. Mehmet Şerafeddin Yaltkaya (1879-1947) Hayatı ve Çalışmaları”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 10, Haziran 2001, s. 237-244.

²³⁵ Kara, Yaltkaya, Mehmet Şerafettin, s. 308-309.

Tanrı Bu Varlığı Niçin Yarattı isimli makalesi 1933'te *DİFM*'de, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin'e Dair Bir Kitap* isimli makalesi 1935'te *TM*'de, *Mevlana'da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler* isimli makalesi 1934'te *TM*'de ve *Türklere Dair Arapça Şiirler* isimli makalesi ise 1935'te *TM*'de yayımlanmıştır.²³⁶

3.2.1.15. Yazıksız, Necip Asım (1861-1935)

“Türkiye’deki ilk Türkçülerden, Türk tarih ve dil uzmanı”²³⁷ Necip Asım Yazıksız, 29 Aralık 1861 tarihinde Kilis’te doğmuş, 13 Aralık 1935 tarihinde İstanbul Kadıköy’de vefat ederek Sahrayıcedit Mezarlığına defnedilmiştir.

Yazıksız, 1875’te Şam Askeri İdadisine 1879’da Harbiyeye girmiş 1881’de Piyade teğmeni olarak mezun olmuştur. Harbiye’den mezun olduktan sonra Albay rütbesiyle emekli olduğu 1913’e kadar birçok askeri okulda Fransızca, Türkçe ve tarih dersi öğretmenliği yapmıştır. La Societe Asiatique cemiyeti üyesi olan Necip Asım’a 1925’te ilk, orta ve yüksek okullarda görev yapan öğretmenlere mahsus olan “fazilet mükafatı” verilmiştir.²³⁸

II. Meşrutiyet’in ilanına müteakip Türk Derneğinin teşkilinde görev alan Necip Asım, Darülfünun Türkoloji bölümünün de kurucusu olarak kabul edilmiştir. Onu Türk dili açısından önemli kılan, Runik Türk alfabesini tanıttığı ve 1315’te yayımlanan *En Eski Türk Yazısı* isimli eseri ile 1340’ta yayımladığı *Orhun Abideleri* isimli eserleri olmuştur.²³⁹

Necip Asım’ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı kitapları; *Ziya ve Hararet* isimli kitabı 1304’te İstanbul’da, *Yeni Tertip Osmanlı Sarfı* isimli kitabı 1306’da İstanbul’da, *Ural Altay Lisanları* isimli kitabı 1311’de İstanbul’da, *Eski Türk Yazısı* isimli kitabı 1315’te İstanbul’da, *Türk Tarihi* isimli kitabı 1316’da İstanbul’da, *Gök Sancak* isimli tercüme kitabı 1327’de İstanbul’da, *Osmanlı Tarihi* isimli kitabı 1315’te İstanbul’da, *Orhun Abideleri* isimli kitabı 1340’ta İstanbul’da ve *Celaleddin Harzemşah* isimli kitabı ise 1934’te İstanbul’da yayımlanmıştır.²⁴⁰

²³⁶ Kara, Yaltkaya, Mehmet Şerafettin, s. 246-252.

²³⁷ Abdullah Uçman, “Necip Asım Yazıksız (1861-1935) Türkiye’deki İlk Türkçülerden, Türk Tarih ve Dil Uzmanı”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: XXXII, Ankara, 2006, s. 493.

²³⁸ Tuncay Böler, “Necip Asım Yazıksız ve Türk Diline Katkıları”, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25, 2009, s. 197-198.

²³⁹ Uçman, Necip Asım Yazıksız, s. 493.

²⁴⁰ Uçman, Necip Asım Yazıksız, s. 494.

Necip Asım'ın Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında bazı makaleleri; *Ural Altay Lisanları* isimli makalesi 1893'te *Maarif*'te, *Orhun Abideleri* isimli makalesi 1895'te *İkdam*'da, *Türkçe'nin Tarihçesi* isimli makalesi 1896'da *Malumat Mecmuası*'nda, *Türk Yazıları* isimli makalesi 1901'de *İkdam*'da, *Kıpçak Türkçesine Dair* isimli makalesi 1916'da *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda, *Uygur Yazısıyla Hibetü'l-Hakayık'ın Diğer Nüshası* isimli makalesi 1925'te *TM*'de, *Türkçe'de Kaf'ın Ta'ya ve Ta'nın Dal'a İnkılabı ve Kırk Sayısının Aslı* isimli makalesi 1928'de *TM*'de, *Kırgız Kelimesinin İştikakına Dair* isimli makalesi 1928'de *TM*'de, *Mithat Paşa'nın Vatandan Çıkarılması* isimli makalesi 1929'da *Türk Yurdu*'nda ve *Türklük ve Türkçülük İzleri* isimli makalesi ise 1930'da *Türk Yurdu*'nda yayımlanmıştır.²⁴¹

3.2.1.16. Yöntem, Ali Canip (1887-1967)

“Edebiyat tenkitçisi, şair ve yazar” Ali Canip Yöntem 1887'de İstanbul'da doğmuş, 26 Ekim 1967 tarihinde İstanbul'da vefat ederek Sahrayıcedit Mezarlığına defnedilmiştir.²⁴²

İstikrarlı bir tahsil hayatı olmayan Ali Canip, birçok farklı okulda eğitim gördükten sonra edebiyat öğretmenliği için açılan sınavda başarılı olarak, öğretmenlik, okul müdürlüğü, maarif müdürlüğü ve müfettişlik görevlerinde bulunmuştur. Türk Dili Tetkik Cemiyeti üyeliği ile 1943'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi profesörlüğü yapan Yöntem, 1934'te Ordu ve 1950'de ise Bursa milletvekilliklerinde bulunmuştur.²⁴³

Selanik'te yayımlanmakta olan *Hüsn ve Şiir* dergisi 1910'dan itibaren *Genç Kalemler* ismiyle yayımlanmaya başlayınca, Ali Canip'in davetiyle “yeni lisan” hareketinin diğer iki ismi olan Ziya Gökalp ve Ömer Seyfeddin'de burada yazmaya başlamışlardır. *Genç Kalemler*in ilk sayısında yayımlanan bir beyanname ile de “*Milli Edebiyat*” akımı başlamıştır.²⁴⁴

²⁴¹ Ercüment Sarıay, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bir Mütefekkir Olarak Necip Asım: Hayatı ve Eserleri”, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2012, s. 26-47.

²⁴² Şerif Aktaş, “Yöntem, Ali Canip (1887-1967), Edebiyat Tenkitçisi, Şair ve Yazar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLIII, Ankara, 2013, s. 564-565.

²⁴³ Fatma Üçler, “Ali Canip Yöntem'den Makaleler”, *Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı 20, 2008, s. 243-244.

²⁴⁴ Aktaş, Yöntem, Ali Canip, s. 566.

Ali Canip'in Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *Geçtiğim Yol* isimli şiir kitabı 1918'de İstanbul'da, *Milli Edebiyat Meselesi ve Cenab Bey'le Münakaşalarım* isimli kitabı 1918'te İstanbul'da, *Edebiyat Lise II. Devre, I. Sınıf Ders Kitabı* 1926'da İstanbul'da, *Epopé ve Edebi Nevilerle Mesleklere Dair Malumat* isimli kitabı 1927'de İstanbul'da, *Leyla ve Mecnun* isimli kitabı 1927'de İstanbul'da, *Naima, Türk Edebiyatından Numuneler* isimli kitabı 1927'de İstanbul'da, *Türk Edebiyatı Antolojisi* isimli kitabı 1931'de İstanbul'da ve *Ömer Seyfeddin, Hayatı ve Eserleri* isimli kitabı ise 1935'te İstanbul'da yayımlanmıştır.²⁴⁵

Ali Canip'in makaleleri Ahmet Sevgi ve Mustafa Özcan'ın çalışmaları sonucu iki cilt halinde toplanmış bu kapsamda; *Prof. Ali Canip Yöntem'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri* isimli kitap 1995'te Konya'da ve *Prof. Ali Canip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri* isimli kitap ise 1996'da İstanbul'da yayımlanmıştır.²⁴⁶

3.2.2. Yabancı Tarihçiler

3.2.2.1. Barthold, Vasilij Viladimiroviç (1869-1930)

Rus Türkolog ve şarkiyatçısı Barthold, 15 Kasım 1869 tarihinde Rusya'nın Petersburg şehrinde doğmuş ve 19 Ağustos 1930 tarihinde Leningrad'ta ölmüştür. Petersburg Üniversitesinin Doğu Dilleri Fakültesinden 1891 tarihinde mezun olan Barthold, aynı yıl Almanya'ya gitmiş Halle ve Strassburg Üniversitelerinde değişik alimlerden dersler aldıktan sonra 1892'de Rusya'ya geri dönmüştür. Rusya'ya döndükten sonra Türkistan bölgesine giden bilim heyetine katılarak arkeolojik kazı çalışmalarında ve araştırmalarda bulunan Barthold; bu gezilerde değişik kaynaklarda isimleri zikredilen ancak yerleri bilinmeyen birçok Türkistan şehir ve yerleşim alanlarını keşfetmiştir.

Petersburg Üniversitesinde 1896'da doçent, 1901'de ise profesörlüğe yükseltilen Barthold, 1910-1930 yılları arasında birçok akademik kurumda üye, editör, sekreter ya da başkan olarak görev yapmıştır. Bilimsel neşriyat alanında ise 1912'de *İslam Dünyası* ve 1917'de de *Müslüman Dünya* isimli iki mecmua çıkarmış ancak bu girişimi kısa ömürlü olmuştur.

²⁴⁵ Fevziye Abdullah Tansel, "Ali Canip Yöntem (1887-26 Ekim 1967)", *Belleten*, C: XXXII, Sayı 125, Ocak 1968, s. 73-75.

²⁴⁶ Aktaş, Yöntem, Ali Canip, s. 566.

Barthold, Darülfünun'un daveti üzerine 1926'da İstanbul'a gelerek on iki konferans vermiş, eserlerinin büyük bir kısmı da Türkçeye çevrilmiştir. Barthold'un Türkiyat ve İslam tarihi sahasındaki çalışmaları, 1930'lu yıllardan itibaren Türkiye'de bu alanda yapılan araştırmaları etkilemeye başlamıştır. Barthold, birçok kitap, makale ve *Encyclopaedia of İslam* için kaleme aldığı 247 madde olmak üzere toplam 700 civarında eser bırakmıştır.

Barthold'un Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; doktora tezi olan ve Petersburg'da 1898-1900 yıllarında hazırladığı *Turkestan v Epokhu Mongol'skogo Nasestvija* isimli çalışması ilk sırada gelmektedir. *Musulmanskija Dynastii* 1899'da Petersburg'da, *İstoriko Geograficeskij Obzor İrana* 1903'te Petersburg'da, *Kultura Musulmanstva* 1918'de Petersburg'da, *Ulug Bek i Jego Vremja* 1918'de Petersburg'da, *İstorija Turkestana* 1922'de Taşkent'te, *İstorija İzucenija Vostoka v Evrope i Rossii* 1925'te Leningrad'da ve *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* isimli eseri de 1927'de İstanbul'da yayımlamıştır.

Barthold'un Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında makaleleri; *Chalif-i Sultan* isimli makalesi 1912'de *Mir İslam* dergisinde, *Karl Velikiji Harun er-Raşid* isimli makalesi 1912'de *Christianskij Vostok* dergisinde, *Chalif Omar II i Protivorecivyeje İzvestija o Jego Licnosti* isimli makalesi 1920'de *Christianskij Vostok* dergisinde, *Müsejlîma* isimli makalesi 1925'te *Izvestija Rossiaskoia Akademii Nauk* dergisinde, *Koran i More* isimli makalesi 1925'te *Zapiski Kollegii Vostokovedou* dergisinde, *Orta Asya'da İslamiyet'in İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide* isimli makalesi 1928'de *TM*'de, *Radloff'un Lügatini Yeniden Neşr Meselesi* isimli makalesi 1928'de *TM*'de ve *Mir Ali Sir Politiceskaja Zizn* isimli makalesi 1928'de *Sbornik* dergisinde yayımlanmıştır.²⁴⁷

3.2.2.2. Dulaurier, Edward (1807-1881)

Fransız Şarkiyatçısı ve Doğu Dilleri Okulunda Profesör olan Jan Paul Dulaurier, 1807'de Toulouse şehrinde doğmuş, 1881'de Meudon şehrinde ölmüştür.²⁴⁸

²⁴⁷ Semavi Eyice, Barthold, Vasilij Viladimiroviç (1869-1930) Rus Türkolog ve Şarkiyatçısı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: V. Ankara, 1992, s. 85-87.

²⁴⁸ Meydan Larousse, "Dulaurier (Jean Paul)", *Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, yay. Etienne Gillon, vd., C: V, Sabah Gazetesi Yayınları, 1992, s. 538.

Dulaurier, bilimsel çalışmalarını ilk etapta kadim Mısır üzerinde yoğunlaştırmış, 1835'te İskenderiyeli Clement'in *Stromata* isimli eserindeki kutsal Mısır yazısı ve 1847'de ise Jean François Champollion'un eski Mısır hiyerogliflerine ait tezlerinin bazı hususlarına ait pasajları hakkındaki incelemeleri ile kendini ilim alemine tanıtmıştır. Dulaurier ayrıca 1835'te Aziz Bartholomeos'un apokrif vahiyleri ile Aziz Pachomius'un kurduğu dini toplulukların tarihini yayımlamış, 1838-1840 yılları arasında İngiltere'de Kıpti ve hiyeroglif metinler toplamakla görevli olarak bulunmuştur.

Mısır ile ilgili çalışmalarını sonlandıran Dulaurier 1841'de Fransa'ya dönerek Doğu Dilleri Okulu'nda Malayca ve Cava dillerinde dersler vermiş, 1844'te ise bu bölümün başkanlığına getirilmiştir. Doğu Dilleri Okulu'nda 19 Şubat 1862 tarihinde Ermenice profesörü olan Dulaurier, 13 Mayıs 1864 tarihinde ise Yazıtlar ve Eski Edebi Eserler Akademisi üyesi seçilmiştir. Fransa'da ihmal edilmiş olan Ermenice çalışmalarına başlayan Dulaurier, Edessalı Matta ve Suriyeli Mikail'in kroniklerini 1848 ve 1850 yıllarında yayımlamıştır.²⁴⁹

Dulaurier'in Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; Ermeniceden tercüme ettiği Urfalı Matta'nın Kroniğinden alınan ve birinci Haçlı seferinin anlatıldığı *Recit de la premiere croisade extrait de la chronique de Matthieu d'Edesse et Traduit de l'Armenian* isimli kitabı 1850'de Paris'te, Doğu Ermeni kilisesinin tarihini anlattığı *Histoire, Dogmes, Traditions et Liturgie de l'Eglise Armenienne Orientale* isimli kitabı da 1859'de Paris'te yayımlanmıştır.²⁵⁰

Dulaurier'in Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında makaleleri; *Les Mongols, d'Apres les Historiens Armeniens* isimli makalesini 1858'de *Journal Asiaque* dergisinde, *Description de l'Archipel d'Asie par Ibn Battuta, Traduite de l'Arabe par M. Edouard Dulaurier* isimli makalesini ise 1847'de *Journal Asiaque* dergisinde yayımlanmıştır.²⁵¹

3.2.2.3. Giese, Wilhelm Friedrich Carl (1870-1944)

Giese, 1870'te Polonya sınırları içinde bulunan Stargard şehrinde doğmuş, 1940'ta felç oluncaya kadar sürdürdüğü bilimsel çalışmalarının ardından, 19 Ekim 1944 tarihinde Berlin civarındaki Eichwalde şehrinde ölmüştür. Alman Türkolog'u

²⁴⁹ Victor Frond, *Pantheon des Illustrations Francaises Au XIX' Siecle*, Paris, 1866, s. 34-35.

²⁵⁰ Meydan Larousse, Dulaurier, s. 538.

²⁵¹ Frond, *Pantheon des Illustrations Francaises*, s. 34.

ve Osmanlı tarihçisi olan Giese akademik hayatına Greifswald Üniversitesinde İlahiyat ve Doğu dilleri alanında tahsil görerek başlamış ve 1894 tarihinde ise Arap şiiri üzerine doktorasını yapmıştır.²⁵² Giese, 1899-1905 yılları arasında İstanbul'da Alman lisesinde öğretmenlik yapmış, 1906'da Greifswald Üniversitesinde önce doçent ardından aynı yıl içerisinde Berlin'de Doğu Dilleri Seminerinde Türk Dili Profesörü olmuştur.

Georg Jacob'un yönlendirmesiyle Türk lisanı üzerine yoğunlaşan Giese, İstanbul'da öğretmen olarak bulunduğu sırada fırsat buldukça İç Anadolu'ya yaptığı seyahatlerde Türk lisanı üzerine çalışmalar yapmıştır. Mehmet Emin Yurdakul'un şiirlerini ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *İffet* adlı romanının bir kısmını Almacaya tercüme eden Giese; 1902 ila 1904 yılları arasında lisan alanındaki çalışmalarını *Erzählungen und Lieder aus dem Vilajet Qonjah* isimli eserinde toplayarak 1907'de New York'ta yayımlamıştır.²⁵³

Giese, yüzbaşı rütbesi ile 1914-1915 senelerinde orduda vazife yapmış, 1915 tarihinde davetli olarak geldiği İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesinde Ural-Alтай dilleri Profesörü olarak görev yapmıştır. Mondros Mütarekesinin ardından Türkiye'den ayrılmış ve 1920'de Breslau Üniversitesinde ders vermeye başlamıştır.²⁵⁴

Giese, 1934'te İstanbul'da toplanan ikinci ve 1936'da toplanan üçüncü Türk Dil Kurultaylarına katılmış ve özellikle ikinci Türk Dil Kurultayında Türk dilinden yabancı kelimelerin atılması konusundaki görüşlerini açıklamıştır. Osmanlı lisanıyatı sahasında uzman olan Giese, aralarında Türklerinde bulunduğu birçok öğrenciyi Breslau Üniversitesinde yetiştirmiştir.²⁵⁵

Giese'nin Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *Erzählungen und Lieder aus dem Vilajet Qonjah* adlı kitabı 1907'de New York'ta, *Die Altosmanischen Anonymen Chroniken in Text und Übersetzung (Anonim Tevarih-i Al-i Osman)* isimli kitabı 1922'de Breslau'da ve *Die Altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade* isimli kitabı 1936'da Leipzig'te yayımlanmıştır.

²⁵² Kemal Kahraman, "Giese, Wilhelm Friedrich Carl (1870-1944), Alman Türkolog'u ve Osmanlı Tarihçisi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, Ankara, 1996, s. 67-68.

²⁵³ Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 162.

²⁵⁴ Kahraman, Giese, s. 67.

²⁵⁵ Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü*, s. 164.

Giese'nin Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında makaleleri; *Die Volksszenen aus Hüsen Rahmi's Roman "İffet"* isimli makalesi 1906'da *Orientalische Studien* dergisinde, *Neue Gedichte von Mehmet Emin Bej* isimli makalesi 1910'da *MSOS*'de, *Das Seniorat im Osmanischen Herrscherhaus* isimli makalesi 1920'de *MOG*'de, *Die Altesten Osmanischen Geschichtsquellen* isimli makalesini 1921'de *Janus*'ta, *Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches* isimli makalesini 1924'te, *Zum Literarischen Problem der Frühosmanischen Chroniken* isimli makalesini 1926'da *OLZ*'de, *Zum Wortschatz der Altosmanischen Anonymen Chroniken Tewarih-i Al-i Osman* isimli makalesi 1928'de *UJb*'de, *Die Geschichtlichen Grundlagen für die Stellung der Christlichen Untertanen im Osmanischen Reich* isimli makalesini 1931'de *Der İslam* dergisinde, *Zum Asikpaşazade-Problem* isimli makalesi 1932'de *OLZ*'de, *Die Osmanisch Türkischen Urkunden im Archive des Rektoren Palastes in Dubrovnik* isimli makalesini 1932'de, *Die Reinigung und Erneuer der Türkischen Sprache* isimli makalesini 1934'te ve *Die Verschiedenen Textrezensionen des Asikpasazade bei seinen Nachfolgern und Ausschreibern* isimli makalesini de 1936'da yayımlamıştır.²⁵⁶

3.2.2.4. Glück, Heinrich (1889-1930)

Müstakil bir Türk sanatından ilk defa bahseden Batılı tarihçilerden biri olan Glück, 11 Temmuz 1889 tarihinde Viyana'da doğmuş, en üretken olduğu dönemde 24 Haziran 1930 tarihinde Viyana'da ölmüştür. Glück, Viyana Üniversitesi'nin Sanat Tarihi Bölümünü bitirmesini müteakip 1914'te doktorasını tamamlamış, 1919'da doçent, 1923 tarihinde ise Profesör olmuştur. Asistanı olarak görev yaptığı Joseph Strzygowski'nin İslam ve Türk sanatlarının dünya sanatına olan etkileri ile ilgili görüşleri çerçevesinde çalışmalarını sürdürmüştür.

Glück, bu çalışmaları kapsamında 1916-1917 tarihleri arasında İstanbul'a gelmiş ve 1917 senesi yazına kadar Türk sanatı ile ilgili araştırmalar yapmış ve bu alanda uzmanlaşmıştır. Glück'ün, Selçuklu ve Osmanlı sanatlarına eserlerinde ilk olarak müstakil bir bölüm ayırması, Türk sanatının varlığını tanımak istemeyen Batılı müsteşrikler için önemli bir aşama olmuştur.

Glück'ün Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *Türkische Kunt* isimli konferans metnini 1917'de Budapeşte-İstanbul'da, *Alt-Konstantinopel*

²⁵⁶ Kahraman, Giese, s. 67-68.

isimli kitabı 1920’de Münih’te, *Probleme des Wölbungsbaues; Die Bader Konstantinopels und ihre Stellung in der Baugeschichte des Morgen und Abendlandes* isimli kitabı 1921’de Viyana’da, *Die Kunst der Seldschuken in Kleinasien und Armenien* ve *Die Kunst der Osmanen* isimli kitapları 1921’de Leipzig’te ve *Die Kunst des İslam* isimli kitabı ise 1925’te Berlin’de yayımlanmıştır.

Glück’ün Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında; *Natur und Kultur Konstantinopels* isimli konferans metni 1918’de *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft* dergisinde yayımlanmıştır.²⁵⁷

3.2.2.5. Kmosko, Michal (1876-1931)

Bir Roma Katolik rahibi olan Michal Kmosko, 29 Ağustos 1876 tarihinde Slovakya’nın Ilava köyünde doğmuştur. Doğuştan Slovak olan Kmosko, asimile olarak Macarlarmış, tüm yaşamı süresince kendini her iki millete’de ait olarak hissetmiştir.²⁵⁸ Kmosko, 1931’de Macaristan’da ölmüş ve Pest şehrinin Pusztazamor köyünde defnedilmiştir.²⁵⁹

Kmosko doğduğu köyün yakınında bulunan Trencin Piarist okulunda 1885-1893 yılları arasında lisan eğitimine devam etmiş ardından Macar piskoposlar tarafında Viyana’da bulunan Roma Katolik okuluna gönderilerek Sami dillerinde ve Eski Ahit konularında öğrenim görmüştür. Viyana’da 1899’da teoloji doktorasını yapmış, 1904’te ise Budapeşte’de bulunan Merkez Ruhban Okuluna yönetici olarak atanmıştır. Kmosko, Budapeşte Üniversitesi Roma Katolik Teolojisi Fakültesinden, *A Zsidok Politikai Története a Hellenismus Kezdetén: Kritikai Tanulmány Flavius Josephus Archaeologiaja Adatairol* isimli teziyle 1908’de habilitasyon almış, 1910’da ise Eski Ahit Çalışmaları ve İbranice profesörü olmuştur. Budapeşte İlahiyat Fakültesinin Doğu Dilleri Kürsüsü boşalınca 1914’te bu göreve atanmıştır.

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı nedeniyle İtilaf Devletleri vatandaşı olan keşiş ve rahibeleri sınır dışı etme kararı üzerine bu rahiplerin yerine Avusturya ve Macaristan’dan din görevlisi gönderilmesi kararı alınmıştır. Kmosko bu amaçla araştırma yapmak üzere Macaristan Din ve Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından

²⁵⁷ Semavi Eyice, “Glück, Heinrich (1889-1930) Avusturyalı Türk ve İslam Sanatı Uzmanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, Ankara, 1996, s. 97-98.

²⁵⁸ Istvan Ormos, “Priest-Scholar at the Crossroads: Nationalities and Allegiances. Mihaly Kmosko/ Michal Kmosko (1876-1931): A Biographical Sketch”, *ACTA, Facultatis Theologicae Universitatis Comenianae Bratislaviensis*, C: XVII, Sayı 2, 2020, s. 53.

²⁵⁹ Istvan Ormos, *Egy Eletut Allomasai, Kmosko Mihaly (1876-1931)*, Budapeşte, 2017, s. 424.

1916'da Suriye bölgesine gönderilmiş, yaklaşık bir yıl bölgede kalarak iki rapor hazırlamıştır.²⁶⁰

1918-1919 akademik yılı için İlahiyat Fakültesi dekanı olarak seçilen ve 1922'de Macar Akademisi muhabir Üyesi olan Kmosko, 1923'te ise Sanat Fakültesinin Sami Filolojisi Kürsüsünün başına geçmesi için davet edilmiştir.²⁶¹

Akademik hayatının ilk devrelerinde ağırlıklı olarak Süryani Hristiyan edebiyatıyla ilgilenmiş, Asuroloji, Sümeroloji ve Eski Ahit üzerine bilimsel makaleler yayımlamıştır. Kmosko, 1920'lerden itibaren ilgi alanını Macar tarihinin erken dönemlerine yöneltmiş, bu konudaki Doğu kaynaklarını Macarcaya çevirmiştir.²⁶²

3.2.2.6. Ligeti, Ludvig (1902-1987)

Ligeti, 28 Ekim 1902 tarihinde Macaristan'ın Balassagyarmat şehrinde doğmuş, 25 Mayıs 1987 tarihinde Budapeşte'de ölmüştür. Macar Türkolog'u ve Altay dilleri ve filolojisi araştırmacısı olan Ligeti, Macar Kraliyet Pazmany Peter Üniversitesi Yunan ve Latin dilleri alanından mezun olmuştur.²⁶³ Üniversiteyi bitirdikten sonra 1925 tarihinde *Die Herkunft des Volksnamens Kirgis* isimli çalışmasıyla doktor ünvanını kazanmış bu eseri *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinde yayımlanmıştır.²⁶⁴

Burslu olarak Paris Sorbonne Üniversitesine giden ve üç yıl boyunca Tibetçe ve Çince dersleri alan Ligeti bu sayede Orta Asya filolojisi alanına yönelmiştir. Paris'teki eğitim sürecinde onun bilimsel ilgisini ve çalışmalarını en çok etkileyen Çince dersleri aldığı Paul Pelliot olmuştur.

Ligeti Paris'te iken 1928'de Çin ve Moğolistan'a bilimsel bir gezi yapmıştır. Moğol edebiyatı ve lehçeleri hakkında üç yıl süre ile kaldığı Moğol Budist manastırında araştırma yapma fırsatı bulmuş ve bunları 1942 ve 1944 senelerinde yayımlamıştır. Ligeti Doğu'ya iki seyahat daha yapmış, 1936-1937 yılları arasında İran'a, 1940'ta ise Japonya'ya gitmiş ve bu seyahatlerini iki gezi kitabı halinde neşretmiştir.

²⁶⁰ Ormos, Priest-Scholar at the Crossroads, s. 54-59.

²⁶¹ Ormos, Priest-Scholar at the Crossroads, s. 62-73.

²⁶² Ormos, Priest-Scholar at the Crossroads, s. 73.

²⁶³ Istvan Vasary, "Ligeti, Lajos", *Macar Türkologlar, Küçük Biyografik Ansiklopedi*, yay. Gabor Fodor, Türksoy Uluslararası Kültür Teşkilatı, Ankara, 2022, s. 146.

²⁶⁴ Eren, Türklük Bilimi Sözlüğü, s. 206-207.

Moğolistan'dan 1931'de dönen Ligeti, Macar Kralliyet Pazmany Peter Üniversitesinde çeşitli vazifelerde bulunmuş, Ecole des Langues Orientales'te 1934-1935 yılları arasında Moğolca dersleri vermiştir. Ligeti, Fransa'da kalmayarak 1941'de Macaristan'a dönmüş ve Budapeşte Üniversitesinde Orta Asya bilimleri profesörü olmuştur. Üniversitede 1942'den itibaren uzun süre Çin ve Mançu bilimlerinden sorumlu olmuş, 1965-1971 yılları arasında ise Türk Filolojisi Bölümü başkanlığını yapmıştır. Uluslararası birçok bilimsel kurumun üyesi olan Ligeti Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. yılı takdirnamesine uygun görülmüştür.²⁶⁵

Akademik hayatının ilk dönemlerinden beri Macar ve Türk lisanları arasındaki bağlantılara büyük önem veren Ligeti, bu amaçla hazırladığı eserlerinde eski etimolojik bilgileri yenileriyle kıyaslamakla kalmamış yeni görüşler de ortaya koymuştur.²⁶⁶

Ligeti'nin Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *Rapport Preliminaire du'n Voyage d'exploration Fait en Mongolie Chinoise (1928-1931)* isimli kitabını 1933'te Budapeşte'de, *Sarga İstenek, Sarga Emberek. Egy év Belső-Mongolia Lamakolostoraiban* isimli kitabını 1934'te Budapeşte'de, *Afgan Földön* isimli kitabını 1938'de Budapeşte'de, *A Mongolok Títkos Története* isimli kitabını 1962'de Budapeşte'de, *A Magyar Nyelv Török Kapcsolatai és ami Körülöttük von* isimli kitabının I. cildini 1977'de, II. cildini 1979'da Budapeşte'de ve *A Magyar Nyelv Török Kapcsolatai a Honfoglalás Előtt és az Arpad-Korban* isimli kitabı ise 1986'da Budapeşte'de yayımlanmıştır.²⁶⁷

Ligeti'nin Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında makaleleri; *Les Voyelles Longues en Turc*. İsimli makalesi 1938'de *Journal Asiatique*'de, *A Propos des Elements Altaïques de la Langue Hongroise* isimli makalesi 1961'de *ALH*'de, *Documents Sino-Ouigours du Bureau des Traducteurs* isimli makalesi 1967'de *AOH*'de, *Glossaire Supplémentaire au Vocabulaire Sino-Ouigour du Bureau des Traducteurs* isimli makalesi 1969'da *AOH*'de, *La Theori Altaïque et la Lexico-Statistique* isimli makalesi 1971'de, *A Propos du Rhotacisme et du Lambdacisme*

²⁶⁵ Vasary, Ligeti, s. 146-147.

²⁶⁶ Eren, Türklük Bilimi Sözlüğü, s. 207.

²⁶⁷ Eren, Türklük Bilimi Sözlüğü, s. 207-210.

isimli makalesi 1981'de *Central Asiatic Journal* dergisinde ve *Prolegomena to the Codex Cumanicus* isimli makalesi ise 1981'de *AOH*'de yayımlanmıştır.²⁶⁸

3.2.2.7. Strzygowski, Josef (1862-1941)

Avusturyalı sanat tarihçisi Strzygowski, 7 Mart 1862 tarihinde Avusturya Silezyasında Biala şehrinde çuha fabrikası işleten bir ailenin oğlu olarak doğmuş, 7 Ocak 1941 tarihinde ölmüştür.²⁶⁹ Aile mesleğini devam ettirmek istemeyen Strzygowski 1882'de Viyana Üniversitesine girmiş, 25 Nisan 1885 tarihinde *Iconographie der Taufe Christi* konulu tezi ile Münih Üniversitesinde doktora payesini almıştır.²⁷⁰

Strzygowski İtalya ve Fransa başta olmak üzere Avrupa'da inceleme ve araştırma gezilerine çıkarak bir müddet Roma'da, yine bu kapsamda 1888-1889 yılları arasında da Yunanistan'da kalmıştır. Strzygowski Yunanistan'dan İstanbul'a gelerek sanat tarihi ile ilgili Anadolu'da inceleme gezileri yapmış ardından Ermenistan ve Tiflis bölgelerinde de bir süre kalmıştır. Tekrar Avrupa'ya dönen Strzygowski 1891'e kadar Roma ve Fransa'da bulunmuş ardından Viyana'ya yerleşerek bu gezilerinde topladığı malzemeye dayanarak eserlerini yazmaya başlamıştır.

Avusturya Graz Üniversitesinde 1892'de profesör olan Strzygowski, sanat tarihi araştırmalarında yeni bir metot ortaya koymuş, Batı sanatının köklerinin sadece Avrupa'da aranmasının yanlış olduğunu iddia ederek, sanat tarihi açısından Yakın Doğu sanatının önemini ortaya koyan eserler kaleme almıştır.²⁷¹ Strzygowski, Doğu'nun Hristiyanlığın ilk dönemi ve Helenistik sanatının oluşumundaki tesirini ilk ele alan tarihçilerden biri olmuş, o zamana kadar Batı Avrupa ile sınırlı kalmış olan sanat tarihi sahasını umumi bir hale getirmeye çalışmıştır. Strzygowski ayrıca, Türk sanatına ayrı bir önem vererek sanat tarihi çalışmalarında ilk defa olmak üzere maden ve çadır sanatını tartışma konusu yapmış, süslemelerin asıl şekli olan geometrik filiz motifini de Türklere mal etmiştir.²⁷²

²⁶⁸ Vasary, Ligeti, s. 148.

²⁶⁹ Ernst Diez, "Jozef Strzygowski 7 Mart 1862-7 Ocak 1941", *Felsefe Arkivi*, C: II, Sayı 1, İstanbul, 1947, s. 1-9.

²⁷⁰ Semavi Eyice, "Strzygowski, Josef", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: VII, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 45.

²⁷¹ Eyice, Strzygowski, Josef, s. 45.

²⁷² Diez, Jozef Strzygowski, s. 3-9.

Strzygowski, sanat tarihi alanındaki gezileri kapsamında 1894-1901 yılları arasında Mısır'da kalmış,²⁷³ 1909'da ise Viyana Üniversitesi Sanat Tarihi Enstitüsü'nün başına getirilmiş ve 1934'te emekli olana kadar bu görevi yürütmüştür.²⁷⁴

Strzygowski'nin Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *Kleinasien Ein Neulanda der Kunstgeschichte* isimli kitabı 1903'te Leipzig'te, *Altai-Iran und Völkerwanderung* isimli kitabı 1917'de Leipzig'te, *Die Baukunst der Armenier und Europe* isimli kitabı 1918'de Viyana'da, *Asiens Bildende Kunst in Stichproben* isimli kitabı 1930'da Viyana'da ve *Asiatische Miniaturenmalerei* isimli kitabı ise 1932'de Klagenfurt'ta yayımlanmıştır.²⁷⁵

Strzygowski'nin Türkiyat ile ilgili makaleleri; *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, *Türkiyat Mecmuası*nın III. cildinde 1935 tarihinde yayımlanmıştır.²⁷⁶

3.2.2.8. Taeschner, Franz (1888-1967)

Alman şarkiyatçısı Franz Taeschner 8 Eylül 1888 tarihinde zengin bir ailenin çocuğu olarak Almanya'nın Bad Reichenhall şehrinde doğmuş, Münster şehrinde 11 Kasım 1967 tarihinde 79 yaşında vefat etmiştir.

Taeschner, 1909 ila 1912 yılları arasında Bon, Berlin Münih, Erlangen ve Kiel Üniversitelerinde Doğu Bilimleri konusunda eğitim alarak, Arapça, Türkçe ve Farsça öğrenmiştir.²⁷⁷ George Jacob'un yanında 1912'de doktorasını yapan Taeschner, I. Dünya Savaşı başlayana kadar Fransa ve Londra'da eğitimine devam etmiştir. Savaşta Filistin cephesinde Türkçe tercümanı olarak görev yapan Taeschner, bir yıllık bir esir hayatının ardından 1919 senesinde Almanya'ya dönmüştür. Münster üniversitesinde 1929'da önce fahri profesör ardından 1935 tarihinde ordinaryüs profesör olan Taeschner, Şarkiyat Enstitüsü müdürlüğü görevini ifa ettiği sırada 1956 tarihinde emekli olmuştur.

Orta Çağ İslam Dünyası'nın temel lisanları olan Türkçe, Arapça ve Farsça ile kültür ve edebiyat tarihi alanlarında başarılı çalışmalar yapmış olan Taeschner, Osmanlı kültür ve edebiyatı sahasında da eserler vermiştir.²⁷⁸

²⁷³ Eyice, Strzygowski, Josef, s. 46.

²⁷⁴ Diez, Jozef Strzygowski, s. 10-12.

²⁷⁵ Diez, Jozef Strzygowski, s. 5-8.

²⁷⁶ Eyice, Strzygowski, Josef, s. 45-46.

²⁷⁷ Hedda Reidl Kiel, "Taeschner, Franz (1888-1967) Alman Şarkiyatçısı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIX, Ankara, 2010, s. 368.

²⁷⁸ Heinz Grotzfeld, "Franz Taeschner, 1888-1967" *Belleten*, C: XXXII, Sayı 126, Nisan 1968, s. 293.

Taeschner'in Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *Die Psychologie Qazwinis* isimli kitabı 1912'de Tübingen'de, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen* isimli kitabının I. cildi 1924'te, II cildi 1926'da Leipzig'de, *Alt-Stambuler hof-und Volksleben Ein Türkisches Miniaturenalbun aus dem 17. Jahrhundert* isimli kitabı 1925'te Hannover'de, *Der Anatolische Dichter Naşiri und sein Futuvvetname* isimli kitabı 1946'da Leipzig'te, *Geschichte der Arabischen Welt* isimli kitabı 1944'te Berlin'de, *Gihannuma: Die Altosmanische Chronik des Mevlana Mehmed Nescri* adlı kitabının I. cildi 1951'de, II. cildi 1955'te Leipzig'te, *Gülschehris Mesnevi auf Achi Evran den Heiligen von Kirschehir und Patron der Türkischen Zünfte* isimli kitabı 1955'te, Wiesbaden'de ve *Zünfte und Bruderschaften im İslam: Texte zur Geschichte der Futuwwa* isimli kitabı ise ölümünden sonra 1979 tarihinde Zürih ve Münih'te yayımlanmıştır.

Taeschner'in Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında makaleleri, *Der İslam im Banne Nationalismus der Zwischenweltkriegszeit* isimli makalesi 1944'te Leipzig'te, *Vorshlag eines Internationalen Transkriptionssystems für die İslamischen Literatursprachen XVIII. Oryantalist Kongresine* sunulan öneri yazısı 1931'de Hamburg'da ve *Die Transliteration der Arabischen Schrift in ihrer Anwendung auf die Hauptliteratursprachen der İslamischen Welt* isimli makalesi ise 1935'te Wiesbaden'de yayımlanmıştır.²⁷⁹

3.2.2.9. Thomsen, Vilhelm (1842-1927)

Danimarkalı dil bilimci ve Türkolog Thomsen, 25 Ocak 1842 tarihinde Kopenhag'da doğmuş, 12 Mayıs 1927 tarihinde Kopenhag civarındaki Valby'de ölmüştür. Yüksek öğrenimine babasının isteği doğrultusunda 1859'da Kopenhag İlahiyat Fakültesinde başlamış ancak kısa zaman sonra Filoloji Fakültesine geçmiştir.²⁸⁰ Thomsen üniversite eğitimi boyunca klasik ve Nordik dillerin yanında karşılaştırmalı filoloji eğitimi almış, Sanskrit, Arapça, İspanyolca, Rusça, Fince ve Macar dillerini öğrenmiştir.²⁸¹

Fin dili hakkında araştırmalar yapmak üzere 1867'de Finlandiya'ya giden Thomsen buradaki çalışmaları kapsamında hazırladığı *Den Gotiske Sprogklasser Indfyldelse pa den Finske en Spronghistorisk Undersogelse* isimli tezini 1869'da

²⁷⁹ Kiel, Taeschner, Franz, s. 368-369.

²⁸⁰ Abdullah Azmi Bilgin, "Thomsen, Vilhelm (1842-1927), Danimarkalı Dil Bilimci, Türkolog", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 84-85.

²⁸¹ Eren, Türklük Bilimi Sözlüğü, s. 312.

Kopenhavn'da yayımlayarak doktor ünvanını almıştır. Güneydoğu Avrupa'yı 1869-1870 yılları arasından gezen Thomsen, Romen ve Slav lisanları hakkında incelemelerde bulunmuş, İtalya ve Fransa'yı da gezdikten sonra Danimarka'ya dönmüştür.²⁸² Kopenhag Üniversitesinde 1871'de dil bilimi doçenti, 1875'te profesör, 1876'da ise Danimarka Bilimler Akademisi azası olan Thomsen, bu akademinin 1909'da başkanlığına seçilerek,²⁸³ 1913'te emekli olana kadar bu görevini sürdürmüştür.²⁸⁴

Thomsen çalışmalarında ağırlıklı olarak, Hint-Avrupa dilleri, Fince ve Danca gibi lisaniyat konularının yanında, Rus devletinin kökenleri ile birlikte Rus ve İskandinav halkları arasındaki akrabalık konularına da yer vermiştir. Bu konuların dışında Thomsen, Türkoloji alanına da ilgi göstermiş, Türkoloji sahasındaki en büyük başarısı ise Orhun ve Yenisey yazıtlarını çözmesi olmuştur.²⁸⁵

Taeschner'in Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında kitapları; *Inscriptions de l'Orkhon Dechiffrees* isimli kitabı 1896'da Helsinki'de, *Turcica* isimli kitabı 1916'da Helsinki'de, *Une Inscription de la Trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklos* isimli kitabı 1917'de Kopenhag'da,²⁸⁶ *Samlade Afhandlinger* isimli kitabı ise 1919'da Kopenhag'da²⁸⁷ yayımlanmıştır.

Taeschner'in Türkiyat ile ilgili önemli eserleri kapsamında makaleleri; *Dechiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Jenissei*, *Notice Preliminarie* isimli makalesi 1893'te Danimarka'da, *Sur le Systeme des Consonnes dans la Langue* isimli makalesi 1901'de, *Ein Blatt in Turkischer Runen Schrift aus Turfan* isimli makalesi 1910'da, *Une Lettre Meconnue des Inscriptions de l'Jenissei* isimli makalesi 1913-1918'de ve *Fra Ost-Turkestan Fortid* isimli makalesi ise 1914-1915 tarihlerinde yayımlanmıştır.²⁸⁸

3.3. Türkiyat Mecmuası ve Tarih Anlayışı

Milli Mücadele kazanılarak işgalciler sınırların dışına çıkarılmış, Cumhuriyet ilan edilmiş ve yeni kurulan Türk devletinin temelleri atılıp kurumları oluşturulmaya

²⁸² Bilgin, Thomsen, Vilhelm (1842-1927), s. 85.

²⁸³ Zeynep Korkmaz, "Vilhelm Ludwig Peter Thomsen, Hayatı ve Türklük Bilimine Hizmeti", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C: XLI, 1993, s. 2.

²⁸⁴ Bilgin, Thomsen, Vilhelm (1842-1927), s. 85.

²⁸⁵ Korkmaz, Vilhelm Ludwig Peter Thomsen, s. 3-4.

²⁸⁶ Korkmaz, Vilhelm Ludwig Peter Thomsen, s. 8-10.

²⁸⁷ Eren, Türklük Bilimi Sözlüğü, s. 315.

²⁸⁸ Korkmaz, Vilhelm Ludwig Peter Thomsen, s. 8-9.

çalışılırken bu defa içeriden yeni bir tehdit ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin lider kadrosunun “*karşı devrim*”²⁸⁹ olarak algıladığı bu tehdit, İmparatorluğun ne pahasına olursa olsun varlığının devam ettirilmesini isteyen bir zihniyet olarak kendisini göstermiştir. Oysa Devrim, Osmanlı’yı kurulumaya çalışılan yeni Türk Devleti’ni zehirleyen “...çoktan çürümeye başlayan bir ceset...”²⁹⁰ olarak tanımlamış ve bu cesedi ortadan kaldırmak istemiştir.²⁹¹ Böylece Türk İnkılabının lider kadrosu, Yusuf Akçura’nın 1904’te yayımladığı *Üç Tarz-ı Siyaset* eserinde ortaya koyduğu ulus-devlet modeline geçmek amacıyla ortaya çıkan bu tehdide karşı mücadele etme kararı almıştır.

Bu mücadele iki yolla yapılacaktır. Öncelikle devlet laik bir zemine oturtulmalı böylece toplumun İslam’ın donmuş kalıplaşmış zihin yapısından kurtarılması sağlanmalıdır. İkinci yol olarak da milliyetçilik kavramının kapsadığı alan Misak-ı Milli ile yani Anadolu ve Doğu Trakya ile sınırlanmalı böylece Osmanlı’nın son dönemlerinde tehlikeli bir boyut kazanan Pantürkizm’in aşırılıkları kontrol altına alınmalıdır.

Cumhuriyet’in ilanının hemen ardından yeniden yapılandırılmaya başlayan güncel tarihin, geçmişe dönük kısmı için iki problem ortaya çıkmıştır. Türklerin İslam tarihi içinde kabul edilen dönemlerini genel Türk tarihinden ayıklamak ve Anadolu’daki Türk varlığının, egemenliğinin ve burada kurulan Türk-ulus devletinin meşruluğunu tarihi kaynaklara dayandırmak.²⁹² Görüldüğü gibi tarih bilimi bu dönemde Anthony David Smith’in belirttiği şekliyle ulusçuluğun ve bir ulus meydana getirmenin mihenk noktasını oluşturmuştur.²⁹³

Erken Cumhuriyet döneminde tarih alanında yapılan çalışmalar kronolojik olarak, 02-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi ile esasları belirlenen Türk Tarih Tezi’ne kadar ve sonrası olarak iki dönem halinde tespit edilebilir. Türk Tarih Tezi’ne kadar olan dönem genel olarak tarih ders kitaplarının yeniden düzenlenmesi ve bu kitaplarda Osmanlı döneminin ve

²⁸⁹ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 168.

²⁹⁰ Berktaş, Dört Tarihçinin Sosyal Portresi, s. 27.

²⁹¹ İlber Ortaylı “*redd-i miras*” olarak tanımladığı bu durum hakkında şöyle demiştir: “*Bir kere Cumhuriyet’i kuranlar; Osmanlı paşaları, Osmanlı erkan-ı harbiyesidir. Demek ki, redd-i miras sosyal düşünceye, sosyal realiteye uymayan bir şeydir.*” bk. İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk*, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s. 38.

²⁹² Berktaş, Dört Tarihçinin Sosyal Portresi, s. 27-28.

²⁹³ Anthony David Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Soner Bayramoğlu ve Hülya Kendir, Dost Kitabevi, Ankara, 2002, s. 193.

sultanların kötülenmesi,²⁹⁴ Cumhuriyet rejiminin meziyetleri ile Milli Mücadele kahramanlarının övülmesi ile sınırlı kalmıştır. Bu dönemden başlayarak “Kemalist siyasal kadroların tarihçiliği, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli dönemleri arasında hiçbir ayırım yapmaksızın, bu kuruluşu 600 küsur yıllık ömrünün tümünde ‘gerici’, yani ilerlemenin önünde bir engel...”²⁹⁵ olarak görmekle sınırlı kalmıştır.

1932 yılında Türk Tarih Tezi’nin devletin resmi tarih görüşü haline gelmesi ile Türk tarihini dünya tarihi içinde, çağdaş milletlerin yanındaki yerine oturtmak ve Türklerin sarı ırka değil de beyaz ırka mensup olduklarını ortaya koymak yönünde çalışmalar yapılmıştır. Daha büyük bir hedef olarak da Türklerin atalarının Orta Asya’dan göç ederek medeniyetlerini ve dillerini dünyanın her yerine yaydıkları ve şu andaki dünya medeniyetinin ve dillerinin kaynağının da Türk dili ve medeniyeti olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Tarih ders kitapları da bu tez doğrultusunda yeniden yazılmış, devlet tarafından yeni kurulan işletmelere Eti Bank ve Sümer Bank gibi isimler verilmiş ve Cumhuriyet’in tarih algısı yeniden şekillenmiştir. Devlet Matbaası tarafından 1933’te İstanbul’da bastırılan *Osmanlı İmparatorluğundan... Türkiye Cumhuriyetine Nasıldı? Nasıl Oldu?* isimli kitapçıkta yeni Türk Devletinin tarih anlayışı şöyle açıklanmıştır:

“İnkılap Türkiye’sinin tarih telakkisi, hareket noktası olarak Türk milletinin tarih sahnesine çıkışını, mihver ve varış noktası olarak da büyük milletin insanlık tarihinde oynadığı ve oynamakta olduğu medeniyet rolünü almıştır. ...Osmanlı tarihi, İslam tarihi, Araplık tarihi vs. vs. Türk tarihinin içine dolayısıyla alınmış birtakım fasıllardır. Yeni Türk tarihi, bizi bize Avrupalıların istedikleri ve işlerine geldiği gibi değil, tarihi hakikatin gösterdiği gibi anlatmaktadır. ...yeni Türk tarihinin en büyük vasfı her şeyden evvel önce ilmi oluşudur. Yeni telakkiye göre, Türk Milleti on binlerce senelik bir medeniyet ve tarih devresinin mirasçısı oluyor. Ve bütün bu devir

²⁹⁴ İstanbul mebusu Yusuf Akçura 21 Teşrinisani 1339 tarihinde TBMM’de Maarif Vekili İsmail Safa’nın cevaplama amacıyla “...müstakbel vatandaşları ihzar eden ve mekteplerde en ziyade vatandaş yetiştirmek için müessir olan derslerden birisi de tarihtir. Acaba memleketimiz bir demokrasi, bir halk Hükümeti, halk devleti olduktan sonra ve bilhassa bu halk devletinin mükemmel bir şekli olan Cumhuriyet teessüs ettikten sonra padişahların destanı suretinde yazılmış olan tarih kitaplarımız değiştirilerek mi? Okutuluyor, yoksa eski halinde kalmış mıdır? Kitaplar kalmış ise bile ruhu değiştirilerek oradaki hatalar muallimler tarafından izah ediliyor mu?” diyerek soru sormuş ayrıca aynı gün İstanbul mebusu Ali Rıza Bey, “...yani padişahlara olan methiyelerden de vazgeçelim...” diyerek söz almıştır. bk. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 2, Cilt 3, Elli altıncı İçtima, 21 Kasım 1923, s. 497-498.

²⁹⁵ Berktaş, Dört Tarihçinin Sosyal Portresi, s. 29.

*içinde göstermiş ve insanlık tarihine hediye etmiş olduğu eserleri tevsik için büyük bir tarihi tetkik davasının karşısına getirilmiş oluyor.”*²⁹⁶

Derginin yayımlanmaya başladığı dönemin bu genel değerlendirmesi ışığında; *Türkiyat Mecmuası*’nın tarih anlayışının tespiti amacıyla öncelikle derginin kapağında bulunan “*elinde meşale tutan bozkurt*” motifinin incelenmesinin yerinde olacağı görüşündeyiz.

Gazi Mustafa Kemal Cumhuriyet’in ilanından dört-beş gün sonra Mehmet Fuat Köprülü’yü yanına çağırarak Cumhuriyet’i ilmi temeller üzerinde yükseltmek amacıyla *Türkiyat Enstitüsü*’nü kurma talimatını vermiştir. Bu talimatın üzerinden on ay geçtikten sonra 12 Kasım 1924 tarihinde Darülfünuna bağlı *Türkiyat Enstitüsü* faaliyete başlamıştır. Fuat Köprülü Gazi Mustafa Kemal’e enstitünün ambleminin nasıl olması gerektiğini sorduğunda o; “*Fuat Bey! Karlı Tanrı dağlarının önünde elinde meşale tutan bir bozkurt olsun, bu meşale genç Türkiye Cumhuriyeti’nin ilminin ifadesi olsun. Ergenekon’dan çıkmamızda kılavuz olan Bozkurt Türklüğün Anadolu’ daki yeni devletinin kuruluşunu ifade etsin*” diyerek enstitünün amblemini belirlemiştir.²⁹⁷

Türkiyat Enstitüsü ve *Türkiyat Mecmuası*na amblem olarak kurt motifinin seçilmesi ile ilgili diğer bir kaynak da yeni Türk devletine bir arma belirlenmesi amacıyla açılan yarışmadır. Maarif Vekaletince bir yarışma açılması Bakanlar Kuruluna teklif edilmiş ve Gazi Mustafa Kemal’in 9 Eylül 1925 tarihinde imzaladığı kararname ile bu teklif kabul edilmiştir.²⁹⁸ Bu kararname üzerine Maarif Vekaletince Milli Arma Müsabakası Şartnamesi hazırlanmış, şartnamenin 3. maddesinde, armada kullanılacak rumuzların Türk tarihinden alınması istenmiştir.²⁹⁹

Şartname kitapçığına arma konusu hakkında yetkili şahısların görüşleri ve bu konuda basında çıkan makaleler de eklenmiştir. İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Riyasetinin yeni Türk Devleti için tespit edilecek arma ile ilgili görüşünü belirten yazıda;

²⁹⁶ *Osmanlı İmparatorluğundan...Türkiye Cumhuriyeti’ne. Nasıldı? Nasıl oldu?*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 37.

²⁹⁷ Osman Fikri Sertkaya, “Atatürk ve Türk Dili”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: II, Sayı 599, Kasım 2001, s. 549.

²⁹⁸ CCA, *Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928)*, 56/19.

²⁹⁹ Maarif Vekaleti, *Milli Arma Müsabakası Şartnamesi*, İktisad Matbaası, Ankara, 1926, s. 3.

“Türkiye Cumhuriyeti armasının eski Osmanlı İmparatorluğu armasından büsbütün farklı bir mahiyette olması için en eski milli ananelere irca-i nazar edilmesi münasip olacağı fikrindeyim. Anadolu Türklerinin daha kable’l-İslam ananelerinde mevcut olan ‘Kurt’ timsaliyle yine eski ananemizde mevcut ‘Ay, Yıldız’ yeni armamızın tertibinde nazar-ı itibara alınacak başlıca motiflerdir. Milli ananemizde ‘Arslan, Şahin, Kartal’ vesair bu gibi bazı timsaller de mevcut ise de sair milletlerin arma ve bayraklarında da mevcut olan bu gibi rumuzun istimali iltibası muceb olacağı cihetle münasip olmadığı zannındayım. Esasen Türkiyat Enstitüsü sırf bu mülahazalara ittibaen elinde meşale tutan bir kurdu kendisine timsal olarak kabul etmiştir.”³⁰⁰

Hayat mecmuasının 6 Ocak 1927 tarihli nüshasında, Maarif Vekaletinin düzenlediği bu yarışma neticesinde Namık İsmail Bey tarafından tasarlanan amblemin yarışma heyetince “Türkiye Arması” olarak kabul edildiği belirtilmiştir.³⁰¹

Bu çalışmanın konusunu oluşturan *Türkiyat Mecmuası*’nın I. cildi 1925, II. cildi 1928 ve 1926-1933 yılları arasını kapsayan III. cildi ise 1935 yılında yayımlanmıştır. Bu ilk iki cilt Cumhuriyet’in lider kadrosu tarafından tarihin henüz resmi ideolojinin oluşturmak istediği yeni ulus kimliği için bir araç olarak görülmediği ve Türk Tarih Tezi’nin oluşturulmadığı bir zaman aralığını kapsamaktadır. Bu dönem bilimsel kaygıların nispeten daha öncelendiği ideolojik kaygıların ikinci planda olduğu bir devre olarak nitelenebilir. Derginin III. cildi ise Türk Tarih Tezi’nin hemen akabinde yayımlanmış ancak Mehmet Fuat Köprülü dikkat çekici bir durum olarak bu ciltte makale ya da herhangi bir değerlendirme yazısı kaleme almamıştır.

3.3.1. Türkiyat Mecmuası I. Cilt (1925)

Türkiyat Mecmuası’nın 357 sayfadan oluşan I. cildi; *Tetkikler, Notlar ve Vesikalar, Tenkit ve Tahlil, Kitabiyat Tenkitleri, Türkiyat Haberleri ve Metinden Hariç* başlıkları altında altı bölümden oluşmuştur. Bu bölümlerde tarih alanında 10, kültür alanında 6 ve din ve mezhepler alanında 4 ve lisan alanında da 1 adet olmak üzere toplam 21 adet makale ve araştırma yayımlanmıştır. *Türkiyat Mecmuası*’nın bu ilk cildi Temmuz 1925 tarihinde 140 kuruş fiyatla satışa sunulmuştur.

³⁰⁰ Maarif Vekaleti, Milli Arma, s. 5.

³⁰¹ “Türkiye Arması”, *Hayat Mecmuası*, C: I, Sayı 6, 6 Ocak 1927, s. 9-10.

Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, derginin birinci cildinde bir giriş bölümünün bulunmadığını, ön tarafındaki kaptaki ise takip edilecek gayenin³⁰² basılmış olduğunu söylemiştir.³⁰³ Samyoloviç ayrıca bu ilk sayıda yayımlanan makalelerin yazarlarından hareketle derginin Türkiyat dünyasında uluslararası bir konuma gelmek istediğini iddia etmiştir.³⁰⁴

Gazi Mustafa Kemal’de derginin bu ilk cildini okumuş ve özellikle Mehmet Fuat Köprülü’nün *Kitabiyat Tenkitleri* bölümünde Sadri Maksudof’u eleştirdiği yazısı³⁰⁵ ile Abdülkadir İnan’ın *Türk Kabile İsimleri* adlı makalesi hakkında gerek dergi üzerine ve gerekse müstakil notlar almış bazı yerlerin altlarını çizmiştir.³⁰⁶

3.3.1.1. Tetkikler

Dergide yer alan ilk yazı Mehmet Fuat Köprülü’nün *Meddahlar, Türkler’de Halk Hikayeciliği Tarihine Ait Bazı Maddeler* isimli makalesidir. Kültür tarihçisi kimliği ile ön plana çıkan Köprülü’nün dergideki ilk makalenin konusunu kültür alanından seçmesi şüphesiz tesadüf değildir. Onun bu tercihinde en önemli etken, Türk edebiyatı tarihi yazılmadan Türk tarihinin yazılamayacağı düşüncesidir.³⁰⁷

Ziya Gökalp, ülkemizde hars yani kültürün sadece halkta bulunduğunu, halkın aynı zamanda harsın canlı olarak yaşandığı adeta bir müze olduğunu belirterek, toplumun seçkin kesimlerinin halka giderek bu harsı ortaya çıkarması gerektiğini savunmuştur.³⁰⁸

Kültür tarihi konusunda Gökalp’in öğrencisi ve takipçisi olan Köprülü bu makale ile, Türk hars ve edebi yaşamında meddahlığın çok önemli bir yerinin olduğunu halk hikâyeciliğini de meddahların temsil ettiğini belirtmiştir. Köprülü’ye göre meddahlar saraydan kahvehanelere kadar her sınıf ve seviyedeki halk tarafından sevilen ve aranan kişilerdir.³⁰⁹

³⁰² Derginin kapağının iç tarafında; “*Türkiyat Mecmuası, Türklerin lisan ve edebiyat, tarih, arkeoloji ve coğrafyasına ait tetkikler ve vesikalar mecmuası,*” olarak tanımlanmıştır. bk. *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. Kapak İç Kısmı.

³⁰³ bk. EK-7, s. 383.

³⁰⁴ Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, “*Türkiyat Mecmuası*”, *Türk Yurdu*, Yıl 16, C: VI, Sayı 32, Ağustos 1927, s. 184.

³⁰⁵ Anıtkabir Derneği Yayınları, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar Cilt 4*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001, s. 159-171.

³⁰⁶ Anıtkabir Derneği Yayınları, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar Cilt 24*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001, s. 401-413.

³⁰⁷ Leiser, Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü, s. 33.

³⁰⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2019, s. 43.

³⁰⁹ Köprülü’de Mehmet Fuat, “*Meddahlar*”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 1.

Köprülü her eserinde olduğu gibi bu makalesinde de Türk tarihinin devamlılığını ortaya koymak istemiş ve meddahlar üzerinden Türk halk hikayeciliğinin tekamülünü Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar takip etmiştir. Köprülü bu tekamülün aşamalarını ortaya koymadan evvel onun Muhafazakar Tarih Tezi'nin de izlerini taşıyan şu soruyu sormuştur.

*“Acaba meddahların ve meddahlığın nasıl bir mazisi vardır? Türklerin İslamiyet'ten evvelki hayatlarında buna mümasil şeyler mevcut muydu? İslamiyet'den sonra Arap ve Acem halk hikayeciliğinden bize neler intikal etmiştir? Halk edebiyatımızın bu mühim müessesesi Osmanlı İmparatorluğu devrinde nasıl bir tekamüle maruz kalmıştır? İşte bir yığın tarihi ve edebi meseleler ki şimdiye kadar tetkik edilmek şöyle dursun, hatta mevcudiyetleri bile düşünülmedi.”*³¹⁰

Köprülü, halk hikayeciliği olarak adlandırdığı meddahlara, Arapların “kısas”, İranlıların ise aynı anlamda “kıssahan” dediklerini belirtmiştir. İslamiyet'in tesiri altına girmeden önce göçebe Türklerde ise halk hikayeciliği “ozan”lar eliyle icra edilmiştir. Ozanlar kopuzlarıyla diyar diyar dolaşırlar Oğuz Han'ın hatıraları ile Dede Korkut ve Oğuz boylarının kahramanlıklarının anlatıldığı eski menkıbeleri söylerlerdi. Bu ozanlar İslamiyet'in tesiri ile aşık-saz şairi adını almışlardır.

İslamiyet'in gelişmesi ve Türkler tarafından üzerinde karar kılınmasından sonra göçebe Oğuz boyları Selçuklu sultanlarının ileri görüşlülüğü sayesinde İran üzerinden Anadolu'ya yerleşmişlerdir. İslam ve İran tesiri ile hicri 600 senesinden itibaren öncelikle Selçuklu devamında Anadolu Beylerinin ve son olarak da Osmanlı saraylarında bu ozanlar, “nedim”, “mudhik”, “mukallid”, “meddah” ve “kıssahan” olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Halk edebiyatının önemli bir parçası olan bu meddahlar sadece saraylarla sınırlı kalmamış, halkın teveccühü ile kahvehanelere kadar yayılmıştır. Köprülü, Evliya Çelebiye'de atıfta bulunarak hicri XII. asırdan itibaren meddahların isimlerini ve özelliklerini tespit etmiş ve meddahlığı artık karagöz ve orta oyununun temsil ettiğini belirtmiştir.³¹¹

Türkiyat Mecmuasının I. cildinde, ikinci makale olarak Vasilij Viladimiroviç Barthold'un *Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık* isimli din ve mezhepler tarihi alanındaki çalışması yayımlanmıştır. Rus Türkoloji ve İslam araştırmaları alanında çok önemli ve şöhretli bir bilim adamı olan Barthold, değişik

³¹⁰ Köprülüze, Meddahlar, I, s. 1.

³¹¹ Köprülüze, Meddahlar, I, s. 1-45.

alanlarda verimli çalışmalar yapmış ve bu çalışmaların çoğu Türkçe'ye çevrilerek ülkemizde yayımlanmıştır. Barthold, 1930'lu yıllardan itibaren Türkiye'deki İslam ve Türkiyat çalışmalarında etkili olmuştur.³¹²

Makale, 1901'de yayımlanan Almanca tercümesinden faydalanılarak Köprülüzade Ahmet Cemal tarafından Türkçeye çevrilmiş ve *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinde 47-100. sayfaları arasında neşredilmiştir.

Makalenin Almanca tercümesinin önsözünde; XIII. yüzyılın hemen başında Orta Asya'da yaşanan Moğol fütuhatıyla bir devrim yaşandığı, Orta Asya'nın Orta Çağ olarak adlandırılacak bir devrin kapandığı, Orta Asya'da yaşanan bu devrim neticesinde toplumsal hayat anlamında birçok zenginliğin ortaya çıktığı belirtilmiştir. Kültürel alandaki yaşanan bu büyük zenginliğin merkezinde ise Türkistan bölgesi vardır. Bu bölgede Süryani, Çin, Hint ve Acem kültür etki alanları ortaya çıkmış, bu kültür alanlarının karşılıklı mücadeleleri sonucunda karma bir kültür ilişkisi oluşmuştur.

Asya'nın batı bölgelerinin Araplar tarafından ele geçirilmesine kadar Hristiyanlık bölgenin en önemli dini mevcudiyeti durumunda olmuştur. Marko Polo ise Hristiyanlığın Asya'da sekiz asırlık bir tekamülün neticesinde ortaya çıktığını belirtilmiştir.

Orta Asya'da etkili olan Hristiyanlık, bu dinin Nasturilik ya da Süryanilik mezhebi olarak adlandırılan koludur. Nasturiler öncelikle Suriye bölgesini istila etmişler buradan da Batı ve Doğu Asya'ya giden ticaret yolları sayesinde, İran ve Türkistan üzerinden Çin'e kadar ulaşmışlardır.³¹³

Barthold makalesinde, Orta Asya Hristiyanlığı ile ilgili Batı'da yeterli kaynağın bulunmadığını, bölge hakkındaki en eski ve zengin bilgilerin miladi 140 senesine tekabül eden Çin kaynakları olduğunu söylemiştir. Bu kaynaklara göre bölgede iki medeniyet merkezi meydana gelmiş, bunlardan biri Maveräünnehir diğeri ise Uyğuristan olup bu bölgeler orta çağın sonuna kadar önemlerini korumuşlardır.³¹⁴

Barthold, makalesinde öncelikle bölge hakkında coğrafi bilgiler vermiş, ticaretin, medeniyetin dolayısıyla da dinlerin de yayılmasında en önemli etken olan

³¹² Eyice, Barthold, Vasilij Viladimiroviç (1869-1930), s. 85.

³¹³ Vasilij Viladimiroviç Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 47-51.

³¹⁴ Barthold, Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık, I, s. 49-51.

iki önemli ticaret yolu ve bu yollar üzerinde bulunan şehirleri, birbirlerine olan mesafelerini de vererek detaylı olarak açıklamıştır. Şehirlerle birlikte buradaki halkların kullandıkları alfabelerden başlayarak, kıyafetleri, karakterleri ve inandıkları dinlere kadar detaylı olarak özelliklerini de yazmıştır. Bu yollardan ilki Semireçi bölgesinden Batı Türkistan'a ulaşan³¹⁵ diğeri ise Batı Türkistan'dan Doğu Türkistan'a giden yol olarak açıklanmıştır. Barthold, Arapça yazısı ile şehir isimlerinin okunmasının güçlüğüne tespit ettikten sonra, bu yolları detaylı olarak yazmasındaki amacını da ticaret yollarının aynı zamanda dini propagandaya hizmet etmesi olarak açıklamıştır.³¹⁶

Barthold, Hristiyanlığın, Nasturiler vasıtasıyla IV. yüzyıldan itibaren Orta Asya'ya girmeye başladığını, bu geçişte Acem krallarının Hristiyanlar hakkında yaptıkları takibatın etkili olduğunu tespit ettikten sonra, bu takibattan kaçan Hristiyanların Horasan'a sığındıklarını belirtmiştir.

XIII. yüzyıldaki Moğol istilasına kadar Orta Asya'da Hristiyanlık ve Musevilikle beraber VIII. yüzyıldan itibaren İslam gibi tek tanrılı dinler de halk arasında görülürken, Düalist inançlardan, Maniheizm, Budizm, Mecusilik, Deysanilik, Mazdakilik ve Martsionitlik de etkili olmuştur.³¹⁷

Hristiyanlığın Moğol istilasına kadar Orta Asya'daki etki alanları kaynak yetersizliği nedeniyle tam olarak tespit edilememektedir. Bununla birlikte Doğu Süryani Piskoposları listesine göre Nasturilerin miladi 332'de Merv şehrinde bir piskoposları, miladi 430'da Herat'ta bir piskoposları ile miladi 588'de bir metropolitlerinin bulunduğu, miladi 636 tarihinde de Çin'de Nasturi cemaatinin varlığı tespit edilmiştir. Bu tarihin devamında Nasturi patriği Timotheus (780-819)'un Arapların kontrolü dışında bulunan alanlarda Hristiyanlığın Orta Asya milletleri arasında yayılmasını sağlamak amacıyla olağanüstü çalıştığı ortaya konmuştur.³¹⁸

Barthold, Prof. Hvolson'dan alıntılarla, Hristiyanlığın Nasturiler vasıtasıyla Türkler arasında yayıldığını, Selçukluların içinden çıktıkları Guzların çoğunluğunun da Hristiyan olduklarını belirtmiştir. Hvolson, iddiasını ispat içinde

³¹⁵ Barthold, Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık, I, s. 52-55.

³¹⁶ Barthold, Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık, I, s. 72-77.

³¹⁷ Barthold, Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık, I, s. 47-100.

³¹⁸ Barthold, Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık, I, s. 58-64.

Tuğrul Bey'in babasının adının Mikail olduğunu, Müslümanların asla bu adı vermeyeceğini delil olarak göstermiştir.³¹⁹

İslamiyet VIII. asrın başlarında Kuteybe'nin fetihleri ile Orta Asya'ya girmeye başlamış XI. asra gelindiğinde Hristiyanlık Doğu Türkistan'da İslamiyet'e nispetle azınlıkta kalmıştır. Ancak bu dönemde dahi bütün Türkler İslamiyet'i kabul etmemiş, miladi 1007 tarihinde Moğolistan'da yaşayan Keraitler yine Nasturi tacirler vasıtasıyla Hristiyanlığı kabul etmişler, Merv metropoliti de bunun üzerine Moğolistan'a rahip göndermiştir.

XIII. asırda Moğol fütuhâtı bu döneme kadar dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş büyük bir değişime sebep olmuş, Orta Asya'da yaşayan bütün medeniyetler arasında kesintisiz bir temas başlamıştır.³²⁰

Dergide yayımlanan üçüncü yazı Darülfünun ilahiyat fakültesi kelim tarihî müderrisi Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın din ve mezhep tarihi alanındaki *Selçukiler Devrinde Mezahib* isimli makalesi olup *Türkiyat Mecmuası*nın I. cildinin 101-118. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

Makalenin konusunu, İslam tarihinin en büyük ve en uzun süreli mezhep kavgaları ve nedenleri oluşturmuştur. Bu dönem, ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Beyin hükümdarlığının 7. yılında hicri 436'da başlayan ve 19 yıl süre ile hicri 455'e kadar devam eden, akabinde Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerini de içine alan tarih aralığını kapsamaktadır.³²¹

Mehmet Şerafettin, Tuğrul Beyin veziri olan Amidülmülk'ün iki olumsuz davranışının olayların başlamasına sebep olduğu tespitinde bulunmuştur. Mehmet Şerafettin'e göre, Amidülmülk mezhep itibari ile "*Mutezili*"³²² olup, "*Rafizi*"ler³²³ gibi "*Şeyheyn*"e³²⁴ ve diğer ashaba alenen küfretmiş bunun dışında da

³¹⁹ Barthold, Orta Asya'da Moğol Fütuhâtına Kadar Hristiyanlık, I, s. 78-79.

³²⁰ Barthold, Orta Asya'da Moğol Fütuhâtına Kadar Hristiyanlık, I, s. 85-96.

³²¹ Mehmet Şerafettin Yaltkaya, "Selçukiler Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 101-118.

³²² Mutezile; "*itikadi konuların yorumunda akla öncelik veren VII. ve IX. yüzyıllarda İslam dünyasını sosyal ve kültürel alanda etkileyen kelami bir ekoldür.*" bk. Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, Yayınevi, Ankara, 2009, s. 50.

³²³ Rafizilik; "*Hazret-i Ali'ye muhabbet, Hazret-i Ebubekir, Ömer, Osman, Ayşe, Muaviye ve diğer sahabelerden birçokları hakkında buzu advette taassup göstermek demektir.*" bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 3-5.

³²⁴ Şeyheyn; "*Siyer kitaplarında Hazret-i Ebubekir ile Hazret-i Ömer'e, İslam Hukukunda da İmam-ı Azam ile İmam-ı Yusuf'a verilmiş olan unvandır.*" bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, s. 347.

“Kerramiye”³²⁵ ve “Mücessime”³²⁶ mensupları gibi Allah’ın bir vücudunun ve cisminin bulunduğunu iddia etmiştir. İkinci olarak da Amidülmülk’ün mantıklı kararlar vermesinin önüne geçen en önemli etken ise kıskançlık duygusu olmuştur. Dönemin Şafii lideri olan Cemal’ül-İslam Kadı Ebu Ömer vefat etmiş, yerine ise oğlu Üstat Ebu Sehl bin el-Muvaffak geçmiş, Tuğrul Bey’de kendisine bir hilat tevcih etmiştir. Bu zat Hanefi ve Şafii din büyükleri tarafından da seviliyor, aynı zamanda da vüzerata seçileceğinden de kimse şüphe etmiyordu.³²⁷

Kendi makamını tehlikede gören, aynı zamanda mezhebi inancı gereği Eşari³²⁸ itikadına duyduğu kin ile hareket eden Amidülmülk, Üstat Ebu Sehl bin el-Muvaffak’ı Tuğrul Bey’in gözünden düşürmek için harekete geçmiştir. Sadık bir Sünni olan Tuğrul Bey’den minberlerde bid’at ehline lanet okunması için emir alan, Amidülmülk bu emri kötüye kullanmış ve Eşarilere lanet okutmuştur. Bu olaydan sonra ser-mezhep olan Ebu’l-Hasan Eş’ari’ye ve ehli sünnete alenen sövülmeye başlanmıştır.

Tuğrul Bey tarafından, Nişabur’daki Şafiilerin lideri olan Ebu Sehl bin el-Muvaffak, er-Reisü’l-Furati, Üstat Ebu’l-Kasım el-Kuşayri ve İmamü’l-Harameyn’in tutuklanarak sürgün edilmesi hakkında emir verilmiş, bu alimlerden er-Reisü’l-Furati ve Ebu’l-Kasım el-Kuşayri yakalanarak şehrin eski kalesine hapsedilmişlerdir. Asıl hedef olan Ebu Sehl bin el-Muvaffak Nişabur’un dışında bulunurken, İmamü’l-Harameyn saklanarak kurtulmuş ve Hicaz’a gitmiştir. Ebu Sehl topladığı adamlarla Nişabur’a girerek er-Reisü’l-Furati ve Ebu’l-Kasım el-Kuşayri’yi kurtarmış, ardında da Tuğrul Bey’e teslim olmuştur. Ebu Sehl yakalanarak hapsedilmiş ve malları satılmış, daha sonra serbest kalarak Hicaz’a yerleşmiştir.

Tuğrul Bey’in veziri Amidülmülk’ün mezhebi taassubu ve şahsi ikbali için sebep olduğu bu olaylar Horasan, Şam, Irak ve Hicaz gibi İslam bölgelerini karmakarışık bir hale getirmiştir. Bu karışık ortamda bilumum ehl-i sünnet uleması

³²⁵ Kerramiye; “IX. yüzyılın sonlarında Horasan ve Maveraiünnehir’de ... ortaya çıkmıştır. Onlar, kalp ile tasdik olmaksızın sadece dil ile ikrar etmekle imanın gerçekleşeceğini iddia etmişlerdir.” bk. Ak, Selçuklular Döneminde, s. 55-56.

³²⁶ Mücessime; “Allah’ı cisim olarak düşünenleri veya Ona cismani özellikler nisbet edenleri ifade eden bir terim,” bk. İlyas Üzümlü, “Mücessime”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: XXXI, Ankara, 2006, s. 448.

³²⁷ Yaltkaya, Selçukiler Devrinde Mezahib, I, s. 101.

³²⁸ Eşari mezhebi; “Adını kurucusundan alan mezhep ilahi sıfatlar, kulların fiilleri ve iman-günah konularına dair görüşleri sebebiyle muhaliflerince Müşebbihe, Mücbire ve Mürcie gibi isimlerle de anılmıştır. Bu mezhebi mensuplarına Eş’ari’nin çoğulu olan Eşaire adı da verilir.” bk; Yusuf Şevki Yavuz, “Eş’ariyye”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: XI, Ankara, 1995, s. 447-448.

ve imamları bulundukları bölgeleri terk etmek zorunda kalmıştır. Bu ulemanın bir kısmı Irak'a büyük kısmı ise Hicaz'a gitmiştir. O sene Hac'da Sünni ulemasından 400 kadar kadı toplanmış, bu ulema ortak olarak Arapça ve Farsça yazdıkları fetvalarda İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'yi övmüşler ve ona lanet edilmesinin veliü'l emr tarafından menedilmesini istemişlerdir. Bu fetvalar, Maliki, Hanbeli, Hanefi ve Şafii mezhep imamları ve uleması tarafından imzalanarak İslam bölgelerine gönderilmiştir.³²⁹

Tuğrul Bey'in ölümü ile yerine tahta çıkan Alparslan, Amidülmülk'ü görevden alarak hapsedirmiş ve yerine vüzerata Nizamülmülk'ü getirmiştir. Şafii mezhebine dahil olan Nizamülmülk'ün Eşari'ye eski itibarını geri vermesi üzerine sürgünde bulunan ehl-i sünnet uleması memleketlerine geri dönmüştür.

Alparslan, Hanefi mezhebine tabi olarak yanında sürekli bu mezhepten bir fakih bulundururken, Nizamülmülk'te yalnızca Şafii mezhebinin tarafını tutuyordu. Bu arada Alparslan'ın tahta çıkmasından 3 sene sonra vefat eden Ebu Ya'la Muhammed bin el-Hüseyin bin el-Ferra el-Hanbeli'den itibaren'de Hanbeli'ler Eşari'den ayrılmaya başlamışlardır.

Bunun ilk önemli örneği Herat'ta meydana gelmiş, Şeyhül İslam Ebu İsmail Abdullah el-Herevi "*İmam Ahmet'in mezhebi en güzel mezheptir*" diye söyleyerek Hanefi ve Şafiilerin düşmanlığını çekmiştir. Nizamülmülk'ün huzurunda Hanefi ve Şafii alimleriyle münazaraya davet edilmiş bunun sonucunda da vezir tarafından hilat ve para ile ödüllendirilmiştir. Alparslan'ın Herat'a gelişinden sonra da Şeyhül İslam Ebu İsmail'i Sultan'ın gözünden düşürmek amacıyla onun puta taptığı yönündeki iftiralarda sonuçsuz kalmıştır.³³⁰

Melikşah'ın tahta çıkışından 4 yıl sonra hicri 469 senesinde Üstat Ebu Kasım Kuşeyri'nin oğlu olan Üstat Ebu Nasır Hacca giderken Bağdat'a uğramış burada Irak'ın ünlü fakihi Ebu İshak Şirazi tarafından hürmetle karşılanmıştır. Bu durum Hanbelilerin kıskançlık duymalarına neden olmuştur. Hac dönüşü tekrar Bağdat'a gelen Üstat Ebu Nasır, Hanbelilerin düşmanlığını celp etmiş, Hanbeliler Eşari'ye açıkça sövmeye başlamışlardır. Hanbeliler'in reisi Ebu Cafer bin Ebi Musa'nın tahrikiyle Ebu İshak Şirazi hakkında dedikodular çıkarılmış bunun sonucunda çıkan

³²⁹ Yaltkaya, Selçukiler Devrinde Mezahib, I, s. 101-104.

³³⁰ Yaltkaya, Selçukiler Devrinde Mezahib, I, s. 109-112.

olaylarda 20 kişi ölmüştür. Bu olaydan sonra Ebu İshak Şirazi Nizamülmülk ve Halife'ye bir mektup yazmış bunun üzerine Ebu Cafer bin Ebi Musa tutuklanmıştır.

Bu olaydan 6 sene sonra Şafiiler ile Hanbeliler arasında başka bir vak'a meydana gelmiştir. Nizamülmülk'ün Nizamiye medresesinde vaaz vermek üzere görevlendirdiği Mağrip asıllı eş-Şerif Ebu Kasım el-Bekri'nin vaazlarında Hanbeliler aleyhinde şiddetli bir dil kullanması neticesinde Hanbeliler tarafından Ebu Ya'la ailesine mensup olanların evleri yakılmıştır.³³¹

Selçuklular döneminde devam eden ihtilaflardan biri de Sünnilik ve Şiilik meselesi olup özellikle Bağdat'ta şiddetli olarak yaşanmakta idi. Selçuklular devri ile daha önce himayeden mahrum olan Sünniler kuvvet kazanmışlardır. Halkının bir kısmı Sünni ve diğer kısmı Şii olan Bağdat'ta Şiilerin matem merasimi bayramları nedeniyle bu mezhep kavgaları hiç eksik olmuyordu. Hicri 450 senesinde Bağdat Seraskeri Besasiri Mısır'da bulunan Şii Halife el-Muntasır Billah adına hutbe okutarak Bağdat'ta Şiiliği ilan etmiş, bunun üzerine Musul Beyi Kariş Sünni Halife el-Kaim bi-Emrullah'ı alarak ordugahına götürmüştür. Halifesiz kalan Bağdat sarayları yağmalanmıştır. Tuğrul Bey bu olay üzerine hicri 451 senesinde Bağdat gelmiş, Besasiri' nin başını kesmiş ve Halifeyi sarayına iade ederek mezhep kavgasını nihayete erdirmiştir.³³²

Sultan Sencer dönemine gelindiğinde, oda ataları gibi Sünniliği himaye etmeğe devam etmiştir. Şiiler, Mehdi'yi zuhura teşvik amacıyla her cuma günü Samarra şehrinin camiinde bulunan ve Mehdinin çıkacağı umulan mağaranın kapısına adet üzere altın eyerli bir at getirmekteydiler. Sultan Sencer Samarra şehrine muzaffer olarak girdiğinde cuma günü Şiiler'in camiye getirdiği hayvana yaklaşıp “...*bu at bende emanet kalsın, imam her ne zaman zuhur ederse teslim ederim...*” diyerek Sünniliğe taraf bir tavır takınarak Şiiliğe zarif bir karşılık vermiştir.³³³

Mehmet Şerafettin Yaltkaya bu makalesi ile İslam toplumlarında bugün dahi etkilerini sürdüren birçok problem ve anlaşmazlığın kaynağını teşkil eden mezhep çatışmalarını ele almıştır. Makale Türkler'in İslam tarihinin bu dönemi içindeki yerini ve gücünü göstermesi açısından da önemlidir. Dönem itibari ile siyasi ve dini otorite olan halifelik makamı sembolik hale gelmiş askeri ve siyasi gücün asıl sahibi

³³¹ Yaltkaya, Selçukiler Devrinde Mezahib, I, s. 112-114.

³³² Yaltkaya, Selçukiler Devrinde Mezahib, I, s. 115-117.

³³³ Yaltkaya, Selçukiler Devrinde Mezahib, I, s. 117-118.

Türk sultanları olmuştur. İslam dünyası içinde bu dönem boyunca ortaya çıkan mezhebi anlaşmazlıkların tek çözüm kaynağı Türk sultanları olurken, makamlarından ayrılmak zorunda kalan halifeler yine sultanlar eliyle yerlerine geçebilmişlerdir.

Sonuç olarak Türkler halifelik Arapların elinde iken dahi İslam dünyası içinde edilgen değil etken bir güç olmuşlardır. Buradan hareketle de halifeliğin Yavuz Sultan Selim ile Osmanlı Devletine geçmesi ile İslam tarihinin artık Türk tarihinin bir parçası haline geldiği sonucuna kolayca ulaşılabilir.

Mehmet Fuat Köprülü'nün *Lütfi Paşa* isimli biyografi yazısı dergideki dördüncü makale olarak yayımlanmıştır. Makale; giriş bölümü ile *Hayatı*, *Lütfi Paşa Devlet Adamı*, *Lütfi Paşa Alim ve Şair* ve *Lütfi Paşa Müverrih* başlıkları olmak üzere beş bölümden oluşmuştur.

Makalenin giriş bölümünde Köprülü, Vezir-i Azam Lütfi Paşa'yı Osmanlı tarihinin eski ve dikkate değer bir kaynağı olarak incelenmesi gereken önemli bir şahsiyet olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda, önemli Osmanlı tarihçilerinden Hammer'ın kaynak olarak kullandığı, Lütfi Paşa'nın *Tevarih-i Al-i Osman* ve devamında *Asafname* isimli eserlerinin de ayrıca incelenmesi gerektiğini belirtmiştir.

Köprülü'ye göre böylesine önemli bir tarihi kişilik hakkında gerek Rudolf Tschudi gibi yabancı kaynaklar ve gerekse Bursalı Tahir gibi yerli kaynakların ortaya koyduğu eserler birçok hatalarla doludur. Ancak Türk tarihçilerinin bu hataları düzeltmek şöyle dursun bunların farkında dahi olmadığını, daha ciddi bir hata olarak da Türkiye Tarih Encümeni tarafından Paşa'nın, *Tevarih-i Al-i Osman* isimli eserinin basit bir şekilde kopyalandığını belirtmiştir. Köprülü, Tarih Encümenini kitabın başına eser ve yazarı hakkında bir mukaddime ve sonuna da ilam cetveli koymadığı için eleştirmiş ve bu durumu “...Türkiye ilim alemi için çirkin bir leke...” olarak değerlendirmiştir.³³⁴

Köprülü, makalesinin Lütfi Paşa'nın *Hayatı* başlıklı birinci bölümünde, Paşanın II. Beyazıt devrinde henüz çocuk denecek yaşta devşirildiğini, Arnavut asıllı olduğunu ancak ne zaman ve nerede doğduğunun bilinmediğini belirtmiştir. Köprülü, paşanın künyesini Lütfi bin Abdu'l-Muin olarak vermiştir.

Harem-i Has'ta eğitim gördükten sonra Selim-i Evvel'in cülusunda çukardarlık payesiyle taşraya çıkmış, sırasıyla Kastamonu Sancak Beyliği, Karaman

³³⁴ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Lütfi Paşa”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 119-120.

Beyler Beyliği, Anadolu Beylerbeyi ve hicri 941 senesinde de Kubbe Vezirliği vazifelerinde bulunduğunu Lütü Paşa kendi eserlerinde yazmıştır.³³⁵

I. Selim'in hizmetinden sonra Kanuni Sultan Süleyman'a da hizmet etmiş Kanuni, babasının terbiyesinde yetişen Lütü Paşa'yı kız kardeşi Şah Sultan ile evlendirerek onu sürekli taltif ve terfi ettirmiştir.³³⁶

İran Seferi dönüşü Andrey'a Dorya'ya karşı hazırlanan Barbaros Hayrettin Paşa komutasındaki donanmaya başbuğ olarak tayin edilmiş ve hicri 944 senesinde bu kuvvetle Akdeniz'e açılmıştır. Bu seferde Lütü Paşa kara harekatı esnasında Korfu kuşatmasında başarısız olması nedeniyle geçici olarak gözden düşmüş ve azledilmiş, Barbaros Hayrettin Paşa ise muhteşem ganimetlerle dönünce iltifata mazhar olmuştur. İkinci vezir Mustafa Paşa'nın vefatı ile de kısa bir süre sonra affedilmiş ve ikinci vezirliğe yükseltilerek Karaboğdan seferine katılmıştır.

Lütü Paşa'nın yaptığı önemli icraatlar arasında, tarihe Mimar Sinan olarak geçecek olan Sinan'ı mimarlığa tayin etmesi, tasarruf tedbirleri kapsamında şehzadelerin sünnet düğünlerini 40 günden 15 güne indirmesi gösterilmiştir. İç siyaset ile ilgili en önemli icraatı, "ulak hükmü"³³⁷ sistemini kaldırmasıdır. Dış siyaset alanındaki önemli icraatı ise Ferdinand ve Şarlken'e elçiler göndererek Osmanlı'ya karşı ittifak kurmak isteyen Şah Tahmas'a karşı Anadolu'da sürekli hazır bir ordu bulundurması olmuştur. Devletin bu sıkıntılı dönemi sürerken hicri 948 senesi Muharreminde azledilmiş, azil sebebi olarak zevcesi Şah Sultan ile yaşadığı tartışma neticesinde bundan üzüntü duyan Sultanın nikahlarını feshetmesi gösterilmiştir.³³⁸

Lütü Paşa görevden alınınca Dimetoka'da bulunan çiftliğine çekilmiş ve bir müddet sonra Hacca gitmiştir. Hacdan döndükten sonra telif işleriyle meşgul olmuş, Köprülü, "...öyle görülüyor ki Lütü Paşa'yı müellif ve müverrih sıfatıyla tanımaklığımız, doğrudan doğruya bu ma'zuliyet hayatının semeresidir..." diyerek

³³⁵ Köprülüzade, Lütü Paşa, I, s. 120-121.

³³⁶ Köprülüzade, Lütü Paşa, I, s. 122.

³³⁷ Ulak Hükmü; "Ulak denilen posta memurunun geçtiği yerlerde istediği atları almak, gecelediği yerlerde hayvanlarıyla beraber iâşesi temin olunmak üzere verilen emir hakkında kullanılan tabirdir. Ulak Hükmünün büyük zararlara yol açtığını yazan Lütü Paşa fukarayı bundan kurtarmak için sadareti zamanında bazı yollara menzil beygiri koydurduğunu yazar." bk. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri, III, s. 544.

³³⁸ Köprülüzade, Lütü Paşa, I, s. 123-128.

bu dönemin önemini belirtmiştir. *Lütfi Paşa*’nın ölüm tarihi ile ilgili değişik tarihler verilirken, Köprülü hicri 970 tarihinde Dimetoka’da öldüğünü yazmıştır.³³⁹

Lütfi Paşa, *Devlet Adamı* isimli ikinci bölümde, Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun en muazzam ve ihtişamlı dönemini iki yıl idare eden Lütfi Paşa’nın devlet adamlığı sıfatını hem kendi tarihi hem de *Asafname* isimli eserini esas alarak incelemiştir. Lütfi Paşa katıldığı kara ve deniz hareketleriyle büyük bir tecrübe sahibi iken onun asıl meziyetini devlet idareciliği oluşturmaktaydı.

Lütfi Paşa ilk vezirliğinde, İmparatorluğun ihtişamına rağmen bozulmaya başladığını fark ederek, rüşvetin devletin üst kademelerine kadar çıktığını tespit etmiştir. Maliye işlerine de el atmış daha önce gelir ile giderin denk olduğunu ancak daha sonra bu dengenin bozulduğunu ve bu hususta tedbir aldığını belirtmiştir. Haramdan sakınan dindar bir insan olan Lütfi Paşa müsadere yoluyla yetim hakkına taarruz edilmesine karşı çıkmıştır. Bu amaçla beytülmale gelen paranın yedi sene bekletilmesi ve ancak bundan sonra irat kaydedilmesi usulünü getirmiştir.

Özellikle bahriyeye önem vermiş, üç kıtaya yayılan Osmanlı hakimiyetinin devam edebilmesi için, Akdeniz’de deniz üstünlüğünün Osmanlı İmparatorluğunda olması gereğini savunmuştur. Bu amaçla da Venediklilerin ve Şariken’in Osmanlı donanmasına olan üstünlüğünü ortadan kaldırmak amacıyla tedbirler almıştır.

Lütfi Paşa, *Asafname* isimli eserinde özellikle Vezir-i Azamın vazifesini ifa ederken nelere dikkat etmesi gerektiği hususunda nasihatlere yer vermiştir.³⁴⁰

Makalenin üçüncü bölümünü Lütfi Paşa, *Alim ve Şair* başlıklı kısım oluşturmaktadır. Köprülü bu bölümde, Lütfi Paşa’nın Türkçe ve Arapça olarak kaleme aldığı yirmi bir adet eserin bir kısmının sadece isimlerini zikrederken bazıları hakkında da kısa bilgiler vermiştir. Bu eserlerin büyük kısmı ulum-ı şer’iye ve özellikle fıkıh ve kelama ait olduğunu belirten Köprülü ancak şeriata ait olan bu eserlerin elde olmadığını belirtmiştir. Makalede Lütfi Paşa’nın şair özelliğine de vurgu yapılmış ancak *Tevarih-i Al-i Osman*’da bulunan şiirlerin büyük kısmının ona ait olmadığı iddia edilmiştir.³⁴¹

Son bölüm olarak Lütfi Paşa, *Müverrih* başlığı altında makalede yer almıştır. Köprülü Lütfi Paşa’yı özellikle *Tevarih-i Al-i Osman* ve *Asafname* isimli eserleri

³³⁹ Köprülüzade, Lütfi Paşa, I, s. 130-131.

³⁴⁰ Köprülüzade, Lütfi Paşa, I, s. 132-139.

³⁴¹ Köprülüzade, Lütfi Paşa, I, s. 139-144.

özelinde bir tarihçi olarak incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Lütfi Paşa'nın en tanınmış eseri olan *Asafname* onun düşüncelerini, idare hayatındaki tecrübeleri ile bunların sonuçlarını ortaya koyması açısından tarihi bir belge niteliğindedir.

Tevarih-i Al-i Osman isimli eseri, yazarın hayatının, eserlerinin ve kitabın yazılış nedenin açıklandığı mukaddime, Osmanlı Devleti'nin başlangıcından kendi döneminin başlangıcına kadar olan kısım ve bizzat kendi görüp işittiklerini ihtiva eden kısım olmak üzere üç bölümden oluşmuştur.

Köprülü, Lütfi Paşa'yı bu eserini hazırlarken yeterli kaynak kullanmamakla ve eski *Tevarih-i Al-i Osman* usulünü takip etmekle eleştirmiş, Kanuni devri ve özellikle Lütfi Paşa'nın vezirliği dönemlerini eserin en kıymetli parçası olarak nitelemiştir.³⁴²

Lütfi Paşa'nın çeşitli yönlerinin ayrıntılı bir şekilde tanıtıldığı bu makale, Köprülü'nün tarihçi kimliğini ve ilmi görüşlerini yansıtacak özellikler göstermesi bakımından önemlidir. Köprülü'nün tarih metodunda sadece hükümdarların, şöhretli askerlerin, vezirlerin bilim adamlarının ve düşünürlerin yapıp ettiklerinin hikayeci bir tarzda anlatılmasından ibaret olan tarih yazıcılığına karşı çıktığını daha önce belirtmiştik. Köprülü bu çalışmasında, Lütfü Paşa'nın devlet adamı ve asker olarak yaptıklarının yanı sıra toplumsal sorunlara da eğildiğini ortaya koymuştur. Bu kapsamda Lütfü Paşa'nın yaptığı icraatlardan, toplumda büyük sıkıntılara yol açan ulak hükmü, müsadere sistemi, şehzadelerin sünnet masrafları, devletin üst kademelerine kadar yaygınlaşan rüşvet ve bütçenin yeniden denk hale getirilmesi gibi konuları Köprülü makalesinde ele almıştır.

Köprülü diğer taraftan dönem Türk tarihçiliğini tenkit etmiş, tarihimizin böylesine önemli bir şahsiyeti hakkında daha önce yerli ve yabancı müverrihler tarafından yapılan çalışmaların tenkitli bir şekilde incelenmediğini belirterek yapılan çalışmalarda Lütfü Paşa'nın eserlerinin kopyasını neşretmekten ileri gidilemediği tespitini yapmıştır.

Köprülü, Lütfü Paşa'yı ve eserlerini “*milli tarihimizin*”³⁴³ bir parçası olarak görmüş, kitaplarında bizzat görüp yaşadıklarını ve devlet adamı kimliği ile gerçekleştirdiği düzenlemeleri kaleme aldığından dolayı birincil kaynak olarak değerlendirilmesi gereken önemli bir tarihçi olduğu tespitini yapmıştır. Köprülü tarih

³⁴² Köprülüzade, Lütfi Paşa, I, s. 144-150.

³⁴³ Köprülüzade, Lütfi Paşa, I, s. 145.

yazımında kullanılan tüm kaynaklarda olduğu gibi Lütfü Paşa'nın eserlerinde ortaya koyduğu bilgilerin de tenkit süzgecinden geçirildikten sonra kullanılması gerektiğini belirtmiştir.

Türkiyat Mecmuasının I. cildinin beşinci makalesini Wilhelm Friedrich Carl Giese'nin *Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi* isimli yazısı oluşturmuştur. Bu makale ilk olarak 1923'te Almanya, Leipzig'de *Zeitschrift für Semitistikund Verwandte Gebiete* isimli derginin 2. sayısında *Das Problem der Entstehungdes Osmanischen Reiches* adıyla yayımlanmıştır. Giese bu makale ile Osmanlı'nın kuruluş devri ile ilgili kaynakları ve çeşitli meseleleri aydınlatmayı amaçlamıştır.³⁴⁴ Köprülüzade Ahmet Celal tarafından Almancadan tercüme edilen makale, *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinin 151-171. sayfaları arasında yer almıştır.³⁴⁵

Giese, bu makalenin konusunu oluşturan çalışmasında, Herbert Adams Gibbons'un İngiltere Oxford Üniversitesi'nde 1916'da basılmış olan *The Foundation Of The Ottoman Empire, A History Of The Osmanlis Up To The Death Of Bayezid I (1300-1403)* isimli kitabının nazariyelerinin doğru olup olmadığının tespiti ile bu nazariyelerin dayandığı kaynakların tetkik ve tenkidini yapmıştır.

Giese öncelikle Gibbons'un iddialarını ortaya koymuş ve onu diğer müsteşrikler gibi meseleye Avrupalı bir nazarla baktığı, Osmanlı'nın teşekkülünün XIII. yüzyılın siyasi ve kültürel mücadele ortamında meydana geldiği bu sebeple de Şark tarihi esas alınarak incelenmesi gerektiği hususunda eleştirmiştir.³⁴⁶

Bütün Avrupalı tarihçiler Osmanlı'nın Ertuğrul'un 400 çadırlı aşiretinden oluştuğu konusunda hem fikirdir. Yine müsteşrikler, bu küçük Türkmen aşiretinin gerek sayı gerek nitelik bakımından yetersiz olduğunu ve bu sebeple de Selçuklu bakiyelerini bünyesine alarak güç kazandığını belirtmişlerdir. Bu sayede güçlenen Osmanlı'nın zayıflamış olan Anadolu'daki Bizans ve Balkan Hristiyan devletlerine gasp ve yok etmek amacıyla saldırdığı genel kabul haline gelmiştir.

Giese, Gibbons'un da bu görüşte olduğunu ancak bazı konularda onlardan ayrıldığını belirtmiştir. Gibbons'a göre, Osmanlı'nın ancak Balkanlarda kısmi bir mevki kazandıktan sonra Selçuklu bakiyelerini yavaş yavaş bünyesine aldığı görüşündedir. Gibbons, Osmanlıların en başından beri müesses devlet özelliği

³⁴⁴ Kahraman, Giese, s. 68.

³⁴⁵ Friedrich Giese, "Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 151.

³⁴⁶ Giese, Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, I, s. 151.

gösterdiklerini, yalnızca gasp, yağma ve haraç amacıyla hareket etmediklerini bu bölgedeki ahaliyi bünyelerine katmayı amaçladıklarını ifade etmiştir.

Gibbons'a göre; Osmanlı'yı oluşturan unsurlar halis Türk cemaati değildir. Osman'ın İslamiyet'i kabul etmesi üzerine yine İslam'ı kabul eden Rumlar'da kendisine katılmışlar ve bu karışım yeni bir toplum oluşturmuştur. Oluşan bu toplumun dili Türkçe olmasına rağmen devletin meydana getirilmesinde asıl itici gücü Rumlar oluşturmuştur. Gibbons, bu yeni toplumu bir millet olarak telakki etmiş ve buradan hareketle de Küçük Asya'daki gevşemiş medeniyeti yıkanların Asya'dan gelen bir ırk olmadığı tespitini yapmıştır. Osman Bey ve aşiretinin İslamiyet'e geçişi Osmanlı milletinin ortaya çıkmasını sağlamış, Osman Bey'in adamları misyoner bir ruhla başkalarını da ihtida ettirmek için gayret sarfetmişlerdir. Ancak Gibbons'a göre Avrupa'nın ele geçirilmesi hedefi için bu yeterli olmamış çözüm olarak, I. Murat'ın şeytani ve dahiyane ürünü olan Yeniçeri devşirmesi ortaya çıkmıştır.³⁴⁷

Giese, Gibbons'un nazariyesini bu şekilde özetledikten sonra ortaya koyduğu ve yanlış olduklarını düşündüğü fikirlerini tenkit etmiştir. İlk olarak, Gibbons Osman'ın ve mensubu olduğu Türk kabilesinin bu dönemde henüz İslamiyet'i kabul etmediği yönündeki görüşünü Osman'ın gördüğü bir rüyaya dayandırmıştır.³⁴⁸ Giese ise tarihi bir iddiayı bir rüya ile temellendirmenin cesaret gerektirdiğini belirterek bu duruma eleştiri getirmiştir.³⁴⁹

Gibbons bu iddiasında anonim *Tevarih-i Al-i Osman*, *Aşıkpaşa* ve *Neşri*'den faydalanmış ve bu kaynaklarda bu rüya iki farklı tarzda neşredilmiştir. Bu iki versiyondan en çok bilineni Osman'ın Şeyh Edebali'nin evinde uyurken gördüğü rüyada Edebali'nin göğsünden çıkan Ay'ın Osman'ın göğsüne girmesi ve devamında göbeğinden bir ağacın yükselerek gölgesinin bütün kainatı kaplamasıdır. Bu rüyayı yorumlayan Edebali Osman'ın bir gün padişah olacağını söylemiş ve kerimesini ona vermiştir.

İkinci versiyonunda, sofi bir Müslümanın evinde geceleyen Osman'ın yattığı odaya giren ev sahibinin rafın üstüne bıraktığı kitabın ne olduğunu soran Osman'a Kelamullah olduğu cevabını vermesi üzerine sabaha kadar bu kitabı okuyan Osman'a

³⁴⁷ Giese, Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, I, s. 152-153.

³⁴⁸ Giese, Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, I, s. 153.

³⁴⁹ Giese, Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, I, s. 154.

rüyasında görünen melek; “*Kelam-ı ezelimi bu derece takdis ve tebcil ettiğinden dolayı çocukların torunların neslen-ba’de nesil takdis edilsin*”³⁵⁰ demiştir.

Gibbons bu ikinci rüyada Osman’ın rafa bırakılan Kur’anı tanımamasını onun müşrik olduğuna delil olarak göstermiştir. Giese ise rüyanın son bölümünde Osman’ın Kur’anı okumasının onun Arapça bildiği anlamına geldiğini bu durumda Kur’anı tanımamasının mümkün olmadığı iddiasında bulunmuştur. Tüm bu tespitleri geçersiz kılacak şekilde Osman’ın okuma ve yazmasının olmadığını da belirtmiştir.³⁵¹

Ayrıca Giese, Anadolu’ya gelen Türk kabilelerinin İslam olduklarını, Acem ahali ile uzun süre birlikte yaşadıklarından dolayı İslam kültürüne sahip olduklarını söylemiş, İbn-i Batuta’nın da Orhan’ın zamanında bu bölgede İslamiyet’in kökleşmiş olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir.³⁵²

İkinci olarak Giese, Gibbons’un ihtida eden Rum ahalinin Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda asıl etkili güç olduğu hususundaki tespitine katılmamış, ihtida edenlerin sayısının dikkate alınamayacak kadar az olduğunu belirtmiştir.

Üçüncü olarak Giese, Gibbons’un Osman’ın kabilesinin 400 aileden meydana geldiği iddiasını da reddetmiştir. Giese, bugün de Anadolu’da bir köyün kaç sakini olduğu sorusuna genel olarak 400-500 aile cevabı verildiğini bunun da kesin rakamın bilinmediği durumlarda kullanıldığını ve “*pek o kadar çok değil*” anlamına geldiğini savunmuştur.³⁵³

Dördüncü olarak Osmanlı’nın teşkilinde dervişlerin rolü meselesidir. Giese bu konuyu aynı zamanda Yeniçeriliğin kuruluşu ve bölgenin Türkleşmesi hususları ile birlikte değerlendirmiştir. Gibbons’u çalışmasında bu hususa değinmediği için eleştiren Giese, ayrıca Osman’ın kabilesinin bu bölgedeki yegane Türk kabilesi olduğu görüşünü de reddetmiştir. Ona göre bu havali daha önce Türkleşmiştir. Bu konuda Köprülü’yü referans alan Giese XII ve XIII. yüzyıllarda Maveraünnehir’den gelen dervişlerin Anadolu’ya yerleştiklerini belirtmiş ve İbn-i Batuta seyahatnamesine atıfta bulunarak Anadolu’da Türkmenlerin yerleşik bulunduğu bütün yerlerde Ahi cemaatlerinin faaliyette bulunduğundan bahsetmiştir.

³⁵⁰ Giese, Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, I, s. 154.

³⁵¹ Giese, Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, I, s. 155.

³⁵² Giese, Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, I, s. 153-156.

³⁵³ Giese, Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, I, s. 156.

Köprülü Osmanlı'nın ilk zamanlardaki muharebelerinde Ahilerin varlığına işaret etmiş ancak onları İslam dışı kabul ettiğinden derinlemesine incelememiştir. Giese, Köprülü'yü Ahileri Sünni kabul etmemesi konusunda tenkit etmiş ve bu konuda en yetkin kaynak olarak Orhan zamanında Bursa'da kalan İbn-i Batuta'yı göstermiştir. Koyu bir Sünni olan İbn-i Batuta'nın seyahatnamesinde Ahileri övmesini onların Sünni olduklarının delili olarak göstermiştir.

Ahilerin Osmanlının teşkilindeki etkileri hususunda Giese'de; Osman'ın etrafında sefere çıkmak için çevik genç adamların toplandığını bu tabirinde “*Fityan*” manası ile Ahilere işaret ettiğini iddia etmiştir. Yine Giese, Osmanlıların Mevlevi dervişleri ahalî üzerindeki etkilerini artırmak için desteklediklerini ve Yeniçeri Ocağını Hacı Bektaş'a atfetmekle Selçukluları taklit ettiklerini belirtmiştir.³⁵⁴

Giese, Yeniçerilerin Orhan zamanında oluşturulduğunu kabul etmemiş bunun yayaların tesisi ile karıştırıldığını iddia etmiştir. O, Yeniçerilerin kuruluşu konusunda da Ahilerin önemli bir rol oynadıklarını savunmuştur. Ona göre Osman'ın yanında yer alan Ahiler Orhan zamanında yaya kıtaat ile çoğaltılmış ve I. Sultan Murad zamanında Yeniçerilik tesis edilmiştir. Bu yeni ordu teşkilatında Ahilerin üniformaları ve beyaz başlıkları da muhafaza edilmiştir.

Giese üç noktada Gibbons'a itiraz etmiştir. Yeniçerilik Orhan zamanında değil Murat zamanında tesis edilmiştir. Hacı Bektaş bu oluşumda etkili olmamıştır. Çocuk devşirme usulü Yeniçeriliğin ilk zamanlarında uygulanmamıştır.

Sonuç olarak Giese, Osman'ın yalnız başına 400 aileden oluşan kabilesi ile Osmanlı Devleti'ni kurduğu fikrinden uzaklaşmak gerektiğini söylemiştir. Osmanlılar ile bölgeye daha önce gelen Türk kabilelerinin birleşmesi ile ortaya çıkan malzeme Ahilerde olduğu gibi Osman'ın halefleri tarafından dahiyane bir siyasetle kullanılmıştır. Bu dönemde Anadolu'da mevcut elverişli siyasi ortamdan da faydalanılması sayesinde de Osmanlı Devleti'nin temelleri atılmıştır. Giese, bu yeni devletin omurgasının oluşmasında mühtedi Rumların etkisinin olduğunu reddetmiştir.³⁵⁵

Türkiyat Mecmuasının I. cildinde yayımlanan Wilhelm Friedrich Carl Giese'nin *Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi* adlı makalesinde konu edilen ve Gibbons'un 400 çadırılı bir aşiretin Osmanlı Devleti'ni kurduğu, bölgedeki ahaliyi

³⁵⁴ Giese, *Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi*, I, s. 157-161.

³⁵⁵ Giese, *Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi*, I, s. 161-171.

İslamlaştırması sonucu Anadolu'nun Türkleştiği iddiası Gazi Mustafa Kemal'in tarih çalışmalarında cevabını aradığı önemli sorulardan birini oluşturmuştur.³⁵⁶

Gazi Mustafa Kemal'in Türk Tarih Tezi ile ilgili çalışmalara 1928'den itibaren başladığı daha önce ifade edilmişti. Bu tarih çalışmalarının içinde aktif olarak bulunan Afet İnan, Gazi Mustafa Kemal'in 1929 tarihinde Osmanlı Devleti'nin kuruluşu meselesi ile ilgili olarak şöyle söylediğini ifade etmiştir: *“Türkler bir aşiret olarak Anadolu'da imparatorluk kuramaz. Bunun başka türlü bir izahı olmak lazımdır. Tarih ilmi bunu meydana çıkarmalıdır.”*³⁵⁷

Gazi Mustafa Kemal'in bu talimatı, 1932 yılında Birinci Türk Tarih Kongresinde ortaya çıkacak Türk Tarih Tezi'nin işaret fişeği olarak nitelenebilir. Nitekim Afet İnan bu kongrenin birinci gününde yaptığı konuşmada: *“Kafasını ve vicdanını, en son terakki şuleleri ile güneşlendirmeye karar vermiş olan, bugünün Türk çocukları, biliyor ve bildirecektir ki, onlar 400 çadırlı bir aşiretten değil, on binlerce yıllık, Ari, medeni, yüksek bir ırktan gelen, yüksek kabiliyetli bir millettir”*³⁵⁸ diyerek Türklerin Anadolu'ya sonradan gelmediklerini, burasının otokton bir halkı olduklarını söylemiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun nasıl kurulduğu hakkındaki bu çalışma mecmuada yer alan en önemli makalelerden birini teşkil etmekle birlikte, Anadolu Türk tarihine temel bakış açısını belirleyen yaklaşımları da yansıtmaktadır. Mehmet Fuat Köprülü'de bu konuya ilgisiz kalmamış, 1935 tarihinde Fransızca olarak *Les Origines de l'Empire Ottoman/Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*³⁵⁹ isimli kitabını yayımlanmıştır. Köprülü bu eserinde Herbert Adams Gibbons'un Oxford Üniversitesi'nde 1916 yılında basılmış olan *The Foundation Of The Ottoman Empire, A History Of The Osmanlis Up To The Death Of Bayezid I (1300-1403) /Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu I. Bayezid'in Ölümüne Kadar Osmanlı Tarihi (1300-1403)* isimli kitabını tenkit etmiştir.³⁶⁰ Köprülü bu eseri ile Osmanlıları, Selçukluların devamı olarak ele almış, XIII ve XIV. yüzyıl Anadolu'suna siyasi ve

³⁵⁶ Yavuz Ercan, *Atatürk ve Tarih*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 20.

³⁵⁷ Afet İnan, “Atatürk ve Tarih Tezi”, *Belleten*, C: III, Sayı 10, Nisan 1939, s. 244.

³⁵⁸ Türk Tarih Kurumu, *Birinci Türk Tarih Kongresi, Ankara: 2-11 Temmuz 1932, Konferanslar Müzakere Zabıtları*, 2. Baskı (Tıpkı Basım) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 41.

³⁵⁹ “...Fuat Köprülü'nün 1934'te Sorbonne Üniversitesi'nde Fransızca olarak verdiği 3 konferansı içine almaktadır. Fransız ilmi muhitinde büyük bir ilgi uyandıran bu eser dolayısıyla Sorbonne Üniversitesi tarafından Köprülü'ye *Honoris Causa* payesi verilmiştir.” bk. Mehmet Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 8. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 11.

³⁶⁰ Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 11.

içtimai açıdan bakarak Anadolu Türklerinin yaşayış şekillerini göçebeler, şehirli ve köylüler olarak incelemiştir. Osmanlı'nın kuruluş ve gelişmesine etki eden faktörleri inceleyerek, sınır boylarındaki Türklerin devleti kurduğunu ortaya koymuş ve ³⁶¹ Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu ile ilgili müsteşriklerin spekülasyonlara son vermiştir.

Mehmet Fuat Köprülü'nün müdürü olduğu *Türkiyat Mecmuası*nda Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili bu makalenin daha 1925 yılında yayımlanmış olması Köprülü'nün tarih alanındaki ileri görüşlülüğünü ve *Türkiyat Mecmuası*nın ilk sayısı ile Türk tarihçiliğindeki öncü yerini göstermesi açısından önemlidir.

Mehmet Fuat Köprülü, Ali Canip'in edebiyat tarihi alanında kaleme aldığı *Nedim'in Hayatı ve Muasırlarının Telakkileriyle Yaşadığı Devirde Edebi Mevkii* adlı çalışmasını *Türkiyat Mecmuası*nın ilk cildinin altıncı makalesi olarak yer vermiştir. Makale *Türkiyat Mecmuası*nın I. cildinin 173-184. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

Ali Canip, makalesinde hicri XII. asır edebiyatına ilgi duyduğunu ancak çok yakın bir zaman dilimi olarak nitelenebilecek bu dönem hakkında dahi hala yeterli araştırmanın yapılamadığını söylemiştir. Elde mevcut olan araştırmaların da herkesçe bilinen vakanüvis tarihleri, vakayinameler, bazı özel tarihler ile kütüphanelerin kıyısında köşesinde kalmış bazı eserlerden ibaret olduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda şair Nedim ile ilgili bilgilerin de hatalı olduğu tespitinde bulunmuştur.³⁶²

Ali Canip makalesinde Nedim'in babasını Anadolu'da dolaşan Muhammed Efendi diyerek kısaca anlatır. Ancak dedesinin ise Sultan İbrahim dönemi Kazaskerlerinden Mülakkab Mustafa bin Muslahaddin olduğunu beyan ettikten sonra, Mülakkab lakabının sebebi, nasıl öldüğü ve eşinin kimliği hakkındaki farklı kaynaklardaki iddiaları uzun uzun açıklar.

Nedim'in İstanbul'da doğduğunu esaslı bir tahsil gördüğünü, Arapça ve Farsçayı iyi bildiğini söyleyen Ali Canip, kasidelerinin ve gazellerinin bunun göstergesi olduğunu söylemiştir. Tahsilini tamamlayan Nedim Ebezade Abdullah Efendi'nin imtihanını vererek müderrisin-i kiram olmuştur.

Nedim, Damat İbrahim Paşa'ya intisap etmiş onun hicri 1130'da sadrazam olmasıyla kütüphanesinde hafız-ı kütüb olarak görev almış ve bu sayede rahat bir

³⁶¹ Palabıyık, Ord. Prof. Dr. M. Fuat Köprülü, s. 128-129.

³⁶² Ali Canip, "Nedim'in Hayatı ve Muasırlarının Telakkileriyle Yaşadığı Devirde Edebi Mevkii", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 173.

yaşam sürmüştür. Ayrıca Molla Kırımı Medresesi, Nişancı Paşa Atik medresesi, Sa'di Efendi medresesi ve Sekban Ali medreselerinde müderris olarak vazife yapmıştır.

Nedim 1143 senesi Cemazeyilahirisinde vefat etmiştir. Ali Canip, Tezkereci Remzi Efendi'ye dayanarak buna aynı yılın Cemazeyilevvelinin 15'inde başlayan ihtilal³⁶³ neticesinde yakalandığı “illet-i vehime (Kuruntu)” hastalığını sebep olarak göstermiştir.

Ali Canip, Nedimin edebi kişiliği ile alakalı olarak da hakettiği üne kavuşmadan öldüğünü iddia eder. Bunun yanında Küçük Çelebizade Asım Efendi gibi döneminin ünlü şairleri onu takdir ve taklit etmiş, *Tezkiretü's-Şuara* sahibi Salim Efendi'de Nedim'i “taze zeban (yeni dil)”³⁶⁴ unvanıyla övmüştür.³⁶⁵

Namık Kemal'in “*Türk Dili'nin en büyük şairi*” olarak nitelediği Nedim,³⁶⁶ Ali Canip'e göre, yaşadığı dönem, ortaya koyduğu şiirler ve sanat anlayışı yeterince tetkik edilmemiştir. O, Naima, Şeyhi, Uşakizade, Safai, Ramiz Efendi ve Salim Efendi gibi yazarların da Nedim hakkında eserlerinde tespit ettikleri bilgilerin eksik ve yanlış olduğunu iddia etmiştir. Buradan hareketle de Ali Canip, Nedimin şahsında Türk edebiyatı tarihinin modern tarih anlayışı ile yeniden çalışılması ve tetkik edilmesi gereken el değmemiş bir alan olarak Cumhuriyetin yeni tarihçilerine işaret etmiştir.

Osmanlı'nın ünlü divan edebiyatı şairi Nedim ile alakalı bir makalenin mecmuada yer alması gerek Köprülü'nün ve gerekse *Türkiyat Mecmuası*nın Türk kültürel mirasını ve Türk tarihine bütüncül yaklaşımını yansıtır. *Türkiyat Mecmuası* Türklerin lisan, edebiyat, tarih, coğrafya ve etnografyası ile ilgili araştırmalar yapmak amacıyla kurulmuştur. Bu araştırmalar herhangi bir dönemi paranteze almaksızın Orta Asya'dan günümüze değin tarih sahnesinde yer almış tüm Türk devletlerini kapsamakla beraber Köprülü'nün Muhafazakar Tarih Tezi'nin bir göstergesidir.

³⁶³ Muhsin Macit TDV İslam Ansiklopedisi Nedim maddesinde bu ihtilalin Patrona Halil isyanı olduğunu beyan etmiştir. bk. Muhsin Macit, “Nedim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXII, Ankara, 2006, s. 510.

³⁶⁴ “...Nedim'in kendi devrine göre Türk edebiyatına ne kadar cüretli bir 'yeni söyleyiş' getirdiği daha iyi anlaşılır. Salim Tezkiresinde 'Nedim-i Taze Zeban' diye anılan şair...,” bk. Cevdet Kudret, *Divan Şiirinde Üç Büyükler 3, Nedim*, 7. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 10.

³⁶⁵ Canip, Nedim'in Hayatı, I, s. 174-184.

³⁶⁶ Macit, Nedim, s. 512.

Dergideki yedinci makale Mehmet Fuat Köprülü'nün *Oğuz Etnolojisine Dair Tarih Notları* isimli çalışmasıdır. Köprülü'nün bu makalesi derginin 185-211 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

Köprülü çalışmalarında genel olarak Avrupalı müsteşriklere cevap niteliğinde eserler kaleme alırken diğer taraftan da henüz el atılmamış ya da az değinilmiş bakir alanlarda da eserler ortaya koymuştur. Köprülü bu çalışmasında da Oğuz etnolojisini örnek olarak seçtiği Kayılar, Salurlar, Bayatlar ve Çepniler üzerinden incelemiştir.

Köprülü, *Türkiye Tarihi* adlı çalışmasında bu konuya kısaca da olsa değindiğini belirtir. Ayrıca, Martin Theodor Houtsma, Armin Vambery ve Vasilij Vilademir Barthold gibi Avrupalı tarihçilerinde bu konuda çalıştıklarını ancak yine de başlangıç seviyesinin ilerisine geçilemediğini ortaya koyar.

Köprülü Türk etnolojisi alanında yapılacak çalışmalarda dikkat edilmesi gereken hususları şu şekilde açıklamıştır. Türk tarihi alanında yapılacak araştırmalarda tesadüf edilen birtakım toplulukların etnolojik bir birlik mi? yoksa etnolojik açıdan farklı ancak tarihi sebepler neticesi bir araya gelmiş siyasi toplumlar mı? olduklarının tespitinin gerekliliğini belirtmiştir.

Genel olarak uzun ömürlü ve kuvvetli siyasi teşekküller, değişik kavimlere mensup unsurları bünyesinde toplayarak bu kavimlerle karışmışlardır. Meydana gelen bu karışımdan etnolojik açıdan yeni kavmi birlikler ortaya çıkmıştır. Ancak Köprülü bu genel kuralın Türklerin eski hayatlarında her zaman böyle olmadığı tespitinde bulunmuştur. Ona göre Türk imparatorlukları hiçbir zaman uzun ömürlü olamamış, oluşan siyasi teşekküle katılan aşiretler yapılarını muhafaza etmişler ve imparatorluk dağıldığında da asli hallerine geri dönmüşlerdir.

Köprülüye göre, Türk aşiretleri arasından güçlü bir şahsiyet, etrafında siyasi bir teşekkül oluşturduğunda bu yeni toplum genellikle ya reisnin ya da onun bilinen bir atasının ismi ile anılırdı. Oluşan bu yeni heyet yani oymaklar artık bu genel adla isimlendirilirdi. Bu oymaklar bazen bulundukları siyasi teşekküllerden ayrılarak kendilerinden daha büyük gruplar olan illere bu illerde “*uruk*”lara dahil olurlardı. “*Uruk*”lara dahil olan aşiretler artık zaman aşımına uğrayarak kendi asıl menşelerini unuturlar ve onları yeni “*uruk*”a bağlayan bir jeneoloji meydana gelirdi.

Asya tarihinde, etnolojinin ve medeniyet şekillerinin değişmesinde büyük toplumsal hadiselerin etkili olduğunu söyleyen Köprülü bunları şu şekilde

sıralamıştır. Oğuzların batıya göçü, Selçuklu İmparatorluğunun kurulması, Haçlı seferleri, Cengiz ve Timur istilaları ile Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarının kurulması etnolojik açıdan etkili olmuştur.³⁶⁷

Köprülü ilk olarak Kayıları ele almıştır. Kayıların tarihte önemli olarak değerlendirilebilecek bir faaliyetlerinin henüz tespit edilemediğini söyleyen Köprülü, etnoloji tarihi alanında önemli addedilmelerinin yegane sebebi olarak ise Osmanlı İmparatorluğunun kurucusu olan ailenin bu boya ait olduğunun iddia edilmesini göstermiştir.

Osmanlıların aslını oluşturan Kayıların kökeni ile ilgili Avrupalı tarihçi Prof. Marquart, Alman Göttingen Akademisinde 1914'te yayımladığı *Şark Türkleri ve Lehçeleri* isimli eserinde Kay-Kayıların Kun-Kumanlarla tarihi münasebetlerini belirterek Kayıların Türkleşmiş Moğollar olduğunu iddia etmiştir. Marquart bu çalışmasında el-Biruni'nin astronomi ile ilgili bir eseri, Yahya el-Avfi'nin *Cami'u'l-Hikayat ve Lami'u'l-Hikayat* ve Şükrullah'ın *Behçetü't-Tevarih* adlı eserlerini referans olarak kullanmıştır. Marquart'ın bu eseri Avrupalı tarihçiler arasında hatalı bir şekilde genel bir kabul görmüş ve mütearife haline gelmiştir.³⁶⁸

Nitekim, Filolog Prof. Gyula Nemeth, Alman Şark Cemiyeti mecmuasında yayımladığı bir tenkitte Osmanlı ve Kuman lehçeleri arasındaki benzerlikten bahsederek Kayılarla Kunların aynı asıldan geldiklerini ve Prof. Marquart'ın bunu ispat ettiğini söylemiştir. Bir başka şarkiyatçı Carl Brockelmann'da Osmanlıların ataları olan Kayıların Marquart tarafından ileri sürülen Türkleşmiş Moğollar olduğu fikrinin Mahmut Kaşgari'nin *Divanu'l-Lügatu't-Türk* isimli eserinde teyit edildiğini ileri sürmüştür.

Köprülü ise makalesinde Kayıların Türkleşmiş Moğollar olduğu hakkındaki bu hatalı bilgiye karşı çıkararak tenkit etmiştir. Yine Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* eserinde Prof. Marquart'ın bir imla hatası sonucu *Divanu'l-Lügatu't-Türk*'te yer alan Kayılar ile Kayları birbirine karıştırdığı tespitinde bulunarak bu önemli hatayı düzeltmiştir. Köprülü, Kayıların daha Oğuzların Anadolu'ya ilk muhaceretleri esnasında geldiklerini, Selçukluların diğer büyük Türk boylarına

³⁶⁷ Mehmet Fuat Köprülü, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 185-186.

³⁶⁸ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 187-188.

yaptıkları gibi iskan politikaları gereğince Kayıları da parçalayarak ayrı ayrı sahalara yerleştirdiğini söylemiştir.³⁶⁹

Oğuz boylarından Salurları makalesinde ikinci madde olarak ele alan Köprülü bu boy hakkında etnolojik bilgilerin sınırlı olduğu tespitinde bulunmuştur. Kendisinin *İslam Ansiklopedisi*'nde yazdığı maddenin dışında Armin Vambery'nin *Türk Kavmi* ve Nikolay Aleksandroviç Aristov'un *Türk Kavimlerinin Etnik Heyetleri Hakkındaki Mülahazalar* adlı eserleri dışında başka kaynak bulunmadığını belirtmiştir.

Salurların kökeni ile ilgili olarak, Reşidüddin Fazlullah-ı Hamedani, *Camiu't-Tevarih* isimli eserinde Salur kabile isminin “salmak” kelimesinden geldiğini iddia etmiştir. Yine Reşidüddin'in *Camiu't-Tevarih*'i ile *Divan-ı Lügatu't-Türk*'te Oğuz Han'ın altı oğlundan Dağ Han'ın ilk oğluna ve onun silsilesine dayanan Oğuz boyunun adı olduğu belirtilmiştir. Salurlar İli ve Isık Göl civarından Seyhun nehri kıyılarına oradan Harezm ve Horasan bölgelerine kadar bir alanda daha sonra da Anadolu'nun doğusuna yerleşmişler burada parçalanarak dağılmışlardır.³⁷⁰

Köprülü, Selçuklu imparatorluğunun kuruluşundan sonra ortaya çıkan Salgurlar Hanedanı'nın bu boydan olduğunu, hicri VIII. asır önemli devlet adamlarından ve şair Kadı Burhaneddin'in de Anadolu Salurlarına mensup olduğunu belirtmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Salurların önemli bir rol oynadığını söyleyen Köprülü, bu boyun Karaman şubesinin Karamanoğulları beyliğini teşkil ettiği tespitinde de bulunmuştur.

Köprülü Salurların, Selçukluların Büyük boyları parçalara ayırarak çeşitli yerlere dağıtması politikası sebebiyle iki büyük parçaya ayrıldığını belirtmiştir. Bu parçalardan bir tanesi batıya göç ettirilmiş, Serhas ve Merv bölgesinde kalan Salurlar Oğuz ve Türkmen ortak ismi altında sonraki asırlarda Semerkant-Turfan-Suçiev yoluyla Sining'e kadar gelerek Kansu Salar Salurlarını meydana getirmişlerdir. Buraya yerleşen bu boy gerek diğer göçebe Türkmenlerle ve gerekse Şii İranilerle giriştikleri mücadeleler sonucunda giderek sayıları azalmış, son olarak da Feth Ali Kaçar'ın oğlu Abbas Mirza'nın 1831 tarihindeki Serhas hücumunda büyük bir zaiyata uğrayarak tarihi önemlerini kaybetmişlerdir.³⁷¹

³⁶⁹ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 188-189.

³⁷⁰ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 191-192.

³⁷¹ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 192-198.

Köprülü'nün incelediği diğer bir önemli Oğuz boyu Bayatlardır. Reşidüddin, Clement Huart ve Nikolay Aleksandroviç Aristov gibi yazarların eserlerinde birkaç satırlık değinmesi dışında Köprülü'ye göre Bayatlar hakkında herhangi bir araştırma yapılamamıştır.

Bayatların boy ismini etimolojik olarak inceleyen Köprülü Bayat'ın Anadolu Türkçesi'nde “eski” manasına geldiğini söylemiştir. Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lugat-i Çağatayi ve Türki-i Osmani* isimli eserinde ise “geceden kalmış taam” manasına kullanılmıştır. Yusuf Hashacib'in *Kutadgubilig*'in de “eski, kadim” anlamına gelirken buradan hareketle Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ı Lügatu't-Türk* 'ünde İslamiyet'in Tengri'yi kadim kabul etmesinden dolayı mecazi olarak Allah anlamında kullanılmıştır. Ebülغازi Bahadır Han *Şecere-i Türki* adlı eserinde “devletli” manasına geldiğini belirtirken, Mahmut Han münşeatında “Bayad: Ulu adlı” şeklinde farklı bir değerlendirme yapmıştır.

Divan-ı Lügatu't-Türk ve *Camiü't-Tevarih* gibi ilk kaynaklardan itibaren Bayat, Oğuz boylarından birinin adı olduğu ve bu boyun Günhan'ın oğlu Bayat'a dayandığı geleneksel olarak kabul edilir.

Köprülü, Bayatlarında diğer Oğuz boyları gibi Hazar denizinin güneyinden hareket ederek Anadolu'ya geldiklerini belirtir. Selçukluların iskan siyaseti gereği Anadolu'nun değişik bölgelerine dağılmışlar ve kendi isimleriyle köyler tesis etmişlerdir. Köprülü'ye göre Bayatlar Anadolu'nun dışında el-Cezire ve Suriye bölgelerine de gelmişler, Musul ile Bağdat arasındaki sahada Bayat ili denilen bölgede yirmi otuz köy halinde yaşamışlardır.³⁷² Büyük Oğuz göçü esnasında batıya hareket etmeyip doğuda kalan ve sayıca az olan Bayatlar, Türk tarihinde her zaman tesadüf edildiği gibi kendilerinden daha büyük bir boya iltihaka mecbur olmuşlar ve bu kapsamda Kanklılara katılmışlardır.

Suriye bölgesine yerleşen Bayatlar hicri IX. asır başlangıcında siyasi sebeplerle doğuya dönmüşler ve Akkoyunlulara katılmışlardır. Yine aynı dönemde doğuya geri dönen bazı Türkmen aşiretleri de Safevi devletini oluşturacak anasırı teşkil etmişler, X ve XI. asırlarda Ak ve Kara olarak ikiye ayrılarak Safevi ordularında Osmanlılara karşı savaşmışlardır.³⁷³

³⁷² Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 198-200.

³⁷³ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 201-204.

Bir kültür tarihçisi olan Köprülü, Türk halk şiirinin milli sembolü olarak nitelediği Dede Korkut ile Türk edebiyatının doruk noktası olarak gördüğü Fuzuli'nin Bayatlara mensup oldukları tespitinde bulunarak,³⁷⁴ Orta Asya Türklüğü ile Anadolu Türklüğünü aynı Oğuz boyu ve kültür üzerinden birbirine bağlamıştır.

Makalede ele alınan dördüncü boy Çepnilerdir. Köprülü değişik kaynaklarda Çepnilerin Oğuzların Üçok kısmına mensup olduklarının ve Gün Han'ın dördüncü oğlu Çepni'den türediklerinin kaydedildiğini söylemiştir. Ebu'l-Gazi'nin Çepni kelimesine “*kahraman*” manasını verdiğini söyleyen Köprülü buradan hareketle de “*çapmak*” aslından geldiğini kabul etmiştir.

Martinus Theodorus Houtsma *Selçuki Metinleri* isimli eserinde, Çepnilerin Selçukluların Anadolu'yu ilk istilas zamanında batıya göç ettiklerini belirtir. Bu boyun önemli bir kısmı Batı Anadolu'ya gelmiş, “*Paflagonya*”³⁷⁵ civarı ile Trabzon İmparatorluğu hudutlarına yerleştirilmişler, Selçukluların Sinop'u fethetmeleri üzerine de onlardan “*uç*”³⁷⁶ teşkil edilmiştir.

Köprülü, Hacı Bektaş-ı Veli'nin *Velayetname* isimli eserinde Çepnilerden bahsettiğini söyler. Yine Köprülü *Anadolu'da İslamiyet* isimli eserinde Baba İshak taraftarlarının neşrettiği “*Babai: Batını*” akidesinin hicri VII. yüzyılda Çepniler tarafından kabul edildiğini yazmıştır. Sarı Saltuk'un mahiyetinde olarak hicri 622'de Dobruca'ya geçen Çepniler daha sonra Karasioğlu İsa Bey zamanında Anadolu'ya dönen Kızılbaş Türkmenler arasında yer almışlardır.³⁷⁷

Hicri VIII. asırda Trabzon İmparatorluğuyla muharebe halinde olduğu Bizans vakayinamelerinde tesadüf edilen Çepniler, Hacı Bektaş-ı Veli ile olan bağlarının da etkisi ile bu dönemde tamamen Kızılbaş olmuşlardır.

Franz Taeschner, *Alman Şark Cemiyeti Mecmuasının* 1924 tarihli II. cildinde Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethettiğinde civar beldelerden iskan için getirdiği halkın dışında, şehrin Çepniler ve Lazlardan oluştuğunu yazmıştır. Bunun dışında şehrin güneybatısı ve güneyinde de Çepniler bulunduğunu bunların Türk kavmi

³⁷⁴ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 205.

³⁷⁵ “*Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve civarını kapsayan, Ankara ilinin kuzeyinde, Sakarya ile Kızılırmak arasında kalan Batı Karadeniz bölgesi,*” bk. Nezih Fıratlı, “*Paphlagonia*”, *Belleten*, C: XVI, Sayı 64, Ekim 1952, s. 607.

³⁷⁶ “*Türk devletlerinde hudutlara, hudut boylarındaki vilayetlerle sancaklara verilen addır. Bunların başlarındaki yarı müstakil vaziyette bulunanlara uç beyi denirdi.*” bk. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri, III, s. 541.

³⁷⁷ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 206-207.

olduğu ve Türkçe konuştuklarını belirtmiştir. Köprülü bugün hala Giresun, Tirebolu, Görele ve Vakfıkebir civarında yaşayan Çepnilerin bunlar olduğunu, hocaların ve Sünni derebeylerinin etkisi ile Kızılbaşlığı terk ettiklerini iddia etmiştir.³⁷⁸

Köprülü bu makalesinin son kısmında bir lahika ile, “Uç” isminde bir Türkmen aşireti olduğu ile ilgili Avrupa ilim çevrelerinde hatalı olarak genel bir kabul haline gelmiş olan iddiayı değerlendirmiştir.

Bu yanlış değerlendirme Köprülü’ye göre, Etienne Marc Quatremere’nin *Camii’t-Tevarih* isimli eserin *İran Moğolları* kısmını tercümesi esnasında Türkmenlerin bir ırkı, bir nev’i olan Uç Türkmenlerinden bahsetmesiyle ortaya çıkmıştır. Quatremere, bazı Arap kaynaklarında söz edilen “*Türkmenü’l-Uç*” ve “*Türkmenü’l-Uciyye*” olarak anılan Türkmenlerin bunlar olduğunu, Mısırlı tarihçi Muhammed el-Makrizi’nin *Sülük ve İnşa* isimli eserlerinde bahsedilen “*el-Ahkiye Odjkiş*”³⁷⁹ ibaresinin de aynı anlama geldiğini belirtmiştir.

Bu hatalı değerlendirmenin ardından Fransız şarkiyatçı Barbier de Meynard *Ehl-i Salip Müverrihleri Külliyyatı* ve Clement Huart *Eflaki Menakıbı* isimli eserlerinde bu iddiayı yine hatalı olarak tekrarlamışlardır.³⁸⁰

Köprülü bu iddiayı reddederek “uç” kelimesinin Türkçe’de “*hudut, sınır*” anlamına geldiğini belirtir. Selçuklular özellikle Hristiyan devletlerle olan hudutlarını diğer adıyla “uç”ları korumak amacıyla bir takım Türk aşiretlerini buralara yerleştirmiştir.

Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli eserinde uç beyleri ile ilgili az da olsa malumat verdiğini beyan etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun da başlangıçta küçük bir uç beyliği olduğunu ilave eden Köprülü, Anadolu’da “uç” namında bir Türkmen aşireti mevcudiyetini reddetmiştir.³⁸¹

Bu makalesi ile de Köprülü bütüncül tarih yaklaşımı kapsamında Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk varlığının bir devamlılık arz ettiğini göstermiştir. Oğuz boylarının göçlerle Anadolu’ya geldiklerini, Selçuklu imparatorluğunun iskan politikaları ile Anadolu’nun değişik bölgelerine yerleştirildiklerini ve bu Türkmen gruplarının Osmanlı’nın çekirdeğini teşkil ettiğini ortaya koymuştur. Köprülü

³⁷⁸ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 207-208.

³⁷⁹ Köprülü bu kelimenin açıkça “Üç Ok” anlamını taşıdığını makalesine dip not olarak eklemiştir. bk. Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 209.

³⁸⁰ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 208-209.

³⁸¹ Köprülü, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, I, s. 210-211.

araştırmacılara Azerbaycan bölgesinden Anadolu'ya kadar birçok köyde Türk boy isimlerine rastlandığını bu durumun ise Oğuz etnolojisi ve Türklerin göç yolları ile ilgili yapılacak araştırmalar için kaynak niteliği taşıdığını göstermiştir.

Köprülü özellikle Kayıların Türkleşmiş Moğollar olduğu iddiasını çürüterek, Selçuklulardan Osmanlılara kadar Anadolu'daki Türk varlığını inkar etmeyi amaçlayan Avrupalı oryantalistlere tarih bilimi çerçevesinde gereken cevabı vermiştir. Yine bu makale ve diğer çalışmaları ile 1932'de ortaya çıkacak Türk Tarih Tezi'nin daha dar kapsamlı bir öncülünü ortaya koymuştur.

Türkiyat Mecmuasının bu ilk cildindeki sekizinci makale Başkurdistanlı Abdülkadir (İnan)'ın *Kitab-ı Dede Korkut Hakkında* isimli yazısıdır. Derginin genel yayın politikası gereği bu makalede de Türk Kültür tarihinin yine çok az bilinen önemli bir şahsiyeti ele alınmıştır.

İnan, Dede Korkut ile ilgili en eski çalışmanın Alman tarihçi Heinrich Friedrich Diez tarafından *Dede Korkut Ala Lisan Taife-i Oğuz Han* isimli kitaptan faydalanılarak üretildiğini belirtmiştir. Diez, Almanya Dresden kütüphanesinde yegane nüshası bulunan bu kitaptan aldığı *Tepegöz* hikayesini *Denkwürdigkeit von Asien* isimli eserinde 1815'te yayımlamıştır. İnan, bu çalışmadan sonra yaklaşık 80 yıl boyunca başka bir eser ortaya konmadığını söylemiştir. Rus tarihçi Vasilij Viladimiroviç Barthold tarafından 1894'te *Oğuzname*'de yer alan hikayelerden bazıları *Rus Arkeoloji Cemiyeti Şark Mecmuasında* yayımlanmış, Türk tarihçilerden ise Kilisli Muallim Rifat Bey tarafından bu eser³⁸² 1332 tarihinde neşredilmiştir.

Abdülkadir İnan makalesini kaleme almasındaki amacını; Kilisli Muallim Rifat Bey'in kitabını yazmasının üzerinden on yıl geçmesine rağmen ciddi bir araştırmacının yapılmadığından dolayı bu eksikliği gidermek ve araştırmacılara yol göstererek faydalı olmak olarak açıklar. İnan bunun dışında, "*Dede Korkud/Korkut Ata*"nın Türkistan'da Kırgız-Kazak ve Başkurtlar için ifade ettiği anlamı; Diez, Barthold ve Muallim Rifat'ın bu konu ile ilgili çalışmaları hakkındaki düşüncelerini ortaya koymaya çalışmıştır.³⁸³

Abdülkadir İnan' a göre Dede Korkut yalnız Oğuz Türklerinin değil tüm Türk dünyasının efsanevi devirlerinin kahramanı hatta peygamberidir. Dede Korkut ile

³⁸² Bu eser için, bk. Asar-ı İslamiyye ve Milliye Tedkik Heyeti Encümeni azasından, Kilisli Muallim Rifat, *Kitab-ı Dede Korkud, Ala Lisan Taife-i Oğuz Han*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332.

³⁸³ Abdülkadir İnan, "Kitab-ı Dede Korkut Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 213.

ilgili en önemli eserin ise Reşidüddin et-Tabib'e ait *Tarih-i Oğuz ve Türkan ve Hikayat-ı Cihangir-i ü* olduğunu iddia eden İnan, bu eserde Dede Korkut'un vazifelerinin de yazıldığını söylemiştir. Buna göre o, çocuklara ad koyar, hakanlara nasihat verir, hakan seçiminde hazır bulunur, hakan ve ülke bir sıkıntıya düştüğünde ona danışılır ve cemiyetlerde yüksek sesle söz söylerdi. Korkut isminin Türkler arasında çok muhterem ve menkıbevi olduğundan birçok tarihi şahsiyetin bu adı taşıdığını söyleyen Abdülkadir İnan, bununda tarih bilimi açısından yanlış anlaşılmalara neden olduğunu belirtmiştir.

Dede Korkut Türkler arasında, “...*Korkut Ata, Er Korkut, Baksiler piri Korkut, Veliullah olan Korkut, Türkmencedd-i Alası Korkut, Başkurt oymakları babası evliya Korkut...*” olarak anılmış adeta milli peygamberleri ve İbrahimleri olmuştur.

Abdülkadir İnan, Türk tarihi ve kültürü açısından bakıldığında Dede Korkut'un çok büyük bir öneme sahip olduğu tespitinde bulunur. Buda, Mani, Hristiyan ve hatta İslam tesirlerine karşı direnmiş, İslam bile ancak Dede Korkut'u kopuzu ile bir Müslüman evliyası olarak kabul etmek zorunda kalmıştır. İnal, Dede Korkut'un Türk ananelerini, Türk ruhunu Kırgız-Kazak, Azerbaycan ve Anadolu Türklerinde hala korumaya devam ettiğini bu sebeple de onu öğrenmenin “*milli hars*” için gerekli olduğunu belirtmiştir.³⁸⁴

Derginin I. cildinde yer alan diğer bir yazı da Vasilij Viladimiroviç Barthold'a ait kültür tarihi alanında kaleme alınmış olan *Kutadgu Bilig'in*³⁸⁵ *Zikrettiği Buğra Han Kimdir?* isimli makaledir. Bu makale *Türkiyat Mecmuası*nın I. cildinin dokuzuncu makalesi olarak 221 ila 226. sayfaları arasında yer almıştır.

Barthold çalışmasında, Yusuf Has Hacib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig'i* “*Müslüman Türkler'in en eski edebi eseri*”³⁸⁶ olarak tanımlarken, eserin adına yazıldığı Kaşgar hükümdarının kimliğinin tartışmalı olduğunu söylemiştir.

Kutadgu Bilig'in ithaf edildiği Kaşgar hükümdarının, Şark Meliki Tabgaç Han-ı Melik Buğra Han, Tabgaç Karabuğra Hanlar Hanı, Tabgaç Uluğ Buğra Han

³⁸⁴ İnan, Kitab-ı Dede Korkut Hakkında, I, s. 213-219.

³⁸⁵ Kutadgu Bilig; “*Mesut olma bilgisi, insana her iki dünyada saadete ermek için takip edilecek yolu göstermek amacıyla kaleme alınmış eser.*” bk. DİA, “Kutadgu Bilig”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVI, Ankara, 2002, s. 478

³⁸⁶ Vasilij Viladimiroviç Barthold, “Kutadgu Biligin Zikrettiği Buğra Han Kimdir?”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 221.

veya yalnızca Ordukend Hanı Bey olarak anıldığını söyleyen Barthold, bu hükümdarın İlig Hanlar sülalesine mensup olduğunu belirtir.³⁸⁷

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından 1069-1070 yıllarında Balasagun'da yazılmaya başlamış ve Kaşgar'da tamamlanmıştır.³⁸⁸ Barthold, bu eserin yazıldığı dönem ve adına yazıldığı Buğra Han'ın mensup olduğu İlig Hanlar³⁸⁹ sülalesi ile ilgili en önemli kaynak olarak İbnü'l-Esir'in kitabını göstermiştir.

Barthold kendisinin de bu kaynağa istinaden *İslam Ansiklopedisi*'ndeki Buğra Han maddesini yazdığını söylemiş³⁹⁰ bu maddede Yusuf Has Hacib tarafından zikredilen Buğra Han'ın, Buğra Han Harun İbn-i Yusuf olduğunu iddia etmiştir. Ancak, *Kutadgu Bilig*'in Fergana'da bulunan diğer nüshasında eserin ithaf edildiği hükümdarın Ebu Ali Hasan bin Süleyman olarak tespit edilmesi üzerine Barthold bu iddiasından vazgeçmiştir. Barthold, *Kutadgu Bilig*'in ikinci nüshasında adı geçen Ebu Ali Hasan bin Süleyman adını doğrulayan diğer bir belge olarak Yarkend'de 1911'de bulunan ve hicri 474 ila 494 (miladi 1082 ila 1101) yıllarına tarihlenen bir mahkeme evrakını göstermiştir.

Bu belge Arapça, Arap harfli Türkçe ve Uygur harfleriyle Türkçe olarak yazılmıştır. Belgede dönemin Kaşgar hükümdarı olarak Ebu Ali bin Süleyman Arslan Kara Hakan zikredilmiştir. Barthold, sonuç olarak İbnü'l-Esir'in Buğra Han'ın kimliği ile ilgili iddiasının çürütüldüğünü söylemiştir.³⁹¹

Bu makale tarih yazıcılığı bakımından kaynakların doğru bir şekilde tahlilini göstermesi açısından önemlidir. Barthold çalışmasında elde ettiği kaynakları bilimsel açıdan doğru bir şekilde değerlendirerek bu konudaki daha önceki hatalı çıkarımından vaz geçmiş ve ortaya yeni bir sonuç koymuştur. Nitekim Köprülü'de, tarih alanında kaynak kullanımına çok büyük önem vermiştir. Tarihi kaynakların geçmişte yaşanmış olayların günümüze akseden izleri olduğunu, bu kaynakların

³⁸⁷ Barthold, *Kutadgu Bilig*'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir? I, s. 221.

³⁸⁸ DİA, *Kutadgu Bilig*, s. 478.

³⁸⁹ “*Türkçe İl*” Devlet” kökünden +lig ekiyle türetilen İllig/İlig kelimesi sözlük karşılığı ‘Devletli’ olup ‘Hükümdar’ anlamında kullanılmıştır. Bu unvanın Türk tarihinde öne çıkışı Müslüman Karahanlılar dönemine rastlar. Unvan Uygurlardan... ayrılan Yağma-Karluk Türklerinin kurduğu Karahanlılara geçmiş, ...hükümdarlık unvanı ile birlikte ‘İlig-Han’ kullanılmıştır.” bk. Ahmet Taşağıl, “İlig, Eski Türklerde Bir Unvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXII, Ankara, 2000, s. 108.

³⁹⁰ Barthold, *Kutadgu Bilig*in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?, I, s. 221.

³⁹¹ Barthold, *Kutadgu Bilig*in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?, I, s. 222-226.

doğru değerlendirilmesi ile tarihçinin araştırdığı olayın aslına ulaşabileceğini söylemiştir.³⁹²

Türkiyat Mecmuasının I. cildinin onuncu makalesi, İstanbul Darülfünunu Türk lisanı müderrisi olarak görev yapan Necip Asım'ın *Uygur Yazısıyla Hibetü'l-Hakayık'ın Diğer Bir Nüshası* isimli çalışması olup, derginin 227 ila 233. Sayfaları arasında yayımlanmıştır.³⁹³

Necip Asım, Kilisli Rifat Bey'in Ayasofya kütüphanesinde 4012 numarada kayıtlı Uygurca bir risale bularak kendine haber verdiğini belirtmiş, yaptığı incelemede bu eserin *Hibetü'l-Hakayık*'ın bir nüshası olduğunu tespit etmiştir. Bu eserin yine bu kütüphanede 4757 numaraya kayıtlı diğer nüshası 1334'te Necip Asım tarafından tercüme edilerek yayımlanmıştır.³⁹⁴

Makalede bu iki nüsha *Hibetü'l-Hakayık* Necip Asım tarafından gerek şekil gerekse kullanılan dil açısından karşılaştırılmıştır. Asım, kendi neşrettiği nüshada Uygurca satırların altında okunuşlarının yer aldığını ancak diğer nüshada ayet ve hadislerin Arapça, manzum kısımların ise Uygurca yazıldığını belirtmiştir. Bunun dışında ikinci nüshanın kötü bir cilt işçiliğinin bulunduğunu söyleyen Necip Asım eserin, 124 sayfadan ve her sayfanın üç beyit ve altı satırdan oluştuğu tespitini yapmıştır.

İkinci nüsha *Hibetü'l-Hakayık*'ın eksik ve önemsiz olduğunu söyleyen Necip Asım, ayrıca bu eserin kopya edilirken birçok Türkçe kelimenin Arapça karşılıklarıyla değiştirildiği tespitinde de bulunmuştur.³⁹⁵

Edip Ahmet Yükneki'nin *Atebetü'l-Hakayık* olarak da adlandırılan eserinin günümüze ulaşan hiçbir nüshasında yazarı tarafından verilmiş bir ismine tesadüf edilmemiş³⁹⁶ olup bu nedenle tarihçiler tarafından farklı şekillerde adlandırılmıştır.³⁹⁷

³⁹² Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 18.

³⁹³ Necip Asım, "Uygur Yazısıyla Hibetü'l-Hakayık'ın Diğer Bir Nüshası", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 227-233.

³⁹⁴ Necip Asım tarafından 1334'te 2 Cilt halinde yayımlanan *Hibetü'l-Hakayık* isimli eser için bk. Ahmet bin Mahmut Yükneki, *Hibetü'l-Hakayık*, çev. Necip Asım, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.

³⁹⁵ Asım, Uygur Yazısıyla Hibetü'l-Hakayık'ın Diğer Bir Nüshası, I, s. 227-231.

³⁹⁶ Edip Ahmet Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, yay.haz. Serkan Çakmak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, s. 17.

³⁹⁷ Edip Ahmet Yükneki'nin bu eseri, Ayasofya ve Topkapı nüshalarında Arslan Hoca Tarhan tarafından *Hibetü'l-Hakayık*, Necip Asım ve Fuat Köprülü tarafından ise farklı bir surette *Aybetü'l-Hakayık* olarak isimlendirilmiştir. bk. Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, s. 17.

Buradan hareketle Necip Asım, eserin 2. nüshasında kitabın adının *Aybetü'l-Hakayık* olarak kaydedildiği tespitinde bulunulmuştur. *Hibetü'l-Hakayık*'ı “garip bir ad” olarak değerlendiren Necip Asım, “*Hakikatler Heybesi*” anlamına gelen *Aybetü'l-Hakayık* isminin ise daha doğru olduğunu belirtmiş, “aybe” kelimesinin de Türkçedeki “heybe/ hegbe” kelimesinin aslı olduğunu yazmıştır.³⁹⁸

Bu tespitlerin dışında Necip Asım, Uygurcanın daha Sultan II. Murat zamanında şehzadelere ders olarak öğretildiğini ve Sultan II. Murat ile Asya'daki Türk hükümetleri arasında Uygurca mektuplar yazıldığını belirtmiştir.³⁹⁹

Hüseyin Nihal Atsız'a göre *Aybetü'l-Hakayık*'ın önemi Karahanlılar dönemi Hakanlı lehçesi ile yazılmasından kaynaklanmaktadır. Edip Ahmet Yükneki'nin bu eseri Hakanlı lehçesinin günümüze ulaşan nadir örneklerinden biri olmuştur. Atsız, Edip Ahmet'in evliya olarak görüldüğünü ve kitabındaki nasihatlerin bütün Türkler arasında yayılmış etkili bir kişilik olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁰

Bu makale, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Anadolu Türklüğü ile Asya'daki Türk devletleri arasında bir kopukluğun olmadığı, bir irtibatın var olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Köprülü'nün dolayısıyla *Türkiyat Mecmuası*'nın Anadolu Türk varlığının aslında Orta Asya Türklüğünün bir devamı olduğu anlayışlarının bir göstergesidir.

Türkiyat Mecmuası'nın I. cildinin son makalesi Ludwig (Louis) Ligeti⁴⁰¹ tarafından kaleme alınan *Kırgız Kavim İsmi'nin Menşei* isimli çalışmadır. Bu makale Ragıp Hulusi Bey tarafından tercüme edilmiş olup, derginin 235 ila 249. sayfaları arasında yayımlanmıştır.⁴⁰²

Ligeti, Türk tarihinin en eski devirlerinin araştırılmasında kabile isimlerinin açıklanmasının önemli bir vasıta olduğunu söylemiştir. Bugün dahi Hun, Avar, Bulgar ve Peçenek gibi isimlerin ne anlama geldiğinin tam olarak bilinmediğini, bu

³⁹⁸ Asım, Uygur Yazısıyla Hibetü'l-Hakayık'ın Diğer Bir Nüshası, I, s. 229.

³⁹⁹ Asım, Uygur Yazısıyla Hibetü'l-Hakayık'ın Diğer Bir Nüshası, I, s. 227.

⁴⁰⁰ Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysan Basım ve Yayın, İstanbul, 1992, s. 159.

⁴⁰¹ Ragıp Hulusi Bey tarafından Ludwig Ligeti ismi hatalı olarak okunmuştur. Agnes Paulik tarafından Macar İlimler Akademisi Şarkiyat Tebliğleri adlı dergide *Türkiyat Mecmuası*'nın I. cildinde *Kırgız Kavim İsmi'nin Menşei* isimli makaleyi Louis Ligeti'nin yazdığını belirtilmiştir. bk. Agnes Paulik, “Bibliography Of Louis Ligeti”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C: LV, 2002, s. 5.

⁴⁰² Ludwig Ligeti, “Kırgız Kavim İsmi'nin Menşei”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Ragıp Hulusi, C: I, 1925, s. 235-249.

isimlerin Türklerin siyasi teşkilatlarının ortaya çıkarılmasında önemli olduğunu vurgulamıştır.

Ligeti buradan hareketle Kırgız kabile isminin kaynağını ve anlamını makalesinde incelerken; kendi iddialarını ortaya koymaya başlamadan evvel bu konuda daha önce yapılan ancak yeterli görmediği tespitleri de açıklamıştır.

Buna göre daha önce yapılan araştırmalarda; bir halk efsanesinde Kırgız isminin “*kırk kız*” kelimesinden ortaya çıktığı belirtilirken diğer bir efsanede “*kırgez*” manasını taşıdığı söylenmiştir. Macar Türkolog Arminus Vambery’e göre ise Kırgız ismi “*kır*” ile “*giz-gez*” kelimelerinin birleşmesinden oluşmuş ve “*kırgezen*” anlamını taşımaktadır. Alman asıllı Rus Türkolog Vasily Vasiloviç Radlov bu ismi “*kırk*” ve “*yüz*” kelimelerinden türetmiş ancak kökenin bulunmasının imkanının olmadığını çünkü daha VIII. yüzyılda Kırgız isminin kullanıldığını söylemiştir. Diğer bir Türkolog olan Bernat Munkacsi, Kırgız isminin “*kır Oğuz*” yani “*kır Oğuzları*” kelimelerinden türediğini iddia etmiştir. G. Şupka, Kırgız ismini “*kırk Guz*”dan türetirken Şilegul, “*kırmızı*” ve “*yüz*”, Deverya ise Çince “*kien-kun*” kelimelerinden türediğini iddia etmiştir.⁴⁰³

Ligeti, Kırgız kavim isminin kökeninin ortaya çıkarılabilmesi için Çin, Yunan, Göktürk, Arap, Çağatay, Acem ve Moğol kaynaklarında yeterli vesikanın bulunduğunu belirterek, bu kaynaklardan en güvenilir olanlarını da Göktürkçe ve Uyгурca kitabeler olarak göstermiştir. Buna dayanarak itimada layık kaynakların miladi VIII. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığını söyleyen Ligeti, Çin kaynaklarının daha eski tarihlere dayanmasına rağmen Çince olmayan yer isimlerinin telaffuzundaki güçlükler nedeniyle eldeki bilgilerin tahrif edildiği tespitinde bulunmuştur.

Kırgızların özellikle Moğol kabileleriyle olan münasebetlerinden hareketle Ligeti makalesinde Moğol kaynaklarına ağırlık vermiştir. Moğol ve Kırgızların bu münasebetleri sonucu birçok ortak kelime ve kabile ismi ortaya çıktığını hem Türk hem de Moğollarda en önemli kabile ismi kaynağı olarak sayı temelli isimlendirmeyi gösteren Ligeti, Kırgız isminin de buradan geldiğini belirtmiştir.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Ligeti, Kırgız Kavim İsminin Menşei, I, s. 235-237.

⁴⁰⁴ Ligeti, Kırgız Kavim İsminin Menşei, I, s. 237-249.

3.3.1.2. Notlar ve Vesikalar

Notlar ve Vesikalar, *Türkiyat Mecmuası* I. cildinin 251 ila 265. sayfaları arasında yer alıp derginin ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde Köprülüzade Mehmet Fuat'ın iki, Abdülkadir İnan'ın ise bir yazısı bulunmaktadır.

Köprülüzade Mehmet Fuat'ın bu bölümdeki ilk yazısı 251 ila 254. sayfalar arasında yer alan *Harzemşahlar Tarihine Ait* isimli küçük hacimli bir çalışmasıdır. Köprülü, Sultan Muhammed Harzemşah ve çocukları hakkında araştırma yapacak tarihçiler için yeterli kaynak ve bilgi bulunduğunu aktarmıştır. Ancak Sultanın Gıyaseddin, Celaledin ve Rükneddin isimli çocuklarının lakapları hakkında yeterli bilgi bulunmadığını söyleyerek, Mirza Muhammed Kazvini gibi erdemli bir araştırmacının dahi bu durumun çözülmesi mümkün olmayan bir problem olduğunu belirttiğini yazmıştır.

Köprülü Türk tarihinin bir türlü halledilememiş bu önemli noktasını aydınlatmak amacıyla Sultan Rükneddin'in unvanının anlamını çözmeye çalışmıştır. Değişik kaynaklarda Rükneddin'in lakabının “*Ursanhl*”, “*Urşancı*”, “*Gurşaycı*”, “*Gurşansı*” gibi bir takım farklı şekillerde yazıldığını belirten Köprülü, bunların hiçbir anlam ifade etmediğini belirtir. Köprülü, bu konudaki en önemli kaynak olarak Muhammed bin Ahmed Nesevi'nin *Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti* isimli eserini göstermiş; bu eserde Sultan Rükneddin'in “*Gur*”⁴⁰⁵ memleketinin zapt edildiği gün doğduğu için bu ismin verildiğini söylemiştir. Buradan hareketle lakabın “*Gursançtı*” olduğunun hemen anlaşıldığını söyleyerek ismin “*sançmak-sancmak*” mastarından geldiği tespitinde bulunmuştur. Bu kelimenin değişik Türk lehçelerinde kullanıldığını belirten ve değişik lügatlerdeki,

Sancmak - Sivri silahla vurup delerek yaralama

Sancı - Karın ağrısı

Sancış - Uyulan itaat edilen, savaş, kavga

Sancmak - Dövmek, döverek yaralamak

Sanclı - Delikli, oymalı, nakışlı gibi kelimenin değişik anlamlarını da ortaya koyan Köprülü, Sultan Rükneddin'in doğumu ile Gurilerin yenilgisi arasında bir

⁴⁰⁵ “*Herat'ın doğu ve güneydoğusunda bulunan Afganistan'ın dağlık bölgesiyle Gürcistan'ın güneyi, Cüzcan, Ferahrud, Herirud ve Murgab nehirlerinin yöresindeki topraklara Gur denilirdi.*” bk. İqtidar Husain Siddiqui, “*Gurlular*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, Ankara, 1996, s. 207.

irtibat tesis ederek, Sultan Muhammed tarafından “*Gursançtı*” unvanının verildiğini belirtmiştir. Köprülü yazısının sonunda, Mirza Muhammed Kazvini’nin çözülemez dediği bir muammayı açık ve kesin bir şekilde hallettiğini söylemiştir.⁴⁰⁶

Notlar ve Vesikalar bölümünün ikinci yazısı yine Köprülüzade Mehmet Fuat’a ait olan *Aybetü’l-Hakayık’a Dair* isimli çalışmadır. Bu yazı derginin 255 ila 257. sayfaları arasında yer almıştır. Köprülü bu eserin yazarı Edip Ahmet’in kimliği hakkında Emir-i Kebir Ali Şir Nevai’nin *Nesaimü’l-Muhabbet* adlı kitabındaki iddialarını değerlendirmiştir.

Hibetü’l-Hakayık isimli Türkçe manzum kitap Necip Asım tarafından Uygurcadan tercüme edilerek 1334’te yayımlanmış, sonradan bulunan ikinci nüshasında kitabın asıl isminin *Aybetü’l-Hakayık* olduğu tespit edilmiştir.

Nevai, eserinde Edip Ahmet’in kimliği hakkında bilgiler de vermiştir. Buna göre Edip Ahmet aslen Türk, anadan doğma kör, gayet zeki, zahit ve muttaki bir kişiliğe sahiptir. Bağdat’ın birkaç fersah dışında yaşayan Edip Ahmet, İmam-ı Azam’ın derslerine her gün aksatmadan devam eden, onun en gözde öğrencisidir.

Köprülü ise yazısının asıl konusu olarak Edip Ahmet’in İmam-ı Azam’ın öğrencisi olduğu iddiasını reddetmiştir. İmam-ı Azam’ın hicri 150 senesinde vefat ettiğini söyleyen Köprülü, iddia doğru ise *Aybetü’l Hakayık*’ında hicri II. asırda yazılması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre kitabın ithaf edildiği Dad Sipehsalar Muhammed Bey isminde bir Türk emiri bu dönemde yaşamadığı gibi bu unvanda bu asırda mevcut değildir. Köprülü ayrıca, *Aybetü’l-Hakayık*’ın kullandığı dil ve edebi mahiyetinin onun hicri V. asırdan önce yazılamayacağını gösterdiğini belirtmiştir.⁴⁰⁷

Bu bölümdeki üçüncü yazı Abdülkadir İnan’ın Türk etnografya tetkiklerine katkıda bulunmak amacıyla ortaya koyduğu *Türk Kabile İsimlerine Dair* çalışması olup, derginin 258 ila 265. sayfaları arasında yer almıştır.

Abdülkadir İnan, Türk kabileleri hakkında Vasily Vasiloviç Radlov, N.V. Hanikof, Livşin, Grigoriy Nikolaeviç Potanin ve Nikolay Aleksandroviç Aristov gibi Avrupalı ve özellikle Rus tarihçileri ile bilimsel cemiyet ve istatistik encümenleri

⁴⁰⁶ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Harzemşahlar Tarihine Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 251-254.

⁴⁰⁷ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Aybetü’l-Hakayık’a Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 255-257.

tarafından birçok çalışmalar yapıldığı tespitinde bulunur. Bunlar arasında en önemlisi olarak da Aristov'un *Türk Kavimlerinin Etnik Heyetleri* isimli eserini göstermiştir.

Abdülkadir İnan, Türk illerinden kendi topladığı bilgiler ve Avrupa'daki bilimsel çalışmalardan faydalanarak Türk kavimlerinin kabileleri ve oymakları hakkında bu çalışmayı meydana getirmiştir.

Abdülkadir İnan, yazısında küçük ve önemsiz gibi görünen oymakların da isimlerini tespit etmiştir. O, buna sebep olarak da eskiden bir imparatorluğa ismini veren siyasi bir birliğin daha sonra küçük bir oymak olarak görülebildiğini gösterir. Ayrıca, bugün bir kabilede küçük bir oymak halinde görünen bir aşiretin daha sonra büyük bir kabile haline gelebilmesini de sebepler arasında sayar.⁴⁰⁸

Abdülkadir İnan çalışmasında; Kazak ve Kırgızları oluşturan kabile ve oymakları sınıflandırmıştır. Buna göre Kazakları, “*Uluğ Yüz*”, “*Orta Yüz*” ve “*Küçük Yüz*” olarak üç kabile olarak tespit etmiş ve isimlerini yazmıştır. Kırgızları ise, “*Ön=Sağ*” ve “*Sol*” olarak iki kabile ve bu kabilelere bağlı oymaklar olarak belirleyerek isimlerini belirtmiştir.⁴⁰⁹

3.3.1.3. Tenkit ve Tahlil

Derginin bu bölümünde; Türk kültür, lisan, tarih, edebiyat ve etnografyası alanlarında Türkiye’de yayımlanmış eserler hakkında Batı bilim dünyasında ne gibi tenkit ve mütalaat yapıldığı ortaya konulmuştur. Avrupa ilim çevrelerinde Türkoloji alanındaki çalışmaları Türk ilim çevrelerine aktarmak *Türkiyat Mecmuasının* başlıca yayın amaçlarından birini oluşturmaktadır. Köprülüzade Mehmet Fuat’ın *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli eseri hakkında Avrupalı tarihçilerin tenkit ve tahlilleri bu kapsamda tercüme edilerek yayımlanmıştır.

Bu değerlendirmelerden ilki Clement Huart’ın *Eski Türk Dervişleri* ismiyle Şubat 1922 tarihli *Journal Des Savant* dergisinin 1-2 numaralı sayısının 5-18. sayfalarında yayımlanan makalesidir. Yine Huart tarafından Köprülüzade Mehmet Fuat’ın tarih anlayışı ve *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli eseri ile ilgili *Journal Asiatique*’in Mart 1923 tarihli nüshasındaki bir değerlendirmesi de bu bölümde yer almıştır. Bu iki makalede Ragıp Hulusi Bey tarafından tercüme edilmiş ve *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinin 267 ila 280. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

⁴⁰⁸ Abdülkadir İnan, “Türk Kabile İsimlerine Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 258.

⁴⁰⁹ İnan, Türk Kabile İsimlerine Dair, I, s. 259-265.

Huart yapmış olduğu tenkitlerinde, Köprülü'nün Fransızca ve Almanca bildiğini ayrıca Avrupa eleştiri yöntemlerini kullandığını söylemiştir. Diğer taraftan Köprülü'nün Avrupa ilmi tabirlerini eserlerinde Türkçeye çevirerek kullandığını bunun mümkün olmadığı durumlarda Latince olarak aynen derc ettiğini belirtmiştir. Huart *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli eserin tarih açısından Türkiye'de yeni bir devir açacağını ve birçok tarihçi tarafından taklit edileceğini de iddia eder.⁴¹⁰

Köprülü'nün eseri ile ilgili ikinci değerlendirme Johannes Heinrich Mordtmann tarafından Almanya'da Mart 1923'te *Orientalische Literaturzeitung* dergisinin 3. sayısında yayımlanmış ve Mübarek Galip Bey tarafından tercüme edilerek *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinin 281 ila 287. sayfalarında neşredilmiştir.

Mordtmann, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli çalışmanın Batılı bilim adamlarının bir tarihçiden beklediği tarzda düzenlenmiş bir araştırma olduğunu bu açıdan da Köprülü'nün, Joseph von Hammer ve Elias John Wilkinson Gibb gibi Doğu ve Batı'nın tezkirecilerinden ayrıldığını söylemiştir. Mordtmann, Köprülü'nün Ahmet Yesevi ile Yunus Emre arasında bir bağ kurduğunu, Osmanlı edebiyatının XIII ve XIV. asrın bilimum Türk Milletinin edebiyatının bir devamı ve neticesi olarak telakki ettiğini söylemiştir. Mordtmann ayrıca Köprülü'yü eserinde Rumeli'ni ve buradaki Bektaşî varlığını kapsam dışında bıraktığı için eleştirmiştir.⁴¹¹

Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli çalışması hakkındaki üçüncü değerlendirme Macar Türkolog Gyula Nemeth tarafından Peşte'de yayımlanan *Körösi Csoma-Archivum* isimli derginin 1924 tarihli 4. sayısında yapılmıştır. Nemeth'in bu yazısı Köprülüzade Ahmet Cemal Bey tarafından tercüme edilerek *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinin 288 ila 289. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

Nemeth, Köprülü'nün çalışmasında İstanbul kütüphanelerinde bulunan zengin yazma koleksiyonlarından faydalandığını belirterek ortaya koyduğu eserin müşkül bir sahada ileride yapılacak çalışmalar için bir rehber niteliğinde olduğunu

⁴¹⁰ Clement Huart, "Eski Türk Dervişleri", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Ragıp Hulusi, C: I, 1925, s. 267-280.

⁴¹¹ Johannes Heinrich Mordtmann, "Tenkit ve Tahlil", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Mübarek Galip, C: I, 1925, s. 281-287.

söylemiştir. Nemeth, Köprülü'yü özellikle Ahmet Yesevi'nin şahsiyeti ile ilgili onun manzumelerine dayanarak serbest hükümler verdiği için eleştirmiştir.⁴¹²

3.3.1.4. Kitabiyat Tenkitleri

Bu bölümde Türkiyat alanında yayımlanmış yerli ve yabancı yazarlara ait kitap, makale ve ansiklopedi maddeleri hakkındaki eleştiriler yer almıştır. Kitabiyat Tenkitleri bölümü derginin 291 ila 326. sayfaları arasında neşredilmiştir.

İlk eleştiri yazısı Köprülüzade Mehmet Fuat tarafından Clement Huart'ın *Mevlevi Evliyası* ismiyle 2 cilt halinde Farsçadan tercüme ettiği Eflaki Dede'nin ünlü *Menakıbü'l-Arifin* isimli çalışmasıdır. Huart bu çalışmasının ilk cildini 4 sayfası önsöz ve 391 sayfası metin kısmı olmak üzere 1918'te, ikinci cildini ise 3 sayfası önsöz ve 454 sayfası metin kısmı olmak üzere 1922'de Paris'te yayımlamıştır.⁴¹³

Köprülü, Huart'ın ortaya koyduğu bu çalışmada tarih alanına katkı sağlamak adına bir endişe taşımadığını, eserine kendi çalışma alanı olan ilahiyat açısından yaklaştığını söyleyerek eleştirmiştir. Bu yönüyle de bu tercüme eserin kapsadığı XIII ve XIV. asır Anadolu tarihi yönünden tarihi bir kaynak niteliği taşımaktan uzak olduğunu söylemiştir.⁴¹⁴

İkinci tenkit yine Köprülüzade Mehmet Fuat tarafından Bedros Keresteciyan'ın *Türkçe'nin İştikak Lügati İçin Bazı Mevad* isimli kitabı hakkındaki yazısıdır. Bedros Keresteciyan bu çalışmasını ilk olarak 1912'de Londra'da Fransızca olarak neşretmiştir.⁴¹⁵

Köprülü Türk filolojisi alanındaki çalışmaların henüz başlangıç aşamasında olduğu bir dönemde böyle bir eserin önemli olduğu görüşündedir. Keresteciyan, eserinin bir başlangıç niteliği taşıdığını, amacının ise ileride Batı ve Doğu Türkçesi lügatini hazırlamak için çalışacak uzmanlara bazı maddeler ortaya koymak olduğunu söylemiştir. Ayrıca Türkçe'ye diğer dillerden geçen kelimelerden bahsettiği gibi,

⁴¹² Gyula Nemeth, "Tenkit ve Tahlil", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Celal, C: I, 1925, s. 288-289.

⁴¹³ Eserler için bk. Clement Huart, *Les Saints Des Derviches Tourneurs, Tome I*, Editions Ernest Leroux, Paris, 1918. ve Clement Huart, *Les Saints Des Derviches Tourneurs, Tome II*, Editions Ernest Leroux, Paris, 1922.

⁴¹⁴ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Clement Huart, Mevlevi Evliyası", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 291-293.

⁴¹⁵ Eser için bk. Bedros Effendi Kerestedjian, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque*, Stephan Austin and Sons Ltd., Londres, 1912, s. 1-339.

Türkçe kelimelerin kökenlerini bulmak amacıyla yalnızca Ural ve Altay dillerinden değil Sami ve Ari dillerinden de faydalanmıştır.⁴¹⁶

Rauf Yekta'nın *Türk Musikisi Tarihi* isimli ansiklopedi maddesinin eleştirisi yine Köprülüzade Mehmet Fuat tarafından yapılmıştır. *Kitabiyat Tenkitleri* bölümünün üçüncü yazısı olan bu çalışmaya esas olan ansiklopedi maddesi Paris'te 1922'de yayımlanan *Encyclopedie De La Musique Et Dictionnaire Du Conservatoire* isimli ansiklopedinin V. cildinde neşredilmiştir.⁴¹⁷

Köprülü, Rauf Yekta Beyin milli tarihimizin en önemli ve en az bilinen sahalarından biri olan musiki tarihinin önemli bir uzmanı olduğunu kaydetmiştir. Türk musiki tarihi alanında ne Doğu ne de Batı bilim çevrelerinde bu derece kapsamlı ve umumi bir araştırmanın yapılmadığını söyleyen Köprülü, bu makalenin *Encyclopedie De La Musique Et Dictionnaire Du Conservatoire* gibi uluslararası bir yayında bulunmasının Türk Milleti açısından gurur kaynağı olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁸

Kitabiyat tenkitleri bölümünün dördüncü eleştirisi yazısı, Joseph Laurent'ın Türkçeye, *Garbi Asya'da Bizans ve Selçuk Türkleri Miladi 1081 Tarihine Kadar* olarak tercüme edilmiş olan kitabı hakkındadır. Laurant'ın bu kitabı⁴¹⁹ ilk olarak Nancy Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından 1914/1919 tarihinde 140 sayfa ve bir haritayı ihtiva edecek şekilde yayımlanmıştır. Bu eserin tenkitli incelemesi de Köprülüzade Mehmet Fuat tarafından yapılmıştır.

Köprülü bu küçük hacimli eserin Anadolu Türkleri tarihi ile ilgili çalışma yapanlar için büyük hacimli kitaplardan daha faydalı olduğunu söylemiştir. Köprülü, Laurant'ın, Yunan, Ermeni, Gürcü, Nasturi ve Latin kaynakları ile Avrupa dillerine çevrilmiş İslam kaynaklarından yeterince faydalandığını belirtirken, henüz tercüme edilmeyen İslam kaynaklarıyla basılmamış yazma eserleri kullanmadığı için eleştirmiştir.⁴²⁰

⁴¹⁶ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Bedros Keresteciyan, Türkçe'nin İştikak Lügati İçin Bazı Mevad", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s.294-296.

⁴¹⁷ Eser için bk. Rauf Yekta, "La Musique Turque", *Encyclopedie De La Musique Et Dictionnaire Du Conservatoire*, Librairie Delagrave, Paris, 1922, s. 2945-3065.

⁴¹⁸ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Rauf Yekta, Türk Musikisi Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 296-299.

⁴¹⁹ Eser için bk. Joseph Laurant, *Byzance Et Les Turcs Seldjoudides Dans L'asie Occidentale Jusqu'en 1081*, Faculte Des Lettres De L'universite De Nancy, Nancy, 1914 (1919).

⁴²⁰ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Joseph Laurent, Garbi Asya'da Bizans ve Selçuk Türkleri", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 300-303.

Beşinci eleştiri, Arthur von Rosthorn'un *Asia Major* dergisinin 1924 tarihli ilk sayısında yayımlanan ve İbrahim Sabri Bey tarafından tercüme edilen *Çin Salnamelerine Nazaran Cengiz'in Tarih-i Hayatı*⁴²¹ isimli makalesidir. Bu makale *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinin 303 ila 312. sayfaları arasında neşredilmiş olup, Rosthorn bu çalışmasında Friedrich Ernest August Krause'nin 1922'de Almanya Heidelberg'de yayımlanan kitabının tenkidini yapmıştır.⁴²²

Rosthorn, Cengiz Han'ın hayatı ve kurucusu olduğu Yuan Sülalesi hakkındaki bilgilerin noksan ve karanlıkta olduğu, sağlam vesikalara dayanmadığı tespitinde bulunmuştur. Buradan hareketle de *Yuan-Shi* isimli kitabın birinci bölümünü tercüme ederek Cengiz Han'ın hayatını ortaya çıkarmaya çalışan Krause'nin çabasının yeterli olmadığını söylemiştir.⁴²³

Bu bölümün altıncı tetkiki Nicholas Poppe tarafından incelemesi yapılan Boris Yakoleviç Vladimirtsov'un 1922'de Berlin'de yayımlanan *Tschingis-Khan* isimli eseridir. Bu kitapla ilgili Poppe'nin inceleme yazısı *Asia Major* dergisinin 1924 tarihli birinci sayısında neşredilmiş ve Ahmet Cemal Bey tarafından tercüme edilerek *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinde 313 ila 318. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

Poppe, kitabın hacmen küçük ancak içerik olarak zengin bir eser olduğu, XIII. asır Moğolları ile oluşturdukları devletin kurucusu Cengiz Han'ın hayatı hakkında bilinen tüm malumatı ihtiva ettiği tespitinde bulunmuştur. Moğol tarihinin ilk dönemlerini oluşturan XII. asrın karma karışık bir vaziyette ve karanlıklar içinde olduğunu söyleyen Poppe, Vladimirtsov'un ise ortaya koyduğu eser ile bu dönemi aydınlatmada başarılı olduğunu belirtmiştir.⁴²⁴

Johannes Heinrich Mordtmann tarafından kaleme alınan, Ludwig Forrer'in *Rüstem Paşa'nın Osmanlı Tarihi* isimli çalışması yedinci tenkit olarak *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinin 318 ila 321. sayfaları arasında yer almıştır. Forrer'in bu

⁴²¹ Eser için bk. Arthur von Rosthorn, "Krause F. E. A.: Cingis Han", *Asia Major*, C: I, Leipzig, 1924, s. 176-183.

⁴²² Eser için bk. Friedrich Ernest August Krause, *Cingis Han, Die Geschichte Seines Lebens Nach Den Chinesischen Reichsannalen*, Carl Winter Verlag, Heidelberg, 1922.

⁴²³ Arthur Von Rosthorn, "F. E. A. Krause, Cengiz Han", *Türkiyat Mecmuası*, çev. İbrahim Sabri, C: I, 1925, s. 303-312.

⁴²⁴ Nicholas Poppe, "Boris Yakoleviç Vladimirtsov, Cengiz Han", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Ahmet Cemal, C: I, 1925, s. 313-318.

çalışması ilk olarak *Die Osmanische Chronik Des Rustem Pascha*⁴²⁵ ismiyle 1923'te Leipzig'de yayımlanmıştır. Mordtmann'ın eleştiri yazısı ise ilk olarak *Der Islam* dergisinin XIV. cildinin 1-2. sayısında neşredilmiş ve Ahmet Cemal Bey tarafından tercüme edilmiştir.

Mordtmann tenkidinde, Osmanlı'yı Devlet-i Muazzama haline getiren Sultan Süleyman'a Osmanlı tarihlerinin gerekli ilgiyi göstermediğini belirtmiştir. Ona göre, çağdaşı olan kaynaklarda yetersiz ve henüz birçoğu basılmamıştır. Buradan hareketle de Forrer'in *Rüstem Paşa Tarihi*'nin Viyana nüshasını esas alarak bu eseri hazırlamasının çok önemli olduğunu belirtmiştir.

Mordtmann, Rüstem Paşa'nın kitabını asıl önemli hale getiren hususun da onun Sultan Süleyman'ın iki kez vezirliğini yapması ve bizzat şahitlik yaptığı olayları kaleme alması olarak gösterir. Forrer'in özellikle bu bölümü kelime kelime tercüme ettiğini söyleyen Mordtmann, özellikle yer isimlerinin tercümesinde sıkıntılar olduğu konusunda eleştiride bulunmuştur.⁴²⁶

Türkiyat Mecmuası'nın I. cildinin 322 ila 326. sayfaları arasında yer alan ve Sadri Maksudof'a ait olan,⁴²⁷ *Çinlilerle Moğolların Huvey-Hu'ları ve Orhun Türk Kitabelerinin Oğuz'ları* başlıklı tenkit yazısı Köprülüzade Mehmet Fuat tarafından kaleme alınmıştır. Sadri Maksudi'nin bu makalesi ilk olarak *Journal Asiatique*⁴²⁸ dergisinin 1924 tarihli sayısında yayımlanmış ve *Türk Yurdu Mecmuası*⁴²⁹ 1341 tarihli, 7. sayısında Türkçe'ye çevrilerek neşredilmiştir.

Köprülü, Sadri Maksudi'nin eserinde özet olarak, Huvey-Hu'ların miladi XIII. yüzyıldan itibaren Uygur adıyla zikrolunduklarını, Huvey-Hu isminin Çince, Uygur isminin ise Moğolca olduğunu söylediğini zikreder. Ayrıca Maksudi'nin Oğuz isminin aslının da “*Oğur*” kelimesinden geldiğini dolayısıyla Uygurların Dokuz

⁴²⁵ Eser için bk. Ludwig Forrer, *Die Osmanische Chronik Des Rustem Pascha*, Türkische Bibliothek, C: XXI, Leipzig, 1923.

⁴²⁶ Johannes Heinrich Mordtmann, “Ludwig Forrer, Rüstem Paşa'nın Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Ahmet Cemal, C: I, 1925, s. 318-321.

⁴²⁷ Sadri Maksudi Arsal; Bugünkü Rusya Federasyonu'na bağlı Özerk Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Kırım şehrinin dışında bulunan Taşsu köyünde 1878 tarihinde bir Molla'nın oğlu olarak doğmuştur. Asıl adı Sadreddin Nizameddinoviç Maksudof'tur. bk. Gönül Pultar, “Dedem Maksudi Arsal (1878-1957)”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı, C: LXXV, 2017, s. 45.

⁴²⁸ Eser için bk. Sadri Maksoudoff, “Les Houei-Hou Et Uuigour Des Chinois Et Des Mongols Et Les Ogouz Des Inscriptions Turques De L'Orkhon”, *Journal Asiatique*, C: CCIV, Janvier-Mars 1924, s. 141-148.

⁴²⁹ Eser için bk. Sadri Maksudi, “Çinliler ve Moğolların, Huvey-Hu ve Uygurlarıyla Orhun Türk Kitabelerindeki Oğuzların Ayniyeti”, *Türk Yurdu*, C: II, Sayı 7, Nisan 1341, s. 27-37.

Oğuzlar olduğunu iddia ettiğini belirtir. Bu iddiaların bir kısmının yanlış olduğunu diğer bir kısmının da daha önce zaten yazıldığını söyleyen Köprülü, Maksudi'yi makalesinde bu iddialarını Türkiyat alanında yeni bir keşifmiş gibi aktarması sebebiyle şarlatanlıkla suçlayarak sert bir şekilde tenkit eder.⁴³⁰

Köprülü, Maksudi'nin makalesinin *Türkiyat Mecmuası*nda yayımlamaya hatta tenkide dahi değer olmadığını ancak ilk olarak *Journal Asiatique* gibi önemli bir dergide neşredildiği için ele aldığını belirtmiştir. Köprülü bu makaleyi İstanbul'un günlük gazetelerinde yayımlanan, bütün dillerin Türkçe'den türediğini, eski Yunan mitolojisinin Türklerden alındığını ve Buda'nın aslında ırk itibarıyla Türk olduğunu iddia ettikleri için küçümsediği yazılarla bir tutmuştur.⁴³¹ Bu ifadeler neticesinde Köprülü'nün dolayısıyla *Türkiyat Mecmuası*nın 1932'de toplanacak olan Birinci Türk Tarih Kongresinde Türk Tarih Tezi halini alacak olan bu görüşlere karşı olduğu sonucuna ulaşılabileceği gibi, Köprülü'nün mezkur toplantıdaki karşıt görüşlerini açıklar niteliktedir.

3.3.1.5. Türkiyat Haberleri

Türkiyat Haberleri bölümü derginin 327 ila 350. sayfaları arasında yer almış, Türkiye, Fransa, İngiltere, Almanya, Macaristan, Çekoslovakya, Bulgaristan, Belçika, Rusya, Azerbaycan ve Türkistan gibi ülkelerdeki Türkoloji alanında üniversitelerde, dergilerde ya da çeşitli kurumlarda yayımlanmış ya da yayımlanma aşmasında olan çalışmalar tanıtılmış ve kısa eleştirileri yapılmıştır. Ahmet Caferoğlu *Hakiki Köprülü* isimli makalesinde, Köprülü'nün etrafına Türk dünyası fikir adamlarını toplayarak onlara tercüme vazifeleri verdiğini, dünya basınında Türkoloji'ye dair çıkan haberlerin bu sayede Türkiyat Enstitüsüne kazandırıldığını belirtmiştir. Bu kapsamda da Ragıp Hulusi'nin Macarcadan, Abdülkadir İnan'ın Rusçadan, Kıvameddin Burslan ve Kilisli Rifat Bey'in Arapçadan, Hasan Ortekin ve kendisinin ise Rusçadan tercüme yaptıklarını söylemiştir.⁴³²

Türkiye'de alt başlıklı bölümde, öncelikli olarak Türkiyat alanında ortaya konan eserlerin sürekli bir artış göstermesinin memnuniyet verici olduğu tespitinde

⁴³⁰ Gazi Mustafa Kemal, *Türkiyat Mecmuası* I. cildinin 322. sayfasının üst kısmına Latin harfleriyle "Köprülü'zade Sadri Maksudi'yi fena teşhil (Cehaletini yüzüne vurma) ediyor" notunu düşmüştür. bk. Anıtkabir Derneği Yayınları, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar Cilt 6*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001, s. 161.

⁴³¹ Köprülü'zade Mehmet Fuat, "Çinlilerle Moğolların 'Huvey-Hu'ları ve Orhun Türk Kitabelerinin 'Oğuz'ları", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 322-326.

⁴³² Ahmet Caferoğlu, "Hakiki Köprülü", *Türkiyat Mecmuası*, C: XV, 1969, s. 9.

bulunulmuştur. Bu tespiti ardından, Rıza Nur Bey'in Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türki'si* gibi yeni tercüme çalışmalarının yapıldığı ve Halil Ethem Bey tarafından da Layn Pol'un *İslam Sülaleleri* isimli eserinin yeniden basılmakta olduğu takdirle karşılanmıştır.

Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Dairesi'nin tercüme edilerek yayımlanacak kitapların bir listesini neşrettiğini, bunun önemli olduğu ancak seçilen eserlerin bir kısmının ilmen hiçbir değer ifade etmediği tespitinde bulunulmuştur. Bu eserlerin oluşturulacak bir heyet vasıtasıyla belirlenmesinin önemi açıklanmıştır. Yine bu kapsamda *Maarif Vekaleti Hars Dairesi*'nin Anadolu'da bulunan İslam kitabelerini yayımlamak üzere çalıştığı, bunun da Anadolu tarihini aydınlatmak açısından çok önemli olduğu belirtilmiştir.

Son olarak *Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuası*nın halen *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* olarak yayın hayatına devam ettiği ancak gerek muhteviyat olarak gerek de program olarak eski tarzını koruduğu konusunda eleştirilmiş ve derginin içeriği sayı sayı verilmiştir.⁴³³

Fransa ile ilgili olarak yapılan değerlendirmede, Şark tetkikatı sahasında ünlü uzmanlar yetiştiren bir ülke olmasına rağmen, Türkiyat alanındaki çalışmaların uzun zamandan beri azaldığı tespitinde bulunularak bu duruma gerekçe olarak da I. Dünya Savaşı gösterilmiştir. Bu dönemdeki ünlü Fransız Türkiyatçılar olarak Lucien Bouvat, Vladimir Fedorovich Minorsky, Jean Deny ve Danon gibi tarihçiler sayılmıştır.

Bu dönemde Fransa'da Türkiyat alanındaki çalışmalara, E. de Boccard'ın *Histoire du Monde/Dünya Tarihi* ve E. Champion'un 1924 tarihli *Les Langues du Monde/Dünya Dilleri* isimli kitapları örnek olarak gösterilmiştir. Ayrıca Paul Pelliot'un Vatikan arşivlerinden faydalanarak oluşturulan ve *Revue de l'Orient chrétien* mecmuasında 1922'de yayımlanan *Les Mongols et la Papauté/Moğollar ve Papalık* isimli makale de bu çalışmalar kapsamında değerlendirilmiştir.⁴³⁴

İngiltere'de de Türkiyat ile ilgili çalışmaların uzun zamandan beri ihmal edildiği, Kraliyet Şark Cemiyetinin yayımladığı mecmuada da bu konuya nadiren yer verildiği tespitinde bulunulmuştur.

⁴³³ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türkiyat Haberleri", *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 327-330.

⁴³⁴ Köprülüzade, *Türkiyat Haberleri*, I, s. 330-331.

Bu dönemde İngiltere’de yapılan çalışmalara örnek olarak, Gibb Vakfı tarafından 1921 tarihinde Muhammed bin Ali Ravendi’nin Selçuklu tarihinden bahseden *Rahatü’s-Sudur* ve Orta Çağ İslam tarihi ve coğrafyası ile ilgili *Farsname* isimli eserlerin basılması gösterilmiştir. Ayrıca iki cildi daha önce yayımlanan *Cihangüşay-ı Cüveyni*’nin üçüncü cildinin Mirza Muhammed bin Abdülvehhab Kazvini tarafından yayımlanması için çalışmalara devam edildiği belirtilmiştir.

Türkiyat alanı ile doğrudan ilgisi olmasa da Prof. Edward Granville Browne tarafından ilk iki cildi daha önce yayımlanmış olan *İran Edebiyatı Tarihi* isimli kitabın üçüncü cildi 1920’de, dördüncü cildi’de 1924’te neşredildiği belirtilerek bu eserin Türk edebiyatı ve hatta Türk medeniyeti tarihi ile ilgilenenler için önemli bir kaynak olduğu değerlendirilmesinde bulunulmuştur.⁴³⁵

Almanya ile ilgili yapılan değerlendirmede ise Türkiyat alanındaki çalışmaların sürekli bir gelişim içinde olduğu ve yeni uzmanların yetiştiği belirtilmiştir. Bu uzmanlar arasında, Johannes Heinrich Mordtmann, Theodor Menzel, Wilhelm Friedrich Carl Giese, F. C. Reiter, Carl Brockelmann, Georg Jacob, Franz Babinger, Friedrich von Kraelitz, Paul Wittek ve von Franz Taschner gibi tarihçiler sayılmıştır.

Bu tarihçilerin bu dönem içerisinde yayımladıkları çalışmalardan bazılarına; Johannes Heinrich Mordtmann’ın Mesut bin Ahmet’e ait *Süheyl-ü Nevbahar*, Georg Jacob’un *Şarkta ve Garpta Karagözcülük Tarihi*, von Franz Taschner’in *Das Anatolischen Wegenetz nach Osmanische quellen/Osmanlı Kaynaklarında Anadolu Yol Ağı* ve Vilhelm Thomsen’in *Alman Şark Cemiyeti Mecmuası*’nda yayımlanan *Orhun Kitabelerinin* en son ve düzeltilmiş tercümesi örnek olarak gösterilmiştir.

1921’de Friedrich von Kraelitz ve Paul Wittek tarafından yayımlanmaya başlanılan ve MOG kısaltması ile tanınan *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte/Osmanlı Tarihi Üzerine Notlar* isimli mecmuanın ve bu mecmuada yapılan neşriyatın memnuniyet verici olduğu belirtilmiştir.⁴³⁶

Macaristan’da bu dönemdeki Türkoloji çalışmaları ile ilgili yapılan değerlendirmede; Budapeşte’nin Türk filolojisi incelemeleri alanında sahip olduğu önemli yerini korumakta olduğu tespiti yapılmıştır. Özellikle, Gyula Nemeth idaresinde 1921 tarihinden itibaren yayımlanmaya başlayan *Körösi Csoma-Archivum*

⁴³⁵ Köprülüzade, Türkiyat Haberleri, I, s, 331-332.

⁴³⁶ Köprülüzade, Türkiyat Haberleri, I, s, 332-334.

isimli mecmuanın önemine dikkat çekilmiştir. Bu derginin 5. sayısında yayımlanan Kırgız ismi hakkındaki makale *Türkiyat Mecmuasının* bu sayısında neşredilmiştir.

Çekoslovakya'daki Türkiyat alanındaki çalışmalara Jan Rypka'nın Türk şairi Sabit'in hayatı, eseri ve divanının yazma nüshaları hakkındaki kitabı ile Felix Tauer'in Kanuni Sultan Süleyman'ın Belgrad seferi hakkındaki kitapları örnek olarak gösterilmiştir.

Bulgaristan'da Türkiyat alanında yapılan çalışmalara örnek olarak Durusiye'ın *Bulgar Bilimler Akademisi Mecmuasının* XXIV. cildinde 1922'de yayımlanan *Küçük Asya'da Bulgar Kolonileri* isimli makalesi gösterilmiştir. Durusiye'ın bu çalışmasını, Necip Asım Bey'in *İkdam Gazetesi*'nde 27 Teşrinievvel 1920 ve 3 Teşrinisani 1920 tarihlerinde yayımladığı *Anadolu'da Bulgarlar* isimli makalelerine dayanarak hazırladığı tespitinde bulunulmuştur.

Belçika'da Türkiyat alanında bu dönemde yapılan çalışmaların yetersiz olduğu ancak *Le Museon* isimli dergide İslamiyet'e ait bazı incelemelerin bulunduğu tespitinde bulunulmuştur. Bu dergide en önemli yazar olarak da Türk filolojisi alanında yazılar yazan Prof. Willy Bang Kaup gösterilmiştir.⁴³⁷

Rusya'da bu dönemde birçok Şark araştırmaları cemiyetleri ve bunların yayın organlarının bulunduğu belirtilmiştir. Bunların arasında en önemlisinin Moskova Milli İşler Komiserliği bünyesinde bulunan Umumi Rusya Şark Tettebbuat-ı İlmiye Cemiyeti'nin yayın organı olan *Yeni Şark Mecmuası* olduğu tespitinde bulunularak bu derginin şimdiye kadar yayımlanmış 6 sayısının içerikleri detaylı olarak açıklanmıştır.

Azerbaycan'da Türkiyat alanında yapılan çalışmalar hakkındaki değerlendirme Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmıştır. Caferoğlu, Azerbaycan'da bu hususta faaliyet gösteren en önemli yayın olarak Azerbaycan Şura Cumhuriyeti Maarif Komiserliği neşriyatından olan *Maarif ve Medeniyet* isimli dergiyi göstermiştir. Tağı Şahbaz'ın müdüriyeti altında ayda bir neşredilen bu mecmuanın içerik olarak ve bilimsel açıdan zayıf olduğu değerlendirilmesinde bulunulmuştur. Ahmet Caferoğlu'na göre derginin en zengin kısmını Azerbaycan tarih ve edebiyatı

⁴³⁷ Köprülüzade, *Türkiyat Haberleri*, I, s. 334-336.

ile ilgili makaleler oluştururken, en zayıf kısmını ise arkeoloji ve Türk lisanı tarihine tahsis edilen sayfalar oluşturmuştur.⁴³⁸

Türkistan'da Türkiyat sahasında yürütülmekte olan çalışmalar Türkistanlı Meyan Bezerk tarafından değerlendirilmiştir. Bezerk, bu alandaki çalışmalara en iyi örnek olarak *Maarif ve Okutgucu Mecmuası*nı göstermiştir. İlk sayısı 1925 yılının mart ayında yayımlanan bu dergide talim ve terbiye, içtimai, ilmi, fenni ve tarihi alanlarda neşriyat yapıldığı tespitinde bulunulmuştur.

*Maarif ve Okutgucu Mecmuası*nın 2. sayısında, Fergana'da 3. nüshası bulunan Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* isimli kitabı hakkında neşredilen bir makale *Türkiyat Mecmuası*nın bu bölümüne aynen alınmıştır.

Türkistan Muhafaza-i Asar-ı Atika Komitesi'nin Özkent'te bulunan eski eserler hakkında fotoğraflarının da çekilmesi suretiyle yaptığı ve *Maarif ve Okutgucu Mecmuası*nda yayımlanan çalışma da bu bölüme aynen alınmıştır.⁴³⁹

3.3.1.6. Metinden Hariç

Günümüzdeki karşılığı olarak makale ve tez yazımındaki “*Ekler*” kısmı olarak adlandırabileceğimiz bu bölümde, dergideki resim ve fotoğrafların isimleri yer almaktadır. Ancak bu bölüm derginin sonunda yer almayıp içindekiler kısmının altına metin olarak ilave edilmiştir.

İlk ek olarak; Mehmet Fuat Köprülü'nün kaleme aldığı *Lütfi Paşa* adlı makalede kullanılan, Orijinali Dr. Rudolf Tschudi tarafından 1910'da Berlin'de yayımlanan *Das Asafname des Lutfi Pascha* isimli kitapta bulunan Lütfi Paşa'ya ait olan resim derginin 120. sayfasında neşredilmiştir.

İkinci ek olarak; Necip Asım'ın *Hibetü'l-Hakayık* isimli makalesinde 228 ila 229. sayfaları arasında ayrıca numaralandırılmış iki elifba halinde yayımlanmıştır. Birinci elifbada “*Aybetü'l-Hakayık'ın Celi yazısı*”, ikinci elifbada ise “*Aybetü'l-Hakayık'ın Adi yazısı*” ibaresi bulunmaktadır.

Üçüncü ek olarak; Türkiyat haberleri bölümünün *Türkistan'da* kısmında, Fergana'da bulunan *Kutadgu Bilig*'in üçüncü nüshasının bir sayfası, derginin 344 ila

⁴³⁸ Ahmet Caferoğlu, “Türkiyat Haberleri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 336-343.

⁴³⁹ Türkistanlı Meyan Bezerk, “Türkiyat Haberleri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 343-350.

345. sayfaları arasında numarasız olarak yer almıştır. Fotoğrafın üst kısmında “*Mezkur Kutadgu Bilig kitabından bir beyit*” ibaresi bulunmaktadır.

3.3.2. Türkiye Mecmuası II. Cilt (1928)

*Türkiyat Mecmuası*nın Osmanlı Türkçesi ile neşredilen son sayısı olan ve 1925-1926 yılları arasındaki dönemi kapsayan II. cildi 1928 tarihinde yayımlanmıştır. Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, *Türk Yurdu* mecmuasında Ağustos 1927 tarihinde yayımlanan makalesinin dipnotunda, “*İkinci cildi 1926 senesinde basılıyordu, fakat 1927 senesinin Kanunusaniyesine kadar çıkmadı. İdare, ikinci cilt iki aya kadar intişar edecektir*”⁴⁴⁰ dediğini belirtmiş, ancak mecmua 1928 senesinde basılarak neşredilebilmiştir. *Türkiyat Mecmuası*nın I. cildi Matbaa-i Amire’de tabedilirken bu cildi ise Devlet Matbaasında basılmıştır.

*Türkiyat Mecmuası*nın bu sayısı 639 sayfadan meydana gelmiş, müstakil bir kitap hacminde olup 250 kuruş fiyatla satışa sunulmuştur. Mecmua *İkinci Cildin Mündericatu* başlığı altında; *Makaleler, Notlar ve Vesikalar, Tenkit ve Tahlil: Garpte Şark Eserleri, Kitabiyat Tenkit ve Tahlilleri, Türkiye Haberleri ve Metinden Hariç* bölümlerinden meydana gelmiştir. İçindekiler bölümünde isimlerinin başlarında yıldız işareti bulunan makaleler Avrupa dergilerinde de yayımlanan yabancı yazarların eserlerinden seçilmiştir. Mecmuanın I. cildindeki *tetkikler* bölümü II. ciltte *Makaleler, Kitabiyat Tenkitleri* ise *Kitabiyat Tenkit ve Tahlilleri* bölümü olarak adlandırılmıştır.

3.3.2.1. Makaleler

*Türkiyat Mecmuası*nın II. cildindeki ilk makale Mehmet Fuat Köprülü’nün *Anadolu Beyliklerine Ait Notlar* isimli yazısıdır.⁴⁴¹ Köprülü bu çalışmasında Halil Edhem Bey’in 1927’de İstanbul’da yayımlanan *Düvel-i İslamiye* isimli kitabının *Garbi Anadolu’da Selçukilerin Varisleri* bölümünün bir tenkidini yapmıştır. Halil Edhem Bey *Düvel-i İslamiye* isimli eserini Stanley Lane-Pool’un 1894’te basılan *The Mohammadan Dynasties* isimli kitabını tercüme ederek meydana getirmiş, kitabına daha sonra Köprülü’nün bu makalesinin konusunu da oluşturan bölüm olmak üzere bazı ilaveler ve tadilatlar da yapmıştır.⁴⁴²

⁴⁴⁰ Samoyloviç, *Türkiyat Mecmuası*, s. 184.

⁴⁴¹ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Anadolu Beyliklerine Ait Bazı Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 1-32.

⁴⁴² Halil Edhem, *Düvel-i İslamiye*, Milli Matbaa, İstanbul, 1927, s. VI.

Mehmet Fuat Köprülü, “*Anadolu Tavaif-i Mülük*”ü⁴⁴³ olarak da adlandırılan Anadolu Beylikleri dönemini Türk millî tarihinin bir parçası olarak görmüştür. Tevhit Bey, Miralay Ali Bey ve Halil Edhem Bey gibi bilim adamlarının son yıllarda bu alanda ortaya koydukları eserlerin bu dönemi meçhul bir saha olmaktan kurtarmaya başladığı tespitinde bulunmuştur. Bu açıdan da Halil Edhem Bey’in bu çalışmasının eksikliklerine rağmen önemli olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴⁴

Köprülü, Halil Edhem Bey’in çalışmasının Anadolu’daki coğrafi konumlarını esas alarak Denizli Beyleri, Pervane, Sahibata, Karesi, Saruhan, Aydın, İzmir, Menteşe, Teke, Eşref, Hamit, Germiyan, Karaman, Candar, Zulkadir ve Ramazanoğulları beyliklerini kapsadığını belirtir. Bu çalışmasında Halil Edhem Bey söz konusu beyliklerin siyasi yaşamlarını, beylerin soy kütüklerini ve faydalandığı kaynakları ortaya koymuştur.

Köprülü, Türk millî tarihinin karanlık bir dönemini aydınlatması açısından önemli olarak gördüğü bu eserin tenkit ve tahlilinde şu değerlendirmeleri yapmıştır. Öncelikle, Halil Edhem Bey’in unuttuğu ancak kendisinin önemli gördüğü kaynakları ortaya koymuştur. Köprülü daha sonra, İbni Bibi, Aksarayi, Şikari, Eflaki, Müneccimbaşı, Heyd, Aşıkpaşazade, Kramers ve Reşidüddin gibi kaynaklardan da istifade ederek eksik ya da hatalı gördüğü ya da makalede hiç değinilmemiş hususları açıklamıştır.⁴⁴⁵ Bu kapsamda da özellikle Halil Edhem Bey tarafından oluşturulan ve beyliklerin kurucularının silsilelerini gösteren çizelgelerde hatalı olarak gördüğü kısımlarında düzeltmeler yapmıştır.

Anadolu Beylikleri dönemi, Köprülü’nün Muhafazakar Tarih Tezi kapsamında, Selçuklu ile Osmanlı dönemleri arasında diğer bir ifade ile Anadolu Türk tarihinin devamlılığı hususunda kopukluğa neden olan bir boşluk ve karanlık alan oluşturmaktaydı. Bu sahada yapılan çalışmalar ile Türk tarihinin Orta Asya’dan Anadolu’ya olan kesintisiz devamlılığının ortaya konması açısından önemli bir eksiklik giderilmiştir.

⁴⁴³ “*Tavaif-i Mülük; Arapça taife ve melik kelimelerinin çoğul şekillerinden oluşmuştur. Genelde büyük bir devletin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı siyasal birimleri ... ifade eder.*” bk. Mehmet Özdemir, “*Mülükü’t-Tavaif*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2006, C: XXXI, s. 552.

⁴⁴⁴ Köprülüzaade, *Anadolu Beylikleri*, II, s. 1.

⁴⁴⁵ Samet Alıç, “*Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar*”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XV, Sayı 3, 2016, s. 949.

Köprülü bu makalesi ile tarih alanındaki çalışmalarda konu ile ilgili kaynakların eksiksiz olarak taranması ve bu kaynakların tenkit edilerek kullanılmasına dikkat çekmiştir. Bunun dışında yine bilimsel tarihçilik açısından, beyliklerin kurucu sülalelerinin ön plana çıkarıldığı bir tarih yazımını eleştirmiştir. Ona göre bu beyliklerin, Doğunun ve Batının büyük devletleriyle olan siyasi ve iktisadi ilişkilerinin tespit edilmesi, bu devletler nezdinde bulunan ve henüz ortaya çıkmayan vesikaların ortaya konması da önemlidir. Köprülü diğer taraftan bu sahada çalışma yapacaklara da yol göstererek, bu beyliklere ait vakfiye ve kitabelerinde yayımlanması gerektiğini söylemiştir.⁴⁴⁶

Köprülüzade Ahmet Celal Bey tarafından tercüme edilen Vilhelm Thomsen'in *Şarki Türkistan'ın Mazisine Dair* isimli çalışma bu cildin ikinci makalesi olarak yayımlanmıştır.⁴⁴⁷ Thomsen, eserini kaleme aldığı dönem itibariyle tarih alanında keşif faaliyetlerinin yoğunlaştığını, buna rağmen Şarki Türkistan'ın kaybolmuş olan geçmişi hakkında bilgilerin ortaya çıkması açısından dikkat çekici bir alan olduğunu söylemiştir.

Sven Hedin'in Çin'e yaptığı seyahate atıfta bulunan Thomsen, Şarki Türkistan'ın geniş bir havza teşkil ettiğini ve dünyanın en büyük sıradağları ile dört tarafından çevrildiğini belirtir. Buna göre, Şarki Türkistan'ın kuzeyinde Tienşan Dağları (Tanrı Dağları), batısında Pamir Dağları, güneybatısında Karakurum-Himalaya Dağları, güneyinde ise bölgeyi Tibet'ten ayıran Kulun Dağları bulunmaktadır. Şarki Türkistan'ı, Hindistan'ın kuzeybatısına Karakurum-Himalaya dağlarının geçitleri bağlarken, doğu sınırı daha açık olup bu yöndeki alçak tepeler ile Lop Nur bataklığı istikametinden Gobi çölüne ulaşılır. Thomsen, Şarki Türkistan'ın iç kısımlarının büyük oranda Taklamakan Çölü ile kaplı olduğunu, bu hareketli kum ve balçığın zaman içerisinde yerleşim yerleri ile tarıma elverişli alanları istila ederek yok ettiğinin belirtmiştir.

Şarki Türkistan'ın kuzey kısımları büyük bir yay çizen Tarım nehri ve kolları sayesinde sulanmakta olup bu sebeple geniş bir alan ziraat açısından elverişlidir. Güney bölgesinde ise dağlardan çıkan nehirlerin büyük bir kısmı çöl ortamında yok olmakta ise de birçok yerde tarıma ve şehirleşmeye uygun alanlar oluşturmaktadır.

⁴⁴⁶ Köprülüzade, Anadolu Beylikleri, II, s. 32.

⁴⁴⁷ Vilhelm Thomsen, "Şarki Türkistan'ın Mazisine Dair", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Celal, C: II, 1928, s. 33-59.

Vilhelm Thomsen, Şarki Türkistan'ın ortasından geçen ve çok eski zamanlarda Çin ile Batı arasında ulaşımı sağlayan bir yol bulunduğunu belirterek, bu yolun bir kısmının bölgenin kuzey bir kısmının da güney hattı boyunca uzandığını belirtmiştir. Şarki Türkistan'dan geçen bu yol sayesinde Çin ipeği Roma İmparatorluğuna ulaştırılmış, değişik yönlerden gelen milletler de bu yolu kullanmışlardır. Bu yolu kullanan milletlerin bir kısmı doğrudan geçip giderken diğer bir kısmı ise burada yerleşerek küçük hükümetler kurmuşlardır. Thomsen, miladın V. yüzyılı ve biraz sonrası boyunca bu yoldan geçen kavimler arasında Acemler ile Türk cinsinden birtakım milletler olduğunu belirtmiştir. Türk cinsinden olanlar arasında Çinlilerin miladi III. yüzyılın sonundan beri Hiung-Nu ismini verdikleri ve Avrupa'yı istila eden Hunlarla beraber, Hint aslından gelenler, Tibetliler ve başka diğer milletler de bulunmaktadır.

Uygur Türkleri bu kapsamda VI ve VII. yüzyıllarda kuzey cihetinden yavaş yavaş Şarki Türkistan'a gelerek hakim millet haline gelmişlerdir. Türk dili bu sayede müstakil olarak kalmış ve bölge bugün de kullanılan ismi olan Türkistan olarak anılmaya başlanmış, XVIII. asır ortasından itibaren ise Çinlilerin eline geçmiştir.⁴⁴⁸

Thomsen, Şarki Türkistan'ın coğrafi özelliklerini ve bu coğrafyanın şekillendirdiği etnik yapısını açıkladıktan sonra zaman içerisinde bu yapının meydana getirdiği kültürel oluşumu tahlil etmiştir. Şarki Türkistan çok eski devrilerden beri güneyinde ve batısında bulunan Hint-İran ve Yunan-Roma medeniyetleriyle temasta bulunmuş ve bu medeniyetlerin etkisinde kalmıştır. Bu etkileşim sayesinde birbiriyle uyuşmayan, karmakarışık medeniyet unsurlarından özel bir medeniyet türü ortaya çıkmıştır. Thomsen bu açıklamasının ardından, böyle bir medeniyetin varlığından ve kapsadığı alanın genişliğinden haberdar olunmadığı tespitinde bulunur.

Şarki Türkistan'ı tesiri altına alan kültürel etkiler ilk anda dini sahada görülmeye başlamış, bu sayede sanat ve edebiyatta bir gelişme meydana gelmiştir. Thomsen bu bölgede tespit edilen ilk etkinin miladi I ve II. asırlarda Hindistan'dan gelen Budizm olduğunu belirtir. Budizm'den sonra VIII. asırdan itibaren Türkistan sahasına Süryani papazların etkisiyle Hristiyanlık ve Mani adlı bir İranlı tarafından II. asırda kurulmuş bir din olan Maniheizm'de girmiştir. Maniheizm diğer memleketlerde takibe uğrayarak taraftarları sürgün edilirken Şarki Türkistan'da

⁴⁴⁸ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 33-35.

kendisine bir yaşam alanı bulmuş, miladi 726'da Uygur Han'ı tarafından resmi din olarak kabul edilmiştir. İslamiyet ise daha sonraki asırlarda Şarki Türkistan'a girmeye başlamış, diğer dinler yavaş yavaş yok olurken nihayet miladi XIII. asırda tek hakim din haline gelmiştir.

Vilhelm Thomsen, Şarki Türkistan hakkındaki bilgilerin miladi X. asra kadar olan kısmının çok az ve Çin kaynakları ile sınırlı olduğunu belirtir. Bu konuda bilgi veren ilk Çinli kaynak ise Budist bir rahip olan Huan Çang'tır. Huan Çang miladi 629'da Hindistan'a gitmek üzere yola çıkmış, gidişte Şarki Türkistan'ın kuzeyini dönüşünde ise güney kısmını kullanmıştır. Huan Çang bu yolculuğu esnasında geçtiği seyahat yollarını kaba hatlarıyla da olsa tespit etmiş, özellikle kültür ve dil alanındaki önemli hususları kaleme almıştır.⁴⁴⁹

Vilhelm Thomsen, makalesinin yayımlanmasından yaklaşık otuz sene önce bilim dünyasının dikkatini Şarki Türkistan'a çekmesine sebep olacak bazı yazmaların tesadüfen keşfedildiğini belirtir. Bölgenin kurak bir iklime sahip olması ve sürekli hareket halindeki kumlar bu kültür bakiyelerinin çok iyi muhafaza edilmesine neden olmuştur. Şarki Türkistan'da ortaya çıkmaya başlayan bu kültür varlıkları sayesinde bölgede şimdiye kadar bilinmeyen dil hususiyetlerinin ve yüksek bir medeniyetin varlığının tespit edilebileceği anlaşılmıştır.

Thomsen, makalesinin bundan sonraki kısmında Şarki Türkistan'daki bu kültür varlıklarının ortaya çıkarılabilmesi için düzenlenen bilimsel seyahatleri ve bu seyahatlerde ele geçirilen eserleri tetkik etmiştir. Bu kapsamda bilim dünyasının dikkatini Şarki Türkistan'a çeken ilk keşif İngiliz bir teğmenin 1890'da Koçu'da iki Türk köylüsünden satın aldığı el yazmasıdır. Kayın ağacı kabuğuna yazılı olan bu belge Kalküta'ya gönderilmiş yapılan incelemede milattan sonra IV. yüzyıla ait Hintçe bir belge olduğu ortaya çıkmıştır. Thomsen, bu belgenin o zamana kadar bilinen en eski tarihli Hintçe yazmadan daha eski olduğunun anlaşıldığını söylemiştir. Türk köylülerinden satın alınan belgeler özellikle Fin, İngiliz ve Rus hükümetlerini harekete geçirerek bölgeye yönelmelerine neden olmuştur.

Şarki Türkistan ile Çin'in batı bölgelerine bilimsel anlamdaki ilk seyahat Finliler tarafından Otto Donner başkanlığında bir heyet tarafından 1898'de icra edilmiş ve önemli eserler elde edilmiştir. Ruslar da Klamens başkanlığında bir heyeti

⁴⁴⁹ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 35-36.

yine 1898'de Turfan bölgesine göndermiş bu bölgedeki harabelerde yapılan kazılarda önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Hindistan hükümetinin himayesi ile Macar asıllı Doktor Marc Aurel Stein'da 1900-1901 senelerinde Şarki Türkistan'ın güneyinde Hotan bölgesinde incelemelerde bulunmuştur. Stein, daha sonra bu gezisinde elde ettiği bulguları 1907'de *Ancient Khotan* adlı eserinde yayımlamıştır.

Hamburg'da 1902'de toplanan müsteşrikler kongresinde Stein ve Klamens icra ettikleri keşif çalışmaları hakkında açıklamalar yapmış ve bu keşif gezileri büyük ilgi uyandırmıştır. Kongredeki bu açıklamalar, Berlin Etnografya Müzesince Profesör Albert Grünwedel başkanlığında bir keşif heyeti oluşturulmasına sebebiyet vermiştir. Oluşturulan bu ilk Alman keşif heyeti 1902-1903 senesi kış ayında Turfan bölgesinde çalışmaya başlamış; özellikle İdikut şehir harabelerinde yapılan kazılarda elde edilen yazmalar ve tarihi eserler kırk altı sandık halinde Berlin'e gönderilmiştir. Alman keşif heyetinin elde ettiği bu başarılı sonucun ardından, Berlin'de müsteşriklerden oluşan ve Prusya Hükümeti tarafından himaye edilen büyük bir ilmi heyet daha meydana getirilmiştir. Almanların ikinci, Prusya hükümetinin ilk keşif heyetinin başına Berlin Etnografya Müzesi müdürü olan Profesör Albert von Le Coq atanmış, seyahat 1904 senesi sonbaharından 1907 senesi şubat ayına kadar devam etmiştir. Seyahat esnasında Albert von Le Coq rahatsızlanınca Albert Grünwedel heyete iştirak ederek başkanlığı üstlenmiş, ardından Prusya Hükümetinin oluşturduğu ikinci keşif heyetinin başına geçmiştir.

Bu seferler sonucunda Almanya'ya yaklaşık 233 sandık eser sevk edilirken Albert von Le Coq, 1913 ve 1914 senelerinde tekrar Türkistan'a gitmiş ve özellikle Kaşgar ile Minköy arasındaki araziye araştırmıştır. Seyahat neticesinde duvar resimleri, heykeller, tahta oymacılığı işleri, sikkeler, arkeolojik öneme haiz objeler ve özellikle de Hint menşeli yazmalardan oluşan 152 büyük sandık elde edilmiştir.⁴⁵⁰

Hindistan Hükümetince daha önce himaye edilen Marc Aurel Stein'de 1906-1908 senelerinde büyük ve gösterişli bir keşif seyahatine daha çıkmıştır. Keşif gezisi Şarki Türkistan'ın güneyinden Kaşgar ve Hotan'dan itibaren Su-Çu ve Kan-Çu'ya ulaşmış oradan geriye doğru kuzey yolunu takiben Taklamakan çölünü geçerek son bulmuştur. Stein, bu gezisi esnasında Lop Nur bataklığının yukarı kısmında bulunan bir harabede yaptığı kazılarda tahta parçalarına kaydedilmiş kuzey Hindistan menşeli miladi II ve III. yüzyıllara ait yazmalar keşfetmiştir. Stein'ın keşfettiği yazmalar

⁴⁵⁰ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 35-41

genellikle mektuplar ve resmi işlere ait evraklardan oluşmakta olup; Thomsen bu yazmalardaki balçık mühürlerin üzerinde Herakles ve Eros gibi halis Yunan motiflerinin bulunmasını dikkat çekici olarak değerlendirmiştir. Stein'in çalışma yürüttüğü diğer bir araştırma sahası ise eski Miran kalesi harabesi olmuştur. Stein burada yaptırdığı kazıda, silahlar, elbise parçaları ile tahta ve kağıt üzerine yazılmış muhtelif lisanlarda bin kadar yazma ele geçirmiştir. Thomsen bu yazmaların içinde özellikle Uygurca-Türkçe olan ve daha önce çözdüğünü söylediği Run hattına benzeyen yazmalara dikkat çekmiştir. Thomsen, bu yazı hattına ancak Kuzey Moğolistan (Orhon) ve Güney Sibiry (Yenisey)'da bulunan taş kitabelerde rastlandığını da ilave etmiştir.

Marc Aurel Stein, buradan daha doğuya doğru yaklaşık 750 kilometre uzunluğunda, balçıktan yapılmış ve birbirlerine bitişik duvar kalıntılarını keşfetmiştir. Thomsen, duvarların kuzeyde yaşayan barbarların ve özellikle Hiung-Nu (Hun)'ların güneye olan ulaşım yollarını kapatmak, böylece Çin'i istila etmelerini engellemek amacıyla daha milattan önceki devirlerde yapıldığını iddia etmiştir. Duvarlarda yapılan kazılarda en eskisi milattan önce 98 yılına ait olmak üzere tahta üzerine ve çoğunluğu Çince olarak yazılmış vesikalar ele geçmiştir. Vesikalar miladın bu devrine ait çok önemli bilgileri ihtiva etmekte olup, iase, ücret, posta işleri, optik telgraf hizmeti ve askeri faaliyetler gibi konuları içermektedir.

Stein, bu sur kalıntılarının güneyinde, Dunhuang vahasında en önemli keşfi olarak Bin Buda Mağaralarını ve mağaraların içinde büyük bir hazine niteliğindeki kütüphaneyi bilim dünyasına kazandırmıştır. Merkezi Asya'da kullanılan farklı dillerde yazılmış olan birçok yazma, resim ve tarihi eserler Stein'in eline geçmiş, o da bunların yirmi dört sandık hacmindeki kısmını Londra'daki evine göndermiştir. Stein, 1913-1914 senelerinde Türkistan'a tekrar gelmiş bu seferinde de önemli keşiflerde bulunduğu anlaşılmakla beraber Thomsen, Stein'in bunları henüz yayımlamadığını belirtmiştir.⁴⁵¹

Türkistan bölgesinde yapılan keşiflere Fransızlar da ilgisiz kalmamış Sinoloji uzmanı Paul Pelliot Çin'e yaptığı keşif gezisi esnasında Dunhuang'a uğramış, Stein'in bıraktığı özellikle yazmaların büyük kısmını Paris'e nakletmiştir. Japon hükümeti de Tatshibana'yı 1910'da Dunhuang'a ilmi bir heyet ile göndermiş, Japonlar'da muhtelif yazmalar ele geçirmiştir. Thomsen, Dunhuang'daki Bin Buda

⁴⁵¹ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 41-46.

mağarasında kalan eserlerin Çin Hükümeti tarafından Pekin Milli Kütüphanesine taşındığını ifade etmiştir.⁴⁵²

Thomsen, Şarki Türkistan'da icra edilen ilmi gezilerinde özellikle İslamiyet öncesi üç büyük dine ait keşiflerde bulunmuştur. Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık dinlerine ait birçok bina ile, heykeller, minyatürler ve yazmalar gibi sanat eserleri ortaya çıkarılmıştır.

Şarki Türkistan'da uzun süre yaşayan bu üç dinin ortaya çıkardığı sanat tarzı, Batı ile temas neticesinde kısmen Yunan-Bizans ve kısmen de İran sanatından da etkilenecek kendine has bir üslup meydana getirmiştir. Thomsen karmakarışık olarak tanımladığı Türkistan sanatının, bütün Doğu Asya dini sanatının “*irtibat halkası vazifesini ifa*”⁴⁵³ ettiği tespitinde bulunmuştur.

Thomsen, Şarki Türkistan'da yapılan keşif gezileri sonucunda ortaya çıkarılan yazmalar ile tarihi eserlerin bugün hükümet merkezleri ve kütüphanelerde bulunduğunu; bunlardan bilimsel neticeler çıkarabilmek için ise yıllarca sürecek çalışmaya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Keşifler sonucu elde edilen ve çok çeşitli malzeme üzerine kaydedilmiş olan yazmalar, farklı alfabelerden ve bir kısmı daha önce hiç bilinmeyen bir düzine kadar lisanlardan meydana gelmektedir. Yazmaların büyük kısmı dini mahiyette olup ayrıca mektuplar, çeşitli vesikalar mevcut iken edebiyat tarihine ait kitaplar bulunmamaktadır.⁴⁵⁴

Thomsen makalesinin bu bölümünde Şarki Türkistan'da ele geçirilen yazmaların dil özellikleri üzerinde durmuştur. Bu kapsamda ilk olarak Hindistan menşeli lisanlardan bahsetmiş ve özellikle Hotan'da Stein tarafından keşfedilen tahta ve kösele üzerine kaydedilen yazmaların önemli olduğunu belirtmiştir. Bu yazmaların Kharosthi yazısı ve Prakrit lehçesi ile kaydedildiğini ve miladi II ve III. asırlara ait olması gerektiğini belirtmiştir. Müteakip asırlarda da büyük kısmı özel Brahmi yazısı tabir edilen, helezonvari Hint yazı çeşidi olan Sanskritçe yazmalarda bulunmuştur.⁴⁵⁵

Thomsen, Turfan bölgesindeki keşiflerde elde edilen eserlerden en çok İran filolojisinin faydalandığını belirterek, bu bölgede bulunan ve eski İran lisanlarına ait

⁴⁵² Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 45-46.

⁴⁵³ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 46.

⁴⁵⁴ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 47.

⁴⁵⁵ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 48.

olan yazmaların büyük çoğunluğunun Maniheizm dini ile ilgili konulardan meydana geldiğini belirtmiştir. İran dilinde Maniheizm dinine ait telif edilen yazılar Thomsen tarafından dört kısma ayrılmıştır. Bu lisanların ilki, Pehlevi'nin Güneybatı tarzına yakın olan, Sasani Şahları tarafından III-VII. yüzyıllarda resmi dil ve aynı dönemde Zerdüştlüğün de din lisanı olan lehçesidir. İkinci olarak, Kuzeybatı İran lehçesi olarak kabul edilen ve Arşakiyan sülalesinin milattan önce III. asırdan milattan sonra III. asıra kadar kullanılan Pehlevi dilinin bir çeşidi olup, Thomsen bu dilin Partların lisanıyla aynı olduğu görüşündedir. İran filolojisi açısından çok büyük bir öneme sahip olan üçüncü dil, kısmen Süryani-Arami yazıdan çıkmış zarif bir alfabe olup, kısmen de eğri ve yuvarlak Uygur alfabesinden oluşan bir yazı ile kaleme alınmıştır. Alman İraniyat uzmanı F. Andreas bu üçüncü İran lisanının Şarki Türkistan bölgesinde de konuşulan Soğdca olduğunu belirtmiştir. Maniheizm'in yayılmasını sağlayan Soğdca aynı zamanda Şarki Türkistan ve daha doğuya doğru olan bölgelerde “*lingua franca*” yani ortak dil konumundadır. Thomsen'in dördüncü İran lisanı olarak belirttiği ve şimdiye kadar bilinmeyen bu dil ilk olarak Alman müsteşrik Ernest Leumann tarafından tanımlanmıştır. Leumann bu lisanı ilk etapta yanlış bir şekilde “*Şimali Ari*”, daha sonra ise Hint-İran dil grubunda tasnif etmiştir. Bu dil gerçekte bütün boyutları ile İran dil yapısının özelliklerini ihtiva ederken, yazıyı oluşturan şekilleri itibariyle daha orijinal bir görünüme sahiptir. Kelime hazinesi bakımından ise bu bilinmeyen İran dili en basit mefhumlarda dahi Hint unsurlarıyla karışmış, bozularak İran lisan özelliklerinden uzaklaşmıştır.

Thomsen bu dili kullanan halkın kimler olduğu konusunda iki iddia olduğunu belirtir. Şimali Ari lisanını kullandığı iddia edilen ilk toplum, miladın II. yüzyılından itibaren kuzeybatı Hindistan'da yaşayan Endo-Skit'lerin bir kolu olan ve Sak olarak adlandırılan eski Şarki İran milletidir. Rus Alexander von Steal-Holstein ve Norveçli Sten Konow bu iddiaya karşı çıkmış, Şarki Ari lisanını Tohari'ler olarak adlandırılan milletin konuştuğunu iddia etmişlerdir. Thomsen, Toharilerin gerçek merkezlerinin bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde olduğunu, fakat Şarki Türkistan'ın güney kısımlarında ikamet ettiklerini belirtmiştir.⁴⁵⁶

Makalede, Şarki Türkistan'da yapılan dil konusundaki keşiflerin yukarıda sayılanlarla sınırlı olmadığı belirtilmiştir. Türkistan'ın kuzey bölgesinde Turfan ve Kuça'da bulunan yazmalar, Brahmi yazısı ile yazılmış ve Rudolf Hoernle ve Ernest

⁴⁵⁶ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 49-54.

Leumann tarafından okunmuş olup tamamıyla bilinmeyen bir lisanıdır. Berlin’de bu yazmalar Wilhelm Siegling ve Emil Sieg tarafından, lisan şekilleri ve kelime hazinesi itibariyle incelenmiş, 1908’de de *Tohari, Endo-Skit’lerin Lisanı* adıyla yayımlanmışlardır. Siegling ve Sieg bu lisanın iki lehçeden oluştuğunu, İndo-Cermen dil grubuna dahil ve İndo-İran komşularından da tamamen farklı olduğunu belirtmişlerdir. Bu lisanın Güneybatı Avrupa dillerinden Yunan, Latin, Kelt ve Cermen’ler ile ilgisinin bulunduğu neticesine ulaşmışlardır. Thomsen bu dili konuşan kavmin, tarihin kaydetmediği bir döneminde, bilinmeyen bir nedenle Batı’dan geldikleri iddiasında bulunmuştur. Çin kaynaklarının bu bölgelerde yaşayan sarı saçlı, mavi gözlü bir kavimden bahsettiklerini, yine bu bölgede keşfedilen freskolar da tıpkı Avrupalılar gibi sarı saçlı mavi gözlü insanlara ait resimlerin bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁷

Türkistan coğrafyasındaki bu bilimsel keşif çalışmaları Türk filolojisi ve yazı tarihi açısından çok miktarda ve çok önemli kaynağın bilim dünyasının istifadesine sunulmasına neden olmuştur. Thomsen, bilinen en eski Türk Uygur eserinin 1069’da Kaşgar’da yazılmış olan *Kutadgu Bilig* olduğunu; Kuzey Moğolistan’da bulunan Kitabelerin ise VIII. asra tarihlendiğini belirtmiştir. Keşiflerde elde edilen yazmalarda en çok kullanılan Türkçe yazı tarzı Uygur elifbası olup, bununla beraber Maniheizm ve nadiren de Brahmi son olarak da Run tarzındaki yazı kullanılmıştır. Türkistan bölgesinde Türkler arasında en çok yayılan dinin Budizm olduğu tespitinde bulunan Thomsen, buna sebep olarak da Hint din ve efsane edebiyatından yapılan çalışmaları göstermiştir. Bu yazmalar arasında Maniheizm ve Hristiyanlığa ait metinlere de rastlanmıştır.

Thomsen bu keşiflerde çok miktarda Çince belgenin de bulunduğunu, bu kapsamda kağıt üzerine yazılan en eski tarihli vesikanın milattan sonra II. asra ve kağıdın Çinliler tarafından keşfinin hemen sonrasına tarihlendiğini belirtmiştir.⁴⁵⁸

Thomsen’in makalesi, coğrafyanın tarıma elverişli, korunaklı ve kısıtlayıcı arazi yapısı ile barındırdığı ulaşım yolları ve doğal geçitlerin, bir bölgenin etnik yapısı ile sosyal ve kültürel özelliklerinin şekillenmesinde ne kadar etkili olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir.

⁴⁵⁷ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 54-57.

⁴⁵⁸ Thomsen, Şarki Türkistan, II, s. 57-59.

Türkistan’da XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlayan bilimsel keşif seyahatleri sayesinde elde edilen tarihi eserlerin ve özellikle yazmaların incelenmesi ile Türklerin tarih boyunca kullandıkları alfabelerin seçiminde birinci derecede etkili hususun din olduğu sonucuna kolayca ulaşılabilir. Nitekim Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra da kurdukları tüm devletlerde bu dinin ortak alfabesi olan Arap yazısını kullanmışlardır. Keşiflerin ortaya koyduğu önemli konulardan biri de Türklerin Orta Asya’da tarihin ilk devirlerinden beri birçok farklı din ve milletle hoşgörü içinde bir arada yaşama becerileri olmuştur. Türkler bu özellikleri sayesinde Selçuklu ve Osmanlı gibi tabiiyetinde birçok din ve milletin bulunduğu imparatorlukları asırlar boyunca yaşatmışlardır.

Şarki Türkistan’da icra edilen bilimsel keşif gezileri olumlu sonuçlarının yanında, Batılıların bu bölgeye ve genel olarak da kendileri dışındaki milletlere bakış açılarını göstermesi bakımından da önemlidir. Köprülüzade Ahmet Celal Bey’in belirttiği gibi ilk yazmanın tesadüf eseri bulunmasından sonra müsteşrikler “*humma-alud*” yani hummaya tutulmuş gibi Türkistan bölgesine üşüşmüşlerdir. Batılıların tertip ettikleri keşif heyetleri yaptıkları araştırma ve kazılarda elde ettikleri yazmaları ve tarihi eserleri sahiplenerek kendi başkentlerine götürmüşlerdir.

Thomsen’in makalesinin *Türkiyat Mecmuası*nda yayımlanması, Batılı tarihçilerin çalışma yöntemlerinin ortaya konması açısından da önemlidir. Türkistan coğrafyasında mecmuanın bu sayısının yayımlanmasından çok kısa bir zaman önce yaşanan keşif gezileri; yeni Türk Devleti’nin tarihçileri ile müstakbel tarihçilerine Anadolu’nun zengin kültürel ve tarihi yapısının korunması açısından bir uyarı olarak da değerlendirilebilir.

Zeki Velidi Togan’ın *Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait* isimli makalesi mecmuanın üçüncü yazısı olarak neşredilmiştir.⁴⁵⁹ Togan makalesinde öncelikle, Avrupalı ve Doğulu müverrihlerin Türkistan’daki Oğuzların Hristiyan olduklarına yönelik iddialarını ortaya koymuş, daha sonra bu iddiaların doğru olmadığını kaynaklar vasıtasıyla göstermiştir.

Togan, Oğuzların Hristiyan olduklarına dair iddiaların temelini Zekeriya Kazvini’nin *Asarü’l-Bilad* isimli kitabında yazdıklarından kaynaklandığını belirterek ilk olarak Kazvini’nin bu iddialarını incelemiştir. İkinci olarak Selçuk’un

⁴⁵⁹ Zeki Velidi Togan, “Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 61-67.

oğullarından bazılarının Mikail ve Davud gibi isimleri kullanmalarının müverrihlerce Hristiyan olduklarına delil olarak gösterdiklerini söylemiştir.⁴⁶⁰ Üçüncü olarak da Oğuzların Harezmi bölgesi ile mevcut olan sınırlarından dolayı Hristiyanlığı öğrenmiş olmaları ihtimalinin iddia edilmesidir. Son olarak da Ebu Dülef'in eserinde Oğuzların mabetlerinde putları olmadığını yazması onların Hristiyan oldukları yönünde anlaşılmış olmasıdır.⁴⁶¹

Kazvini, *Asarü'l-Bilad* isimli kitabının 395. sayfasında şöyle demiştir:

*“Burada yani Kimek ülkesinde Mangur diye isimlendirilen bir dağ vardır. Bu dağda bir çukurda gözlü bir su vardır. Ebu'r-Reyhan el-Harizmi el Asar el-Bakiye adlı eserinde diyor ki: Bu çukur büyük bir kalkan çapındadır. Çukur ağzına kadar su doludur. Bundan kalabalık asker de içse bir parmak bile eksilmez. Bu göze'nin yanında bir kaya vardır. Kayanın üzerinde bir insan ayağı izi, parmaklarıyla birlikte iki el ve sanki secde ediyor iki diz, bir çocuk ayağı izi ve eşek toynağı vardır. Oğuz Türkleri bu izleri görünce ona secde ederler.”*⁴⁶²

Kazvini, bunun sebebi olarak da Oğuzların Nasrani yani Hristiyan olmalarını ve bu izlerin Hz. İsa'ya ait olduğuna inanmalarını göstermiştir.⁴⁶³ Togan, Kazvini'nin bu iddiasını el-Biruni'nin *el-Asarü'l-Bakiye* isimli kitabından aldığını belirterek, bu kitabın İstanbul'un tüm kütüphanelerindeki nüshalarını kontrol ettiğini belirtmiştir. Togan bu kontrollerde el-Biruni'nin eserinin hiçbir nüshasında, Kazvini'nin Oğuzların secde ettikleri kaya hakkında, *“Hristiyan oldukları için bunu İsa Aleyhisselam'a atfediyorlar”* şeklinde bir ifadesinin bulunmadığını, bu iddianın Kazvini tarafından uydurulduğunu söylemiştir.⁴⁶⁴

Kazvini'nin Oğuzlar hakkındaki dikkat çekici diğer bir iddiası da Sultan Sancar'ı bir savaşta esir alan Horasan Oğuzlarının Hristiyan olduklarını söylemesidir. Kazvini'ye göre Horasan Oğuzları Hristiyan oldukları için Sultan Sancar ile savaşmışlardır. Togan ise, Kazvini'nin bu iddiasının yalan olduğunu, bu dönemde yaşayan tarihçilerin hiçbirinin bunları Hristiyan olarak tanımlamadıklarını söylemiştir. Yine dönem tarihçileri, Horasan Oğuzlarının kontrol ettikleri bölgedeki

⁴⁶⁰ Togan, Oğuzların Hristiyanlığı, II, s. 61-62.

⁴⁶¹ Togan, Oğuzların Hristiyanlığı, II, s. 63.

⁴⁶² Zeki Velidi Togan'ın makalesinin 62. sayfasında, Türklerin secde ettikleri taş hakkında Arapça parçanın Türkçe tercümesi. bk. Muhammet Kemaloğlu, “Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait” *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 7, Nisan 2015, s. 216.

⁴⁶³ Togan, Oğuzların Hristiyanlığı, II, s. 62.

⁴⁶⁴ Togan, Oğuzların Hristiyanlığı, II, s. 64-65.

Müslümanlara karşı uyguladıkları vahşet, yağma ve talanı ortaya koymuşlar, “*Müslüman Müslümana bu kadar zulüm yapar mı?...*” diyerek eleştirmişlerdir. Oğuzlara karşı yardım istemek için Horasandan, Semerkant’a Karahaniler’e gönderilen heyet içinde bulunan Hakim Enveri Oğuzların bu kötü uygulamalarını anlatan bir kaside yazmıştır. Bu kasidede Oğuzlar birçok yönden eleştirilse de Hristiyan olduklarına dair bir ifade yer almamıştır. Tam aksine olarak bölgedeki halkın bu Oğuzların otoritesini kabul etmedikleri için bunların adına hutbe okunmadığından bahsedilmiştir. Togan, bunlara ilave olarak İbnü’l-Esir ve diğer kaynaklarda Horasan Oğuzlarının reislerinin zikredildiğini ve bunların hepsinin Müslüman isimleri olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁵

Oğuzların Hristiyanlığı ile ilgili diğer bir iddia kaynağı da Selçuk’un oğullarının genelde Hristiyanlarca kullanıldığı kabul edilen Yunus, Davud ve Mikail gibi isimler kullanmalarıdır. Togan, bu isimlerin Müslümanlarca da kullanıldığını belirterek bazı kaynaklardan örnekler vermiş ve bu iddiaya dayanarak Oğuzların Hristiyan olduklarına hükmedilemeyeceğini söylemiştir.⁴⁶⁶

Kazvini’nin eserinde verdiği bilgilere ilave edilerek ortaya atılan diğer bir iddia da Oğuzların Harezmi’e komşu olduklarından dolayı Hristiyanlığı onlardan öğrenmiş olma ihtimalidir. Kazvini’nin de yararlandığı kaynak olan el-Biruni’de Harezmi Hristiyanlarının “*Melkai*”⁴⁶⁷ olduklarından bahsedilmekte ancak Oğuzların bunlardan etkilendiklerine dair malumat bulunmamaktadır.⁴⁶⁸

Son olarak Togan, Ebu Dülef’te Oğuzların mabetlerinde resim ya da put olmadığını yazıldığını ancak Hristiyan olduklarına dair bir kayıt bulunmadığını belirterek bu iddiayı da reddetmiştir.⁴⁶⁹

Zeki Velidi Togan, Mahmut Kaşgari’nin yaşadığı dönemde dahi Oğuzların Müslüman olduklarını ve bu devirde onların Hristiyan olduğuna dair hiçbir iz bulunmadığını belirtmiştir. Bunlara ilave olarak Togan, Sır Derya havzası ve batısında bir tane dahi Hristiyan mezar taşına rastlanamayacağını iddia etmiştir.

⁴⁶⁵ Togan, Oğuzların Hristiyanlığı, II, s. 65.

⁴⁶⁶ Togan, Oğuzların Hristiyanlığı, II, s. 61.

⁴⁶⁷ bk. Mustafa Sinanoğlu, “Melkaiyye, Hristiyanlıkta Bir Mezhep”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Ankara, 2004, s. 84-85.

⁴⁶⁸ Togan, Oğuzların Hristiyanlığı, II, s. 63.

⁴⁶⁹ Togan, Oğuzların Hristiyanlığı, II, s. 63.

Sonuç olarak Zeki Velidi Togan'a göre Kazvini, XII ve XIII. yüzyıllarda Rusya, Ukrayna ve Balkanlarda Hristiyan olan Oğuz ve Kıpçaklarla Horasandaki Oğuzları karıştırmıştır. Togan'ın diğer bir varsayımı da Kazvini'nin Oğuzların Horasan da yönetimleri altındaki Müslümanlara karşı uyguladıkları vahşet, yağma ve talan gibi kötü davranışlar nedeniyle bu iddialarını uydurmuş olduğudur.⁴⁷⁰

Oğuzların Hristiyan oldukları iddiasının temel kaynağı olan Zekeriya Kazvini'nin *Asarü'l-Bilad* adlı eseri 1275'te tamamlamıştır. Kazvini'nin yaklaşık 650 yıl önce kaleme aldığı bu eseri Vasilij Viladimiroviç Barthold ve Josef Marquart gibi Avrupalı tarihçilerde kullanmışlar, Oğuzların Hristiyanlığı iddiaları adeta genel kabul haline gelmiştir. Zeki Velidi Togan ise, Kazvini'nin ve ondan faydalanarak eserlerini kaleme alan Avrupalı tarihçilerin bu iddialarını çürüten reddiye niteliğindeki bu makaleyi kaleme almıştır.

Zeki Velidi Togan'ın bu makalesinin *Türkiyat Mecmuasında* yayımlanması ile tarihi bir mesele ortaya konarak çözüme kavuşturulurken diğer taraftan da tarih yazımında tenkitli kaynak kullanımının önemi vurgulanmıştır. Tüm bunlardan daha önemli olarak tarihçinin bilerek ya da bilmeyerek istifade ettiği kaynağa yaptığı ilavelerin olumsuz sonuçları da ortaya konmuştur.

Mehmet Fuat Köprülü *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* makalesinde kaynak kullanımı ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur. Tarihçi kesinlik içeren yargılardan ve genellemelerden kaçınmalı,⁴⁷¹ sürekli olarak gözlem ve incelemeler yaparak hata yapabileceğinin farkında olmalıdır. Yine bu kapsamda tarihçi, elde ettiği bilgilerin doğruluğu hakkında dikkatli davranarak ele aldığı konu ile ilgili objektif olmayan hususları ortadan kaldırmaya çalışmalıdır.⁴⁷²

Köprülüzade Ahmet Cemal Bey tarafından Türkçe'ye tercüme edilen Vasilij Viladimiroviç Barthold'a ait *Orta Asya'da İslamiyet'in İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide* isimli yazısı *Türkiyat Mecmuasının* II. cildinin dördüncü makalesi olarak

⁴⁷⁰ Togan, Oğuzların Hristiyanlığı, II, s. 65-66.

⁴⁷¹ Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 47.

⁴⁷² Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 32.

neşredilmiştir.⁴⁷³ Barthold'un makalesi ilk olarak *Asia Major* dergisinin 1925 tarihli II. cildinde Almanca olarak yayımlanmıştır.⁴⁷⁴

Makalenin konusunu oluşturan risale, Rus bilimler akademisi Asya müzesi için Zeki Velidi Togan tarafından bulunan,⁴⁷⁵ dil ve imla itibarıyla kadim, anonim el yazması Türkçe bir Kur'an tefsiridir. Yazma eserin baş tarafı okunamayacak bir durumda olup Kehf suresinin dördüncü ayeti ile başlamaktadır. Arapça metnin satır aralarına Türkçe tercüme yapılmış, bu surenin sonunda yine Türkçe olarak tarih-i mukaddes ile peygamberin hayatına ait hikayelere yer verilmiştir.⁴⁷⁶ Orta Asya elyazması tefsir toplam 147 sayfadan ibaret olup⁴⁷⁷ 40 ve 41. sayfalar arasında bulunan 22. sure ile 23 ve 47. surelerin sonu noksan durumdadır. Yine bu el yazması tefsirde, 75. sure ile 76 ve 77. surelerin sonu Arapça metin şeklinde yazılmış olup bu kısımların Türkçe tercümesi yapılmamıştır. Eserin birçok yerinde Türkçe tercüme yerine surelerin arasına yerleştirilmiş yine Türkçe şerhlerle yetinilmiştir.

Barthold, kitabın sonuna doğru yazarının Türkçe'den uzaklaşarak ana dili olduğu anlaşılan Acemceye doğru yaklaştığını, Türkçe metinlerde de eski Acemce kelimeleri kullandığını belirterek örnek olarak da mescit yerine “mazgit/mazgid”⁴⁷⁸ kelimesini tercih etmesini göstermiştir.⁴⁷⁹

Barthold eserin kaşifi olan Zeki Velidi'nin, Rabguzi'nin *Kıyasü'l-Enbiya* isimli kitabı ile Türk dili açısından bir anıt olmak hususunda kıyaslanan bu tefsirin daha eski tarihli olduğu tespitinde bulunduğunu söylemiştir. Barthold, tefsirde sık sık peygamber anlamında olarak “yalawaç”,⁴⁸⁰ su yerine ise “suw”⁴⁸¹ kelimelerinin kullanılmasını eserin dilinin eskiliğine ve *Kıyasü'l-Enbiya* ile olan akrabalığına işaret ettiğini iddia etmiştir. Yine bu kapsamda pek, çok, fazla anlamlarında olmak üzere

⁴⁷³ Vasilij Viladimiroviç Barthold, “Orta Asya'da İslamiyet'in İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Cemal, C: II, 1928, s. 69-74.

⁴⁷⁴ Vasilij Viladimiroviç Barthold, “Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des Islams in Mittelasian”, *Asia Major*, C: II, Leipzig, 1925, s. 125-129.

⁴⁷⁵ “*Türkoloji sahasında Anonim Tefsir, Orta Asya Tefsiri ve Müellifi Meçhul Kur'an Tefsiri gibi adlarla tanınmakta olan bu eser ilk olarak Ahmet Zeki Velidi tarafından 1914 yılında Buhara Emareti Karşı şehrinde ele geçirilerek, Sovyet İlimler Akademisinin Asya Müzesi adına satın alınmıştır.*” bk. Suat Ünlü, “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'an Tercüme” *Dini Araştırmalar Dergisi*, C: XIX, Sayı 27, Ocak-Nisan 2007, s. 30.

⁴⁷⁶ Barthold, Orta Asya'da İslamiyet, II, s. 69.

⁴⁷⁷ Ünlü, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye Çevrilmesi, s. 31.

⁴⁷⁸ Bu kelimenin transkripsiyonu için bk. Aleksandr Kostantinoviç Borokav, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfaz Amanoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 190.

⁴⁷⁹ Barthold, Orta Asya'da İslamiyet, II, s. 69.

⁴⁸⁰ Bu kelimenin transkripsiyonu için bk. Borokav, Orta Asya'da Bulunmuş, s. 306.

⁴⁸¹ Bu kelimenin transkripsiyonu için bk. Borokav, Orta Asya'da Bulunmuş, s. 240.

“*yawlak*”⁴⁸² kelimesinin hem tefsirde hem de *Kıyasü'l-Enbiya*'da ortak olarak kullanıldığını belirtmiştir.

Barthold'a göre eserin dili homojen olmayıp peygamber anlamında “*yalawaç*” kelimesinden başka, “*resul*”, “*elçi/elçü*”⁴⁸³ sözcükleri de yine bu manada kullanılmıştır. Diğer taraftan daha eski bir zamana ait olan Acemce “*mirzade*” sözcüğü de tefsirde yer almıştır. Barthold, bu bilgilerden hareketle de yazmanın Timur devrine ait olduğunu ancak daha sonraki dönemlere ait bazı eklemelerinde yapıldığını iddia etmiştir.⁴⁸⁴

Makalede, tefsirde konu edilen peygamber efsanelerinin doğru olarak Filistin ve Suriye ile sınırlandırıldığı, Kudüs'ten ise her zaman Beytü'l-Mukaddes olarak bahsedildiği belirtilmiştir. Buna mukabil Hz. İsa'nın Mısır'a firarı yerine yanlış olarak Suriye'ye firarı, Şam'dan Kudüs'e gidişi zikredilmiştir. Barthold, *Tefsir-i Taberi*'nin bu devrin zirvesini teşkil ettiğini, Orta Asya yazma tefsirinin ise dil, muhteviyat ve şekil itibarıyla Kur'an tefsirlerinin ilk devrine ait olduğunu iddia etmiştir. O, bu kitabın yazarının konuyla ilgili kaynaklara hakim olduğunu, eserinin önemli bir kısmının da İbn Abbas'a atfedilen geleneksel tefsir ile aynı olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁵

Anonim ve tarihi belli olmayan el yazması tefsir Türk sahasına karşı Müslümanlarla hemhudut olan Maverâünnehir'de yazılmış,⁴⁸⁶ müellifi Kur'an metnini okuyucularına saf Türkçe ile açıklamak için çaba göstermiştir. Bu kapsamda Allah kelimesi “*Tengri*” olarak gösterilirken şeytan, “*yak*”,⁴⁸⁷ melek ise “*farišta*”⁴⁸⁸ kelimesi ile gösterilmiştir.⁴⁸⁹ Barthold, İslamiyet'in yayılmaya başladığı döneme ait olan bu eserin, dil alanında çalışanlar için olduğu kadar medeniyet tarihçileri açısından da önemli bir kaynak niteliğinde olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁰

Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilme çalışmaları İslamiyet'in Türkler arasında yayılmaya başladığı miladi XI. asır ilk döneminde başlamıştır. Zeki Velidi'ye göre makalede konu edilen eser, Samaniler devrinde oluşturulan bir heyet tarafından

⁴⁸² Bu kelimenin transkripsiyonu için bk. Borokav, Orta Asya'da Bulunmuş, s. 317.

⁴⁸³ Bu kelimenin transkripsiyonu için bk. Borokav, Orta Asya'da Bulunmuş, s. 105.

⁴⁸⁴ Barthold, Orta Asya'da İslamiyet, II, s. 70-71.

⁴⁸⁵ Barthold, Orta Asya'da İslamiyet, II, s. 72.

⁴⁸⁶ Barthold, Orta Asya'da İslamiyet, II, s. 71.

⁴⁸⁷ Bu kelimenin transkripsiyonu için bk. Borokav, Orta Asya'da Bulunmuş, s. 321.

⁴⁸⁸ Bu kelimenin transkripsiyonu için bk. Borokav, Orta Asya'da Bulunmuş, s. 121.

⁴⁸⁹ Barthold, Orta Asya'da İslamiyet, II, s. 73-74.

⁴⁹⁰ Barthold, Orta Asya'da İslamiyet, II, s. 71.

Farsça satır arası tercüme olarak yazılmış olan *Tefsir-i Taberi* esas alınarak meydana getirilmiştir. Zeki Velidi, Türkçe tercümenin Fars'ça tefsir ile aynı zamanda ve heyet tarafından yazılmış olabileceğini çünkü bu heyette Türkçe konuştukları bilinen iki alimin bulunduğunu söylemiştir.⁴⁹¹

Türk dili araştırmaları ve Türk kültür tarihi çalışmalarında ilk dönem Türkçe Kur'an tercümeleri dikkate alınması gereken önemli bir alandır. Tercüme çalışmalarının satır aralarına yapıldığı göz önüne alındığında her bir Arapça kelimenin Türkçe karşılığı bulunmaya çalışılmıştır. Bu sayede Türkçe'nin kelime kapasitesi Arapçadan geri kalmayacak seviyeye çıkarken, ayetlerin manalarını koruma çabası bu eserleri Türkçe'nin anlam bilgisinde yaşanan gelişmelerin tespiti için önemli kaynaklar haline getirmiştir.⁴⁹²

Cumhuriyet'in ilk yılları ile Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme çalışmaları başlamış ilk çalışma Cemil Sait Bey tarafından Fransızcadan çevrilen *Kur'an-ı Kerim Tercümesi* olmuştur. Basıldığı tarih ve yer belli olmamakla beraber 1923 senesi sonrasında yayımlandığı değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın ardından, Hüseyin Kazım Kadri tarafından hazırlanan *Nurü'l-Beyan, Kur'an-ı Kerim Türkçe Tercümesi* 1924'te, Hristiyan bir olan Arap Zeki Megamiz'in tercüme ettiği *Kur'an-ı Kerim Tercümesi* 1926'da, Süleyman Tevfik'in hulasa ettiği *Terceme-i Şerife, Türkçe Kur'an-ı Kerim* 1926'da, İsmail Hakkı İzmirli'nin tercüme ettiği *Mana-i Kur'an-ı Kerim, Kur'an-ı Kerimin Türkçe Tercemesi* 1927'de, Osman Raşit Efendi başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan *Tercemeli Kur'an-ı Kerim* 1927'de, Konyalı Mehmet Vehbi Hadimi'nin hazırladığı *Hulasatü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an* 1924'te, Ömer Rıza Doğrul'un *Tanrı Buyruğu, Kur'an-ı Kerimin Terceme ve Tefsiri* 1934'te ve Mehmet Hamdi Yazır'ın hazırladığı *Hak Dini, Kur'an Dili* isimli eser ise 1935-1938 tarihlerinde yayımlanmıştır.⁴⁹³

Gazi Mustafa Kemal'de Kur'anın Türkçe'ye tercüme edilmesi çalışmalarına büyük önem vermiştir. Osman Ergin *Türkiye Maarif Tarihi* isimli çalışmasının V. cildinde Gazi Mustafa Kemal'in Kur'an hakkındaki görüşünü şöyle açıklamıştır. “*Türk Kur'an'ın arkasından koşuyor. Fakat onun ne dediğini anlamıyor, içinde neler*

⁴⁹¹ Zeki Velidi Togan, “Londra ve Tahrandaki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C: III, Sayı 1-2, 1959-1960, s. 135.

⁴⁹² Halil İbrahim Usta, “XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1989, s. I.

⁴⁹³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi Cilt: 5*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 1928-1930.

var, bilmiyor ve bilmeden tapınıyor. Benim maksadım arkasından koştuğu kitapta neler olduğunu Türk anlasın.”⁴⁹⁴

Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilmesi ile ilgili bu ilk çalışmalar, Anadolu Türk söz varlığı ve kültürünün, Orta Asya Türk söz varlığı ve kültüründeki izlerini ortaya koymuş diğer taraftan Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk tarihinin devamlılığını Türk dili açısından bir kez daha teyit etmiştir. Diğer taraftan inkılapların hızla devam ettiği bu dönemde, dinde reform faaliyetleri kapsamında Kur'anın Türkçeye çevrilmesi çalışmaları da sürdürülmüştür. Bu açıdan ele alındığında Barthold'un bu makalesi, Türklerin İslamiyet'i daha ilk kabul ettikleri devirlerden itibaren onun kutsal kitabını kendi dillerinde anlama gayreti içinde olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Bu sayede reformların meşruiyeti, Anadolu Türk kimliğinin kaynağı olarak kabul edilen, Orta Asya Türk kimliğine dayandırılırken, Kur'anın Türkçeye çevrilmesinin haklılığı ve gerekliliği ortaya konmuş oluyordu.

Abdullah Battal Taymas'ın kaleme aldığı *Kazan Yurdu'nda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı* mecmuanın beşinci makalesi olarak yayımlanmıştır.⁴⁹⁵ Kazanda tarih öğretmeni olarak görev yapan Seyyid Vahid Efendi 1920'de yine burada bulunan bir köyde,⁴⁹⁶ Sahib Giray Han'ın Tarhanlık Yarlığını keşfetmiştir. Vahid Efendi bu yarlığı 1925'te Kazan'da çıkmakta olan *Tataristan'ı Tettebbu Cemiyetinin Muhbiri* isimli Rusça derginin I-II. sayılarında Rusça ve Kazan lehçesinde yayımlamıştır.

Taymas, *Yarlıklara Umumi Bir Nazar* alt başlığı altında, yarlıkların “yarlıg”, “yarlık” ve “yarlıg” şeklinde yazılabildiğini, emir, buyruk ve ferman anlamını taşıdığını belirtmiştir. *Kıyasü'l-Enbiya*'nın müellifi Rabguzi yarlığın emir ve ferman manasını ihtiva ettiğini söylerken, Mahmut Kaşgari ise yarlığın manasını *Divan-ı Lügati't-Türk*'te hükümdarın yazısı ve emri olarak açıklamıştır. Tüm bu anlamlarının dışında hanların yabancı devlet hükümdarlarına gönderdikleri diplomatik yazılarda

⁴⁹⁴ Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, V, s. 1950.

⁴⁹⁵ Abdullah Battal Taymas, “Kazan Yurdu'nda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 75-101.

⁴⁹⁶ Kazan Vilayeti Çar Uyezi sancağı Urazlı köyünde 1911'de tarih öğretmeni olarak görev yapan Seyyid Vahid Efendi görevli olduğu köy ve civarında aynı zamanda eski eserleri de araştırmıştır. Görev yaptığı köye gelen seyyar bir terziden Mamadış sancağındaki Mamalay köyünde Rahmetullah Ahmeroğlu isimli bir şahısta *ilahi bir kağıt* olduğunu öğrenmesi üzerine bu köye gitmiştir. Kağıdı incelediğinde bunun Sahib Giray Han'a ait bir yarlık olduğunu tespit etmiş, araya I. Dünya savaşının girmesi üzerine ancak Haziran 1920 tarihinde bu yarlığın orijinalini bedelini ödeyerek satın almıştır. bk. Taymas, Kazan Yurdu, II, s. 81-82.

yarlık olarak isimlendirilmiştir. Taymas, yarlık sözcüğünün halis Türkçe bir kelime olduğunu, bununla birlikte Moğolcada da kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁹⁷

Abdullah Battal, yarlıkların önemli bir çeşidinin de tarhanlık yarlıkları olduğunu belirterek tarhan'ı da “*vergilerden ve devlet hizmetlerinden muaf olan adam*” olarak tanımlamıştır. Tarhanlık, hanlar tarafından zamanla kadınlarla birlikte kiliseler ve manastırlar gibi kurumlara da verilmeye başlanmıştır.

Altın Orda devrinden sadece Rusça tercümeleri bulunan yedi tarhanlık yarlığı ile yine bu devirden, XIV. yüzyıla ait üç Türkçe yarlık günümüze ulaşabilmiştir. Yarlıkların ikisi tarhanlık yarlığı olup bunlar; Toktamış Han tarafından 1391’de Bik Hacı isimli şahıs ile Timur Kutluk Han tarafından 1397’de Muhammet namında birisine verilen yarlıklardır. Altın Orda’ya ait üçüncü Türkçe yarlık ise Toktamış Han tarafından 1397’de Lehistan-Litvanya Kralı Jogaila’ya gönderilmiş olan diplomatik yarlıktır.

Abdullah Battal, yarlıklarının filoloji bilimi açısından olduğu kadar, Altın Orda Devleti’nin kuruluşu ile siyasi ve ekonomik hayatının ortaya konması açısından da önemli belgeler olduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda da Ilya-Nikolayeviç Berezin ve Gordiy Semenoviç Sablukov’un bu yarlıklardan istifade ederek Altın Orda hakkında önemli eserler ortaya koyduklarını söylemiştir.⁴⁹⁸

Tarih araştırmaları açısından yarlıkların diğer önemli bir kaynağını da Kırım Hanlığı dönemi oluşturmaktadır. Abdullah Battal Kırım Hanları tarafından verilen tarhanlık yarlıklarından sadece bir tanesinin korunarak günümüze ulaştığını söyleyerek, Saadet Giray Han tarafından 1523’te verilen bu yarlığın *Odessa Tarih ve Atıkıyyat Cemiyeti* dergisinde yayımlandığını belirtmiştir. Kırım Hanlığından kalan diğer tüm yarlıklar diplomatik nitelikte olup, Moskof Çarları ile Lehistan Krallarına verilen belgelerdir. Hüseyin Feyiz Efendi ve Velyaminov Zernov tarafından bu yarlıkların 378 tanesi *Kırımga Dair Yazular* adıyla 898 sayfadan oluşan bir eser halinde 1864’te Petersburg Ulum Akademisi tarafından yayımlanmıştır.

Abdullah Battal, Kırım Hanlarına ait diplomatik yarlıkların en erken tarihli olanının Mehmet Giray Han’ın vermiş olduğu 1519 senesine ait yarlık olduğunu ve dilinin de Çağatayca olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu tarihten itibaren yarlıkların

⁴⁹⁷ Taymas, Kazan Yurdu, II, s. 75.

⁴⁹⁸ Taymas, Kazan Yurdu, II, s. 75-79.

dilinde mahalli Kırım lisanının ve Osmanlı resmi lisanın etkileri görülmeye başlamıştır.

Abdullah Battal Taymas, yarlıklar hakkında bu genel bilgileri verdikten sonra *Sahib Giray Han Yarlığı* başlığı altında makalenin asıl konusunu incelemeye geçmiştir. Mengli Giray'ın oğlu ve Kırım Hanlığının kurucusu Hacı Giray'ın torunu olan Sahip Giray, Kazanlıların Moskof tehdidinden kurtulmak için yaptıkları çağrı üzerine 1521'de Kazan'a gelerek tahta çıkmıştır. Kazanlılar bu sayede Kırım Hanlığının olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de himayesi altına girmek istemişlerdir.

Taymas, Kazan hanlarından kalma yarlıkların son dönemlere kadar bilinmediğini, ancak tarihçi Hadi Atlasi Efendi'nin *Kazan Hanlığı* isimli kitabında Sahib Giray Han'a ait bir yarlığın bir kısmını yayımladığını belirtmiştir.

Makalenin, *Yarlığın Tasviri* başlığı altında Seyyid Vahid Efendi'nin belgeyi şu şekilde tanıttığı yazılmıştır. Yarlığın 76,5 cm boyunda ve 18 cm genişliğinde olduğunu yazan Vahid Efendi, belgenin kağıdının başlangıçta cilalı iken zamanla bu özelliğini kaybederek sarardığını belirtmiştir. Yarlığın üst tarafından 10 cm kadar bir bölüm yıpranarak yırtılmış, alt taraftan önemsiz bir kısmı ise kesici bir alet ile kesilmiştir. Vahidi'ye göre yarlıkta iki tür mürekkep kullanılmış, üst tarafta bulunan Arapça dua altın suyu, asıl metni oluşturan 25 satır ise siyah mürekkep ile yazılmış olup, yarlıkta bulunan mühür ise kırmızı renktedir.⁴⁹⁹

Abdullah Battal Taymas, *Yarlığın Metni (Satırı Satırına)* başlığı altında yarlığın Osmanlı Türkçesi'ne transkriptini yapmıştır.⁵⁰⁰ Taymas, *Bu yarlığın Mahiyeti ve Ehemmiyeti* başlığı altında ise Kazanlı tarihçi A. Aziz Bey ile S. Vahid'in yarlık hakkındaki görüşleri ile ilgili ortaya çıkan tutarsızlıkları ortaya koymuştur.

A. Aziz Bey'in yarlığın Kazan'da bulunmasına rağmen Kazan Hanlığına ait olmadığı ile ilgili şüphelerine karşı çıkan Taymas, yarlığın tarihinin bunun aksini ispat ettiğini belirtmiştir. Sahib Giray'ın yarlığın verildiği tarih olan hicri 929 (miladi 1522)⁵⁰¹ senesinde Kazan'da han olarak bulunduğunu söylemiştir.

⁴⁹⁹ Taymas, Kazan Yurdu, II, s. 79-82.

⁵⁰⁰ Taymas, Kazan Yurdu, II, s. 82-83.

⁵⁰¹ Abdullah Battal, yarlığın tarihini makalesinin 84. sayfasında hicri 929, miladi 1522 tarihi olarak verirken bu tarihi makalenin sonunda 101. sayfada ise "...Tarih, dokuz yüz yirmi dokuz senesi mübarek Safer ayının on üçüncü günü idi." diyerek tespit etmiştir. Bu hicri tarih, Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzu vasıtasıyla miladi tarihe çevrildiğinde 1 Ocak 1523 tarihi bulunmuştur.

Makalede, Sahib Giray Han yarlığının lisan itibariyle de çok önemli olduğu belirtilmiş ayrıca Kazan Hanlığının sosyal, ekonomik ve siyasi yaşamının tespit edilmesinde önemli kaynaklar olduğu vurgulanmıştır. Taymas, bu yarlığın dil bilgisi açısından da farklı bir özellik gösterdiğini, Arapça kelimelerin acımasızca kalem oynatılarak anlamlarının değiştirildiğini belirtmiştir. Yarlığın yine lisan özelliği açısından, Arap ve Fars dilinin etkisi altında Türkçe kelimeleri Farsçanın kendine has kurallarına göre çoğul yapma çabalarından dolayı garabet oluşturduğu tespitinde bulunmuştur. Taymas buradan hareketle Sahib Giray Han yarlığının A. Aziz Bey'in *Tatar Tarihi* isimli eserindeki metni ile, Seyyid Vahid'in *Tataristan'ı Tettebbu Cemiyetinin Muhbiri* isimli dergide yayımlanan metninde tahrifata uğramış kelimeleri karşılaştırmıştır.⁵⁰²

Makalenin *Yarlığın Tahlili* başlığı altında Abdullah Battal tarafından yarlıkta geçen kelime ve ifadelerin çözümlemeleri ve açıklamaları yapılmıştır. Taymas bu tahlilini aynı konuda çalışmalar yapmış olan Ilya Nikolayeviç Berezin, Vasily Vasiloviç Radlov, Seyyid Vahid Efendi, Rabguzi, Lazar Budagov ve A. Aziz (Aziz Ubeydullin) gibi tarihçilerin eserleri üzerinden ele alarak ortaya koymuştur.⁵⁰³

Abdullah Battal çalışmasının genelinde ortaya koyduğu açıklamalar ışığında Sahib Giray Han yarlığının tercümesini yapmış ve makalesinin son kısmında *Yarlığın Şu Tahlile Göre Tercümesi* başlığı altında yayımlamıştır.⁵⁰⁴

Yarlıklar, Altın Orda, Kırım ve Kazan Hanlıklarının Hristiyan devletleri ile olan ilişkilerinin ortaya konması ve gerekse Osmanlı devleti ile olan münasebetlerinin tespit edilmesi açısından önemli kaynaklar niteliğindedir. Yarlıklar diğer taraftan da Anadolu Türkçesi ile Altın Orda, Kırım ve Türkistan hanlıklarında XIV-XVI. yüzyıllarda konuşulan Türkçe arasında kıyaslama imkanı sağlayan belgelerdir. Türkçenin Orta Asya'dan Anadolu'ya olan inkişafını da gösteren yarlıklar, Anadolu Türk varlığını Türk dili üzerinden Orta Asya köklerine bağlayan belgeler olarak da tanımlanabilir.

Akdes Nimet Kurat 1940'ta yayımladığı *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler* isimli çalışmasında, bilimsel tarih araştırmalarının öncelikli olarak orijinal belgeler ile yapılmasının

⁵⁰² Taymas, Kazan Yurdu, II, s. 83-85.

⁵⁰³ Taymas, Kazan Yurdu, II, s. 86-100.

⁵⁰⁴ Taymas, Kazan Yurdu, II, s. 100-101.

gerektiğini, müsbet belgelere dayanmayan hükümlerin değerinin olmadığını belirtmiştir.⁵⁰⁵ Bu kapsamda Köprülü, 1932’de toplanan Birinci Türk Tarih Kongresinde Afet İnan’ın iddialarına yüzeysel ve ikinci derece kaynaklara dayandığı için itiraz etmiştir. Köprülü buradan hareketle, *Türkiyat Mecmuası*nda yarlık ve Türkçe tefsir gibi birçok belgenin tenkitli tahlilleri ile, Muhafazakar Tarih Tezi kapsamında bilimsel makalelere yer vermiştir.

Ali Canip Yöntem’in *Reis-i Şairan Osanzade Ahmet Taib Efendi* isimli yazısı *Türkiyat Mecmuası*nın II. cildinin altıncı makalesi olarak neşredilmiştir.⁵⁰⁶ Ali Canip Bey, biyografik ve bibliyografik özellikler taşıyan makalesinde Osanzade Ahmet Taib’in hayatı, şiirleri ve eserleri hakkında bilgiler vermiştir.

Osanzade Taib Efendi, III. Ahmet’in saltanat döneminde “*Reis-i Şairan*” olarak görevlendirilmiş, yaşadığı dönemde özellikle hazırcevaplığı, esprili ve uzun dilli tarzı ile şöhret olmuştur. Osanzade Ahmet Taib’in babası Süleymaniye vakfı ruznamçecisi iken vefat eden Osman efendidir. Osanzade Taib, İstanbul’da doğmuş ve iyi bir eğitim görmüştür. Şeyhülislam Çatalcalı Ali efendi’den aldığı eğitim sonucunda 1678’de mülazım olmuştur.

Gelenek gereği bazı küçük dereceli medreseleri dolaştıktan sonra, 9 Ocak 1688 tarihinde Cedide-i Osman Efendi medresesi iptida-i hariç⁵⁰⁷ rütbesi ile kendisine verilmiş, bu medresede yedi sene müderrislik yaptıktan sonra 1694’te Feyziye Medresesine geçmiştir. Kemankeş Mehmet Paşa 1696’da Şam valisi olunca onunla Şam’a gitmiş, vazifesini terk ettiği için medresesi kapatılmış ve ismi defter-i medreseyn’den silinmiştir. Osanzade, bir iki sene kadar ihtiyaçlarını karşılamaktan aciz bir vaziyette kalmış, nihayet Sadrazam Hüseyin Paşa’nın eniştesi Hacı Kethüda’nın himmetine mazhar olmuştur. Bu sayede Feyziye-i Cedide ismiyle yeniden inşasını vaat ettiği medrese-i madume’ye 1698’de hareket-i dahil rütbesi ile müderris olarak tayin edilmiştir. Osanzade Taib, söz verdiği medreseyi inşa

⁵⁰⁵ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altı Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1940, s. Önsöz.

⁵⁰⁶ Ali Canip Yöntem, “Reis-i Şairan, Osanzade Taib Efendi”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 103-129.

⁵⁰⁷ Kanuni devrinde meydana getirilen Süleymaniye Medresesi ile tarik-i tedris silsilesi on ikiye çıkarılmış, bu silsilenin ilk basamağındaki müderrislere verilen unvan *İptida-i Hariç* adını almıştır. Silsiledeki bu unvanlar ikinci dereceden itibaren; “*Hareket-i Hariç, İptida-i Dahil, Hareket-i Dahil, Musile-i Sahn, Musile-i Sahn-ı Seman, İptida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Musile-i Süleymaniye, Havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye ve Darülhadis*” olarak tespit edilmiştir. Bu düzenleme ile *Darülhadis* müderrisliğinin en yüksek payesi olmuştur. bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 740.

etmeyince, düşmanlarının Şeyhülislam Feyzullah Efendiye bu durumu gammazlayarak dedikodusunu yapmaları üzerine yeniden ismi defter-i medreseyn'den silinmiştir. Osman Taib Efendi, 1703'te Horhor'da bir medrese inşa etmesi üzerine hareket-i dahil rütbesiyle buranın müderrisliğine tayin edilmiş, daha sonra ise emsallerine kıyasla musile-i sahn rütbesine terfi ettirilmiştir. Paşmakçızade Ali Efendi'nin 1703'te şeyhülislam olmasının ardından medresesi yeniden kapatılmış, araya girenler sayesinde görevine iade edilmiş ancak rütbesi musile-i sahn'dan ikinci dahile indirilmiştir.⁵⁰⁸

Osmanzade Taib Efendi, 26 Mayıs 1706 tarihinde hareket-i misliye payesiyle Mustafa Ağa medresesine, 6 Mayıs 1708 tarihinde ise musile-i sahn payesi ile Koca Mustafa Paşa medresesine tayin edilmiştir. Taib Efendi bu tarihten itibaren mesleğinde sürekli yükselerek, bolluk içinde yaşamaya başlamıştır. Bu kapsamda 17 Temmuz 1708 tarihinde sahn-ı semaniyeden bir medrese ile 17 Ocak 1709 tarihinde de Edirnekapi'daki Mihrimah Sultan medresesi kendisine layık görülmüştür.

Osmanzade Taib talihinin olumlu yöndeki bu değişiminin sağladığı fırsatlardan istifade etmiş, padişaha ve vezirlere kaside ve kaside-i tarihiyeler yazmaya başlamıştır. Zaferle sonuçlanan 1711'deki Moskof seferinden sonra Sultan III. Ahmet'e hitaben bir kaside-i tarihiye kaleme almış, bunun neticesinde musile-i Süleymaniye itibariyle Kasımpaşa medresesine yükselmiştir. Yine bu kapsamda 1715'te Mora'yı Venediklilerin elinden alan Sadrazam Şehit Ali Paşa'ya,

Eyledim bir beyte iki mısra tarihi derc

Ki ola dest-aviz-i naçizane-i abd-ı kemin

Yine ikbal ile bi'l-cümle kıla'ın fethedib

*Mora'yı kıldı Ali Paşa biladü'l-müslimin*⁵⁰⁹

beyitleriyle biten bir kaside-i tarihiye yazmış, sadrazam tarafından iki yüz altın ile ödüllendirilmiştir.

Osmanzade Taib Efendi birbiri ardı sıra rütbeleri yükselmeye başlamış, 1717'de Halep kadısı olmuş ancak bir yıl sonra azledilerek İstanbul'a dönmüştür. Taib Efendi İstanbul'a dönüşünde henüz altı ay evvel sadrazam olan Damat İbrahim Paşa'ya iltica etmiştir. Sadrazam sayesinde elde ettiği o devrin en gelişmiş ve zengin

⁵⁰⁸ Yöntem, Reis-i Şairan, II, s. 103-104.

⁵⁰⁹ Yöntem, Reis-i Şairan, II, s. 107.

bölgesinde bulunan Demirkapı çiftliğinde, Damat İbrahim Paşa, Şeyhülislam Efendi ve Kaptan Paşa'yı davet ederek onları layıkıyla ağırlamıştır. Ali Canip Yöntem *Miratü't-Tevarih*'te, Osmanzade Taib'in hazırcevap ve heccav olduğu İbrahim Paşa'nın karşısında değişik şakalar ve şaklabanlıklar yaptığının yazıldığını söylemiş, onun devletin üst kademeleriyle olan bu yakınlığının bazı kıskançlıkları da üzerine çektiğini belirtmiştir.

Osmanzade Taib Efendi, 1718'de imzalanan Pasarofça muahdesi nedeniyle çok uzun bir kaside kaleme almıştır. Bu muahede aslında hezimetle sonuçlanan Nemçe muharebesi sonucunda imzalanmış, Belgrad kalesi düşmanın eline geçmiştir.

Takdire kim ki rabt-ı vüsuk-ı cenan eder

Selim-i hükm-i padişah ins ü can eder

Kaside birbiriyle کافیeli bu ilk beyitlerle başlayan bir teselli name niteliğindedir. Harbin kaybedilmesini Osmanzade Allah'ın bir takdiri olarak ifade etmektedir.⁵¹⁰

Osmanzade Ahmet Taib ilk olarak eserlerinde “*Hamdi*” mahlasını kullanmış, kaleminden, dilinden birçok kimse bıkmış, usanmış ve tedirgin olmuştur. Taib Efendi, hemen herkese söz ile sataşarak, çok ağır hatta müstehcen yazılarla kişilerin kusurlarını ortaya koymuştur. Bu tarzının doğal sonucu olarak da eleştirdiği kişilerin düşmanca tavırları ile karşılaşmış, görevlerinden azledilmiş, müderrislikte rütbe tenzili cezalarına uğramıştır. Osmanzade Taib Efendi yaptıklarından pişman olmuş, “*mizah ve hiciv vadisinden elini tamamen çektiği*” görülmüş ve mahlasını da “*Taib*” olarak değiştirmiştir. Bu dönemden itibaren hiciv ve şiirden vazgeçerek, tarih, ahlak ve hadise dair telif, telhis ve tercüme yapmaya başlamıştır.⁵¹¹

Ali Canip, İbrahim Paşa devrinin diğer bütün şairler gibi Osmanzade Taib içinde bir saadet devri olduğu tespitinde bulunmuştur. Yine bu dönemde, Şehzade camii civarında Eski Odalar karşısında Darülhadis ve kütüphanesi 1720'de açılmış, Darülhadis'deki ilk ders için birçok alim ve şair ile Halep'ten azledilmiş olan Osmanzade Taib Efendi de davet edilmiştir. Bu ilk dersin sonunda Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından türlü ihsanlar verilmiş, yine bu sene içinde padişahın oğulları sünnet, kızları gelin olmuş ve büyük düğünler yapılmıştır. Taib Efendi'de

⁵¹⁰ Yöntem, Reis-i Şairan, II, s. 105-108.

⁵¹¹ Yöntem, Reis-i Şairan, II, s. 109.

adet olduğu üzere birkaç kaside yazarak padişaha sunulmak üzere sadrazam İbrahim Paşa'ya teslim etmiştir.

Sultan III. Ahmet'in 1721'de İbrahim adında bir oğlu dünyaya gelmiş Taib Efendi de bir manzume-i tarihiye kaleme alarak Padişah'a takdim etmiştir. Ali Canip, *Safai Tezkeresine* isnat ederek Padişah'ın "...makbulüm olmuştur. Asrın mülkü'-şuarası olduğu veçhe ile zahirdir" dediğini belirterek, yazdığı bir hatt-ı hümayunla "*Reis-i Şairan*"⁵¹² olarak ilan ettiğini iddia etmiştir. Ali Canip, buradan hareketle Osmanzade Taib'in kaynakların bir kısmında "*Mülkü'-ş-Suara*", çoğunlukla "*Reis-i Şairan*" ve bazılarında ise "*Sultanü'-ş-Suara*" olarak yer aldığını belirtmiştir.⁵¹³

Osmanzade Taib Efendi 5 Ocak 1723 tarihinde aynı senenin haziran ayından geçerli olmak üzere Mısır kadısı olarak görevlendirilmiş, 19 Haziran 1724 tarihinde ise 1724 yılı ekim ayından geçerli olmak üzere görevinden alınmıştır. Ali Canip Bey, Osmanzade Taib'in görevden alınmasından kısa bir süre önce Kayserili olduğunu öğrendiği Mısır Valisi için "...aya emir midir, acaba Ermeni midir?" şeklindeki sözleri sebebiyle 25 Mayıs 1724 tarihinde zehirlenerek öldürüldüğünü iddia etmiştir.⁵¹⁴ Bu özelliği ile de Osmanzade Ahmet Taib Efendi, Nefi'den sonra bu sebeple öldürülen ikinci şair olmuştur.⁵¹⁵

Ali Canip Bey, orijinal ve huysuz bir adam olarak tanımladığı Osmanzade Taib Efendi'nin tezkireler ile mecmualarda hicviyelerine bol miktarda rastlandığını söyleyerek bazılarını makalesinde yer vermiştir. Osmanlı devletinin XVIII. yüzyıl ekonomik ve sosyal hayatı ile ilgili bilgiler veren bu şiirler dönem tarihi açısından önem arz etmektedir.⁵¹⁶

Ali Canip, 1708/1709 yıllarında İstanbul'da kahvenin fiyatının çok yükselmesinden dolayı büyük küçük her seviyedeki halkın evlerinde nohuttan kahve imal ederek içmeye başladıklarını söyleyerek, Osman Taib'in bu konuda şu beyiti yazdığını belirtmiştir.

⁵¹² "...Osmanlı Arşivi'nde yapılan taramalarda rastlanan III. Ahmet'e ait bir hatt-ı hümayunda Osmanzade Taib'in övüldüğü ancak melikü'-ş-suara olarak anılmadığı veya ona böyle bir görev verilmediği görülmüştür. ... Sonuç olarak Osmanzade Taib'in reis-i şairan olmadığı, bununla birlikte III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa'nın takdirini kazanmış büyük bir şair olduğu belirtilmiştir." bk. Muhammed Duman, "Osmanzade Taib Reis-i Şairan mıydı?", *İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C: LXII, Sayı 1, 2022, s. 17.

⁵¹³ Yöntem, *Reis-i Şairan*, II, s. 111-113.

⁵¹⁴ Yöntem, *Reis-i Şairan*, II, s. 115.

⁵¹⁵ Abdülkadir Özcan, "Osmanzade Ahmet Taib, Osmanlı Şairi, Biyografi Yazarı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIV, Ankara, 2007, s. 3.

⁵¹⁶ Yöntem, *Reis-i Şairan*, II, s. 115.

Olalı kahve-i Rumi nümayan

Nohudi meşreb oldu cümle yaran

Ali Canip, Osmanzade Taib'in dönemin ünlü şairlerinden Nabi ile arasının iyi olmadığını da belirterek, Taib'in Nabi hakkında şu beyiti yazdığını söylemiştir.

Hemşehrilerin ta o kadar kesreti var kim

Nabi'nin evi şimdi katır hanına benzer

İstanbul'da 1715'te büyük bir yangın çıkar ancak yangını söndürmekle görevli Sekbanbaşı Nemçe Hasan Ağa bu hususta ihmalkar davranır. Osmanzade Taib Efendi'de bu durumu anlatan aşağıdaki beyitlerle başlayan manzum bir arzuhal yazar.

Padişahım meded ateşlere yandırdı bizi

*Nemçe Sekbanbaşının şeamet-i efali*⁵¹⁷

Ali Canip, makalesinin son kısmında Osmanzade Ahmet Taib'in eserlerini ele almış kısaca içeriklerinden bahsetmiştir. Osmanzade Taib Efendinin eserleri makalede şöyle sıralamıştır; *Divan*, *Münşeât*, *Sıhhatabad*, *Hadikatü'l-Mülük* (İcmal-i *Tevarih-i Al-i Osman*, *Hulasatü't-Tevarih*), *Hadikatü'l-Vüzerâ*, *Telhisü'n-Nesayih*, *Ahlak-i Ahmedi*, *Hulasatü'l-Ahlak*, *Ahmedü'l-Asar fî Tercimetü Meşarıkı'l-Envar*, *Hadis-i Erba'in Şerhi*, *Simarü'l-Esmar* ve *Telhis-i Mehasinü'l-Edeb*.⁵¹⁸

Osmanzade Taib'in eserleri genel olarak tarih, ahlak ve hadis kitaplarının tercüme ve özetlerinden meydana gelmiştir. Telif eserleri içerisinde, *Hadikatü'l-Vüzerâ* Osmanlı sadrazamlarının biyografilerinin ilk defa toplandığı kitap olmasından dolayı ayrı bir öneme haizdir. Osmanzade'nin *Münşeât*'ı birçok konuyu ihtiva eden elli mektuptan oluşurken, *Divan*'ı ise birçok kaynakta zikredilmesine rağmen bugüne kadar ele geçmemiştir.⁵¹⁹

Osmanzade Taib, haddini aşan sözleri ve şiddetli yergi içeren yazıları nedeniyle çoğu zaman sıkıntıya düşmüş ve inzivaya çekilmiştir. Ali Canip'e göre de yukarıda sayılan eserlerinin çoğunu bu dönemlerde can sıkıntısından yazmış ve kitaplarının mukaddemesinde de bunu itiraf etmiştir.

⁵¹⁷ Yöntem, Reis-i Şairan, II, s. 117-121.

⁵¹⁸ Yöntem, Reis-i Şairan, II, s. 121-126.

⁵¹⁹ Özcan, Osmanzade Ahmet Taib, s. 2-4.

Ali Canip sonuç olarak Osmanzade Ahmet Taib hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır. Osmanzade, “*Reis-i Şairan*” ünvanını aldığı devrinin tek üstadı olarak görülmemiştir ve Ali Canip’e göre de bu paye Padişah’ın bir anlık hevesi neticesinde İbrahim Paşa sayesinde ona verilmiştir. Osmanzade Taib, Nedim’in yaptığı gibi yeni bir duygu ve yeni bir tarz ortaya koyamamış, divan edebiyatının istinatgahlarından biri olan Nabi’nin eserlerindeki ifade açıklığı ve akıcılığına da yaklaşamamıştır. Ona göre Osmanzade Taib’i farklı kılan husus, hayatın gerçeklerinden uzak bir sanat olan divan edebiyatını toplumun sorunlarının ifadesi olarak kullanabilmesidir.⁵²⁰

Osmanzade Taib, kaleme aldığı şiirlerinde yalnızca padişahlar, vezirler ve dönemin devlet büyükleri ile yaşanan önemli tarihi olaylardan bahsetmekle kalmamıştır. O, yaşadığı dönemin sosyal ve ekonomik hayatındaki sıkıntılar ile devletin üst kademelerinde yaşanan bozulmaları da hiciv yolu ile kayıt altına almıştır. Osman Taib’in eserleri bu yönüyle XVIII. yüzyıl Osmanlı toplum hayatının ortaya konması açısından önemli tarihi kaynaklar niteliğindedir. Diğer taraftan Osmanzade Taib Efendi’nin yaşadığı topluma bakış açısında ve kaleme aldığı eserlerinde günümüz çağdaş tarih yazıcılığından izler taşıdığı tespitinde bulunmak yanlış olmaz kanaatindeyiz.

Abdülkadir İnan’ın *Türk Rivayetlerinde “Bozkurt”* isimli yazısı mecmuanın bu sayısının yedinci makalesi olarak neşredilmiştir.⁵²¹ İnan, çalışmasını üç bölüm halinde ele almıştır. İlk olarak “*Bozkurt Efsanesi*” hakkında genel bilgiler vermiş, ikinci olarak Moğol efsanelerindeki “*bozkurt kültü*”nden bahsetmiştir. Son bölümde ise Türk efsane ve destanlarında özellikle de Başkurlarda “*bozkurt kültü*”nü incelemiştir.

Kurdun, Roma ve Arap efsanelerinde de bulunduğunu belirten İnan, Türklerde ise kurdun milli bir kült olduğu tespitini yapmıştır. Makalesine eklediği dipnotta Romalıların kurucuları olan “*Romulus*” ve “*Romus*”u besleyen ana kurt için heykeller diktiklerini söyleyen İnan, Arap efsanelerinde ise kurt ile ilgili bilgi olmadığını ancak Taberi’ye atfen Müseylimetü’l-Kezzab’ın “*fısildayıcı kurt*” ve “*siyah kurt*” üzerine yemin ettiğini iddia etmiştir. Abdülkadir İnan ayrıca, Mehmet Fuat Köprülü’nün de kurt sembolünün Türk ve Moğol destanları ile efsanelerine ne

⁵²⁰ Yöntem, Reis-i Şairan, II, s. 127.

⁵²¹ Abdülkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 131-137.

gibi etkileri olduğu konusuna *Türk Edebiyatı Tarihi* ve *Türkiye Tarihi* isimli çalışmalarında yer verdiğini belirtmiştir.⁵²²

Abdülkadir İnan, Türk coğrafyasının en güneyinde yaşayan Türklerin Milli Oğuz destanlarında görülen birçok unsura, Türklerin en doğuda ve en kuzeydeki komşuları olan Moğol ve Finlilerde dahi rastlandığını belirtmiştir. Doğu Türk ve Moğol kavimleri etnografyası hakkında birçok çalışma yapan Grigoriy Nikolaevic Potanin, kurdun Türk kültürü olduğunun şüphe götürmez bir gerçek olduğunu belirterek bu günkü Türklerde bu efsane ile ilgili çok az ize rastlandığını belirtmiştir. İnan ise, kurt efsanesinin bu günkü Türk rivayetlerine yansımaları hakkında herhangi bir çalışma yapılamamasını eleştirmiştir.

Makalede, “*Bozkurt Efsanesi*”nin Orta Çağ’da İtalyan destanlarına kadar etki ettiği ancak Türklerin kendi edebiyatlarında çok az izler bırakarak yok olduğu belirtilmiştir. Bununla beraber Türk ve Moğol geleneklerine bağlı tarihçi ve yazar Ebülğazi Bahadır Han’ın bile eserlerinde kurt efsanesi ile ilgili yalnızca “*Börteçine*” isminden bahsettiği, *Dede Korkut Kitabında* ise bu kültürün birkaç cümleyle geçirildiği tespitinde bulunulmuştur.⁵²³

İnan, Çin kaynaklarında Cengiz Han’ın atasının “*börteçine/bozkurt*” olduğunun yazıldığını belirtmiştir. Moğolların en önemli efsanelerinden olan “*Altın Topçu*”da ise “*bozkurt*” yerine “*kırmızı köpek*” tabirinin kullanıldığını “*börteçine*”nin ise şahıs ismi olarak zikredildiğini tespitinde bulunmuştur. Makalenin yazıldığı dönem itibari ile Baykal gölü civarında “*Börteçine*” isminde bir Moğol kabilesi olduğunu ancak “*Bozkurt Efsanesi*” ile ilgili Moğol destanlarında ya da efsanelerinde bir ize rastlanmadığını iddia etmiştir.⁵²⁴

Türk destan ve efsanelerinde söz edilen “*bozkurt kültürü*” ise makalenin son kısmını oluşturmuştur. Abdülkadir İnan’a göre Uygur Destanı ve Cengiznameler “*bozkurt kültürü*”nden bahseden destanların en önemlileridir. Cengiznamelerin değişik versiyonlarının bulunduğunu belirten İnan, bunlardan biri olan “*Başkurt Rivayeti*”nin bu konuda çalışan müsteşriklerden hiçbirisi tarafından henüz kullanılmadığını iddia etmiştir.

⁵²² İnan, *Türk Rivayetlerinde Bozkurt*, II, s. 131.

⁵²³ İnan, *Türk Rivayetlerinde Bozkurt*, II, s. 132.

⁵²⁴ İnan, *Türk Rivayetlerinde Bozkurt*, II, s. 133.

Cengiznamelerin versiyonları olan “*Başkurt Rivayeti*”, “*Kazak-Kırgız Rivayeti*” ve “*Kırım-Nogay Rivayet*”lerinin ortak noktaları “*Alankuva*”, “*Işık*” ve “*Bozkurt*” efsaneleridir. Bu rivayetlerde, Cengiz Han’ın annesi olan “*Alankuva*”ya bir ışığın indiği, bu ışıktan çıkan bir “*bozkurt*”tan hamile kaldığı ve Cengiz Han’ın bu sayede dünyaya geldiği anlatılır. Abdülkadir İnan bu rivayetlerin Doğu ve Batı Türklerinin çok eski destanlarının Moğol fetihleri neticesinde değişmiş şeklinden başka bir şey olmadığını iddi etmiştir. Bu en eski Türk destanının en önemli ögesini ise “*bozkurt*” meydana getirirken bu günkü Şamanist Türkler arasında kurt kutsal kabul edilmekte ve davullarında mutlaka resmi bulunmaktadır.⁵²⁵

Makalede, “*Bozkurt Efsane*”lerinin halk arasında en yoğun olarak yaşadığı ve hissedildiği yerin Başkurdistan olduğu iddia edilmiştir. Halkın “*başkurt*” kelimesinin kökenine ilişkin açıklamaları dikkat çekicidir. İlk olarak XVIII. yüzyılda Ruslara karşı giriştikleri isyan hareketinde kendilerine kurt oğlu demiş, sancaklarında bir kurt başı taşımışlar ve buradan hareketle de kabilelerine “*Başkurt*” ismini vermişlerdir. İkinci olarak, eski dönemlerde “*Başkurt*” kavmi arasında “*börü*” kelimesi bilinmiyordu. Gelinlerin babalarının adını söylemeleri yasak olduğu için kurda “*börü*” denmesi genel bir kabul görmüştür. Üçüncü anlatım tarzında ise; Hz. Muhammed’in İslamiyet’i anlatması için Ural dağlarına gönderdiği üç sahabeye bir “*bozkurt*”un rehberlik etmesidir. Son olarak da kavimlerin, Başkurt, Noyan, Kazak, Kırgız olarak isimlerinin oluşmadığı bir dönemde bir arada yaşayan kabileler arasında husumet meydana gelir. Bu kabile reislerinden biri çıktığı avda önüne çıkan bir kurdun yol göstermesi ile güzel ormanları ve nehirleri olan Ural dağlarına ulaşır ve kabilesini de buraya getirir. İşte bu kabileye “*kurdun baş olup getirdiği kavim*” anlamında “*Başkurt*” denilmiştir.⁵²⁶

Başkurt kabile isminin ortaya çıkışı ile ilgili diğer bir açıklama ise Ahund Kurbanali Hacı Halidoğlu’nun *Tevarih-i Hamse-i Şarki* isimli kitabında yer almıştır. Ahund Kurbanali kitabında, Başkurtların aslının Özbeklerden geldiğini ancak müstakil bir hanlarının tarihte bilinmediğini söylemiş ve “*Başkurt*” isminin ise iki farklı efsaneye dayandığı açıklamasını yapmıştır. İlk efsanede, Türkler arasında çok gayretli ve cesur olarak bilinen bu kabile, “*kaşkır/kaşkar*” kelimesinin eş anlamlısı olan kurt ve mübalağa edilmiş haliyle de “*Başkurt*” olarak adlandırılmışlardır. İkinci

⁵²⁵ İnan, Türk Rivayetlerinde Bozkurt, II, s. 133-135.

⁵²⁶ İnan, Türk Rivayetlerinde Bozkurt, II, s. 136-137.

efsanede ise, kış seferinde yollarını kaybeden üç adam önlerine çıkan bir kurdun izinden giderek yeni bir vatan bulmuşlardır. Buradan hareketle de kendilerine başlarında kurt olan adamların soyundan gelenler anlamında “*Başkurt*” demişlerdir. Abdülkadir İnan, tarihçi Ahund Kurbanalı’nın bu iki izahattan birincisine inandığını belirtmiştir.

İnan, “*başkurt*” kelimesinin “*Bozkurt Efsanesi*” ile ilgisinin olmadığını, eski destanların en önemli unsuru olan “*bozkurt kültü*”nün Doğu Türkistan’a kadar Türk kavimleri arasında hatırlandığını göstermesi açısından önemli olduğu yorumunu yapmıştır.⁵²⁷

Mecmuanın bu sayısının yayımlandığı tarih itibarıyla yeni Türk Devleti’nin kurucu kadroları devlet kurumlarını yeniden teşkilatlandırıp modernleştirirken, Türk halkına da yeni bir kimlik kazandırma gayreti içine girmişlerdir. Oluşturulacak bu yeni kimlik için halkta heyecan yaratacak, aidiyet duygusu oluşturacak ve en önemlisi Osmanlı ve İslam kimliğini hatırlatanların dışında simgelere ihtiyaç duyulmuştur. Türk tarih yazıcılığı bu simgeyi İslamiyet öncesi Orta Asya Türk destanlarının en önemli unsuru olan “*bozkurt*” olarak tespit etmiştir. Bilindiği gibi “*bozkurt*” Türk destanlarında, bazen sıkıntılı durumdaki millete yol gösterip onu bu zor durumdan çıkaran ve ona yeni bir yurt bulan, bazen de millete önderlik edecek yeni bir liderin doğumuna vesile olan bir semboldür. Türk milleti, 1911-1912 Trablusgarp, 1912-1913 I ve II. Balkan Savaşları ve son olarak da 1914-1918 I. Dünya Savaşının ardından bir işgal yaşamış, yok olmanın eşiğinden Gazi Mustafa Kemal’in liderliğinde 1919-1922’de Milli Mücadele ile kurtularak yeniden var olmuştur. Türk milleti atalarının Orta Asya’da yarattığı destanların bir benzerini aynı seciyeinin bir göstergesi olarak Anadolu’da da tekrarlamıştır. Bu yeni destanın semeresi olarak ortaya çıkan yeni Türk Devletine sembol olarak da “*bozkurt*”un belirlenmesi kaçınılmaz olmuştur.

“*Bozkurt*” sembolünün öncelikle toplumun aydın kesiminde, daha sonra da halkın nezdinde kabul görmesi amacıyla Gazi Mustafa Kemal bazı girişimlerde bulunmuştur. İlk olarak kurulması için talimat verdiği Türkiyat Enstitüsünün ambleminin “*elinde meşale tutan bir bozkurt*” olması için Mehmet Fuat Köprülü’yü görevlendirmiştir.⁵²⁸ Bunun dışında yeni Türk Devleti’ne bir arma⁵²⁹ oluşturmak

⁵²⁷ İnan, Türk Rivayetlerinde Bozkurt, II, s. 137-138.

⁵²⁸ Sertkaya, Atatürk ve Türk Dili, s. 549.

amacıyla bir yarışma tertip edilmiştir. Yarışmanın şartnamesinde armada kullanılacak motiflerin Osmanlı armasından tamamen farklı olması ve kurt motifinin ön plana çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁵³⁰

Mahmut Kemal Ayas tarafından *Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar* adıyla Türkçeye tercüme edilen Edward Dulaurier'in yazısı mecmuanın sekizinci makalesi olarak neşredilmiştir.⁵³¹ Dulaurier, eserini Genceli Kiragos'un *Ermeni Tarihi* isimli kitabının bazı pasajlarının Latince çevirisinden istifade ederek meydana getirmiştir.⁵³² Bu makale ilk olarak *Journal Asiatique* dergisinin 1858 senesinde yayımlanan XI. cildinin 192-255 ve 426-508. sayfalarında iki parça halinde *Les Mongols, D'Après les Historiens Armeniens, Fragments Traduits Sur Les Textes Originaux* adıyla neşredilmiştir.⁵³³

Makalesinin ön sözünde Dulaurier, Tatarlar'ın iki asır gibi kısa bir süre tarih sahnesinde kalmalarına rağmen, çok geniş alanlarda hüküm sürmelerini sağlayan büyük istila hareketleri icra ettiklerini belirtir. Tatarlar'ın bu sayede birçok milletle temas halinde bulunmaları neticesinde, Asya'nın ve kısmen de Avrupa'nın kaderinde söz sahibi olmuşlardır. Dünya tarihinde böylesine etkili olmuş bir millet hakkında birçok kaynağın bulunduğunu belirten yazar, bu konuda eser ortaya koyan Avrupalı tarihçilerin ise Ermeni müverrihleri dikkate almadıkları tespitinde bulunmuştur.

Tatarlar'ın Gürcistan ve Ermenistan'ı işgal etmeleri hadisesi hakkında, Ermeni müverrihler güvenilir ve sadık hikayeciler olarak Arap ve Acem tarihçilere yardımcı bir konumdadırlar. Dulaurier'e göre Ermeniler, Türk ve Arap yönetimi altında yaşama konusunda elde ettikleri tecrübe ile Tatar istilasına direnmek yerine bu işgale boyun eğerek uyum sağlamayı tercih etmişlerdir. Ermeniler bu sayede Tatarlar'ın güvenini kazanarak onların yanında memuriyet sahibi olmuşlar ve birçok millettaşlarını da katliamdan kurtarmışlardır. Tatarlar, Müslümanlara karşı müttetik olarak Ermenileri kullanmışlar, Kilikya'nın Rupenyen Ermeni Prensleri de Tatarlar'ın Suriye hareketine iştirak etmişlerdir. Ermenilerin, Tatarlarla olan bu iş

⁵²⁹ bk. EK-8, s. 384.

⁵³⁰ Maarif Vekaleti, Milli Arma, s. 5.

⁵³¹ Edward Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Mahmut Kemal, C: II, 1928, s. 139-217.

⁵³² Hrand Der Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, C: I, Sayı 1, Eylül 1949, s. 118.

⁵³³ Edward Dulaurier, "Les Mongols, D'Après les Historiens Armeniens, Fragments Traduits Sur Les Textes Originaux", *Jorunal Asiatique ou Recueil de Memoires*, Cinquieme Seire, Tome XI, Paris, 1858, s. 192-255 ve 426-508.

birlikleri Mısır sultanlarının düşmanlığına sebep olmuş bu nedenle de Ermeniler XIV. yüzyılın sonuna doğru yok olmuşlardır. Dulaudier yukarıdaki açıklamalardan hareketle, Ermeni tarihçilerin kaleme aldıkları bilgilerin Tatar ordularında görev yapan vatandaşlarından aldıklarını iddia etmiştir.

Tatarlar'ın tarihini Cengiz Han'dan Timur zamanına kadar tetkik etmek amacıyla başvurulabilecek olan önemli Ermeni tarihçilerini Dulaudier; Genceli Kiragos, Vartan, Rahip Malahi, Etyen Orpelyan olarak sıralamıştır. Bu tarihçiler eserlerinin bir bölümünü Doktor Vartabet Jan Vanagon'dan almışlardır. Vanagon eserinde, Tatarlar'ın 1236'dan 1265'e kadar yirmi dokuz sene devam eden Ermenistan, Gürcistan ve Agoanya işgallerini kaleme almıştır. Dulaudier, zikrettiği Ermeni müverrihlerinden Kiragos'un kitabını makalesine konu edinmiş olup eserin iki bölümden meydana geldiğini belirtmiştir. Kitabın birinci bölümünü müverrih kendinden önceki tarihçilerden düzenleyerek oluşturmuştur. Kiragos, eserinin ikinci bölümünde ise Kilikya baronları arasından taç giyerek kral olan II. Lui zamanından başlayarak kendi döneminde cereyan eden olayları aktarmıştır. Dulaudier, makalesini metin içerisinde A, B ve C harfleriyle işaretlediği Kiragos'un kitabının üç farklı el yazmasından istifade ederek meydana getirdiğini belirtmiştir.⁵³⁴

Genceli Kiragos'un kitabı, 1220/1221 tarihinde Moğollar'ın büyük bir ordu ile Ermenistan ve Gürcistan'ı işgal etmek üzere Derbent boğazından geçerek aniden saldırıya geçmeleri ile; 1266'da Moğol komutanları Hulagü ile Berke arasında Hazar denizine dökülen Etil/Ethil nehri kenarında yapılan büyük savaş arasındaki dönemi kapsamaktadır.

Kiragos, Gürcü ve Ermeniler'in Moğol istilasının ilk zamanlarında içinde bulundukları vaziyeti ve başlarına gelen felaketi nasıl gördüklerini şöyle açıklamıştır. Onlara göre bu gelen kavim Mecusi ve Hristiyanlardan oluşuyordu ve Taciklerden⁵³⁵ Hristiyanların intikamını alacaklardı. Her tarafa yayılan rivayetlerde, Moğolların çadırdan bir kilisesi ve mucizeler gösteren bir haçı olduğuna inanılıyordu.

⁵³⁴ Dulaudier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 139-141.

⁵³⁵ Dulaudier, makalesine koyduğu dipnotta; Ermenilerin daha önceleri bütün göçebe kavimleri *Tacik* olarak adlandırdıklarını, daha sonraları ise Türk, Acem ve Araplar gibi bütün İslam milletlerini bu isim altında tanımladıklarını söylemiştir. bk. Dulaudier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 142.

Derbent boğazından giren Tatar ordusu önüne çıkan tüm insanları katlederek Tiflis ve Şamhor üzerinden Ağvanlar⁵³⁶ bölgesine ulaşmıştır. Gürcistan Kralı Laşa topladığı ordusuyla Tatarlarla Honan ovasında iki kez savaşmış ve Tatarları Derbent boğazından ülkelerine geri dönmek zorunda bırakmıştır.

Tatarların istila hareketi ile memleketi tahrip edilen Horasan Sultanı Celaledin Ağvan bölgesine kaçmış, Gence şehrini ele geçirerek Ermenistan bölgesine yönelmiştir. Bu durumdan haberdar olan Gürcü Kralı, Sultan Celaledin'e karşı büyük bir ordu hazırlayarak harekete geçmiş, miladi 1225/1226'da yapılan savaşta Sultan Celaledin Gürcüleri yenerek Tiflis ve Nahcivan'ı ele geçirmiştir. Harzemliler Sultan Eşref'e ait olan Ahlat şehrini de ele geçirmişler ve “*Sultan-ı Rum*” olan Alaaddin'in topraklarında birçok yeri yağmalamışlardır. Bunun üzerine Sultan Eşref, Mısırda hüküm süren kardeşi Sultan Kamil, Sultan Alaaddin, Kilikya Ermenileri ve Suriye Frenklerinden aldığı yardımla Celaledin'i yenmiş, Sultan Celaledin kaçmak zorunda kaldığı Diyarbakır bölgesinde Tatarların saldırısı ile öldürülmüştür.⁵³⁷

Makalede, *Tatarların Esbab-ı Hücumu* başlığı altında; Ermeni milletinin Tatarlar elinden yaşadıkları felaketi dünyadaki herhangi bir lisanın ifade etmekten aciz olduğunu belirten Kiragos, Hazreti Mesih'in şu sözlerinin de bu istila hareketinin habercisi olduğunu iddia etmiştir. “*Bir millet diğer bir millete karşı, bir devlet diğer bir devlete karşı ayaklanır, ilan-ı husumet ederse bu hadisat, felaketlerin başlangıcı olacaktır.*”⁵³⁸ Kiragos ayrıca Patrik Nerses'in bu sözden hareket ederek *Okçular* olarak isimlendirdiği Tatarların Ermenistan'ı tahrip edeceğini söylediğini belirtmiştir.

Tatarların bu istila hareketine başlangıcını Kiragos, Cengiz Han'ın ölmeden önce Karakurum'da küçük oğlu Ögedey'i Han olarak seçmesini göstermiştir. Ögedey Han olunca Tatar, Gazir, Hun, Hıtay ve Hıtay olmayan kabilelerden oluşan askerlerini toplamış ve bunları üç ordu olarak teşkilatlandırmıştır. İlk ordusunu güneye, ikincisini kuzey ve batıya ve Çarmağan ismindeki komutanı ise kuzeydoğuya göndermiştir. Ögedey Han bu komutanların hepsine gittikleri her yeri

⁵³⁶ Ağvanlar/Albanlar; değişik kaynaklarda isimlerine M.Ö. IV-III. asırlar ile M.S. VIII. asırlar arasında tesadüf edilen, Güney Kafkasya'nın doğusunda yaşamış halkların oluşturduğu topluluklar. bk. Oder Kutluer, “Kafkas Albanlarının Kimliği”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 6, Sayı 2, Aralık 2021, s. 36.

⁵³⁷ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 145-149.

⁵³⁸ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 149.

yağma etmelerini, tahtların tamamını devirmelerini, dünyanın bütününe fethederek kendisine tabi kılmadan dönmemeleri talimatını vermiştir.

Çarmağan Noyan komutasında doğuya ilerleyen Tatarlar yukarıda açıklandığı gibi Horasan hükümdarı Sultan Celaleddin'i yenerek firara mecbur etmişlerdir. Tatarlar İran, Azerbaycan ve Deylem'in tamamını tahrip etmişler, büyük zenginliklere sahip Rey ve İsfahan'ı işgal etmişlerdir. Tatarlar buralardan elde ettikleri esir ve eşyalarla Ağvanlar'ın memleketine gelmişler ve burada yaşamaya elverişli bulunan Mugan ovasına karargahlarını kurmuşlardır. Kışları burada geçiren Tatarlar yaz gelince etrafa dağılıp yağma yapıyor kış gelince tekrar bu ovada toplanıyorlardı.⁵³⁹

Tatarlar, Mugan ovasından hareketle önce Gence'yi yağma ve halkını da katletmişlerdir. Kiragos, Gence şehri halkının çoğunun İranlı olmasından dolayı Hristos'un⁵⁴⁰ ve ona inanların düşmanı olduklarını, haç ve papazlara hakaret ettiklerinden dolayı başlarına bunun geldiği değerlendirmesini yapmıştır.

Tatarlar'ın Ermenistan, Gürcistan ve Ağvanistan'ı aralarında paylaştıkları bu dönemde, Gürcistan başında Rusudan isimli bir kraliçe bulunan zayıf bir hükümet konumundadır. Gürcüler, Tatarlara karşı koyamayacaklarını anladıklarından dolayı ulaşımın güç olduğu sarp ve yüksek bölgelere çekilmişler ancak katledilmekten kurtulamamışlardır.

Mugan ovasında kışladıkları karargahlarından Mular Noyan komutasında ayrılan Tatarlar Gence'nin ardından bu şehrin yakınında bulunan Şamhur'u da ele geçirmişlerdir. Ermeni kilisesinin önemli alimlerinden Vartabet Vanagan ve makalenin konusu olan kitabın yazarı Kiragos'da bu bölgede Davuş kalesi güneyindeki bir manastırda Mular Noyan tarafından ele geçirilmişlerdir. Kiragos, Tatarların mektuplarını okuyup yazma konusunda kendilerine ihtiyaçları olduğunu, bu sebeple yapılan fidye tekliflerine rağmen serbest bırakılmadıklarını ancak iyi muamele gördüklerini belirtmiştir.⁵⁴¹

⁵³⁹ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 149-151.

⁵⁴⁰ Hz. İsa, Müslümanlar ve Hristiyanlarca hem İsa hem de Mesih olarak isimlendirilmiştir. İsa adı Mesih ise payesi olarak tanımlanmıştır. Mesih payesi, batılı lisanlarda Christ olarak kullanılırken kelimenin aslı Grekçe Hristos'tan gelmektedir. bk. Ömer Faruk Harman, "İsa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXII, Ankara, 2000, s. 465-466.

⁵⁴¹ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 151-162.

Tatarlar Mugan ovasından yağma hareketlerine devamla, çok zengin ve hayvanları bol olan Ani şehrine gelerek kenti kuşatmışlar, General Çarmağan'ın teslim olmalarını tebliğ etmek amacıyla gönderdiği mükalemeciler halk tarafından öldürülünce de şehir zorla ele geçirmişlerdir. Tatarlar şehre girerek kenti harabeye çevirmişler ve içindekileri katletmişlerdir. Ani şehrini müteakip Tatarlar Kars'a yönelmişler, Ani şehrinin ve halkının başına gelenlerden haberdar olan Kars ahalisi ise hiç direnmeden şehirlerini Tatarlara teslim etmişlerdir. Kars şehrinde bir direniş görmemelerine rağmen Tatarlar kenti tahrip ve yağma ile halkının bir kısmını katledip bir kısmını da esir olarak yanlarına alıp yaklaşan kış nedeniyle Mugan ovasına geri dönmüşlerdir.

Tatar Hakanı, miladi 1241/1242 senesi başlarında hastalanarak konuşma yeteneğini kaybeden Çarmağan'ın yerine Bayçu Gurteci'yi başkomutan olarak atamıştır. Bayçu görevine başlar başlamaz ordusunu toplayarak Ermenistan'ın Sultan-ı Rum hakimiyetindeki kısmına ilerlemiştir. Garin sancağında bulunan Erzurum (Teodoziyopolis) şehrine gelerek muhasara altına almış ve onlardan teslim olmalarını istemiştir. Hristiyan ve Taciklerden oluşan şehir halkının Tatarlara hakaretler ederek savunmaya geçmeleri üzerine; Tatarlar surları yıkarak şehri ele geçirmiş ve yağmalamışlardır. Bu hareket esnasında Prens Avak, Prens Şehinşah ve Greguvar Dugeteşan'da Hristiyan askerleri ile Tatar ordusunun yanında hareket etmişlerdir. Tatarlar, Sultan-ı Rum'un hakimiyetinde bulunan Erzurum şehriden başka birçok kenti yağmalayarak elde ettikleri ganimetlerle Mugan ovasındaki kışlık karargahlarına dönmüşlerdir.⁵⁴²

Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev topraklarının yağmalanması üzerine Mugan ovasındaki Tatarlara elçiler göndererek: *“Şehirlerimin adedi gayri kabil tadattır. Askerlerim ise saymakla bitip tükenmez. Orada kal! bulunduğun yerde beni bekle; bizzat gelip sana müsellahan iade-i ziyaret edeceğim”*⁵⁴³ diyerek meydan okumuştur.

Başkomutan Bayçu, ordusunu toplayarak Aseçaman-Geduk olarak anılan bölgede karargahını kurmuş olan Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'e doğru ilerlemiştir. Ermeni takvimine göre 692 (miladi 1243/1244) tarihinde yapılan savaş sonucunda Tatarlar Sultan Gıyaseddin'i kaçmaya mecbur etmişlerdir. Bu zaferin ardından

⁵⁴² Dulaudier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s.177-178.

⁵⁴³ Dulaudier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 179.

Tatarlar sırasıyla Kayseri, Sivas, Ezenka ve Tepric şehirlerini de ele geçirerek yağmalamışlardır.

Kilikya'da hüküm süren Ermenistan Kralı Hetum Sultan Gıyaseddin'in mağlup olduğunu öğrenince bağlılığını arz etmek üzere Tatarlara elçi göndermiştir. Bayçu Noyan, elçilerden Kral Hetum'un yanına sığınan Sultan'ın kızı ile eşini teslim etmelerini istemiş, Kral bu teklifi reddetmesi durumunda büyük felaket olacağını düşünerek prensesleri Tatarlara teslim etmiştir.

Bu dönemde Koyuk Han Tatar hükümdarı olmuş ve dağınık halde bulunan ordularına vergi tahsil memurları göndermiştir. Han'ın bu çok gaddar ve haris memurları kendi askerlerinin mallarından öşür, mağlup durumdaki Fars, Tacik, Türk, Ermeni ve Gürcülerden de cizye toplamakla görevlendirilmişlerdir. Ermenistan Kralı Hetum'da bu arada başkomutanı olan kardeşi Sembat'ı kıymetli hediyelerle Han'ın yanına göndermiştir. Sembat çok iyi muamele gördüğü Han'dan daha önce Sultan-ı Rum Alaaddin tarafından ele geçirilen birçok yerin geri verildiğine dair resmi yazı almayı başarmıştır. Kiragos'un eserinde ismini yazmadığı, Sultan Gıyaseddin'in rekabet halindeki oğullarından biri de Han'ın yanına giderek babasından kalan memleketleri kendisine tevcih ettirmiştir. Bu iki prenste Bayçu Noyan'ın yanına gelmişler, Hanlarının emirlerini yerine getirmek zorunda olan Tatarlar da memleketlerine ulaşabilmeleri için prenslerin yanlarına yeterli kuvvetleri vermişlerdir.⁵⁴⁴

Koyuk Han, Ermeni takvimine göre 700 (miladi 1251/1252) tarihinde ölünce Mangu Tatar Hanı olmuştur. Mangu Han Ermeni takvimine göre 703 (miladi 1254/1255) tarihinde General Batu'yu Tatarların hakimiyeti altındaki bölgelerde nüfus sayımı yapmakla görevlendirmiştir. Batu ve mahiyeti Ermenistan, Gürcistan, Ağvanlar ve civarındaki memleketlerde kadınlar hariç on yaşından büyük herkesi sayıp kayıt altına almışlardır. Bu sayımın ardından Tatarlar çok yüksek vergiler koymuşlar ve şiddetle tahsiline girişmişlerdir. Kiragos eserinde, Moğollarca vergi ödeyemeyenlere işkence edildiğini, çocuklarına el konulduğunu, saklananların ise yakalanarak idam edildiğini yazmıştır. Ona göre, Tatar vergi memurları kendilerine kıymetli hediyeler veren ruhanilere sadece iyi muamele etmişler ve Han'ın emri gereği onları vergiden muaf tutmuşlardır.

⁵⁴⁴ Dulaaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s.189-193.

Mangu Han tahta çıktığında “*Hakanın Babası*” unvanıyla tanınan General Batu ordularıyla Hazar denizine dökülen Etil nehri civarında bulunmaktaydı. General Batu, Mangu Han’ı ve kendisini ziyarete gelmesi için Ermeni Kral Hetum’a haber göndermiştir. Tatarlarla müttefik olduğu için Sultan-ı Rum Alaaddin’in düşmanlığını kazanan Kral Hetum, kıyafet değiştirerek gizlice Kars şehrine gelmiş ve burada bulunan Doğu Tatar ordusu komutanı Bayçu Noyan’ın huzuruna çıkmıştır. Buradan hareket eden Kral Hetum Derbent Kapısı denen yerde karargahı bulunan General Batu ve oğlu Sartak’ı ziyaret etmiş, Batu tarafından Kral Hetum, Hazar denizi ötesinden uzun bir istikametten Mangu Han’ın yanına gönderilmiştir. Hetum ve mahiyeti, İrtiş nehri, Naymanlar memleketi, Kara Hıtay ve Tataristan’dan geçerek 13 Eylül’de Mangu Han’ın huzuruna vasil olmuşlardır. Mangu Han’ın yanında 1 Kasım’a kadar kalan Kral Hetum, kendisine ve tebaasına kimsenin tecavüz etmemesi ayrıca bütün kiliselerin vergiden muaf olduğuna dair ferman alarak geri dönüşe başlamıştır. Kral Hetum, Mangu Han’ın huzurundan ayrılışından sekiz ay sonra 17 Kanunisani 1255/16 Kanunisani 1256 tarihinde Ermenistan’a geri dönebilmiştir.⁵⁴⁵

Kuzey Tatar ordusu komutanı olan Batu, Ermeni takvimine göre 705 (miladi 1256/1257) tarihinde vefat etmiş, Mangu Han’ın yanına giden oğlu Sartak’a babasının tüm rütbe ve yetkileri tevcih edilmiştir. Bir süre sonra Sartak Müslüman olan amcaları Berke ve Barkacar tarafından zehirlenerek öldürülmüş, bu olay Mangu Han ve kardeşi Hulagü tarafından üzüntüyle karşılanmıştır. Kiragos, Sartak’ın öldürülmesinin Hristiyanlar için önemli bir kayıp olduğu tespitinde bulunmuştur.⁵⁴⁶ Sartak’ın Suriyeli Hristiyan bakıcılar tarafından büyütüldüğünü ve Hristiyan olduğunu söyleyen Kiragos, onun sayesinde çıkarılan emirname ile kiliselerden, camilerden ve din adamlarından vergi alınmadığını iddia etmiştir.⁵⁴⁷

Sartak’ın öldürülmesi olayı meydana gelmeden evvel Hulagü, Doğu ordusu komutanı Bayçu Noyan’a Ermenistan, Gürcistan ve Ağvanlar memleketini terk etmelerini, Rumenler bölgesini işgal ederek bu bereketli alana yerleşmelerini emretmiştir. Hulagü kendisi de yanında General Batu ve oğlu Sartak olduğu halde Ceyhun nehrini ancak bir ayda geçebildiği büyük bir ordu ile hareket etmiştir. Hulagü akrabalarından ve Cengiz Han’ın torunlarından olan prensler Balaka, Tutar (Toutar) ve Kolu (Kouli)’nun da dahil olduğu ordusuyla Derbent bölgesine gelmiştir.

⁵⁴⁵ Dulaudier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 197-203.

⁵⁴⁶ Dulaudier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 203.

⁵⁴⁷ Dulaudier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 196-197.

Kiragos, Tatarların “*Allah’ın oğlu*”⁵⁴⁸ olarak tanımladıkları bu üç prensi bizzat gördüğünü söylemiştir.

Tatarlar, Hulagü’nün emri gereği istemeden de olsa yerleştikleri Mogan ovasından Rumenlere karşı yürüyüşe geçince, Sultan karşı koyacak gücü olmadığı için Alaiye kalesine sığınmıştır. Ermenistan Kralı Hetum’un katıldığı bu harekatta Tatarlar, Bahr-i Muhit yani Suriye sahillerine kadar bütün halkı kılıçtan geçirmişlerdir. Hulagü, Kral Hetum’u hizmetlerinden ve verdiği askeri destekten dolayı bir takdirname ile ödüllendirmiştir. Tatarlar buradan uzun süredir kuşatma altında tutukları İsmaililere ait Alamut kalesine gelmişler ve burayı da ele geçirerek yıkmışlardır.⁵⁴⁹

Mangu Han’ın çıktığı bir seferden dönerken hastalanarak ölmesi üzerine kardeşi Arık-Boğa Tatarların yeni Han’ı olmuştur. Hulagü ise emri altında bulunan bütün milletlere Taciklerin başkenti olan Bağdat’a ilerlemelerini emretmiştir. Yaz sıcaklarından korunmak maksadıyla harekete geçmek için sonbahar ve kış mevsimini bekleyen Hulagü, Rumenler bölgesinde bulunan Bayçu Noyan’a da Dicle nehrini geçerek Basra istikametine kaçış yollarını kapama talimatı vermiştir. Hulagü Bağdat’ı kuşatarak teslim olması ve hanın huzurunda haraç vermeyi kabul etmesi için halifeye elçi göndermiştir. Kiragos halifenin; Peygamberin sancaktarı, karaların ve denizlerin hakaniyim diyerek övündüğünü; “...*Sancak-ı şerif buradadır. Onu sallarsam siz hepiniz bütün dünya ile beraber mahvolursunuz. Sen bir köpek Türk’sün; neden sana boyun eğip haraç verecekmişim*”⁵⁵⁰ diyerek hakaretler ettiğini iddia etmiştir.

Hulagü yedi gün boyunca hiçbir harekette bulunmamış, bu sürenin sonunda şehir halkı barış talep etmek için surların dışına çıkmışlar ve Han’ın yanına gelmişlerdir. Hulagü bu halk kitlesini askerlerine paylaştırarak şehrin uzağında görünmeyecek bir yerde katlettirmiştir. Halife Mustasım bir süre sonra oğlu ve sarayın ileri gelenleri ile değerli hediyelerle Hulagü’nün huzuruna çıkmak zorunda kalmıştır. Hulagü Halifeyi bizzat öldürürken oğullarından biri de Mustasım’ın oğlunu öldürmüştür. Kiragos, Ermeni takvimine göre 707 (miladi 1258/1259) tarihinde şehre giren Tatarlar’ın kırk gün boyunca ahaliyi katlettiklerini söyleyerek, bu bilgileri de

⁵⁴⁸ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 204.

⁵⁴⁹ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 203-205.

⁵⁵⁰ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 207.

olaylara şahsen şahit olan ve Brosch lakabıyla tanınan Prens Hasan'dan aldığını belirtmiştir.⁵⁵¹

Hulagü Bağdat'tan sonra Suriye istikametine hareket etmiş, kuşatma hareketini bizzat yürüttüğü Halep dışında, Şam, Havran, Amed, Urfa, Humus, Hama ve Mardin şehirlerini zapt ederek yağmalamıştır. Hulagü, bu bölgede yirmi bin kişilik bir kuvveti Kit-Boğa komutasında bırakarak kışı geçirmek üzere Hemian ovasına hareket etmiştir. Mısır Sultanı Kotuz, Ermeni takvimine göre 709 (miladi 1260/1261) tarihinde büyük bir ordu ile geride kalan Tatarlara saldırmıştır. Kiragos bunu bir hezimet olarak niteleyerek, Thabor dağı eteklerinde meydana gelen savaşta Tatarlarla birlikte Ermeni ve Gürcü askerlerin de imha olduğunu belirtmiştir.

Mangu Han bir sefer dönüşü ölünce kardeşleri olan Arık-Boğa ile Kubilay taht için savaşmışlar ve galip gelen Kubilay Tatarların yeni Han'ı olmuştur. Bu mücadelede Hulagü, Kubilay Han'ın tarafını tutarken, kuzeyde bulunan orduların komutanı olan Berke ise Arık-Boğa'nın yanında olmuştur. Bu sırada Hulagü yanında bulunan ve Berke'nin memleketinden gelen Kolu (Kouli), Balaka, Tutar (Toutar), Meğlan, Kata-Han gibi kendisine eşit Tatar prenslerini mahiyetleri ile kılıçtan geçirmiştir. Berke bu olayın intikamını almak için ordusunu toplamış ve Hulagü'nün üzerine yürümüştür. Etil nehrinin Hazar denizine döküldüğü sahil kısmında savaş meydana gelmiş, Hulagü Derbent kapısına geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Tatarlar, Ermeni takvimine göre 710-715 (miladi 1261/1262-1266/1267) tarihleri arasında beş sene savaşmışlardır. Hulagü ve karısı Dokuz Hatun'un miladi 1265/1266 tarihinde ölmesi üzerine oğlu Abaka onun yerine geçmiştir. Abaka, Antakya Patriği tarafından vaftiz edilerek Rumenler İmparatorunun kızı Despina Hatun ile evlenmiş, daha sonra ordusunu Kür nehrinin diğer kıyısında bulunan Berke'nin ordusunun karşısında mevzilendirmiştir.⁵⁵²

Kiragos, Moğol istilasını esnasında esir alınmış, bu sayede yanlarında memur olarak görev yaparken bizzat şahit olduğu ya da olanlardan dinlediği olayları kaleme alarak eserini meydana getirmiştir. Kiragos'un kitabı XIII. yüzyıl Moğol tarihi, Moğolların Ermeni, Gürcü memleketleri ile Anadolu ve Suriye'de giriştikleri istila hareketleri hakkında verdiği geniş bilgiler nedeniyle değerli bir eserdir.⁵⁵³ Tarih

⁵⁵¹ Dulaudier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 206-209.

⁵⁵² Dulaudier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 209-217.

⁵⁵³ Andreasyan, Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları, s. 113.

yazıcılığı açısından ise Kiragos'un eseri hikayeci tarih özelliği göstermekle birlikte dönem hakkında birinci el kaynak niteliği taşımaktadır.

Kiragos, halkın Moğollar elinden çektiği sıkıntılar ile uğradıkları katliamları anlatmakla beraber eseri daha çok Hanların, Sultanların, Kralların ve Generallerin yapıp ettiklerinden oluşmaktadır. Diğer taraftan Ermeni müverrihlerinin, olayların nedenlerini açıklamada Orta Çağ'ın diğer Doğulu tarihçileri gibi dini argümanları tek sebep olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Kiragos, Hristiyanların dışındaki milletlerin başına gelenleri İranlıların yoğun olarak yaşadıkları Gence şehrinin yağmalanması üzerinden açıklamıştır. Ona göre bu kent halkı Hristos'a, haça ve papazlara olan düşmanlıkları ile tanınmıştır, yaptıkları artık sınırı aşınca bunun "*gayret-i İlahi'ye dokunduğunu*" söyleyerek⁵⁵⁴ Moğollar eliyle cezalandırıldıklarını belirtmiştir.

Kiragos, Hristiyanlar açısından ise durumu şöyle izah etmiştir. Ermenistan'ın yerle bir olup, halkın uğradığı zulümlerden dolayı takatsiz bir halde kalmasını Katolikos Kostantin insanların işledikleri günahların bir sonucu olarak görmüştür. Katolikos bunun önüne geçmek için mezhep kurallarının anlatıldığı bir talimat yayımlamış, ünlü bir alim olan Vartabet'i bu talimatı anlatması için kentlere, köylere ve manastırlara göndermiştir.⁵⁵⁵

Orta Çağ Ermeni tarihçilerinin Türkler, Acemler ve İslam dini hakkındaki görüşlerini ortaya koyması açısından da Kiragos'un eseri önem arz etmektedir. Bu kapsamda Kiragos; Türklerin ele geçirdikleri Hristiyanları işkence altında Müslümanlığı kabul etmeye zorladıklarını iddia etmiş, Hz. Muhammed'i sahtekar bir peygamber ve İslam'ı da nefret uyandıran bir din olarak tanımlamıştır.⁵⁵⁶

Kiragos'un kitabı XIII. yüzyıl itibariyle Moğolların fiziki özellikleri, genel karakteristikleri ve lisanları hakkında önemli bir kaynak niteliğindedir. Makalede, Moğolca elli kelimenin Türkçe karşılıkları ve Latince okunuşları verilmiş⁵⁵⁷ olup, bu dönem itibari ile bu dil hakkında fikir edinilmesine yardımcı olmaktadır. Kiragos Moğolların, genel görünüşlerinin insanlarda dehşet ve tikslenme duygusu uyandırdığını, neredeyse tamamının sakalsız ve bıyıksız olduklarını ifade eder. Moğollar gözleri çekik ve sesleri ince, uzun süre yaşayan ve dayanıklı olarak tanımlanmıştır. Makalede ayrıca, Moğolların dini inanışları, sosyal yaşamları ve tabi

⁵⁵⁴ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 151.

⁵⁵⁵ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 187.

⁵⁵⁶ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 144-145.

⁵⁵⁷ Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 174-175.

oldukları kurallar, beslenme alışkanlıkları ile ölü gömme adetleri hakkında da bilgiler verilmiştir.⁵⁵⁸

Mecmuanın II. cildindeki dokuzunca makale Mehmet Fuat Köprülü'nün *Türk Klasik Edebiyatındaki Hususi Nazım Şekilleri*, *Tuyuğ* isimli yazısıdır.⁵⁵⁹ Köprülü, “*tuyuğ*” tarzını Türk klasik edebiyatının çok özel ve dikkat çekici bir nazım şekli olarak tanımlamıştır. Ona göre bu konunun genel olarak değerlendirmesinin yapılması Türk edebiyat tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.⁵⁶⁰ Türk halk edebiyatına ait türkü, mani, varsağı vb. gibi değişik nazım türlerinin Türk toplumları arasında yaşamaya devam ettiğini belirten Köprülü, bunların dışında Türk klasik edebiyatına mahsus olan mahdut şekillerden de bahseder. Bu nazım şekilleri diğer İslam edebiyatlarında bulunmamaları ve Türk halk edebiyatından gelmeleri nedeniyle dikkat çekicidir. Bu husus Köprülü'ye göre, oryantalistlerin klasik Türk şiirinin İslam edebiyatının taklidinden ibaret olduğu iddialarının aksinin ortaya konması açısından da önem arz eder.⁵⁶¹ Bu yönüyle ele alındığında Köprülü'nün söz konusu makalesinin de çalışmalarının genel bir özelliği olarak Batılı tarihçilerin Türkler hakkındaki olumsuz yayınlarına bir reddiye niteliğinde olduğu değerlendirilebilir.

Makale, “*tuyuğ*” ile ilgili Şark eserlerindeki örneklerin ve Batılı müsteşriklerin bu konuda kaleme aldıkları araştırmaların tenkitli incelemesi sonucu oluşturulmuştur. Köprülü, Şark eserleri kapsamında Kadı Burhanettin'in *Divan*, Ali Şir Nevai'nin *Mizanü'l-Evzan* ile Babür Şah'ın *Aruz Risalesi* isimli eserlerindeki “*tuyuğ*” örneklerinden faydalanmıştır. Bunların dışında Aleksandr Nikolaeviç Samoyloviç, Platon M. Melioranskiy ve Elias John Wilkinson Gibb gibi Batılı müsteşriklerin araştırmalarını da kullanmıştır.

Köprülü, birçok Batılı araştırmacının yanlış olarak “*tuyuğ*” kelimesini “*vezin*” ya da “*kafiye*” anlamında kullandıkları tespitinde bulunur. Bununla birlikte kelimenin telaffuzunda da farklılıklar olduğunu Nevai'nin “*tuyuğ*”, Babür Şah'ın ise eserlerinde “*tuyuk*” olarak kullandığını belirtir.⁵⁶² Köprülü, “*tuyuğ*” şeklinin daha iyi anlaşılabilmesi için Türk nazımının en eski devirlerinin ortaya konulması gerektiğini

⁵⁵⁸ Dulaaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, II, s. 172-173.

⁵⁵⁹ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Türk Edebiyatındaki Hususi Nazım Şekilleri, *Tuyuğ*”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 219-242.

⁵⁶⁰ Köprülüzade, *Tuyuğ*, II, s. 234.

⁵⁶¹ Köprülüzade, *Tuyuğ*, II, s. 219.

⁵⁶² Köprülüzade, *Tuyuğ*, II, s. 224-225.

belirtmiştir. Ona göre bir milletin ürettiği ilk şiir tarzı o milletin dehasının bir ürünüdür. Bu nedenle de milletler zamanla etkileşimde oldukları kültürlerin tesirine girseler de bu ilk şiirlerinin etkisi kolay kaybolmaz. Köprülü, Türk şiirinin ilk temel biriminin dört mısradan oluşan “*kıt’a*”lar ve ilk örneklerinin ise “*mani*”ler olduğu tespitinde bulunur. Buradan hareketle de bu maniler türkü ve koşmaları, “*sağu (mersiye)*” ve destanları meydana getirmiştir.

Türklerin bu ilk nazım şekillerinin İslamiyet’e girmelerinden çok daha eski devirlerde ortaya çıktığının açık olduğunu belirten Köprülü, “*kıt’a*” tarzının İslamiyet’ten sonraki dönemlerde de izlerinin takip edilebildiği tespitinde bulunmuştur. Bu kapsamda da Ahmet Yesevi’nin *Kıssa-i Yusuf*, Edip Ahmet’in *Hibetü’l-Hakayık* ve Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig* isimli eserlerinde “*kıt’a*” usulüne tesadüf edildiğini belirtmiştir. Köprülü, tüm bu örneklerden hareketle de Türk halk edebiyatındaki “*kıt’a*” tarzının ilk devrelerinden itibaren Türk klasik edebiyatının oluşumunda etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁵⁶³

“*Tuyuğ*” kelimesinin müsteşrikler tarafından hatalı olarak vezin ya da kafiye anlamında kullanıldığı daha önce açıklanmıştı. Friedrich Wilhelm Radloff ise “*tuyuğ*”u daha doğru olarak, “*kapalı, her taraftan ihata edilen, gizli*” ya da “*manası açıktan açığa ifade edilemeyerek hususi bir imla altında gizlenen söz*” olarak tanımlamıştır. Köprülü buradan hareketle, manilerin cinas ve ima özelliklerini dikkate alarak Türk halk edebiyatının ilk dönemlerinde manilere “*tuyuğ*” denmiş olunabileceğini iddia etmiştir.

Sonuç olarak Köprülü; Kadı Burhaneddin ile IX. asır Çağatay şairlerinin eserlerinde kendini gösteren “*tuyuğ*” nazım şeklinin, eski Türk edebiyatının mani ve “*koşuk*” tarzının unsurlarıyla İran halk edebiyatının Pehleviyat tarzının uyuşması sonucu ortaya çıktığının tespitini yapmıştır. Yine Köprülü’ye göre “*tuyuğ*”lar bir beste eşliğinde söylenmek üzere yazılmışlardır.⁵⁶⁴

Batı’nın Türkler hakkındaki olumsuz düşünceleri ile mücadele Köprülü’nün eserlerinin genel karakteristiğidir. O, oryantalistlerin bir Türk kültür ve sanatından bahsedilemeyeceği, mevcut olanlarında ya birer taklit ya da müelliflerinin devşirme olabileceği iddialarına karşı çıkmıştır. Köprülü bu makalesinde de Türk kültürünün İslamiyet’in kabulünden önce de var olduğunu, İslamiyet’in kabulünden sonra ortaya

⁵⁶³ Köprülüade, *Tuyuğ*, II, s. 227-228.

⁵⁶⁴ Köprülüade, *Tuyuğ*, II, s. 232.

çıkan Türk klasik edebiyatında da etkilerinin açık olarak görüldüğünün tespiti yapmıştır.

Köprülü her şeyden evvel bir kültür tarihçisidir. Anadolu Türk varlığının izlerini Orta Asya'dan itibaren bu kültür üzerinden takip etmiştir. Buradan hareketle de Göktürk ve Oğuzların ortaya koydukları adet ve gelenekler ona göre göçler yoluyla Selçuklu kurumlarını oluşturmuş ve Osmanlı da bu kurumların mirasçısı olmuştur. Mehmet Fuat Köprülü'nün fikir yapısında Türk kültürü ve tarihi kesintisiz bir devamlılık arz eder. O, Türk tarihinin hiçbir dönemini paranteze alma taraftarı olmamıştır. Halil Berktaş'ın isabetle belirttiği gibi onun fikri yapısında "...altı yüzyıllık İmparatorluğu tümüyle reddetmek yerine, özellikle kültür alanında o birikimle devamlılıklar arayan laik ama ılımlı bir Osmanlı tavrı da önemli rol oynamıştır."⁵⁶⁵

*Türkiyat Mecmuası*nın II. cildinin onuncu makalesi, Hüseyin Nihal Atsız ve Ahmet Naci Kum'un, *Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri* adlı çalışması olarak yayımlanmıştır.⁵⁶⁶ Hüseyin Nihal Atsız, 1926'da kaydolduğu ve bir hafta sonra askerlik vazifesi için ayrılmak zorunda kaldığı Edebiyat Fakültesindeki eğitim hayatına 1927'de geri dönerek devam etmiştir. Fakültede öğrenci iken arkadaşı olan Ahmet Naci Kum ile kaleme aldığı bu makale 1928'de *Türkiyat Mecmuası*nda neşredilmiştir. Hüseyin Nihal Atsız, başarılı çalışmaları neticesinde Mehmet Fuat Köprülü'nün dikkatini çekmiş ve 25 Ocak 1931 tarihinde *Türkiyat Enstitüsü*ne asistan olarak alınmıştır.⁵⁶⁷

Türkiyat alanındaki çalışmalar açısından Anadolu'ya ait köy, dağ, ırmak gibi coğrafi isimlerin son derece önemli olduğunu söyleyen Atsız ve Kum, şimdiye kadar böyle bir çalışmanın yapılamamasını büyük bir eksiklik olarak tespit etmişlerdir. Özellikle Anadolu'nun etnolojik yapısının aydınlatılması açısından da kaleme aldıkları makalenin bu alanda yapılmış ilk çalışma olduğunu iddia etmişlerdir.

Atsız ve Kum, makalelerini Erkan-ı Harbiye'ye ait 1/200.000 ölçekli haritaları inceleyerek oluşturmuşlar, ancak çalışmaları Orta Anadolu'ya ait haritaların eksikliği nedeniyle Anadolu'nun tamamını kapsamamıştır. Bu sebeple de Orta

⁵⁶⁵ Berktaş, Tarih Çalışmaları, s. 2466.

⁵⁶⁶ Hüseyin Nihal Atsız ve Ahmet Naci Kum, "Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri", *Türkiyat Mecmuası*, C. II, 1928, s. 243-260.

⁵⁶⁷ Akgün, Atsız, Hüseyin Nihal, s. 87.

Anadolu makalenin inceleme alanı dışında kalmış buna rağmen 14 Kayı, 12 Bayat, 14 Salur ve 10 Çepni köy ismini tespit ettiklerini belirtmişlerdir.

Atsız ve Kum, makalelerinde Anadolu ile ilgili incelemelerinde tespit ettikleri ve dikkat çeken hususları sıralamışlardır. Oğuz boylarına ait yerleşim yeri isimlerinin bir kısmı tanınmayacak kadar değişmiştir. Yine bu yer isimlerinin bazıları hakkında Oğuz boylarına ait oldukları yönünde kesim hüküm verilemediğini, bir kısmı için ise bazı ipuçları ve işaretler sayesinde Oğuz boylarına ait olduklarına karar verildiği belirtilmiştir. Giresun'un 30 kilometre güney batısında bulunan "*Poyundur*" isimli köyün aslında "*Bayındır*" olduğuna hükmedilmesini bu iddialarına örnek olarak göstermişlerdir.

"*Eymür*" isimli köylerin zaman içinde değişime uğrayarak "*Emr*", "*Emir*", "*Omur*" ve "*Eymir*" şeklini aldığını beliren Atsız ve Kum, isimleri büyük değişime uğramış bu köylerin çoğunun yakınlarında başka Oğuz boylarına ait köyler olduğunu tespit etmişlerdir. Buradan hareketle, Oğuzların değişik boylarının birbirlerine yakın bölgelerde yerleşim yerleri kurma eğiliminde oldukları iddiasında bulunmuşlardır.

Makalede, Oğuz boylarına ait bazı köy isimlerinin bugünkü Anadolu şivelerine uygun olarak da değişikliğe uğradığı tespiti yapılmıştır. Oğuz boylarından "*Karkın*" isminin Anadolu Türkçesinin bugünkü şivelerine göre "*Kargın*", "*Gargın*" ve "*Karnık*" şeklini aldığının açık bir şekilde anlaşıldığı ifade edilmiştir. Tespiti yapılan diğer dikkat çekici bir hususta bazı isimlerin haritalara yanlış olarak yazılmasıdır. Haritada "*Kayı*" olarak kaydedilmiş olan köyün yerinde yapılan araştırmada, isminin "*Kaya*" ve ahalisinin bir kısmının da Rumlardan olduğu anlaşılmıştır. Atsız ve Kum diğer taraftan bazı köylerin isimleriyle içinde yaşayan ahalinin etnik olarak uyumsuz olduğu tespitinde bulunmuşlardır. Özellikle "*Çepni*" köylerinden örnekler verilen makalede, ismi tespit edilen 10 "*Çepni*" köyünün ikisini tamamen Çerkezlerden oluştuğu, bir kısım "*Çepni*" köylerinin ise yerli Türklerle, Rumeli muhacirlerinden meydana geldiği belirtilmiştir. Makalede bunun sebebi olarak da değişik nedenlerle burada "*Çepni*" nüfusun azalması ve hükümet tarafından yerlerine Çerkezlerin yerleştirilmesi gösterilmiştir.

Atsız ve Kum, harita üzerinde yaptıkları incelemede, Anadolu'ya geldiklerine dair hiçbir kanıt olmayan "*Kırgız*", "*Kumuk*" ve "*Kurikan*" gibi boylara ait yer isimleri de tespit etmişlerdir. Makalede, bu tespitler neticesinde Anadolu halkının

sadece Oğuzlardan meydana geldiği iddiasının ortadan kalktığı, bu durumun etnoloji ve tarih açısından incelenmesi gerektiğini belirtilmiştir.⁵⁶⁸

Atsız ve Kum, makalelerinin son bölümünde *Oğuzlara Dair Adlar, Oğuzlarla Münasebatdar Türk Adları, Oğuzlardan Gayrı Türk Zümrelerine Ait Adlar* ve *Türk Ayin ve Ananelerine Ait Adlar* başlıkları altında tespit ettikleri yerleşim yerlerinin isimlerini liste halinde sıralamışlardır. Bu listeleri hazırlarken yerleşim yerinin bulunduğu il ve ilçe merkezi, bu merkezle olan mesafesi ile yön itibarıyla hangi cihette olduğu belirtilmiştir.⁵⁶⁹

Mübahat Kütükoğlu yerleşim yeri isimlerinin, dilbilimciler, coğrafya tarihi çalışanlar, şehir tarihçileri ve coğrafyacılar açısından büyük değere haiz olduğunu belirtir. Kütükoğlu'na göre, yer adlarının veriliş nedenleri ile hangi kaynak ve kökten geldiklerinin de önemi büyüktür.⁵⁷⁰ Anadolu coğrafyası ile ilgili yer adlarına ait çalışmalar gerek Osmanlı devrinde⁵⁷¹ ve gerekse Cumhuriyetin ilk yıllarında⁵⁷² yapılmıştır. Haritalardaki yer adlarından istifade ile Anadolu etnolojisine dair ilk çalışma ise Ahmet Nihal Atsız ve Ahmet Naci Kum'un makalesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu değerlendirmelerin ışığında yer adları ile alakalı olarak yapılacak kültürel çalışmalar, sosyal bilimlerin pek çok alanına katkı sağlayabilecek bir potansiyeli bünyesinde barındırırlar.

Haritalar sadece askeri ve topografik çalışmalar açısından değil tarih bilimi açısından da önemli belgelerdir. Diğer taraftan haritalar, üzerlerinde barındırdıkları özel işaret ve semboller sayesinde, farklı eserlerdeki birçok bilgiye tek bir sayfada ulaşabilmemizi sağlayan kaynaklardır. Buradan hareketle de tarihçi çalıştığı konu ile alakalı elde ettiği bilgileri harita üzerinde gözden geçirip işaretlemeler yaptığında daha doğru sonuçlara ulaşması kolaylaşırken, haritalar esere görsel açıdan zenginlik katmakta okuyucunun konuyu daha kolay anlamasına yardımcı olmaktadır.

Mecmuanın II. cildindeki on birinci makale Türkiyat Enstitüsünde asistan olarak görev yapmakta olan Caferoğlu Ahmet'in *Mirza Şefi Hakkında Notlar* isimli

⁵⁶⁸ Atsız ve Kum, Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri, II, s. 243-246.

⁵⁶⁹ Atsız ve Kum, Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri, II, s. 248-259.

⁵⁷⁰ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı'dan Günümüze Yer Adları", *Belleten*, C: LXXVI, Sayı 275, Nisan 2012, s. 147.

⁵⁷¹ Osmanlı dönemi yerleşim yerleri isimleri ile ilgili çalışma için bk. Maliye Nezareti, *Vilayet, Liva, Kazaların Huruf-ı Heca Tertibiyle Esamisini Mübeyyin Defterdir*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1326.

⁵⁷² Cumhuriyet'in ilk yıllarında yerleşim yerleri isimleri ile ilgili çalışma için bk. Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1928.

çalışmasıdır.⁵⁷³ Makalede, “*Vazih*”⁵⁷⁴ mahlasını kullanan ve Azeri edebiyatının en talihsiz şairi olarak tanımlanan Mirza Şefi hakkında yaklaşık bir asırdır ciddi sayılabilecek hiçbir araştırmanın yapılmadığı belirtilmiştir. Buradan hareketle de Mirza Şefi’in hicri XIII. asır Azerbaycan Edebiyat tarihi içindeki mevkiinin gerektiği gibi belirlenemediği tespitinde bulunulmuştur.

Mirza Şefi, ortaya koyduğu yüksek seviyedeki sanat ürünü eserleriyle gerek hayatta iken ve gerek ölümünün üzerinden geçen yaklaşık yetmiş yıllık süreye rağmen özellikle Alman şarkiyatçıların dikkatini çekmiş ve Avrupa’da şöhret olmuştur. Caferoğlu Ahmet, Mirza Şefi’in böylesine önemli bir şair olmasına rağmen ölümünden 1920’li yılların başlarına kadar hakkında Türkçe olarak çok az eser kaleme alındığını söyleyerek bu durumu tenkit etmiştir.

Mirza Şefi’in edebi şahsiyetini içinde bulunduğu bilinmezlikten çıkaran Selman Mümtaz olmuştur. Mümtaz, Gence şehrinde bulduğu Mirza Mehdi Naci’nin el yazması mecmuasında Mirza Şefi’in şiirlerine rastlamış ve bu şiirleri *Mirza Şefi Vazih* ismiyle 1926’da yayımlamıştır. Müsteşriklerin Acem, Tatar, bilinmeyen Türk ve bazılarının da Friedrich von Bodenstedt’in lakabı veya mahlası olarak gördükleri Azeri Türk şairi Mirza Şefi bütün edebi kabiliyeti ile gün yüzüne çıkmıştır.

Caferoğlu Ahmet’e göre Mirza Şefi’in kıymet-i şahsiyesini ilk fark eden Alman müsteşrik Georg Rosen olmuştur. Rosen, 1843-1844 yıllarında Rus hükümetinin izni ile Kafkasya’ya gelmiş ve Tiflis’te katip ve yazar olarak çalışan Mirza Şefi ile tanışmıştır.⁵⁷⁵ Yine aynı dönemde Kafkasya Genel Valisi Neydgart’ın teklifi üzerine Friedrich von Bodenstedt 1844’te Tiflis Darü’l-Muallimin müdürlüğü görevini yürütmek üzere Moskova’dan Tiflis’e gelmiştir. Georg Rosen, Friedrich von Bodenstedt’e Doğu kültürünü öğrenmesini salık vererek ona Mirza Şefi’i tavsiye etmiş, Türkçe ve Farsçayı çok iyi bilen Mirza Şefi, Bodenstedt’in hocası ve dostu olmuştur.

Friedrich von Bodenstedt bir yıl süre ile müdür olarak görev yaptıktan sonra, Kafkasya, Kırım ve Küçük Asya’da seyahat ederek ülkesi olan Almanya’ya dönmüştür. Bodenstedt, Almanya’ya döndükten sonra dostu olan Mirza Şefi’in gazellerini Almanca’ya tercüme ederek *Die Lieder des Mirza Schaffy* ismiyle

⁵⁷³ Caferoğlu Ahmet, “Mirza Şefi Hakkında Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 261-270.

⁵⁷⁴ Ahmet, Mirza Şefi Hakkında, II, s. 269.

⁵⁷⁵ Ahmet, Mirza Şefi Hakkında, II, s. 261-263.

1851’de yayımlamıştır. Mirza Şefi’in gazellerinin güzelliği okuyucunun büyük ilgisini çekmiş, binlerce nüsha olarak defalarca basılmış ve bu sayede Bodenstedt’e büyük bir şöhret kazandırmıştır. Gazellere olan büyük ilgi Mirza Şefi’in kim olduğu konusunda bir merak uyandırmış ve onun Bodenstedt’in lakabı olduğu fikri ortaya atılmıştır. Bodenstedt, eserin ilk baskısından, *Bir Şairin Hayatı* isimli çalışmasına kadar geçen sürede Mirza Şefi’in kim olduğunu açık bir şekilde hiçbir zaman belirtmemiştir. Kafkasya’da bulunduğu dönemde Tatarca ve Farsça öğretmeni olan Mirza Şefi isminde bir öğretmeni olduğunu gazellerin yazılmasında onun etkisi bulunduğunu ancak gazellerinden yalnızca bir tanesinin Mirza Şefi’e ait olduğunu diğerlerini ise kendisinin yazdığını söylemiştir.⁵⁷⁶

Mirza Şefi ile ilgili bu muğlak bilgilerin ardından onun hakkındaki en kesin malumatlara Alman seyyahı Wilhem Harnisch’in eserinde rastlanmıştır. Harnisch 1850’li yıllarda Anadolu ve Kafkasya’da seyahat etmiş, Tiflis’te bulunmuş ve o da Mirza Şefi’den Türkçe ve Farsça öğrenmiştir. Harnisch, Mirza Şefi’in şair tarafını şöyle tanımlamıştır; “...dostum müsteid Mirza Şefi’in derin kalbinden kopan fikirler; derhal latif bir şair çiçeği tesirini bırakıyor ve Tiflis şehrini adeta bir cennete çeviriyordu.” Bu tanımdan hareketle de Harnisch, Bodenstedt’in aksine Mirza Şefi’in sadece bir öğretmen değil çok iyi bir şair olduğu tespitinde bulunmuştur.⁵⁷⁷

Caferoğlu Ahmet, bu açıklamaların ışığında Mirza Şefi’in Azeri Türk edebiyatının gelişiminde önemli bir rol oynadığını ve kendisinden sonra gelen şairleri etkilediğini belirtmiştir. Caferoğlu Ahmet, Köprülüzade Mehmet Fuat’ın da Darülfünun Edebiyat Fakültesinde *Türk Edebiyatının Tekamülü* dersinde Mirza Şefi’in hicri XIII. asır Azeri edebiyatında tesirinin olduğunu söylediğini belirtmiştir.

Mirza Şefi’in hayatı ile ilgili detaylı bilgi mevcut olmamakla birlikte Gence Hanlığının başkenti olan Gence şehrinde doğduğu bilinmektedir. Babasının ismi Sadık olup, Cevat Han’ın sarayında mimar olarak görev almıştır. Babasının teşviki ile medresede Türkçe, Farsça ve Arapça öğrenmiş, babasının vefat etmesi üzerine Mirza Abdullah isimli bir alimin himayesine girmiş ancak halkın tepkisi nedeniyle buradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Şefi’e, maddi olarak sıkıntıya düştüğü bu dönemde Cevat Han’ın kızı tarafından bir memuriyet verilmiştir. Memuriyet görevi, yazışmaları ve iki köyün idaresini yapmak olduğu için kendisine “*Mirza*” lakabı

⁵⁷⁶ Ahmet, Mirza Şefi Hakkında, II, s. 264-265.

⁵⁷⁷ Ahmet, Mirza Şefi Hakkında, II, s. 265-266.

verilmiştir. İranlılar Gence şehrine saldırınca tekrar maddi sıkıntıya düşmüş, bu dönemde Şah Abbas mescidinde kitap istinsahı ile meşgul olmuştur. Mirza Fethali Ahundof'un yardımı ile 1840'ta Tiflis kaza mektebi muallimliğine, 1844 senesinde aynı vazifeyle Gence'ye ve 1850'de de Tiflis jimnazyasına nakledilen Mirza Şefi 1852 senesinde 60 yaşında vefat etmiştir.

Caferoğlu Ahmet bu bilgilerden hareketle Mirza Şefi hakkında şu tespiti yapar; "...Mirza, söylendiği gibi ne Acemdir ne de Tatar, doğrudan doğruya Genceli Azeri Türküdür. Kıymet-i şairanesiyle de Azeri Türk edebiyatına mensuptur."⁵⁷⁸

Mirza Şefi Vazıh, Azerbaycan Türklerinin aydınlanma hareketini başlatan ve milli benliğinin oluşmasını sağlayan Abbaskulu Ağa Bakühanlı'dan sonra bu hareketi devam ettiren aydınlardan biri olmuştur.⁵⁷⁹ Bununla birlikte, Türk milliyetçiliğinin temellerini atan Ziya Gökalp'i de etkileyen Mirza Fethali Ahundof,⁵⁸⁰ Mirza Şefi Vazıh, Fuzuli, Şemsi Tebrizi gibi şair ve düşünürlerin eserlerini okumuş ve fikirlerini geliştirmiştir.⁵⁸¹

Mirza Şefi gibi Türk edebiyatı ve düşünce tarihinin böylesine önemli bir şahsiyetinin Türk münevverlerinden önce Avrupalı müsteşrikler tarafından keşfedilmesi düşündürücü ve üzücüdür. Alman müsteşrikler Vazıh'ı keşfetmekle kalmamış eserlerini ve hatta Türk kimliğini de değiştirerek kendilerine mal etmek istemişlerdir. Buradan hareketle tarihçinin, ait olduğu toplumun keşfedilmemiş tarihi şahsiyetleri ile değerlerini ortaya çıkarmak ve bu değerleri yine kendi toplumuna mal etmek vazifesi olarak değerlendirilmelidir.

Franz Taeschner'in *Osmanlılarda Coğrafya* isimli yazısı *Türkiyat Mecmuasının* on ikinci makalesi olarak yayımlanmıştır.⁵⁸² *Alman Şark Cemiyeti Mecmuasında* 1923 yılında ilk olarak neşredilen bu makale, İstanbul Darülfünunu coğrafya muallimi Hamit Sadi Bey tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁵⁸³

⁵⁷⁸ Ahmet, Mirza Şefi Hakkında, II, s. 267-269.

⁵⁷⁹ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2022, s. 48.

⁵⁸⁰ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 106.

⁵⁸¹ Alaattin Uca, "Mirza Fethali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, 2001, s. 376.

⁵⁸² Franz Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Hamit Sadi, C: II, 1928, s. 271-314.

⁵⁸³ Taeschner, *Osmanlılarda Coğrafya*, II, s. 314.

Taeschner, Katip Çelebi'nin 1732'de basılmış olan *Cihannüma* isimli kitabı dışında Osmanlı dönemine ait dikkate değer coğrafi bir eserin olmadığını iddia etmiştir. *Cihannüma* Avrupa dillerine birçok kez tercüme yapılmış, ilmen çok istifade edilmiş ve hak ettiği yeri coğrafi tetkiklerde almıştır. XX. yüzyılın başlarında ise, bu alandaki ikinci büyük kaynak olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si basılmışsa da oryantalistlerin dışında ilgi görmemiştir.

Taeschner, Doğunun ve özellikle Osmanlı dönemi coğrafi eserlerinin Avrupa ilmi çevrelerinde hak ettiği ilgiyi görmediği tespitinde bulunur. Ona göre bunun sebeplerinden ilki oryantalistlerin bu eserlerle meşgul olmamaları iken, ikinci neden ise Türklerin kendi ürünlerine yeterli değeri vermemeleridir.⁵⁸⁴

Makalede, Osmanlı aydınlarının özellikle Avrupa'nın ilmi tesiri altına girdikleri XIX. yüzyıldan itibaren Doğu medeniyetinin ürünü olan eserlere neredeyse hiç kıymet vermedikleri tespiti yapılmıştır. Taeschner; "*Avrupa ulumu Osmanlıların daire-i rüyetine dahil olur olmaz, derhal kendi öz mahsulleri ve bütün ilm şubelerinde Avrupalıların Osmanlılardan daha iyi çalışmış oldukları fikri hakim oluyor*"⁵⁸⁵ demek suretiyle, Evliya Çelebi ile karşılaşan, Avrupalılaşıma merakı içindeki bir Osmanlı aydınının onu kolaylıkla küçümsediğini ve dikkate almadığını belirtmiştir.

Taeschner, bu değerlendirmelerinin ışığında Osmanlı Devletinin Batı medeniyetine olan yakınlığının Osmanlı münevverlerinin edebi ve bilimsel alandaki eserlerine yıkıcı etkilerinin olduğunu, coğrafya alanındaki eserlerin ise henüz olgunlaşmadan Batı'nın tesiri altına girdiği tespitinde bulunmuştur.⁵⁸⁶

Taeschner, Osmanlı müelliflerinin coğrafya alanında ortaya koyduğu eserlerin konularının, tıpkı çağdaşları olan Doğulu müelliflerin çalışmalarında olduğu gibi üç başlık altında toplandığını belirtmiştir. Coğrafyaya ait bu konu başlıkları, matematik, astronomi, felekiyat ve sarf ilmi hakkındaki ilmi coğrafyaya ait eserler, ilmi ihtiyaçlara cevap verecek coğrafya eserler ve son olarak da seyahatnameler olarak sıralanmıştır.⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 271.

⁵⁸⁵ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 272.

⁵⁸⁶ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 271-272.

⁵⁸⁷ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 275.

Osmanlı coğrafya yazımına ait en eski eserin Yazıcıoğlu Ahmet Bican'ın 1453'te kaleme aldığı *Acaibu'l-Mahlukat*⁵⁸⁸ olduğunu belirten Taeschner, bu kitabın Kazvini'nin aynı isimli çalışmasının Türkçe özeti olduğu tespitinde bulunur. Bican bu kitabının ardından kozmografya alanında, *Dürr-i Meknun* adında bir eser daha kaleme almıştır. Taeschner Ahmet Bican ve takipçilerini, coğrafyaya olan bakışlarında yeryüzünde olanlardan çok dini ve mitolojik açıdan semada olanlarla ilgilendikleri için eleştirmiştir.⁵⁸⁹

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak adlandırılan XVI. asır, coğrafya yazıcılığı açısından Orta Çağ klasik eserlerinin tercümelerinin yapıldığı bir dönem olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Ebu'l-Fida'nın *Takvimu'l-Buldan* isimli Arapça eserinin coğrafya ile ilgili kısmı Sipahizade tarafından *Evadhu'l-Mesalik ila Marifeti'l-Buldan* ve *'l-Memalik* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Yine bu dönemde Siraceddin, İbnü'l-Verdi'nin *Haridetü'l-Acaib* ve Ebu Zeyd el-Belhi'nin Muhammed el-İstahri tarafından *el-Mesalik ve 'l-Memalik* adıyla tamamlanan kitabı Şerif Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Ali Kuşçu'nun astronomi ve matematik alanındaki bir kitabı ile Çin hakkında kaleme alınmış olan *Hitayname* isimli bir eserde bu dönemde Türkçeye çevrilmiştir.

Osmanlı coğrafya yazıcılığı açısından tercüme faaliyetlerinin yoğunlaştığı XVI. asırda diğer önemli bir alan da deniz coğrafyasıdır. Osmanlı fetih hareketlerinde gerekli olan bilgi ve haritalar açısından önemli olan bu alandaki en bilinen eser Piri Reis'in *Bahriye* yani *Deniz Atlası* isimli eseridir. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında 1523'te tamamlanarak kendisine takdim edilmiştir. Taeschner'e göre bu kitap deniz savaşlarında Osmanlı denizcileri için bir rehber olmuş ve bu alanda İslam medeniyeti tarafından üretilmiş tek eserdir. Piri Reis'i Hint denizi ve çevresinden bahseden *Muhit* ve yine Hint denizinde Portekizlilerle mücadelesi ve İstanbul'a dönüşüne kadar geçen olayları ihtiva eden *Miratü'l-Memalik* isimli eserleriyle Seydi Ali Reis takip etmiştir. Taeschner'e göre

⁵⁸⁸ Taeschner, Ahmet Bican'ın bu kitabının Osmanlı coğrafya yazıcılığına ait ilk eser olduğunu iddia etse de Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı kitabında eserin ilk olarak Çelebi Sultan Mehmet (1413-1421) döneminde Türkçe'ye tercümesinin yapıldığını belirterek şöyle demiştir.; "...Zekeriya el-Kazvini'nin tanınmış eseri olan *Acaibu'l-Mahlukat*'ın Rükneddin Ahmet adında bir zat tarafından ilk çevirisi yapılmış ve Çelebi Sultan Mehmet'e takdim edildiğini biliyoruz." bk. Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 28.

⁵⁸⁹ Taeschner, *Osmanlılarda Coğrafya*, II, s. 276.

Miratü'l-Memamlik, Osmanlı klasik devrinin bilinen tek seyahatname türündeki eseridir.⁵⁹⁰

Bu dönemde belli şehirler ve memleketlerden bahseden hususi eserlerde meydana getirilmiştir. Tarih ve topografyanın iç içe geçtiği bu eserlere, Rumca bir kaynağa dayanan *Tarih-i Kostantiniyye* ve *Tarih-i Ayasofya* örnek olarak gösterilmiştir. Taeschner ayrıca Bursa, Şam, Mısır ve Nil ile ilgili de eserler ortaya konduğunu, Taberi'nin *Enisü'l-Müsamirin* ve Cevri'nin *Edirne Tarihi* isimli eserlerinin ise daha yakın zamanlarda yayımlandığını belirtmiştir.⁵⁹¹

Makalede şimdiye kadar ortaya konan coğrafi eserlerin Piri Reis'inki hariç hususi ve yerel konulardan bahsettiğini söyleyen Taeschner, bu eserleri genellikle önemsiz olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Orta Çağda yayımlanmış eserlere ihtiyaç bırakmayacak, faydalı ve bu eserlerin bir özeti olabilecek bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Taeschner bu eksikliği Mehmet Aşık'ın 1595'te neşrettiği *Menazıru'l-Avalim* isimli eseriyle giderdiğini iddia ederek; Aşık'ın amacının eski tarzdaki coğrafya yazımını yeni bir gelişim devrine hazırlamak olduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bir kozmografya tarzında hazırlanan kitap, Orta Çağ Doğu kaynaklarının bir özeti, yazarının gözlemleri ve elde ettiği bilgiler ile rivayetlerin olgunlaştırılarak tamamlanması sonucu ortaya çıkmıştır.⁵⁹²

Menazıru'l-Avalim, önemli bir kısmını coğrafya ile ilgili konuların oluşturduğu, Hamdullah Müstevfi, Kazvini ve Dımeşki'nin eserleri gibi bir kozmografya kitabıdır. Taeschner bu önemli eserin iki kısımdan meydana geldiğini belirtmiştir. İlk bölüm manevi alemler olup, sema, gök cisimleri ve sakinleri ile cehennemden bahseden bir ekten oluşmuştur. İkinci bölüm aşağı alem ve yaratılmışların tamamı yani mahlukattan bahsederken, bu kısım coğrafyanın tüm konularını içermektedir.⁵⁹³

Taeschner, Mehmet Aşık'ın *Menazıru'l-Avalim*'inin Orta Çağ coğrafya eserlerinin bir derlemesi olduğunu belirterek, eserinin giriş bölümünde kullandığı kaynakların bir kısmını açıkladığını, diğerlerini ise metin aralarında yazdığını belirtir. Mehmet Aşık'ın kullandığı esas kaynak olarak Ebu'l-Fida'nın *Takvimu'l-Buldan* isimli eserini gösteren Taeschner, *Menazıru'l-Avalim*'in *Takvimu'l-Buldan*'ın

⁵⁹⁰ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 277-282.

⁵⁹¹ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 283-284.

⁵⁹² Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 286-287.

⁵⁹³ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 288-289.

genişletilmiş Türkçe tercümesi olarak değerlendirmiştir. Taeschner bununla birlikte Mehmet Aşık'ın eserini yazarken, kendi araştırma ve gözlemleriyle birlikte bizzat kendisi olaylara şahitlik etmiş kişilerin naklettiklerinden de faydalandığını iddia eder. Bu değerlendirmelerin ışığında Mehmet Aşık, Doğunun en iyi kaynağından faydalanmış, modern usullerle elde ettiği belgeleri kullanarak coğrafyadan eski hikayelerin ayıklanmasını sağlamıştır. Ayrıca bu eser kaleme alındığı dönemin coğrafi durumu, konu edindiği şehirlerin yerleşim durumları ve bu şehirlerdeki mimari eserler hakkında verdiği bilgiler açısından çok önemli olarak değerlendirilmiştir. Taeschner, Mehmet Aşık'ın sadece klasik Doğu eserlerinden istifade ettiğini, çağdaşı Türk ve Avrupalı müelliflerin eserlerine hiç değinmediğini belirterek, Avrupalı denizcilerin ve alimlerin bu dönemde yaptığı büyük keşiflere yer vermediği için de eleştirmiştir.⁵⁹⁴

Osmanlı devletinin XVII. asırdan itibaren Avrupa'daki bilimsel gelişmelerin tesirinde kalmaya başladığını belirten Taeschner, iddialı bir şekilde bu etkilerin özellikle Osmanlı düşünce dünyasında şaşkınlığa sebep olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁵ Bu dönemde coğrafya alanında ortaya çıkan ilk eser Katip Çelebi'nin *Cihannüma* isimli kosmorama kitabıdır. Taeschner, Katip Çelebi'nin *Cihannümasında* Mehmet Aşık'ın etkilerinin görüldüğü tespitinde bulunur. Ayrıca *Menazıru'l-Avalim*'de, Piri ve Seydi Ali Reis'in kitapları gibi denizcilik ile ilgili olanlarla, yeni kaleme alınan eserlerin bulunmamasından dolayı da Katip Çelebi'nin, Mehmet Aşık'ı eleştirdiğini belirtir.

Katip Çelebi ilk etapta Mehmet Aşık'ın *Menazıru'l-Avalim*'i ile Osmanlı müelliflerinin yeni kaleme aldığı eserleri de incelemiştir. Bu tetkikatın ardında da *Cihannüma*'nın ilk şeklini yazarak 1648'de IV. Mehmet'e takdim etmiştir. Katip Çelebi eski bir papaz olan Şeyh Mehmet İhlasi'nin yardımı ile Gerardus Mercator'un *Atlas Minör* isimli eserini de tercüme etmiştir. Ayrıca Abraham Ortelius, Philippi Cluverii ve Giov Lorenzod Anania gibi Avrupalı yazarların eserlerini inceleyen Katip Çelebi *Cihannüma*'yı tekrar yazmaya başlamış ancak tamamlaya muvaffak olamamıştır. Katip Çelebi'nin 1657'de vefatından eserin Asya bölümünün İbrahim Müteferrika tarafından 1732'de basımına kadar *Cihannüma*'nın akıbeti meçhul kalmıştır. Taeschner, Müteferrika'nın bastığı metnin orijinal olmadığını birçok

⁵⁹⁴ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 291-292.

⁵⁹⁵ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 293..

ilaveler yapıldığını iddia etmiş, Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'ya ait bölümler olmasını da buna delil olarak göstermiştir.

Taeschner, Avrupa coğrafi eserlerinin etkisinin *Cihannüma*'da açık bir şekilde görüldüğü tespitinde bulunarak, Osmanlı memleketlerine ait ilk ve tek sistematik coğrafya kitabı olduğunu belirtmiştir. Eserde bölüm ve konuların oluşturulmasında Doğu tarzı terk edilmiş, Batı bilim çevrelerinde kabul edilmiş olan beş kıt'a taksimatı esas olarak alınmıştır. *Cihannüma*'da kaleme alındığı tarih itibari ile konu ettiği bu beş kıt'a üzerinde bulunan siyasi oluşumlar ile hükümetlerin idari ve tali yönetim birimleri de gösterilmiştir. Katip Çelebi'nin uzman bir bilim insanı olmadığını toplayıcı bir yazar olduğunu belirten Taeschner, onun amacının Türklere coğrafya biliminin en son şeklini öğretmek olduğunu iddia eder.⁵⁹⁶

Türklerin İbn-i Batuta'sı olarak adlandırılan Evliya Çelebi hariç, Katip Çelebiden sonra ortaya çıkan coğrafya yazarları az ya da çok *Cihannümadan* istifade etmişlerdir. Evliya Çelebi, çok fazla ayrıntıya dayanan ve kırk yıl süren gezilerinin bir sonucu olan on cilt hacmindeki *Seyahatnamesini*⁵⁹⁷ yazmış, bu eserin tamamı 1896'da yayımlanmıştır.

Taeschner, bir hatırat olarak tanımladığı *Seyahatnamenin*, yazıldığı dönemin olayları, memleketlerin ve halkın özellikleri ile verdiği en önemsiz detayına kadar kültür tarihi açısından çok önemli bir eser olduğunu vurgulamıştır. Evliya Çelebi *Seyahatnameyi* hazırlarken, İran, Kafkasya, Bağdat, Suriye, Mekke ve Mısır'a daha sonra Rusya'nın güneyi ile Eflak, Bosna ve Macaristan ve Almanya içlerine kadar dolaşmıştır. Bu gezilerinde kimi zaman imam ve müezzin, bazen katip bazen de kurye olarak görevler yapmıştır. Taeschner, Evliya Çelebi'nin eserini yazarken *Cihannüma*'dan haberinin olmadığını, *Menazıru'l-Avalim*'i görmüş olabileceğini belirtirken *Atlas Minör*'ü ise kendi ifadesinden bildiğinin anlaşıldığı tespitinde bulunmuştur.

Taeschner, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesini* Osmanlı dönemi yerel coğrafyaya ait eserlerin en önemlisi ve faydalısı olarak tanımlarken, Mehmet Aşık'ın

⁵⁹⁶ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 293-300.

⁵⁹⁷ TDV İslam Ansiklopedisine göre, *Eserin asıl adı Tarih-i Seyyah Evliya Efendi*'dir. bk. Nuran Tezcan, "Seyahatname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVII, Ankara, 2009, s. 16.

Menazırı'l-Avalim'inin ise Orta Çağ tarzı coğrafya yazımının nihayete erdiğinin bir göstergesi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁸

Makalede, XVIII. asırda ortaya konan coğrafi eserlerin hiçbirinin Mehmet Aşık, Katip Çelebi ve Evliya Çelebi ile kıyaslanamayacağı belirtilerek, bu dönemde kaleme alınanların çok azının gerçek bir şark eseri olduğu belirtilmiştir. Bu eserlerden en önemlisi olarak da Hacı Ayvansarayi İsmailzade Hafız Hüseyin Efendi'ye ait olan *Hadikatü'l-Cevami* gösterilmiştir. Bu dönemin coğrafya yazımı açısından diğer önemli yönü İstanbul'dan Mekke'ye kadar hac yolu hakkında bilgiler veren, hac yolundaki adap ve erkandan bahseden eserlerdir. Bu tip eserlerin en önemlisi ise Mehmet Edip'in *Menasık-ı Hac* isimli çalışmasıdır.

Taeschner'e göre, Osmanlı coğrafyacıları XVIII. yüzyılda artık tamamıyla Avrupa'nın etkisi altına girmişlerdir. Osmanlı müellifleri daha önceleri Orta Çağ şark eserlerini tercüme ettikleri gibi artık Avrupa kaynaklarını tercüme etmişlerdir. Avrupa'dan III. Ahmet devrinde getirilen eserler sayesinde yoğun tercüme faaliyetleri görülmeye başlamıştır. Bu eserlerin en dikkat çekicisi ise Petros Baronian'ın 1731'de *Fennüma-yı Cam-ı Cem ez-Fenn-i Coğrafya* ismiyle Türkçe'ye çevirdiği matematik ve coğrafyaya ait Fransızca kitabıdır.

Osmanlı coğrafya yazıcılığının XVIII. yüzyıldaki diğer önemli bir türü de sefaretnamelerdir. Taeschner, sefaretnameleri daha çok tarih yazımı türü olarak ele almış, coğrafya açısından da yolculuk esnasındaki izlenimleri anlatması yönüyle değerli bulmuştur. Bu konudaki en önemli eser olarak da gerek Doğu ve gerek Batı bilim çevrelerinde şöhret bulmuş olan Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin *Sefaretnamesini* göstermiştir.⁵⁹⁹

Taeschner makalesinde Osmanlı coğrafya yazıcılığı ile ilgili yukarıdaki bilgileri verdikten sonra şu değerlendirmeleri yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin en yüksek medeniyet seviyesine ulaştığı dönemde dahi üretilen coğrafi eserlerde büyük ölçüde Batlamyus'un etkisinin görüldüğünü belirterek,⁶⁰⁰ Osmanlı coğrafya eserlerinin XIV. asırdan günümüze kadar olan önemli bir boşluğu doldurduğu iddiasında bulunmuştur. Taeschner ayrıca, Avrupalı gezginlerin tespit edemedikleri coğrafi isimlerin ve karanlıkta bıraktıkları konuların Osmanlı coğrafya eserleriyle

⁵⁹⁸ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 301-304.

⁵⁹⁹ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 307-312.

⁶⁰⁰ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 273.

ortaya konabileceğini, Avrupa eserlerinin ancak bu şekilde bilimsel bir değer kazanabileceklerini belirtmiştir. Taeschner Osmanlıların coğrafyanın fiziki ve matematik bölümleriyle ilgilenmediklerini daha çok ülkeler coğrafyası ve topografyaya ilgi duyduklarını yazmıştır.⁶⁰¹ Osmanlılar için coğrafi eserlerin asıl önemli tarafının, pratikte işe yarayan yol tarifi, ülkelerin siyasi taksimi ve istatistiki bilgilerini ihtiva etmesi olduğu değerlendirmesini yapmıştır.⁶⁰²

Taeschner makalesinde, Osmanlı coğrafya yazımının tarihsel süreç içerisinde geçirdiği aşamaları, etkilendiği Doğulu ve Avrupalı kaynakları tenkitli olarak açıklamış, diğer taraftan Doğulu ve Batılı coğrafya yazıcılarının bilimsel bakış açılarını da ortaya koymuştur.

Osmanlı müellifleri XVIII. asırdan itibaren hemen her konuda Avrupa eserlerini tercüme etmeye başlamışlar, bununla birlikte kendi kaynaklarını görmezden gelmiş ya da küçümsemişlerdir. Bu durum özellikle edebiyat ve coğrafya yazımında gelişmenin önünü tıkamış, bu olumsuz etkileşimden sadece tarih yazımı kendini koruyabilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile Avrupa medeniyeti hemen her konuda örnek alınmaya başlanmıştır. Taeschner'in bu makalesi, tercüme ya da taklit ile yetinerek bilim yapılamayacağını, kendi öz kaynaklarımızın yeni bilimsel gelişmelerle sentezlenmesi gerektiğini göstermiştir.

Zeki Velidi Togan'ın *Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler* isimli çalışması mecmuanın on üçüncü makalesi olarak neşredilmiştir. Bu dönemde İstanbul Üniversitesinde Türk Tarihi muallimi olarak görev yapan Togan makalesinde, Şeyh Şerif tarafından kaleme alınan *Mu'inü'l-Mürid* ve Şehabettin Mercani tarafından ilk kez zikredilen *Nehcü'l-Feradis* isimli eserlerin tetkikini yapmıştır. Zeki Velidi ayrıca makalesinin sonuna *Nehcü'l-Feradis* metninden sekiz sayfayı örnek olarak koymuştur.⁶⁰³

Makalede ilk olarak hicri 713 tarihinde yazılmış olan *Mu'inü'l-Mürid* isimli risale ele alınmıştır. Zeki Velidi, Türkçe olan bu eserin kütüphaneler müdürü olan Hasan Fehmi Bey tarafından Bursa'dan gönderildiğini, halen Maarif Vekaleti Hars

⁶⁰¹ Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 272-273.

⁶⁰² Taeschner, Osmanlılarda Coğrafya, II, s. 283.

⁶⁰³ Zeki Velidi Togan, "Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 315-345.

Dairesinde bulunduğunu söylemiştir. Risalenin, Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakimi*'nde Şeyh Şerif adlı Harzemli bir alim ve şeyh tarafından telif edildiği belirtilmiştir. *Mu'inü'l-Mürîd*, farklı yazarlar tarafından farklı zamanlarda kaleme alınmış on altı risaleden meydana gelmiş bir kitabın içinde yer almıştır. Bu risalelerin birçoğu da Buhara'nın seçkin alimlerinden Hoca Muhammed Parsa tarafından yazılmıştır.

Kitapta, *Risale-i İtikadiye*, *Akaid-i Nısfî*, *Namaz Risalesi*, *Kitabü'l-Erbain* ve *Adabu'l-Vuzuh* gibi bölümler ile Anadolu Türkçesi ile yazılmış yazılar bulunmakta, *Mu'inü'l-Mürîd* risalesi ise 186. sayfadan itibaren yer almaktadır. Risale, 51 sayfa ve her sayfada 16-17 satır ve bazıları sayfa kenarlarında olmak üzere 900 beyitten meydana gelmiştir.

Togan, *Mu'inü'l-Mürîd*'in göçebe Türkmenleri ilgilendiren bilgilerden oluştuğunu, dini şiirler, dini meseleler ve adab-ı tasavvufa ait konuları ihtiva ettiğini belirterek, IX. asırda kaleme alınan risalelerle aynı hat ile yazıldığını ve farklı bir numaralandırma sistemine sahip olduğunu söylemiştir. Makalede risalenin lisan itibarıyla *Hibetü'l-Hakayık* ve *Kutadgu Bilik* ile müşterek olduğu, Harzemde yazıldığından dolayı da mahalli lisanın özelliklerini de taşıdığı, sesli harflerin ise harekeli olarak yazıldığı tespitinde bulunmuştur.⁶⁰⁴

Zeki Velidi *Mu'inü'l-Mürîd*'in 211. sayfasında bulunan aşağıdaki beyitten risalenin hicri 713 senesi Ramazan ayı yani miladi Aralık 1313/Ocak 1314 tarihinde yazıldığının anlaşıldığı tespitinde bulunur.

İdi berdi tevfîk bu birkaç kelam

Oruç ayı içre me boldı tamam

Tarih yetti yüz on üç erdi yılı

*Selamün aleyküm aleyküm selam*⁶⁰⁵

Togan, makalesinde risalenin kimin tarafından yazıldığının tespiti üzerinde ayrıntılı olarak durmuş ancak müellifin kim olduğunun belirlenmesinin zorluğundan bahsetmiştir.

Bu kaç söz ayıtgan atı İslam ol

⁶⁰⁴ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 315-317.

⁶⁰⁵ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 320.

Tilke ahir vakit iman İslam ol

Atam babam İslam veliyyü'l-vera

*Özi zikri tilde tümen İslam ol*⁶⁰⁶

Mu'inü'l-Mürid'in 210. sayfasındaki yukarıdaki beyitte risalenin müellifi açıkça olmasa da yazılmıştır. Togan, “baba” ve “ata” kelimelerinin Türkistan ve Harzemde “peder” ve “pir” kelimeleri anlamında kullanıldığını belirtir.

Biling Hüccetullah şeyhü'l-Hüda

Kılığlı cinok rast kademde isbat

Özinge bu til birle vaf-ı imakım

*İrür bi-edeplük veli baymakım*⁶⁰⁷

Zeki Velidi, müellifin “baba” ve “ata” kelimelerini yukarıdaki beyitte geçen Şeyh Hüccetullah’a nispetle söylediğini ancak söz konusu şeyhin babası ya da tarikat üstadı mı? olduğunun anlaşılamadığını belirtmiştir. Togan, risaledeki beyitlerden müellifin ve şeyhin isimlerinin “İslam” olabileceğini, ya da bu kelimenin isim manasında değil sadece “şeyhülislam” anlamında kullanıldığını iddia etmiştir.⁶⁰⁸

Ebülgazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Terakime* isimli eserinde ise *Mu'inü'l-Mürid*'in müellifi olarak Şeyh Şeref gösterilmektedir. Ebülgazi Bahadır Han bu konuya eserinde şöyle değinmiştir. Salur ilinde Arsarı adında yaşlı ve gayretli bir Müslüman bulunmakta idi. Arsarı Ürgenç’te yaşayan ve hocalık yapan Şeyh Şeref’i ziyarete giderek ona kırk deve hediye götürdü. Türklerin Arapça kitapları okuyamadığını, manalarını bilemedikleri için buna göre amel etmekte güçlük çektiklerini ifade etti. Şeyh Şeref, Arapça dini meseleleri Türkçe’ye tercüme etti ve adını *Mu'inü'l-Mürid* koyarak Arsarı’ya verdi. O zamandan bugüne kadar Türkmenler bu kitaba göre amel etmektedirler.⁶⁰⁹

Aleksandr Nikolaeviç Samoyloviç’te Şeyh Şeref hakkındaki *Şecere-i Terakime*’de bahsedilen rivayeti *Ravnaku'l-İslam* adlı eser dolayısıyla nakletmiştir. *Mu'inü'l-Mürid* Aşkabat Türkmenleri tarafından Şeyh Şeref’e nisbet edilirken Ebülgazi Bahadır Han’da şeyh hakkındaki rivayetini *Ravnaku'l-İslam* isimli bu esere

⁶⁰⁶ Togan, Harzem’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 320.

⁶⁰⁷ Togan, Harzem’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 319.

⁶⁰⁸ Togan, Harzem’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 320.

⁶⁰⁹ Togan, Harzem’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 321.

nisbet eder. Aşkabat Türkmen rivayetinde de Şeyh Şeref Hive ve Harzem alimi olarak gösterilmiştir. Türkmenler arasında din telkini için Türkçe eserler yazan bir Türk alimi olarak anılan şeyhin mezarı Nohur'dadır.⁶¹⁰

Zeki Velidi, *Mu'inü'l-Mürîd*'in molla bir zat tarafından alimane bir tarzda göçebe Türkmenler için yazıldığını belirtmiş, eserin yazarının ise, Türklerin sema'lı, rakslı ve cehri silsilesine dahil olduğunu, ifade tarzının ise Yesevi şeyhlerinin eserlerindeki üsluba benzediğini iddia etmiştir. Zeki Velidi, müellifin ibare ve vezinlerinin düzenli olduğunu ancak bazı Arapça kelimelerde yazım hataları bulunduğunu bununda eserin daha evvel Uygur harfleriyle yazılmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.

Zeki Velidi, *Mu'inü'l-Mürîd*'in yazarının ismini beyitlerde “İslam” olarak kaydettiğini ve şeyhine de “İslam” ismini lakap olarak verdiğini iddia eder. Şeyh Şerif'in namaz ve oruç gibi genel meseleleri yazmış olabileceğini ancak *Mu'inü'l-Mürîd*'in onun eseri olamayacağını, Türkçe yazmasıyla tanınan bu şahsın eserlerinin henüz ortaya çıkmadığını belirtmiştir. Zeki Velidi bu risalenin, Harzem ulemasından “İslam” isminde bir şahıs tarafından Hakani-Türk ve Harzem-Türk lehçelerinin karışımı olan bir lisanda hicri 713'te yazıldığı tespitinde bulunmuştur.⁶¹¹

Mu'inü'l-Mürîd, ilmihal kitaplarına mahsus İslam'ın iman, ibadet ve ahlaka ait temel hususlarını ele alması sebebiyle Türk dili ve edebiyatı sahasındaki ilk ilmihal kitabı olarak değerlendirilebilir.⁶¹² Köprülü ise, *Mu'inü'l-Mürîd* adlı eserde kullanılan dini ve sufiyane tabirlerle, Arap ve Acem kelimelerinde önemli derecede artış olduğu tespitinde bulunur. Klasik edebiyatın Türkler arasında gelişmesine paralel olarak lisandaki yabancı kelimelerin artmasını da doğal olarak karşılamıştır. Ayrıca *Mu'inü'l-Mürîd*'i muhteviyatı ve yazılış amacı tamamıyla öğretici mahiyette olduğundan dolayı ifade tarzının lirizmden uzak kuru bir eser olarak tanımlamıştır.⁶¹³

Zeki Velidi Togan tarafından makalede ele alınan ikinci eser *Nehcü'l-Feradis* isimli kitaptır. Şehabettin Mercani'nin *Müstefadü'l-Ahbar* isimli eserinde bu kitaptan bahsetmesi sayesinde haberdar olunmuş ancak kaybolduğu düşünülmüştür. *Nehcü'l-*

⁶¹⁰ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 322.

⁶¹¹ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 325-330.

⁶¹² Mehmet Turgut Berbercan, “Türk Tercüme Edebiyatı Üzerine İncelemeler: Harzem Türkçesi ile İlk Adaptasyonlar”, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C: IV, Sayı 7, Haziran 2015, s. 6.

⁶¹³ Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 1980, s. 291.

Feradis'in Yeni Camii Kütüphanesinde 879 numarada *Fezailü'l-Mu'cizat* ismiyle kaydedildiği anlaşılmıştır.

Mercani, kendi gördüğü *Nehcü'l-Feradis* nüshasını Altın Orda ve İdil Türkleri arasında kullanılan bir eser olarak nitelemiş, kitabın dilinin Osmanlı, Çağatay, Türkmen ve Kazakistan lisanlarından farklı olduğunu söylemiştir.

Kazan'da Ali Rahim ve Aziz Ubeydullah'ın 1925'te yayımladığı *Tatar Edebiyatı Tarihi* isimli kitapta, *Nehcü'l-Feradis*'in Mahmut bin Ali tarafından 1357'de Saray'da yazıldığı tespitinde bulunulmuştur. Kitap, Saray'da miladi XIV. asırda yazılması nedeniyle lisan açısından önemli olduğu değerlendirilmiş, ancak Mercani kütüphanesinde olduğu düşünülen eser bulunamamıştır.⁶¹⁴

Zeki Velidi Togan kendi incelediği Yeni Camii nüshasının fiziki özelliklerini şöyle tanımlamıştır. *Nehcü'l-Feradis*, 25,5 cm uzunluğunda, 23,5 cm genişliğinde, her sayfada 19 cm yüksekliğinde 17 satır olmak üzere toplam 222 yaprak ve 444 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın bu nüshasında müellifinin ismi yazılmamış olup, 25 Mart 1360 tarihinde Harzemli Muhammed bin Muhammed bin Hüsrevü'l-Harzemi tarafından istinsah edilmiştir. Kitabın tamamlanmasından iki gün önce 22 Mart 1360 tarihinde de müellifi Harzem'de vefat etmiştir.⁶¹⁵

Zeki Velidi, Yeni Camii nüshasında kitabın başında hamd ve salattan sonra müellifin, “...yalandan hadis uyduran yerini cehennemde amade kılsın...”⁶¹⁶ rivayetini yazdığını ve güvenilir kaynaklara dayanarak kırk hadis topladığını belirtir. Müellif bu hadislerle uyumlu hikayeleri de eserine ilave etmiş ve kitabının adını *Nehcü'l-Feradis* koymuştur.

Şehabettin Mercani'nin gördüğü nüshada ise müellif olması muhtemel iki isim zikredilmektedir. Bunlardan ilki kitabın başında hamd ve salattan sonra “...yalandan hadis uyduran cehennemde yerini amade kılsın...” cümlesi ile “...bu kitabga *Nehcü'l-Feradis* deyu isim kılındı...” cümlesi arasında geçen “Muhammed Yeserah” ismidir. Zeki Velidi “Yeserah” kelimesinin, “Yeserallah” yani, “Tanrı onu zengin kılsın” veya “Tanrı bir işte kolaylık etsin” anlamında bir dua cümlesi ya da bir isim olabileceği tespitinde bulunmuştur. Zeki Velidi, Mercani'nin bu nüshada zikrettiği ve kitabın müellifi olması muhtemel diğer ismin ise, kitabın sonunda

⁶¹⁴ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 331.

⁶¹⁵ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 332-333.

⁶¹⁶ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 334.

kaydedilen Mahmut bin Ali isimli şahıs olduğunu belirtir. Bu ismin neyi ifade ettiğinin anlaşılmasının önemli olduğunu, ancak mahiyetinin meçhul olduğunu da vurgular.⁶¹⁷ Zeki Velidi ayrıca, Mercani'nin gördüğü nüshada zikredilen, Ali Rahim ve Aziz Ubeydullah Beylerin *Tatar Edebiyatı Tarihi* isimli kitaplarında *Nehcü'l-Feradis*'in müellifi olarak kabul ettikleri Mahmut bin Ali es-Sarayı el-Bulgari el-Kerderi'nin başka bir zat olması gerektiği tespitinde bulunur.⁶¹⁸

Nehcü'l-Feradis'in müellifi hakkında Zeki Velidi; "...ne olursa olsun bu kitabın müellifi Harzemli bir zattır. Lisanı halis Harzem Türkçesidir"⁶¹⁹ tespitinde bulunmuş, "...şimdilik bu kitabın müellifini mukayyet ve meşrut olarak 'Mahmut bin Ali es-Sarayı el-Kerderi' diye kabul ediyoruz"⁶²⁰ diyerek bu ismi şartlı olarak kabul ettiğini kaydetmiştir. Makalede, Mahmut bin Ali es-Sarayı el-Kerderi ismine diğer kaynaklarda rastlanmadığı ifade edilirken bu eseri yazmış olabilecek isim benzerliği olan Mahmut es-Sarayı ve Mahmut bin Abdullah es-Sarayı el-Gülistani namı alimler hakkında da bilgiler verilmiştir.⁶²¹

Nehcü'l-Feradis, dört bab ve kırk fasıldan meydana gelmiş olup müellif kaleme aldığı fasılların başında birer hadis nakletmiştir. Zeki Velidi makalesinin bu bölümünde her bir babda neşredilmiş hadislerin nakledildiği alim ve eserini liste halinde ortaya koymuştur.

Zeki Velidi, *Nehcü'l-Feradis*'in Türk ruhuna son derece uygun olarak meydana getirildiğini, anlaşılmaz ve karışık rivayet bulunmadığını ve hayatın gerçeklerine yakın pratik ve uygulanabilir konuları içerdiğini belirtmiştir. İslam dünyasının değişik bölgelerinde yayımlanmış eserlerden istifade edilerek hazırlanan kitap bu sebeple şehirli ve göçebe Türkler arasında çok sevilmiştir. Eserin dilinin eski edebi Türk dili olduğu ve Harzem Türk lehçesinde yazıldığını belirten Zeki Velidi, mahalli lehçeye göre okunup, harekelendirildiğini söylemiştir.

Makalede, *Nehcü'l-Feradis* Türk lisan tarihi çalışmaları açısından da önemli bir eser olarak değerlendirilmiştir. *Divan-ı Lügati't-Türk*, Zemehşeri lügati ve Rabguzilerde rastlanmayan ve bugüne kadar meçhul kalmış birçok kelimeye bu eserde tesadüf edilmiştir. Eserin müellifi ya da müstensihi mahalli telaffuza çok

⁶¹⁷ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 332-334.

⁶¹⁸ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 338.

⁶¹⁹ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 335.

⁶²⁰ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 336.

⁶²¹ Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 336-343.

önem vermiş ancak Hakani Türkçesinin imla kaidelerini dikkate almamıştır. Zeki Velidi, *Nehcü'l-Feradis*'i bu özelliğinden dolayı Türk lisan tarihinin abidesi olarak nitelemiştir. Kitaptaki bu imla düzensizliği eski edebi Türkçe ile Çağatayca arasındaki ilişkinin ortaya konması açısından yapılacak çalışmalar için çok değerli bir vesika konumundadır.⁶²²

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* isimli kitabının II. cildinde *Nehcü'l-Feradis*'in içerik itibarıyla *Siyer-i Nebi* özelliği taşıdığını belirtir. Kuran'dan sonra ikinci derecede önem kazanan “*Muhammediye*” tarzını da yansıttığı tespitinden sonra, XV ve XVI. asırlarda Altın Orda bölgelerinde halkın büyük ilgisini gördüğünü iddia eder.⁶²³ Köprülü ise, *Nehcü'l-Feradis*'i XIV. yüzyıl Türk dilinin Hakaniye Türkçesinden Çağatay Türkçesine giden gelişim aşamalarının bir ürünü ve lisan tarihi bakımından ise en önemlisi olarak değerlendirmiştir. Köprülü ayrıca, *Mukaddimetü'l-Edep* ve *Kanglı Lügatinden* başlayarak *Nehcü'l-Feradis*'e kadar Harzem'de kaleme alınmış eserlerin detaylı olarak incelemesi gerektiğini belirtir. Türk dilinin tarihi gelişim aşamalarının karanlıkta kalan kısımları bu detaylı inceleme neticesinde aydınlatılacaktır.⁶²⁴

Harzem bölgesinde XIV. yüzyılda kaleme alınmış ve ilk Türkçe İslami eserler olarak değerlendirilebilecek olan bu çalışmalar; Türk Dili ve Edebiyatı'nın inkişafı açısından olduğu kadar Anadolu Türk İnkılabı içinde ehemmiyete haizdir. Cumhuriyetin ilanı ile çağdaşlaşma amacı kapsamında Batı'ya, ulusun yeni bir kimlik kazanması amacıyla da Orta Asya'daki uzak geçmişe yönelinmiştir. Batılılaşma ve çağdaşlaşma hedefine ulaşmak için birçok devrim ve reformlar ele alınmış ve çok kısa sürede hayata geçirilmiştir. Bu alandaki en hassas konulardan birini de din alanında yapılan reformlar oluşturmuştur. Kuran'ın ve hadislerin Türkçeye çevrilmesi ve ibadetin Türkçe olarak yapılması önemli konular olarak yeni Türk Devletinin önüne gelmiştir.

Mecmuanın bu cildinde yayımlanan *Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler* isimli makale ile, Türklerin Orta Asya'da yüzlerce yıl öncesinde bile İslam dinini Türkçe olarak öğrenmek ihtiyacı duydukları gösterilmiştir. Harzem kaynaklı bu eserler sayesinde yine bu devirlerde Kuran'ın, hadislerin, İslam iman ve ibadet

⁶²² Togan, Harzem'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, II, s. 343-345.

⁶²³ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C: II, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 113.

⁶²⁴ Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 1980, s. 294.

esaları ile ilgili kitapların Türkçeye çevrildiği ve buna göre amel edildiği ortaya konulmuştur.

Harzem’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler isimli makaleye, ibadetin Türkçeleştirilmesi ile ilgili çalışmalara bir meşruiyet kaynağı ve aynı zamanda bir dayanak noktası nazarıyla bakılması gerekir. Makalenin diğer taraftan da Türk İnkılabının ve onun kurucu kadrolarının uygulamaya koydukları reformların din karışıklığı olmadığının halka anlatılması açısından önemli olmakla birlikte, Mehmet Fuat Köprülü’nün ve *Türkiyat Mecmuasının* da Türk İnkılabına verdikleri desteğin bir göstergesi olduğu değerlendirilmiştir.

Mübarek Galip Eldem’e ait olan *Menteşeoğulları Devrine Ait Bazı Kabir Taşları* isimli çalışma mecmuanın on dördüncü makalesi olarak yayımlanmıştır.⁶²⁵ Galip, makalesinde Milas’ın Balat köyünde bulunan ve İzmir müzesinde sergilenen *Menteşeoğulları* devrine ait mezar taşlarını tetkik etmiştir. Müzede bu döneme ait yetmiş civarında kabir taşı olduğunu beyan eden Mübarek Galip bunlardan yazıları ve süslemeleri itibarıyla önemli olduğunu değerlendirdiği bir kitabe ile yirmi bir mezar taşının incelemesini yapmıştır.⁶²⁶

Mübarek Galip, Anadolu’da bulunan Türklere ait yazıtların eski İslam eserleri açısından ele alındığında çok büyük öneme haiz olduğu değerlendirmesini yapmıştır. Ona göre bu yazıtlar, Türklerin Anadolu’daki tarihlerinin eksik kalan kısımlarının tamamlanması ve bu eksiklerin giderilmesi bakımından önemlidir. Mübarek Galip Anadolu Türklüğünün eksik olarak gördüğü devirlerini bir devamlılık içinde, Selçuklulardan önce Anadolu’da hüküm süren Türk beylikleri, ardından Anadolu Selçukluları ve bu devletin ortadan kalkmasından sonra ortaya çıkan Beylikler Dönemi olarak sıralamıştır.

Mübarek Galip yazıtları; yukarıda zikredilen dönemler boyunca Türkler tarafından Anadolu’da ortaya konmuş eski abideler, hayır kurumlarında bulunan kitabeler ile kabir taşları olarak sınıflandırmıştır. Mübarek Galip, özellikle kabir taşlarının bu dönem içinde yaşamış olan önemli ve şöhretli şahsiyetler ile sanatkarlar hakkında bilgileri ihtiva eden tarihi belgeler niteliğinde olduğunu belirtmiştir.

⁶²⁵ Mübarek Galip, “Menteşeoğulları Devrine Ait Bazı Kabir Taşları”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 347-364.

⁶²⁶ Galip, *Menteşeoğulları*, II, s. 349”.

Eski İslam eserleri kapsamında değerlendirilen kitabeler ve mezar taşları Avrupalı tarihçilerin de dikkatini çekmiş onlarda bu alanda çalışmalar yapmışlardır. Halil Edhem Bey, Ahmet Tevhid Bey, Hafız Kadri, Hamdizade Abdülkadir ve Mehmet Ziya gibi Türk araştırmacılar da *Tarih Encümeni Mecmuası*nda bu konuda eserler ortaya koymuşlardır.⁶²⁷

Mübarek Galip, *Türk Abidatı* genel başlığı altında kitabelerin öncelikle bulundukları şehirler dikkate alınarak tespit edilmelerini, daha sonra ise mimari eserler üzerinde bulunan yazıtlar ve mezar taşları olarak tasnife tabi tutulmalarını önermiştir. Özellikle mezar taşlarının ihmal edildiği tespitinde bulunan Mübarek Galip bu taşları süsleyen başlıkların ayrıca inceleme konusu olduğunu belirtmiştir.

Mübarek Galip yazısının konusunu oluşturan Menteşeoğulları devrine ait mezar taşlarının genel olarak 70 cm ile 1,80 m boyunda, 20 ile 60 cm genişliğinde ve 9 ile 10 cm kalınlığında olduklarını tespit etmiştir. Kabir taşlarının XI. asırda işlenmiş olanlarının baş kısımları geniş aşağı doğru inildikçe daralan bir formda olup, hicri VII. asırda yapılmış olanları “*Selçuki nesih*”, VIII. asırdan itibaren olanları “*sülüs*” ve XII. asırdan itibaren olanları da “*talik*” hattıyla yazılmıştır.⁶²⁸

Mübarek Galip makalesinin son kısmında bir kitabe ile yirmi bir kabir taşının tek tek detaylı olarak incelemesini yapmış ve kayıt altına almıştır. Bu detaylı incelemede; taşların genel durumu, kullanılan mermerlerin rengi, süslemelerin ayrıntıları, ebatları ve hangi hatla yazıldığı gibi hususlara yer vermiştir.

Kabir taşlarını, tarihi ve ismi olanlar, tarihi olmayıp ismi yazılı olanlar, isimsiz ve tarihsiz olanlar ile sütun tarzında imal edilmiş olanlar şeklinde tasnif etmiştir. *İş Bu Taşlarda Muharrer Yazılardan Bazılarının Tarz-ı Tahriri ve Mahkuk Nakışlar* başlığı altında makalede konu edilen mezar taşlarında kullanılan hat çeşitleri ve nakışlarda kullanılan motifler ile taşların el ile çizilmiş krokileri yazının sonuna eklenmiştir.⁶²⁹

Mübarek Galip’in bu makalesi bilimsel tarih yazımı açısından kitabeler ve kabir taşlarının birincil kaynaklar olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermesi yönünden önemlidir. Özellikle kabir taşları büyük devlet adamları ve askerlerle

⁶²⁷ Galip, Menteşeoğulları, II, s. 347.

⁶²⁸ Galip, Menteşeoğulları, II, s. 348-349.

⁶²⁹ Galip, Menteşeoğulları, II, s. 350-363.

birlikte halkın her tabakasından insan, sanatkar, ilim adamı ve zanaatkarları da içerdği için modern tarih anlayışı açısından önemli kaynaklar niteliğindedir. Diğer taraftan kitabeler ve kabir taşlarındaki yazıların incelenmesi ile Türkçe'nin günümüze kadar nasıl bir tekamül içinde bulunduğunun tespiti de mümkün olabilecektir.

Makalenin kaleme alındığı tarih itibari ile, Türklerin 1071'de Anadolu'ya girişlerinden Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen süreç tarih yazıcılığı açısından karanlıkta kalmış bir devir olarak tanımlanmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Anadolu'daki Türklere ait kitabeler ve kabir taşları bu dönemin aydınlatılarak ortaya çıkarılması açısından da önem arz etmektedir.

Mehmet Fuat Köprülü'nün Muhafazakar Tarih Tezi açısından bakıldığında Orhun kitabeleri ile Türk Milleti'nin Orta Asya'da taşa kazınmış olan izleri göçler ve fetihler yoluyla kesintisiz olarak Anadolu'ya ulaşmıştır. Anadolu'ya ulaşan Türkler burada birçok beylikler ile Selçuklu ve Osmanlı devletlerini meydana getirmişlerdir. Türk Milletinin vücuda getirdiği bu siyasi teşekküller de uzun bir süreç içerisinde İslam dinin de etkisi ile Anadolu Türk kültürünü oluşturmuşlardır. Türk seciyesinin ürünü olan bu yazıtlar ve mezar taşlarının, Orta Asya'daki Orhun kitabelerinin Anadolu coğrafyasının tüm sathına yayılmış tezahürleri olduğunu iddia etmek hatalı olmaz görüşündeyiz.

Tarih bilimi özellikle emperyalist devletler tarafından bir meşrulaştırma aracı olarak da kullanıldığı için aynı zamanda önemli ölçüde siyasal özelliklerde taşır. Bu kapsamda değerlendirilmek üzere emperyalizm ele geçirmek istediği bölgeler için, bir yerin en eski halkı kimler ise o yerin bugünkü sahiplerinin de onlar olması gerektiğini iddia ettikleri tarih tezleri üretmişlerdir. I. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında özellikle İtalyanlar ve Almanların bu gerekçe ile birçok yeri işgal ettikleri tarihi bir gerçektir. Türkiye Cumhuriyeti gibi sömürgeci zihniyetin hedefi olan devletlerin bu sebeple yaşadıkları toprakların çok eski devirlerden beri gerçek sahipleri olduklarını ispat etme ihtiyaçları ortaya çıkmış ve bu yönde tarih tezleri ortaya atmışlardır. Mübarek Galip'in makalesi bu yönü ile ele alındığında kabir taşları ve kitabeler Türk Milletinin hafızası olmakla beraber aynı zamanda Anadolu mülkünün taşa kazınmış tapu senetleri olarak değerlendirilebilir.⁶³⁰ Anadolu

⁶³⁰ Süleyman Berk, "Osmanlı Mezar Taşı Kitabeleri'nin Anlamı", *Surların Öte Yanı Zeytinburnu*, haz. Burçak Evren, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, 2006, s. 485.

Türklüğü'nün bin yılı aşkın varlığının ortaya çıkardığı kabir taşları ve kitabelerin tespitlerinin yapılması, kayıt altına alına alınarak korunması gerek Türk tarih yazıcılığı gerekse bu coğrafyadaki Türk varlığı açısından çok önemlidir.⁶³¹

*Türkiyat Mecmuası*nın II. cildinin son makalesi Hamit Zübeyir Koşay'ın *Hacı Bektaş Tekkesi* isimli yazısı olup Koşay, çalışmasının sonunda Hacı Bektaş Tekkesine ait dokuz adet de fotoğraf kullanmıştır.⁶³² Tekke ve zaviyelerin 30 Kasım 1925 tarihinde 677 sayılı kanun ile kapatılması üzerine söz konusu tekke ve zaviyelerde bulunan eşyaların tespiti amacıyla bir heyet oluşturulmuştur. Hamit Zübeyir Koşay bu tespit çalışmaları kapsamında Maarif Vekaleti adına oluşturduğu bir heyetle Hacı Bektaş Veli Dergahına gelmiş, burada yaptığı çalışmaları içeren makalesini *Türkiyat Mecmuası*nın II. cildinde 1928'de yayımlamıştır.⁶³³

Makalede ilk olarak tekke ve bulunduğu yerleşim yeri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Koşay'ın, Alevi-Bektaşilerin Kabe'si olarak tanımladığı Hacı Bektaş Tekkesi, Mucur kazasına tabi bin dört yüz nüfuslu Hacıbektaş köyündedir. Kırşehir-Kayseri ana ulaşım güzergahının sağında sapa bir yerde kurulan tekkenin bulunduğu köy, eskiden Sulucakarahöyük ya da Hacım köy olarak da anılmaktaydı.⁶³⁴ Koşay, Hacı Bektaş Tekkesi'ne ulaşımın meşakkatli olduğunu, hacıların maneviyatının yükseltilmesi amacıyla yollarının kasten ihmal edildiği görüşünde olduğunu belirtmiştir.

Tekkenin bulunduğu bölgede yaşayan halk hakkında da bilgiler veren Koşay, halkın fakir ve topraksız olduğunu, dokuma ve el sanatları ile uğraştıkları tespitinde bulunmuştur. Ona göre, Hacıbektaş köyünde yaşayan halkın bir kısmının Dergaha bir kısmı ise Çelebilere bağlı olup, Dergah ile Çelebiler arasında bir rekabet bulunmaktadır.

Hamit Zübeyir Koşay bu açıklamaların ardından Hacı Bektaş Tekkesi'nin tanıtımı ile burada bulunan eşyaların tespiti amacıyla yapılan çalışmaları ortaya

⁶³¹ “*Milli Mücadele döneminde, Doğu Anadolu’da Ermeni devleti kurma girişiminin bulunduğu sırada, Erzurum’a gelen Amerikan Heyetinden General Harbord’a Erzurum Belediye Reisi pencereden mezarlıkları işaret ederek, ‘...işte Türk mezarlığı, işte Ermeni mezarlığı; bu Ermeniler ölümlerini yemediler ya!... demiştir.*” bk. Berk, Osmanlı Mezar Taşı Kitabeleri’nin Anlamı, s. 484-485.

⁶³² Hamit Zübeyir Koşay, “Hacı Bektaş Tekkesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 365-384.

⁶³³ Hüsnü Gürbey, Mahsuni Gül, Hakkı Taşğın, “Tekke ve Zaviyelerin Kapatılmasının Ardından Hacı Bektaş Veli Dergâhındaki Eşyaların Durumu”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 101, Bahar 2022, s. 426.

⁶³⁴ Koşay, Hacı Bektaş Tekkesi, II, s. 365.

koymuştur. Makaleden anlaşıldığına göre tekkede Dergah ve Çelebilik Dairesi olmak üzere iki ayrı bölüm bulunmakla birlikte Dergah ön planda ele alınarak incelenmiştir.

Dergah alt başlığı altında; Çelebilik Dairesini daha geniş bir alana yayılmasına rağmen sıkıcı olarak tasvir eden Koşay, Dergahın ise yeşil bir alanda bulunduğunu çeşmeleri ve piramit şeklindeki kubbeleri ile insan kalbini sevinçle doldurduğunu belirtmiştir. Dergahın dini bir kurumdan ziyade bir malikane görünümünde olduğu tespitinde bulunarak, Ziraat-ı Numune Mektebine devrinin doğru olduğu iddia etmiştir.⁶³⁵

Dergahın dönem itibari ile yeni yapılan ana kapısından girişinden itibaren geniş bir avlusu olduğunu belirten Koşay, avlunun sağ köşesinde Bektaşilerin zemzemi olarak tanımlanan Aslanlı Çeşme'nin bulunduğunu belirtmiştir. Havuzlu avlunun sağında başta Ekmek Evi, Aş Evi, Mihman Evi ve tekkenin kalpgahı olarak da adlandırılan Meydan Evi bulunmaktadır. Cem ayinin yapıldığı günlerde kahve bu Meydan Evi'nde içilmektedir. Meydanda ayrıca içinde Hacı Bektaş ile Balım Sultanın gençliklerine ait yağlı boya resimler bulunan Kiler Evi bulunmaktadır. Koşay bu resimlerin Türk Sanat tarihi açısından büyük bir öneme haiz olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Kiler Evi'nin karşı istikametinde Sultan Mahmut tarafından yaptırılan Nakşibendi Camii yer almıştır. Yeniçeri Ocağının kapatılmasını müteakip Bektaşî tekkeleri yıktırılmış, Nakşibendi terbiyesi almaları şartıyla Hacı Bektaş Tekkesi bundan hariç tutulmuştur.

Nakşibendi Camii'nin yanında bulunan kapıdan Bektaşî mezarlığına geçildiğini belirten Koşay, mezarlığın sol köşesinde Hacı Bektaş'ın türbesinin, sağ köşesinde ise Balım Sultan'ın türbesinin bulunduğunu belirtmiştir. Bektaşî mezarlığında ayrıca Kızların Çilehanesi olarak tabir edilen penceresi olmayan karanlık bir yer ile Çelebi mezarları da bulunmaktadır.⁶³⁶ Koşay, Bektaşî mezarlığında bulunan kitabelere ayrı bir önem atfetmiştir. Ona göre bu mezarlıkta bulunan kabir taşları Türkçe yazılmış olmaları ve ihtiva ettikleri heykeller nedeniyle Türk Sanat tarihi açısından önemlidir.⁶³⁷

Tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra talimatname gereği Mucur Kaymakamı başkanlığında oluşturulan Jandarma Komutanı, Maarif Memur Vekili,

⁶³⁵ Koşay, Hacı Bektaş Tekkesi, II, s. 365-367.

⁶³⁶ Koşay, Hacı Bektaş Tekkesi, II, s. 368-377.

⁶³⁷ Koşay, Hacı Bektaş Tekkesi, II, s. 382.

Muhasebe-i Hususiye Müdürü ve Evkaf Müdüründen mürekkep bir tespit heyeti oluşturulmuştur. Heyet bir ay süren çalışması sonucu Hacı Bektaş Tekkesinin maddi varlıkları ile ilgili şu tespitleri yapmıştır.

Dergaha müstakil olarak bağlı olan Dede Bağı ve Han Bağı çiftlikleri ile Kütükçü Çiftliği, Kaya Çiftliği, Kızılöz Çiftliği ve Ilıcak Çiftlikleri olmak üzere altı adet çiftlik bulunmaktadır. Dergahın toplam 527 adet hayvanı ve 4487 dönüm arazisi ile bunların dışında yine Dergaha ait olan 400 civarında dükkan, buharlı un değirmeni ve dört adet su değirmeni bulunmaktadır.

Koşay, Dergaha ait bölümleri alt başlıklar halinde detaylı olarak tarif etmiş ve içinde bulunan eşyaların tespitlerini yapmıştır. Yapılan bu tespitler kapsamında halı, kilim ve yastıktan oluşan 461 parça eşya 14 denk yapılarak Ankara Evkaf Müdüriyetine teslim edilmiştir. Heyet ayrıca Dergah odalarında bulunan kitapları Ankara Kütüphane-i Umumiyesine ve müzelik olarak değerlendirilen 979 adet eşya ve tarihi kazanı da Ankara'ya göndermiş, tekkede kalan hububat ve diğer eşyalar ise müzayede ile satılmıştır.⁶³⁸

Hacı Bektaş Tekkesi'nin, Anadolu'nun Türk yurdu olmasında⁶³⁹ ve Milli Mücadele döneminde önemli etkileri olmuştur.⁶⁴⁰ Hamit Zübeyir Koşay'ın makalesi 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılarak tasfiye edilmesi ile ilgili yapılan çalışmalara ışık tutması açısından önemlidir. Bu kapsamda oluşturulan heyetler vasıtasıyla tekke ve zaviyelerde bulunan eşya ve kitaplar tespit edilerek listeleri yapılmıştır. Etnografik olarak kıymeti olan objeler müzelerde, kitaplar ise kütüphanelerde değerlendirilmek üzere Ankara'ya gönderilmesi önemlidir.

Hacı Bektaş Tekkesi özelinde bakıldığında; XIII. yüzyılda oluşmaya başlayan mimari yapısı, kitabeleri, kabir taşları ve tekkenin günlük yaşamında kullanılan objeleri ile Anadolu Türk tarihine ışık tutan bir kaynak niteliğindedir. Diğer taraftan Türk İnkılabının laik yapısı gereği tüm tekke ve zaviyeler ile tarikatlar kapatılmış ve uygulamada tüm dini gruplara eşit mesafede olunmuştur.

Hamit Zübeyir Koşay makalesinde ilk olarak; Hacı Bektaş Tekkesinin coğrafi konumunu, iktisadi yapısı ile varlıklarını ortaya koymuştur. Koşay daha sonra

⁶³⁸ Koşay, Hacı Bektaş Tekkesi, II, s. 367.

⁶³⁹ Nilgün Çevrimli, "Hamit Zübeyir'in Kaleminden 'Hacı Bektaş Tekkesi'", *International Journal of Turkology*, Sayı 13, Haziran 2021, s. 31.

⁶⁴⁰ Gürbey, Gül, Taşgın, Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması, s. 430.

tekkenin bulunduğu bölgedeki halkın sosyal ve iktisadi yapısı ile tekke ve halk arasındaki ekonomik ilişkileri açıklamıştır. Bu yönüyle bakıldığında makale *Türkiyat Mecmuası*nın Türk tarih yazıcılığına getirmek istediği modern tarih anlayışını göstermesi açısından da önemlidir.

3.3.2.2. Notlar ve Vesikalar

Notlar ve Vesikalar, *Türkiyat Mecmuası* II. cildinin 385 ila 446. sayfaları arasında yer almış olup derginin ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Mecmuanın bu bölümünde, Köprülüzade Mehmet Fuat'ın dokuz, Necip Asım Bey ve Abdülkadir İnan'ın iki, Hamid Hamdi, Hasan Fehmi, Rifat Bilge ve Wilhelm Barthold'un birer olmak üzere on sekiz yazı bulunmaktadır. Bu bölümdeki yazılar ağırlıklı olarak, mecmuanın bu sayısında neşredilen makalelere yapılan düzeltmeler, eklemeler ve notlar olup yazıların bir kısmı da müstakil makale vasfındadır. Büyük bölümü sonradan elde edilen bilgiler gerekçe gösterilerek bu çalışmalar hazırlanmış ancak makalelerin bu bilgiler ışığında düzenlenmesi yoluna gidilmemiştir.

Notlar ve Vesikalar bölümündeki ilk yazı Wilhelm Barthold'un *Radloff'un Lügati'ni Yeniden Neşir Meselesi* isimli değerlendirmesidir. Barthold, müteveffa Friedrich Wilhelm Radloff'un *Türk Lehçeleri Lügati Tecrübesi* kitabını *Türkiyat* alanında çalışanlar için vazgeçilmez bir eser olarak değerlendirmiştir. Bununla beraber lüğatin ciltlerinin basımı devam ederken Türk dili ilgili birçok yeni keşifler yapılmıştır. Orhun ve Yenisey kitabelerinin keşfedilerek okunması, Türkistan'da yapılan keşiflerde Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlıkla ilgili Türkçe yazmalarda ortaya çıkan yeni kelimeler ise lügate kısmen yansımıştır.

Batı ilim dünyasında *Türkiyat* ile ilgili bu gelişmeler yaşanırken Türk alimleri de boş durmamışlar ve *Divan-ı Lügati't-Türk* gibi çok önemli bir eseri keşfederek yayımlamışlardır. Barthold bu açıklamaların ışığında Radloff'un lüğatinin eskidiğini bu sebeple de yeniden yayımlanmasının zorunlu olduğunu belirtmiştir. Rus şarkiyatçı Aleksandr Nikolaeviç Samoyloviç bu işin Rus Şurular İttifakı, Türk alimleri ve Avrupa ilim çevrelerinin de dahil olduğu uluslararası iş birliği ile yapılmasını önermiştir.⁶⁴¹

⁶⁴¹ Vasilij Viladimiroviç Barthold, "Radloff'un Lügatini Yeniden Neşir Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 385-387.

Bu bölümdeki diğer bir inceleme ise Necip Asım Bey'in *Kırgız Kelimesinin İştikakına Dair* başlıklı yazısıdır. Ragıp Hulusi'nin Kırgız kelimesinin kökeni⁶⁴² hakkında tercüme ettiği makalesini kendisine okuduğunu belirten Necip Asım; bu hususta kendi teorisini daha kuvvetli bulduğunu iddia ederek bu yazıyı kaleme almıştır.

Kırgız kelimesinin “kır” ile “guz”, “gız” eklerinin bir araya gelerek meydana geldiğini söyleyen Necip Asım; “kır” kelimesine ek yapılarak üretilmiş, sonbaharda kıra düşen çiğ anlamında “kırağu” ve silahların keskin tarafı anlamında kullanılan “kılgu” gibi kelimeleri örnek olarak göstermiştir.

Atabetü'l-Hakayık isimli eserden de istifade ile fiillerin sonuna yapılan eklerden örnekler gösteren Necip Asım, Kırgız isminin bir mağlubiyet neticesinde kıra çıkan ve kaçkın durumuna düşenlere verildiğini iddia etmiştir. Asım'a göre bu kaçkınlar ihtiyaçlarını hırsızlık suretiyle temin etmişler ve yerleşik halk onlara *Kırgız, Hırsız ve Hırhız* demiştir.⁶⁴³

Necip Asım'ın diğer bir incelemesi ise *Türkçe'de Kaf'ın Ta'ya ve Te'nin Dal'e İnkılabı ve Kırk Sayısının Aslı* isimli yazısıdır. Necip Asım, bazı Türkçe kelimelerdeki “kaf”, “kef”, “te”, “ye” ve “dal” gibi harflerin zaman içerisinde birbirlerine dönüştükleri, bu dönüşümün kelimelerin anlamlarını da değiştirdiği tespitinde bulunmuştur.

Bu harf dönüşümüne örnek olarak “kök” kelimesini gösteren Necip Asım, esas, asıl ve vezin anlamlarına gelen “kök” kelimesindeki ikinci “kef” harfinin “te” harfine dönüşümüyle “kütük” kelimesinin elde edildiğini belirtir. Yine “kök” kelimesindeki ikinci “kef” harfinin “te” harfine dönüşmesi ile “gütmek”, “kötek” ve “kötü” kelimeleri ortaya çıkmıştır. Necip Asım, “kırk” sayısının da buradan hareketle “tört=dört” kelimesindeki “te” harfinin “kaf” harfine tebdili ile meydana geldiğini iddia etmiştir.⁶⁴⁴

Zeki Velidi Togan, *Kert mi Kurt mu?* isimli çalışmasında, Cengiz Han'ın şimdiki Afganistan'ı işgalinden Timur zamanına kadar geçen süre zarfında Herat ve Gur bölgesinde hüküm süren bir sülalenin isminin yazılışındaki farklılıkları ele

⁶⁴² Ragıp Hulusi Bey'in tercüme ettiği bu makale için bk. Ligeti, *Kırgız Kavim İsminin Menşei*, I, s. 235-249.

⁶⁴³ Necip Asım, “Kırgız Kelimesinin İştikakına Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 386-390.

⁶⁴⁴ Necip Asım, “Türkçe'de Kaf'ın Ta'ya ve Te'nin Dal'e İnkılabı ve Kırk Sayısının Aslı”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 390-392.

almıştır. Avrupalı müsteşriklerin bir kısmı bu sülalenin adını “Kert” şeklinde, bazıları da “Kurt” olarak yazmışlardır. Togan bu sülalenin ismi ile ilgili yanlış okunuşları ve sebeplerini sıraladıktan sonra bu konudaki kendi görüşünü “Kert” olarak belirtmiştir.⁶⁴⁵

Bu bölümdeki diğer bir yazı ise, Abdullahoğlularından Hamid Hamdi’nin *Korkut’a Ait* isimli kısa yazısıdır. *Türkiyat Mecmuası*’nın I. cildinde neşredilmiş olan *Kitab-ı Dede Korkut Hakkında* isimli makaleye bilgi notu niteliğindedir.

Kırgız-Kazakistan’ın Akmolla şehri yakınlarında bulunan Munçaktı ve Dombura isimli iki dağın isimlerinin kaynağı olduğunu iddia ettiği rivayet nakledilmektedir. Rivayete göre Korkut Ata elinde tamburu ile gezerken Munçaktı dağında tamburunun “munçağını,”⁶⁴⁶ Domburalı dağında ise tamburunu unutmuştur. Bu dağlar o vakitten sonra Munçaktı ve Domburalı isimleriyle şöhret bulmuşlardır.⁶⁴⁷

Abdülkadir İnan, Friedrich Wilhelm Radloff’un *Türk Halk Edebiyatı Numuneleri* isimli kitabına istinaden “kurt” motifi ile ilgili şu notu koymuştur. Uranhay Türklerinin Şaman ayinlerinde ve İslam Kırgız-Kazakların ruhlar için söyledikleri ilahiler olan “baksı duaları”nda da kurda hitap görülür.⁶⁴⁸

Hasan Fehmi Bey *Sanat Tarihimize Ait Bazı Notlar* isimli inceleme yazısında Bursa Yeşil caminin mimarı ile ilgili yanlış bilgileri ele almıştır. Yeşil camii hakkındaki tüm araştırmalarda mimar İlyas Ali isminin zikredildiğini, ihtişamlı kitabesinde yapılış tarihi olarak hicri 822 Zilhicce tarihinin kayıtlı bulunduğunu belirtir. Hasan Fehmi, binanın iç kısımda bulunan hicri 827 tarihli kitabe de ise caminin mimarı olarak Nakkaş Ali ismine rastlandığını ifade etmiştir.

Hasan Fehmi tüm bu bilgilerin bir yanlışlıklar silsilesi olduğunu belirtmiş, Nakkaş Ali’nin ise yalnızca nakşa ait süslemeleri yaptığının kitabeden anlaşıldığını iddia etmiştir. Bununla birlikte kitabenin ikmal edilmesi sonucu, caminin inşaatına sadece nezaret ettiği bilinen Hacı İvaz Paşa’nın aynı zamanda mimarı olduğu belirtilmiştir.

⁶⁴⁵ Zeki Velidi Togan, “Kert mi Kurt mu?”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 392-396.

⁶⁴⁶ Hamid Hamdi yazısına koyduğu dipnotta Munçağı şöyle tanımlamıştır; “baykuş tüylerinden ziynet için alınarak asılan püsküllerdir.” bk. Hamid Hamdi, “Korkut’a Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 397.

⁶⁴⁷ Hamdi, Korkut’a Ait, II, s. 396-397.

⁶⁴⁸ Abdülkadir İnan, “Bozkurt Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 397.

Hasan Fehmi Bey yazısının sonunda Bursa'nın sanat tarihi ile alakalı şahsiyetler hakkında araştırma yapmak isteyenler için bir liste de tanzim etmiştir.⁶⁴⁹

Süheyl ü Nevbahar'a Dair isimli yazıyı Kilisli Muallim Rifat Bilge kaleme almış; Johannes Heinrich Mordtmann tarafından yayımlanan *Süheyl ü Nevbahar* isimli kitap hakkındaki tetkikleri nedeniyle yaptığı bazı tespit ve notlarını on madde halinde sıralamıştır. Bilge, *Ferhengname-i Sadi*'nin mütercimi ile *Süheyl ü Nevbahar*'ın müterciminin aynı şahıs olan Hoca Mesut olduğunu, daha önce hatalı olarak bildiği Hoca Mesut'un babasının isminin ise Osman olmadığını öğrendiğini belirtmiştir.

Bilge, Aşık Çelebi'nin *Süheyl ü Nevbahar*'ın yazarı olarak Ahmet isminde bir şahıstan bahsettiğini belirtmiştir. Kitabın mukaddimesinde 1000 beyiti Hoca Mesut'un kız kardeşinin oğlu olan İzzettin Ahmet'in geriye kalan 4568 beyiti ise Hoca Mesut'un yazdığını belirten Bilge, kitabı İzzettin Ahmet'e mal etmenin haksızlık ve hata olduğunu iddia etmiştir.

Rifat Bilge bununla beraber, mukaddemede İzzettin Ahmet'in 1000 beyit yazdığı belirtilse de hikayenin başından itibaren 1022 beyit yazdığı tespitinde bulunur. İzzettin Ahmet'in kaleme aldığı 1000 beyit asıl hikayeye ait iken diğer 22 beyit ilave edilmiş gazeller olarak değerlendirilmiştir. *Süheyl ü Nevbahar*'ın toplam 5568 beyitinin geri kalanını ve kitabın nasıl hazırlandığını anlatan mukaddemeyi ise Hoca Mesut yazmıştır. Bu değerlendirmelerin ışığında Rifat Bilge, eserin daha çok Hoca Mesut'a isnat edilmesi gerektiğini savunur.

Rifat Bilge, Hoca Mesut'un *Ferhengname-i Sadi*'yi birebir tercüme ettiği halde *Süheyl ü Nevbahar*'ın bir kısmını aynen bir kısmını ise genişleterek tercüme ettiğini belirtmiştir. Bilge ayrıca, Hoca Mesut'un *Kelile ve Dimne* yazarı olan Kul Mesut ile olan yakınlığının ise sadece isim benzerliğinden ibaret olduğu tespitinde bulunmuştur.⁶⁵⁰

Notlar ve Vesikalar bölümünde Fuat Köprülü'nün ilk yazısı *İlk Osmanlı Sikkeleri Hakkında* isimli değerlendirmesidir. Naili Abdullah Paşa'nın *Mukaddime-i Kavanin-i Teşrifat* isimli kitabının *Fi's-Sikke* başlıklı bölümünün Osmanlı Devleti'ne ait paraları konu edindiğini belirten Köprülü; bununla birlikte eserin bu alanda

⁶⁴⁹ Hasan Fehmi, "Sanat Tarihimize Ait Bazı Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 398-401.

⁶⁵⁰ Kilisli Muallim Rifat Bilge, "Süheyl ü Nevbahar'a Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 401-409.

Çalışanların dikkatini çekmediği tespitinde bulunur. İsmail Galip ve Halil Ethem beylerin yayımladıkları katalog ile Miralay Ali Bey'in *Tarih Encümeni Mecmuası*nda yayımladığı makaleden sonra ise Naili Abdullah Paşa'nın eserinin kıymetinin azaldığını iddia etmiştir.

Fuat Köprülü, yukarıdaki değeriendirmenin ardından Naili Abdullah Paşa'nın İdris-i Bitlisi'den naklen aktardığı Sultan Murat'ın sikkelerine dikkat çekmiştir. Miralay Ali Bey'in Sultan Murat sikkeleri ile ilgili ileri sürdüğü hususları *Mukaddime-i Kavanin-i Teşrifat* isimli eser teyit etmektedir. Ali Bey ilk Osmanlı sikkesinin hicri 729 tarihinde basıldığını belirtmiş bu bilgiyi de *Tacü't-Tevarih*, *Kühü'l-Ahbar*, *Ravzatü'l-Ebrar* ve *Takvimü't-Tevarih* gibi kaynaklardan almıştır. Köprülü adeta genel kabul gören bu bilginin kaynağının ise İdris-i Bitlisi olduğunu söylemiştir. İdris-i Bitlisi ise kendi kaleme aldığı mecmuada bu sikkeyi bizzat gördüğünü beyan etmiş olup Köprülü, bu sayede Sultan Orhan sikkeleri hakkında bilgi sahibi olduğunu belirtmiştir.⁶⁵¹

Köprülü'nün bu bölümdeki ikinci inceleme yazısı *Germiyan Beyliği Tarihine Ait* isimli çalışmasıdır. Halil Ethem Bey'in *Garbi Anadolu'da Selçukilerin Varisleri* isimli makalesinde Germiyan Beyliği hakkında verdiği bilgiler bu konuda yapılan araştırmaların bir özeti niteliğindedir. Köprülü bu eserin önemini beyan etmekle birlikte, Anadolu Beylikleri dönemi ile Germiyan Beyliği hakkındaki karanlık noktaların da henüz aydınlatılamadığı tespitinde bulunmuştur.

Köprülü, bu karanlık noktaların bir kısmının aydınlatılması amacıyla tespit ettiği hususları *Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar* isimli makalesine ek olarak bu yazıyı kaleme aldığını belirtmiştir. Köprülü bu çalışmasında tespit ettiği üç hususu ele almıştır. İlk olarak *Eflaki*'de bulunan ve elebi Yakup Bey'in Emir Arif elebi'ye Kütahya'da intisap ettiğini anlatan rivayeti incelemiştir. Köprülü ikinci olarak Yakup Bey'in oğlu Mehmet Bey hakkındaki bilgilerin Halil Ethem Bey'in yayımladığı *Yakub-ı Sani Vakfiyesi* ile sınırlı olduğunu, Mordtmann'ın ise hatalı olarak Mehmet Bey'in Kütahya'yı fethettiğini yazdığını ancak bunun mümkün olmadığını belirtmiştir. Köprülü, Mehmet Bey'in oğlu Süleyman Şah hakkında en önemli kaynak olarak da dönem şairi Şeyhoğlu'nun *Hurşidname* isimli eserinin mukaddemesini göstermiştir. Mukaddemede Mehmet Bey'in lakabının ahşadan

⁶⁵¹ Köprülüade Mehmet Fuat, "İlk Osmanlı Sikkeleri Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 410-412.

olduğunu söyleyen Köprülü, Süleyman Şah'tan başka oğullarının da bulunduğunun anlaşıldığını belirtmiştir.⁶⁵²

Köprülüzade Mehmet Fuat'ın bu bölümdeki üçüncü yazı *Pinti Hamit* isimli çalışmasıdır. Edebiyat tarihimizde bu cins tiplerle nadiren rastlandığını belirten Köprülü, Pinti Hamit'in yüzyıllardır cimrilik timsali olarak letaif kitaplarında hakkında şiirler ve fıkralar yazıldığını belirtmiştir.

Köprülü bu yazısında, Türk edebiyatındaki en eski cimri tiplemesi olan Pinti Hamit hakkında elde ettiği kaynaklar ile ilgili bilgiler vermiş, onun hicri X. asırdan önce İstanbul'da yaşamış cimriliğiyle meşhur olmuş bir tüccar olduğunu belirtmiştir. Gelibolulu Ali'nin *Nasihatu'l-Mülük* adlı eserinde ise Pinti Hamit'in Fatih devrinde yaşadığı, hatta Fatih'in ara sıra ondan borç para aldığının kayıtlı olduğunu söyleyen Köprülü⁶⁵³ çalışmasını bazı küçük ilavelerle 1934'te *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar* isimli eserinde yeniden yayımlamıştır.⁶⁵⁴

Köprülüzade Mehmet Fuat Bey'in diğer bir önemli yazısı *Aydınoğulları Tarihine Ait* isimli makalesidir. Köprülü, *Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar* isimli makalesindeki bazı hususları eline geçen yeni kaynaklara istinaden düzeltmek amacıyla bu çalışmayı kaleme aldığını belirtmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın gönderdiği bazı kitabeler ile Mükrimin Halil Yinanç'ın Paris Milli Kütüphanesinde bulunduğu Enveri'nin *Düsturname* isimli eseri bu düzeltmelere dayanak teşkil etmiştir.

Köprülü, Enveri'nin *Düsturnamesini* Aydınoğulları Beyliğinin Umur Bey'in şehadetine kadar olan dönemini kapsayan ayrıntılı bir tarihçesi olarak tanımlar. *Düsturname*'de Umur Bey'in şehadetinden sonraki dönem ile ilgili bilgi bulunmamasını Köprülü, Enveri'nin başka bir kitaptan faydalandığı şeklinde yorumlamıştır. Nitekim eserde, Umur Bey ile ilgili rivayetleri onun gaza arkadaşı olan Hoca Selman'ın aktardığı, olaylara bizzat şahitlik ettiğinden dolayı birinci el kaynak niteliği taşıdığı ifade edilmiştir. Köprülü, Enveri'nin *Düsturnamesinin* bu açıdan Anadolu Beylikleri tarihinin önemli bir devresini aydınlattığı tespitinde bulunmuştur.

⁶⁵² Köprülüzade Mehmet Fuat, "Germiyan Beyliği Tarihine Ait", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 412-414.

⁶⁵³ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Pinti Hamit", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 415-416.

⁶⁵⁴ Bu eser için bk. Köprülüzade, *Türk Dili ve Edebiyatı*, s. 267.

Köprülü'nün *Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar* isimli makalesinde düzeltme yapmasına neden olan diğer önemli kaynak ise Birgi kitabeleridir. Köprülü çalışmasında ilk etapta bu kitabelerdeki malumat ile *Düsturnamenin* uyum içerisinde olduğu tespitini yapar. Aydınoğulları hakkında yeni bilgiler veren ilk kitabeler Birgi'deki Ulu Camidedir. Medrese avlusundaki büyük kapı üstünde bulunan kitabede Mehmet Beyin Birgi'yi hicri 707'de fethettiği yazlıdır. Caminin doğu tarafındaki kapı üstünde bir, iç avluda bulunan türbe kapısında bir ve türbenin içinde bulunan dört kabrin baş taşlarında da birer olmak üzere altı kitabe bulunmaktadır. Kabir taşlarından bu mezarların Mehmet Bey ve oğulları, İsa Bey, Bahadır Bey, Gazi Umur Bey'lere ait olduğu anlaşılmıştır.

Birgi'deki bu kitabelerin dışında Ayasluğ'daki İsa Bey Camii kitabesi ve Afyon Karahisar kazasındaki Çarşı Çeşmesi taşındaki kitabelerde bulunmakta olup Köprülü bu kitabeleri de makalesinde yayımlayarak tetkik etmiştir.⁶⁵⁵

Köprülüzade Mehmet Fuat'ın *Osmanzade Taib'e Dair* isimli çalışması, Ali Canip'in mecmuanın yine bu sayısında neşredilmiş olan *Osmanzade Taib* isimli makalesine ek niteliğindedir. Osmanzade Taib Efendi ile ilgili birkaç vesikanın sonradan eline geçtiğini söyleyen Köprülü, bu vesikaları neşretmek amacıyla bu yazıyı kaleme aldığını belirtmiştir.

Ali Canip'in *Ramiz Tezkeresi*'nden naklen Osmanzade Taib'e izafe ettiği *Sakıbiyye* isimli manzume bu vesikalardan ilkidir. Osmanzade Taib *Sakıbiyye* isimli eserinde, bazı devlet adamlarının mahiyetinde divan efendiliği yapan Sakıp Mustafa Efendiyi hiciv yoluyla eleştirmiştir. Köprülü, Sakıp Efendinin Demirbaş Şarl'ın Türkiye'ye iltica ettiği dönemde divan efendisi olarak İsveç Kralının yanında bulunduğunu ve ona bir kaside yazdığını belirtmiştir. Yine bu manzumeden Sakıp Efendinin kambur, nedim ve zarif yaratılışlı bir kimse olduğunun anlaşıldığını ifade eder. Sakıp Mustafa Efendi'de Osmanzade Taib'e aynı tarzda bir manzume ile cevap vermiştir.

Köprülü, hicri XII. asra ait bir mecmuada Osmanzade Taib'in bir başka manzumesine daha tesadüf ettiğini belirtir. Taib Efendi bu eserinde hem içinde bulunduğu vaziyetten şikayet hem de zamanının tanınmış şairleriyle kendisini mukayese etmiştir. Osmanzade Taib'in bu manzum eserinden kendini kıyasladığı

⁶⁵⁵ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Aydınoğulları Tarihine Ait", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 417-426.

şairleri Köprülü; Dürri Ahmet Efendi, Faik Mahmut Efendi, Natık Mehmet Efendi, Mustafa Şehdi, Zülali Hasan Efendi ve Abdülbaki Arif olarak sıralamıştır.

Osmanzade Taib Efendi'nin *Nevadirü'z-Zürefa* isimli mecmuada bulunan ve Şehit Ali Paşa'ya takdim ettiği anlaşılan arzuhalı biyografisi hakkında bilgiler içermektedir. Arzuhalde otuz seneden beri eğitimci olarak çalıştığı halde istediği rütbe ve makama ulaşamadığını, büyük İstanbul yangınında da evi ile tüm servetinin yok olduğunu dile getirmiştir. Köprülü, bu arzuhal sayesinde Osmanzade Taib'in yangın nedeniyle Sekbanbaşı Nemçe Hasan Ağa aleyhine yazdığı manzumenin sebebinin daha iyi anlaşıldığı tespitinde bulunur.⁶⁵⁶

Köprülüzade Mehmet Fuat'ın *Meddahlar Makalesine Ait* isimli bu yazısı, *Türkiyat Mecmuasının* I. cildinde daha önce yayımladığı *Meddahlar, Türkler'de Halk Hikayeciliği Tarihine Ait Bazı Maddeler* isimli makalesine bazı ilaveler ve notlar içermektedir.

Köprülü ilk olarak Meddahlar makalesinde bahsettiği Cinani'ye ait olan *Bedayiu'l-Asar* isimli hikaye mecmuasının tespit ettiği diğer nüshalarını açıklamıştır. Köprülü bu önemli hikaye mecmuasının diğer bir nüshasının Viyana'daki Gota Kraliyet kütüphanesinde bulunduğunu, üçüncü nüshasının ise Paris Milli Kütüphanesinde *Letaif-i Cinani* adıyla kayıtlı olduğunu belirtir. Ahmet Vefik Paşa'nın kütüphanesinde 669 numarada kayıtlı bulunan *Hikayat-ı Acebiyye* isimli kitabında aslında Cinani'nin bu hikaye kitabı olduğu tespitini yapar. Köprülü bunlara ek olarak Cinani'nin İsveç'in Uppsala üniversitesi kütüphanesinde bir divanının, British Museum ve Leipzig kütüphanelerinde de *Riyazü'l-Cinan* isimli eserlerinin mevcut olduğunu söylemiştir.

Köprülü, Kastamonulu Latifi'nin *Risale-i Der-Vasf Belde-i Tayyibe-i Kostantiniyye* isimli eserinde Tahtakale semtindeki Kıssahanlardan bahsettiğini belirtir. Tahtakale'de halkın bir kısmı bu kıssahanların anlattıklarını dinleyerek vakit geçirmektedirler. Latifi'nin eserinde ayrıca Tahtakale'de bulunan afyon ve esrar tiryakileri, yılan oynatıcıları, ahkam-ı nücumdan haber veren falcılar, hokkabaz ve kasebazlar hakkında bilgiler de bulunmaktadır.

Köprülü, hicri IX. asır sonları ile X. asrın başlarından itibaren şairlerin kıssahanları hakir görmeye başladıklarını belirtirken, XI. asırdan itibaren ise genel

⁶⁵⁶ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Osmanzade Taib'e Ait", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 427-430.

bir tavır haline gelen bu durumun şiddetli bir aşağılamaya dönüştüğü tespitinde bulunmuştur.

Köprülü değişik devrilerde yaşamış kıssahanlar hakkında bilgiler topladığını belirterek, Baki aleyhine hiciv tarzında yazılmış bir manzumede Oruç ya da Battal Oruç adında bir kıssahana tesadüf ettiğini söylemiştir. Battal Oruç'un özelliğini ise kıssa anlatırken konu ile alakalı gazellerde okuması olarak tespit etmiştir.

*Türkiyat Mecmuası*nın I. cildinde neşredilen meddahlar isimli makalede, Eski Zağralı Tarzi Mehmet Çelebi'nin şair Tıfli lisanından olmak üzere *Vasiyetname* ve *Zillename* adlı iki manzum eser yazdığı belirtilmiştir. Köprülü bu lahika niteliğindeki yazısında bu manzumelerden *vasiyetname* isimli manzumenin ve yine meddahlar makalesinde zikrettiği *Sansar Mustafa Hikayesinin* eline geçtiğini yazmıştır.

Ebüzziya Tevfik Bey, *Mecmua-i Ebüzziya* isimli eserinde bulunan *Rical-i Mensiye* nam makalesinde bazı meddahlar ve mukallitlerden ve özelliklerinden bahsetmiştir. Ebüzziya Tevfik Bey çalışmasında, Kız Ahmet ve çıraklarından Camcı İsmail, Merkepçi İzzet, Lülecî Mehmet ve Yağcı İzzet gibi meddah ve mukallitlerden bahsetmiştir. Köprülü'de, makalesinin eksikliklerini tamamlayabilmek için Ebüzziya Tevfik Bey'in bu yazısını aynen aldığını söylemiştir. Ebüzziya Tevfik Bey'in diğer bir makalesi olan *Kukla*'ya da dikkat çeken Köprülü, bu makalede kukla oyunun İstanbul'a Yirmisekiz Mehmet Çelebi mahiyetinde Paris'e giden sefaret heyeti tarafından getirildiği tespitinde bulunur.⁶⁵⁷

Köprülüzade Mehmet Fuat, *Fuzuli'ye Ait Bazı Notlar* isimli bu çalışmasında ise Fuzuli hakkında elde ettiği yeni bazı malumatları beş maddede inceleyerek özetlemiştir. Köprülü, Yenişark Kütüphanesi tarafından 1924'te yayımlanan *Külliyat-ı Fuzuli*'ye bir mukaddeme yazdığını, bu eserin aynı zamanda Bakü'de 1926'da neşrettiği *Azerbaycan Edebiyatına Ait Tetkikler* risalesine de ilave edildiğini belirtmiştir. Süleyman Nazif Bey'in de 1926'da İstanbul'da *Fuzuli* isimli bir risale yayımladığını söyleyen Köprülü, bu risalenin *Külliyat-ı Fuzuli* mukaddemesinde verilen malumata ekleneceğini ifade etmiştir.

Köprülü ilk olarak eski öğrencisi olan Azerbaycanlı Emin Abid Bey'in *Hayat* mecmuasında 1927'de yazdığı *Fuzuli'nin Malum Olmayan Bir Eseri* başlıklı

⁶⁵⁷ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Meddahlar Makalesine Ait", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 430-434.

makalesini ele almıştır. Abid Bey bu yazısında *Sohbetü'l-Esmar* isimli mesnevinin Fuzuli'ye ait olduğunu iddia etmiş, Köprülü ise bu görüşe katılmamıştır.

Köprülü Fuzuli'nin *Sakiname* olarak bilinen mesnevisinin asıl adının *Heft Cam* olduğunu iddia etmiştir. Bengal Asya Cemiyeti kütüphanesi, Farisi yazmalar kataloğunun 1924'te yayımlandığını belirten Köprülüye göre; bu katalogda *Heft Cam* adıyla kayıtlı bulunan yazma, Fuzuli'nin *Sakiname* ismiyle tanınan mesnevisidir.

Köprülü, British Museum Farisi Yazmalar kataloğunda yer alan bir mecmuada, Fuzuli'nin *Hüsn ü Aşk* isimli Farisi küçük bir eserinin bulunduğunu, bu eserinin aslının ise *Sıhhat ü Maraz* isimli Farisi risale olduğu açıklamasının kaydedildiğini belirtmiştir. Ayrıca yine British Museum'daki aynı mecmuada Fuzuli'nin *Rind ü Zahid* isimli Farisi bir risalesi ile yine bu risalenin minyatürlü bir nüshasının da bulunduğu tespitini yapmıştır.

Köprülü, Adam Olearius'un miladi 1633-1639 yılları arasındaki İran seyahati ile ilgili eserinde, Fuzuli'nin Cümcüme destanı hakkındaki bir eserini işittiğini yazdığını beyan etmiştir. Köprülü, Fuzuli'nin *Cümcümename* isimli böyle bir eser yazdığını dair hiçbir kayıt bulunmadığını belirterek Olearius'un bu iddiasını reddetmiştir.⁶⁵⁸

Köprülü'nün bu bölümdeki diğer bir lahikası *Klasik Türk Nazmında Rubai Şeklinin Eskiliği* isimli çalışması olup, müellifin 1934'te neşredilen *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar* kitabında aynı isimle yeniden yayımlanmıştır.⁶⁵⁹ Köprülü, İslamiyet'ten önceki Türk halk edebiyatının nazım şekilleri hakkında yaptığı çalışmalarda, “dörtlük” yani dört mısradan oluşan “*kıt'a*” şeklinin eski Türk nazımı için tek ölçü birimi olduğunu iddia etmiştir. Türklerin İslam medeniyet dairesine girmesiyle, Türk halk edebiyatının bu özelliği dahil oldukları bu yeni medeniyetin nazım şekillerinin gelişimini de köklü bir şekilde etkilemiştir. Köprülü bu etkileşim nedeniyle klasik Türk nazmında görülen İran edebiyatının “*rubai*” tarzının bilinenden daha eskiye dayandığını belirtir. Tadeusz Kowalski'nin *Türk Kavimlerinin Nazım Şekilleri Hakkında Araştırmalar* isimli kitabında “*rubai*”yi İranlıların Türklerden aldığını iddia ettiğini söyleyen Köprülü; Sasani devri İran

⁶⁵⁸ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Fuzuli'ye Ait Bazı Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 434-436.

⁶⁵⁹ Köprülüzade, *Türk Dili ve Edebiyatı*, s. 113.

edebiyatındaki nazım şekilleri hakkında yeterli bilgi edinmeden böyle bir tespitle bulunmanın yanlış olacağı değerlendirilmesinde bulunmuştur.

Köprülü yukarıdaki değerlendirmelerden sonra bilinen eski Türk “*rubai*”leri hakkında bilgiler vermiştir. Türkçe “*rubai*”lerin bilinen en eski örneği miladi XIII. asırda Cemal Karşı tarafından kaleme alınmış olan *Mülhakatu’s-Surah* isimli eserde kayıtlıdır. Mülemma yani her satırı farklı bir dilde yazılmış olan bu eserin ilk üç mısraı Farisi son mısraı ise Türkçedir.

Kilisli Muallim Rifat Bey’in elinde bulunan ve Harzem sahasında yazılmış eski bir mecmuada kayıtlı olan mülemma “*rubai*”, Köprülüye göre yukarıda zikredilenden daha eski tarihlidir. *Türkiyat Mecmuası*nın bu sayısında ilk defa neşredildiğini söylediği bu “*rubai*”, Arapça, Farsça ve Türkçe mısralardan meydana gelmiş olup Köprülü, XII. asırda yazıldığını değerlendirdiği “*rubai*”nin mecmuada Bedreddin Kāvīmi-i Rāzī’ye atfedildiğini söylemiştir.

Edward Denison Ross’un 1927’de yayımladığı *Tarih-i Fahreddin Mübarekşah* isimli eserde bulunan Türkçe bir “*rubai*”nin de dil itibarıyla yukarıda zikredilenlerden farksız olduğunu söyleyen Köprülü; bu “*rubai*”nin XII. asra yani Türk edebiyatının Cengiz istilasından önceki dönemine ait olduğunu değerlendirmiştir.

Köprülü, sonuç olarak “*rubai*” gibi zor bir nazım şeklinin Türkler arasında XII. asırdan beri yayıldığını, bu sayede *Kutadgu Bilig*’ten bu zamana kadar klasik Türk edebiyatının kesintisiz bir şekilde olgunlaşarak geldiğinin kanıtladığını iddia etmiştir.⁶⁶⁰

Harzemşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı Muhammed bin Kays ve Eseri isimli çalışma Köprülüzade Mehmet Fuat’ın bu bölümdeki son yazısıdır. Köprülü bu makalesini ilk olarak 1927 tarihli *Türk Yurdu Mecmuası*nın⁶⁶¹ 26. sayısında aynı isimle, daha sonra 1934’te *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar* isimli kitabında bazı küçük ilavelerle yeniden yayımlamıştır.⁶⁶²

Platon Mihayloviç Melioranskiy 1900’de İbni Mühenna’nın *Hilyetü’l-İnsan ve Helbetü’l-Lisan* isimli kitabını neşretmiş, bu kitaba yazdığı mukaddemede ise

⁶⁶⁰ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Türk Klasik Namında Rubai Şeklinin Eskiliği”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 437-440.

⁶⁶¹ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Harzemşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı Muhammed bin Kays ve Eseri”, *Türk Yurdu*, C: V, Sayı 26, 1927, s. 97-100.

⁶⁶² Köprülüzade, *Türk Dili ve Edebiyatı*, s. 155.

Türk dilinin en eski eseri olarak Muhammed bin Kays'ın bir kitabını zikretmiş ancak başka bir ayrıntı vermemiştir. Köprülü, Melioranskiy'nin Katip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunun* adlı eserinde zikrettiği *Divan-ı Lüğatu't-Türk*'ten haberdar olmadığından dolayı bu hatalı tespiti yaptığını belirtmiştir.

Muhammed bin Kays'tan yalnızca Melioranskiy bahsetmemiş, Wilhelm Barthold 1926'da İstanbul Darülfünunu'nda verdiği Orta Asya tarihi derslerinde ve Rus tarihçi Carl Salemann ise Farisi lügatler ile ilgili makalesinde Muhammed bin Kays'ı zikretmiştir. Muhammed bin Kays'ın kitabının asıl ismini bildiren eserin XV. asırda İbrahim Kıvam'ın kaleme aldığı *Şerefname-i Ahmet Münveri* olduğunu söyleyen Köprülü; burada zikredilen *Tıbyanü'l-Lugati't-Türki ala Lisanü'l-Kanklı* adlı eserin ise Muhammed bin Kays'ın kitabı olduğu tespitinde bulunmuştur.

Köprülü, Muhammed bin Kays'ın eserini kaleme aldığı dönemde “*Kanklı*”ların Harzem sahasında madden ve manen çok önemli bir konumda olduklarını belirterek, lüğatin “*Kanklı Lehçesi*”nde ve son Harzem Hükümdarı Celaleddin namına yazıldığını belirtmiştir.⁶⁶³

Abdülkadir İnan'ın bu bölümdeki tek yazısı *Umay İlahesi Hakkında* isimli çalışmasıdır. “*Umay İlahesi*”nin Orhun Abideleri ile Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ı Lüğati't-Türk* adlı eserinde de zikredildiğini belirten Abdülkadir İnan, “*Umay kültü*”nün eski devirlerden son zamanlara kadar Şamani Türkler arasında muhafaza edildiğini belirtmiştir.

“*Umay*”ın Türklerin milli ilahelerinden olup olmadığının bilinmediği tespitinde bulunan Abdülkadir İnan; İranlıların “*Homay-Homa*”ları ile ilgisinin olabileceği gibi Hintlilerde de aynı isimde bir ilahe olduğunu belirtmiştir.

İnan, “*Umay İlahesi*” hakkındaki ilk bilgiyi Vasiliy İvanoviç Verbitsky'nin Orhun abidelerinin keşfinden önce yayımladığı lügatte verdiğini söylemiştir. Verbitsky ise, Altaylarda yaşayan kavimlerin “*Umay*” ya da “*Umay İnesi*” denilen ilahesinin çocukların ve hayvan yavrularının koruyucusu olduğunu yazmıştır.⁶⁶⁴

⁶⁶³ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Harzemşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı Muhammed bin Kays ve Eseri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 441-444.

⁶⁶⁴ Abdülkadir İnan, “Umay İlahesi Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 444-446.

3.3.2.3. Tenkit ve Tahlil

Tenkit ve Tahlil bölümü *Garpta Şark Eserleri* alt başlığı altında *Türkiyat Mecmuasının* II. cildinin 449 ila 462. sayfaları arasında yer almıştır. Mecmuanın bu bölümünde Köprülüzade Mehmet Fuat Bey'in *Türk Edebiyatı Tarihi* ve Necip Asım Yazıksız'ın *Hibetü'l-Hakayık* isimli eserleri hakkında Avrupa ilim çevrelerinde yazılmış makalelerin tercümeleri yer almaktadır.

3.3.2.3.1. Garpta Şark Eserleri

Mecmuanın bu bölümünde Batılı tarihçiler tarafından tenkide tabi tutulan ilk eser Köprülüzade Mehmet Fuat'ın *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli II ciltlik kitabıdır. Bu kitabın I. cildi 96 sayfa olarak 1920'de, II. cildi ise 216 sayfa olarak 1921'de Matbaa-i Amire'de tabedilerek İstanbul'da yayımlanmıştır.

Köprülüzade Mehmet Fuat'ın, *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli eseri hakkındaki ilk inceleme yazısı Prof. Friedrich Kraelitz von Greifenhorst'in *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte (1923-1925) (GMO)* isimli derginin II. cildinde 1926 tarihinde yayımladığı makalesidir. Kraelitz'in bu makalesi Köprülüzade Ahmet Cemal Bey tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Kraelitz, mevcut diller arasında edebiyat tarihi açısından en az bilinen lisanlardan birinin de Türkçe olduğu tespitinde bulunmuştur. Batıda bu konuda ortaya konan eserlerin sadece Osmanlı edebiyat tarihi, özellikle de şiir ile sınırlı olduğunu belirten Kraelitz; Doğudaki çalışmaların ise tezkire-i şua tarzında ve tenkitli tarih yazımından uzak oldukları değerlendirmesini yapmıştır.

Kraelitz yukarıdaki tespitlerinin ışığında Köprülünün eserini, “*Adriyatik denizi sahillerinden Çin hudutlarına kadar uzanan vasi' bir sahada dağılmış olan muhtelif Türk cinslerinin umumi edebiyatının tarihidir*” diyerek tanımlamıştır. Kraelitz'e göre Köprülü, Türk edebiyatını başlangıcından bugüne kadar değişik Türk soylarının edebiyatları arasındaki geniş ve kapsamlı etkileşimlere, bu konuda yapılmış diğer çalışmalara isnat ederek ortaya koyduğu iddiasındadır. Ancak bu çalışma alanının çok geniş bir saha olduğunu söyleyen Kraelitz, Köprülü'nün daha önce neşrettiği eserlerinin ise bu zor mesaiyi başaracağının bir göstergesi olduğunu söylemiştir.

Köprülü'nün Türk edebiyatını üç devreye ayırdığını söyleyen Kraelitz bunları; birinci devre, başlangıçtan Türklerin İslamiyet'i kabulüne kadar olan dönem,

ikinci devre, İslamiyet dönemi ve üçüncü devre, Türk edebiyatının Batı'nın etkisine girdiği dönem olarak sıralamıştır.

Kraelitz, Türk inanç alanına ve bu konudaki Rus eserlerine yeterince değinilmediği için Köprülü'yu eleştirirken, eserin metodik bir düzen içerisinde ele alınması, önemli konuların sathi ve ikinci derecede olanlardan ayrılması diğer taraftan üslubunun sade ve anlaşılır olması nedeniyle de takdir etmiştir.⁶⁶⁵

Köprülü'nün *Türk Edebiyatı Tarihi* kitabı ile ilgili ikinci değerlendirme makalesini Johannes Heinrich Mordtmann *Orientalistische Literaturzeitung (OLZ)* dergisinde 1923 yılında yayımlamış ve Mübarek Galip Bey tarafından Türkçe'ye tercüme dılmıştır.

Mordtmann, Köprülü'nün Türk tanımı kapsamına sadece Osmanlı Türklerini değil, Anadolu ile bütün Asya Türklerini de dahil ettiği tespitinde bulunur. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* kitabının birinci cildinde Türklerin, edebiyatlarını, kadim medeniyetlerini, inançlarını, dinlerini ve toplumsal yaşamlarının İslamiyet'ten önceki devirlerini ele almıştır. Kitabın ikinci cildinde ise, İslam'dan sonraki Türk edebiyatı, İran ve Arap edebiyatının gelişimi gibi konular incelenmiştir.

Mordtmann'a göre Köprülü Türk edebiyatı tarihinin gelişimini, İslamiyet öncesi dönem, İslamiyet'in ve Avrupa medeniyetinin tesiri altındaki dönem olarak üç başlık altında tetkik etmiştir. Köprülü'nün Şark edebiyatı hakkındaki derin vukufiyeti ile ortaya koyduğu bibliyografik bilgilerin Avrupalı alimler için de kıymetli olduğu değerlendirmesini yapan Mordtmann; bu eserin Türk tarihçileri için takip edilmesi gereken yeni metotları göstermesi bakımında da önemli olduğu tespitini yapmıştır.⁶⁶⁶ Diğer taraftan Köprülü'nün kendi eseriyle ilgili eleştirel metinleri *Türkiyat Mecmuası*nda yayımlaması onun tarih bilimi açısından yüksek bir ilmi etik duyarlılığına sahip olduğunun göstergesidir.

Batılı tarihçiler tarafından tenkide tabi tutulan ikinci eser Necib Asım Bey'in *Hibetü'l-Hakayık* isimli iki kısımdan oluşan çalışmasıdır. Bu kitabın birinci kısmı tenkitli nüsha ve 112 sayfa, ikinci kısmı metin ve 55 sayfa olarak 1918'de Matbaa-i Amire'de tabedilerek İstanbul'da yayımlanmıştır.

⁶⁶⁵ Friedrich Kraelitz, "Köprülüzade Mehmet Fuat: Türk Edebiyatı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Cemal, C: II, 1928, s. 449-451.

⁶⁶⁶ Johannes Heinrich Mordtmann, "Köprülüzade Mehmet Fuat: Türk Edebiyatı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Mübarek Galip, C: II, 1928, s. 451-452.

Necip Asım Bey'in *Hibetü'l-Hakayık* isimli eseri hakkındaki değerlendirme makalesi ise Tadeusz Kowalski tarafından *Körösi Csoma-Archivum* isimli derginin 1 Nisan 1925 tarihli sayısında yayımlanmış, Köprülüzade Ahmet Cemal Bey tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Kowalski, *Hibetü'l-Hakayık*'ın üstünkörü Uygurca bir yazı ile çoğaltıldığını her satırın altında ise Arap harfleriyle transkripsiyonunun bulunduğu tespitinde bulunur. Transkripsiyonun Uygurca metin ile tam bir uyum içinde olmadığını söyleyen Kowalski, bunun müstensih dalgınlığı, bazı Uygurca kelimelerin açık bir şekilde yazılmaması ve Acemce kelimelerin çok olmasına bağlamıştır. Necip Asım Bey'in ise eserin tamamının tek elden çıktığını, tenkide konu yazmanın altında hicri 17 Zilkade 883 (9 Şubat 1479) tarihinin bulunduğunu ve istinsah edenin ise Şeyhzade Abdürrezzak Bahşi olduğunu yazdığını belirtmiştir.

Hibetü'l-Hakayık'ın Türk milli edebi tarzı ile Arap-Acem tarzının karşımı, didaktik ve eğitici bir manzume olduğu söyleyen Kowalski, makalesinin bu kısmında eserin bölümler halinde kısaca özetini vermiş, daha sonra tenkitli metnin ayrıntılı bir incelemesini yapmıştır. Kitabın 480 mısradan oluştuğunu ancak son kısımdan itibaren sonraki yazarlar tarafından üç manzume daha ilave edildiğini yazan Kowalski; işte bu ilave manzumeler sayesinde kitabın adı ve yazarı Edip Ahmet'in şahsiyeti hakkında detaylı bilgiler edinebildiğimizi söylemiştir.

Kowalski, Necip Asım'ın *Hibetü'l-Hakayık*'ın yazarı Edip Ahmet'in doğum yeri olan Yüknek hakkında bilgisinin olmadığını itiraf ettiğini belirtmiş, Yakut el-Hamevi'nin *Mucemü'l-Büldan* isimli eserine istinaden de bu yerin Semerkant havalisinde Yuğnak isimli şehir olduğunu iddia etmiştir. Necip Asım eserin ithaf edildiği Dad Sipehsalar Bey'in büyük Türk hükümdarları arasında olmadığını belirterek onun kimliğini yerel beyler arasında araştırmıştır. Bu kapsamda, Reşidü'l-Vatvat'ın *Cevahirü'l-Kalaid* ve *Zevahir* isimli eserinde tesadüf ettiği Tuğrul Kılıç İsfesalar Bey bin Şücai Muhammed bin el-Hasan'ın Dad Sipehsalar olduğunu iddia etmiş ancak Kowalski, Necip Asım Bey'in bu iddiasına temkinli yaklaşmıştır.

Sonuç olarak Kowalski, tenkitli nüshada faydalı bilgiler olduğu gibi ilmi olmayan ve hayali kasımlar bulunduğunu, metin kısmının ise gayet özensiz oluşturulduğunu ve çok fazla düzeltmeye ihtiyaç duyduğu tespitinde bulunmuştur.⁶⁶⁷

3.3.2.4. Kitabiyat Tenkit ve Tahlilleri

Kitabiyat Tenkit ve Tahlilleri bölümünde, Köprülüzade Mehmet Fuat'ın dokuz, Ahmet Caferoğlu'nun üç, Ahmet Zeki Velidi'nin bir, Abdülkadir İnan'ın bir, Wilhelm Barthold'un bir ve Kont Stefan Zichy'nin de bir olmak üzere on altı tetkik yazısı bulunmaktadır.

Şeyh Muhsin Fani tarafından kaleme alınmış olan *Mahtumkulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume* isimli kitap hakkında Zeki Velidi Togan'ın tenkit yazısı bu bölümdeki ilk çalışmadır. Şeyh Muhsin Fani'nin bu eseri 1924'te Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim şirketi tarafından tabedilerek İstanbul'da yayımlanmıştır.

Şeyh Muhsin Fani eserinin mukaddemesinde, kitabının bütün Türk dillerine ait olarak neşretmek istediği araştırmalarının bir parçası olduğunu, 25 yıl ara vermeden devam eden lisan çalışmaları neticesinde Batı Türkçesinin geçirdiği tekamül aşamalarını gösteren bir örnek olarak kaleme aldığını ifade etmiştir.

Zeki Velidi, Şeyh Muhsin Fani'nin *Mahtumkulu*'nun manzumelerinden sadece Armin Vambéry ve Martin Theodor Houtsma'nın neşrettikleriyle yetindiğini; bu eserde eleştiriye ve muhakemeye değer bir şey varsa bunun, yazarın manzumeler hakkındaki yorumları, notları ve anlayış tarzı olduğunu belirtmiştir. Zeki Velidi buradan hareketle de Şeyh Muhsin Fani'yi, Vambéry'yi tekrardan kurtulamayarak yeni hiçbir şey ortaya koyamadığı, Vambéry'nin elindeki kötü kopya edilmiş divandan dolayı yaptığı okuma hatalarını dahi tekrar ettiği ve hatta bu hataları açıklamaya çalıştığı için de eleştirmiştir.

Zeki Velidi, Şeyh Muhsin Fani'nin bu eserini ilmi açıdan beyhude bir emek, değerli vakitlerin kaybı ve gereksiz tekrarlara örnek olması amacıyla tetkik ettiğini belirtmiştir. Bu mahzurların ortadan kaldırılması için de Türkiyat alanında ve özellikle Türk dili alanında yapılan bilimsel çalışmaların bir araya toplanacağı bir

⁶⁶⁷ Tadeusz Kowalski, “Hibetü'l-Hakayık: Naşiri Necib Asım”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Cemal, C: II, 1928, s. 452-462.

kütüphanenin tesisini, bilimsel çalışmaların münferit olarak değil de iş birliği halinde yürütülebilmesi için gerekli kurumların oluşturulması gerekliliğini belirtmiştir.⁶⁶⁸

Zeki Velidi Togan'ın bu makalesi ile yaptığı diğer önemli bir tespit ise şudur. Dünyadaki dillerin ekserisinin, bütün Yunan mitolojisinin ve bu mitolojilerdeki tabirlerin Türkçe'den türediği, ayrıca eski medeniyetlerin Türk dilinden ve Türk aleminden faydalanılarak oluşturulduğunun bu dönemde hiçbir esasa dayanmamakla beraber Türkiye'de genel bir kabul haline geldiğini belirtmiştir. Bu tespitlerinin ardından Togan, Şeyh Muhsin Fani (Hüseyin Kazım Kadri)'yi *Mahtum Kulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume* isimli eserinde bu akıma kapıldığı için eleştirmiştir.⁶⁶⁹

Köprülüzade Mehmet Fuat'ın bu bölümdeki ilk çalışması, Veled Çelebi'nin *Divan-ı Türki-i Sultan Veled* isimli kitabı hakkında kaleme aldığı tetkik yazısıdır. Kitap, 132 sayfa hacminde olup, Matbaa-i Amire'de tabedilerek 1925'te İstanbul'da basılmıştır. Veled Çelebi kitabında muhaşşi ve camii, Kilisli Muallim Rifat ise musahhihi olarak zikredilmiştir.

Köprülü, Veled Çelebi'nin yıllardır Mevlana ile Sultan Veled'in Türkçe şiirlerini topladığını ve yayımlamak için hazırladığını, bu şiirlerden bazılarını da *Tercüman-ı Hakikat* ve *Servet-i Fünun*'da Girit muhacirleri yararına neşrettiğini belirtmiştir. Veled Çelebi ayrıca 1901'de *Türk Derneği Mecmuasında Sultan Veled Hazretlerinin Türkçe Şiirleri* ismiyle bir makale de yayımlamıştır.

Köprülü tetkikine *Divan-ı Türki-i Sultan Veled*'de yer alan metinlerin kısaca içeriklerinden bahsederek başlamıştır. Kitabın 94. sayfasına kadar olan bölümleri; *Divan*'dan alınmış 15 parça Türkçe beyiti ihtiva eden manzume, *İbtidaname*'deki 81 Türkçe beyit ve *Rebabname*'deki 162 Türkçe beyitten oluşan kısım olarak tespit etmiştir. Kitabın 95-109. sayfaları arasında Sultan Veled'in hayatı, Mevlana'nın Türkçe şiirleri ve *İbtidananamenin* Farsça mukaddemesi, 109-117. sayfaları arasında Sultan Veled'in divanından Farsça beytiler ve 118-122. sayfalar arasında ise Eflaki Dede'nin üç gazelinin bulunduğunu söylemiştir. Köprülü kitabın içeriğini verdikten sonra Sultan Veled'in Türkçe şiirleri hakkında Avrupa'da yapılmış olan neşriyatı da ortaya koymuştur.

⁶⁶⁸ Zeki Velidi Togan, "Mahtumkulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 465-474.

⁶⁶⁹ Togan, Mahtumkulu Divanı, II, s. 474.

Köprülü Veled Çelebi'nin eserinin en büyük kusurunun, çalışmasına dayanak olarak aldığı asıl nüsha ile bunu tetkik amacıyla kullandığı diğer nüshalar hakkında bilgi vermemesi olarak tespit etmiştir. Diğer taraftan Veled Çelebi'nin eserine konu manzumelerin toplanmasında Türkiye'deki nüshalardan istifade etmediğini söyleyen Köprülü, Wilhelm Radloff ve Carl Salemann'ın bu alandaki metinlerinden ve dil alanında ise Avrupa ve Rus Türkoloji'si çalışmalarından da faydalanmadığı tespitinde bulunmuştur.

Köprülü yukarıda dercettiği eleştirileri ile birlikte Veled Çelebi'nin eserini, genç Türkiyatçılara eksikliklerinin giderilmesi gereken bir çalışma alanı olarak işaret etmiş ve bu konuda mesai harcayacak olanlara dayanak olacak yeni kaynaklar ortaya koyduğu için önemli bulmuştur.⁶⁷⁰

Köprülüzade Mehmet Fuat bu bölümdeki ikinci yazısında XIV. asır Türk şairlerinden Hoca Mesut'a ait olan iki eseri incelemiştir. Eserlerden ilki Veled Çelebi ve Kilisli Muallim Rifat Beyler tarafından toplanıp, düzeltmeleri ve haşiyeleri yazılan *Ferhengname-i Sa'di yahut Muhtasar Bostan Tercümesi* isimli kitaptır. Kitap mukaddeme, metin, lügatçe ve lahika kısımlarından oluşmakta olup, 1924-1926 yıllarında Matbaa-i Amire'de tabedilerek İstanbul'da neşredilmiştir. İkinci eser ise, Johannes Heinrich Mordtmann tarafından Berlin genel kütüphanesinde bulunan tek nüshasından fotoğrafa yönetimiyle çoğaltılan *Süheyl ü Nevbahar* isimli kitaptır. Mordtmann bu kitaba 13 sayfalık bir mukaddeme yazmış ve eser, 1924'te Hannover'de yayımlanmıştır.

Köprülü, Türkiye ve Avrupa'da miladi XIII ve XIV. asırlara ait eski Anadolu Türk metinlerinin yayımlanmasını Türk filolojisi açısından memnuniyet verici olarak değerlendirmiş, özellikle Hoca Mesut'un *Ferhengname-i Sa'di* tercümesiyle *Süheyl ü Nevbahar* isimli eserlerinin neşrini Türk dili ve edebiyatı tarihi incelemeleri açısından önemli bir adım olarak görmüştür.

Köprülü, *Ferhengname-i Sa'di Tercümesi*'nin ünlü *Bostan* isimli eserden seçilerek tercüme edilmiş olan 1703 beyitten oluştuğunu, asıl öneminin ise Türk dili açısından olduğunu belirtmiştir. Veled Çelebi ve Kilisli Muallim Rifat Beylerin hazırladıkları bu Türkçe tercümeyi *Bostan* metniyle karşılaştırdıklarını söyleyen

⁶⁷⁰ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Divan-ı Türki-i Sultan Veled", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 475-481.

Köprülü, ayrıca eserde geçen Türkçe kelimeler hakkında yazma ve matbu eski kaynaklara müracaat ederek harf ve hece tertibiyle güzel bir lügat hazırladıkları tespitinde bulunmuştur. Köprülü, eserin müelliflerini Avrupa’da dil konusundaki yayınlara müracaat etmediği için eleştirirken, kitabın filolojik incelemelerde bulunmak isteyenler için kıymetli maddeleri içeren bir kaynak niteliği taşıdığını söylemiştir.

Süheyl ü Nevbahar’ı ilk defa *Tezkire-i Şuara* sahibi Aşık Paşa’nın zikrettiğini söyleyen Köprülü, Hoca Mesut’un ikinci büyük eseri olan bu mesnevinin Johannes Heinrich Mordtmann’ın neşretmesi sayesinde ortaya çıktığını belirtmiştir. Türk filolojisi açısından son derece önemli, tek nüsha ve harekeli olan bu eser, Köprülü tarafından XIV. asır Anadolu lehçesi incelemeleri için zengin bir kaynak niteliğinde olarak değerlendirilmiştir.⁶⁷¹

Köprülüzade Mehmet Fuat’ın bu bölümdeki üçüncü yazısı, Julius Nemeth’in *Le Monde Oriental* dergisinin 1919 tarihli sayısında yayımladığı *İbn Hatib: Ferahname* isimli makalesi hakkındaki tenkit ve tahlilidir. Köprülü bu makalesini 1934’te *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar* isimli kitabında *Hatiboğlu* ismiyle tekrar yayımlamıştır.⁶⁷²

Köprülü Nemeth’in makalesini, eski bir Osmanlı şairi olan İbn Hatib’in miladi 1425/1426 senesinde yazmış olduğu *Ferahname* adlı mesnevisine ve şairine ait bilgiler, bazı parçalarının tercümeleri ve eserin dil itibarıyla ayrıntılı bir incelemesi olarak tanımlamıştır. Köprülü ayrıca, şimdiye kadar bilinen tek nüshasının Macar Uloom Akademisi kütüphanesinde olduğunu belirttiği bu eski Anadolu yazmasının, 254 yapraktan oluştuğunu ve Ramazan bin Muhammed tarafından çoğaltıldığını da belirtmiştir.

Ferahname’yi ilk olarak Rus müsteşrik Vasily Dmitrievič Smirnov’un 1903’te *Mecmua-i Müntehabat-ı Asar-ı Osmaniye*’de zikrettiğini söyleyen Köprülü, Nemeth’in ise ikinci olarak bu eski ve nadir eserden bu makalesi ile bahsettiği tespitinde bulunur. *Ferahname* yazarı Hatiboğlu’nun ise eski Anadolu şairleri arasında tanınmadığını ve tezkirelerde de ismine rastlanmadığını belirten Köprülü, *Şakayık-ı Numaniye* adlı bir eserde II. Murat devri alimleri arasında, Mevlana

⁶⁷¹ Köprülüzade Mehmet Fuat, “Ferhengname-i Sa’di ve Süheyl ü Nevbahar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 481-489.

⁶⁷² Köprülüzade, *Türk Dili ve Edebiyatı*, s. 192.

Taceddin İbrahim isminde ve Hatiboğlu lakabıyla tanınan bir şairin varlığından bahsetmiş ve İbn Hatib ile aynı şahıs olduğunu iddia etmiştir. Köprülü buradan hareketle de Taceddin İbrahim'in kaleme aldığı Anadolu din tarihi açısından son derece önemli olan *Makalat-ı Hacı Bektaş-ı Veli-i Horasani*'nin İbn Hatib'in ikinci eseri olduğunu söylemiştir.

Köprülü, eski Türk edebiyatında *Ferahname* ismiyle bazı eserlerin mevcut olduğunu söyleyerek, Şeyhoğlu ve Kemaloğlu'nun *Ferahname*'lerini örnek olarak göstermiştir. İbn Hatib'in *Ferahnamesinin* ise Arapçadan tercüme edilmiş yüz hadis ile yüz hikayeden meydana geldiğini, nasihat ve vaaz amacıyla yazıldığını belirtmiştir.

Köprülü sonuç olarak, Smirnov'un eserinde yayımladığı son derece hatalı metinlere karşılık, Nemeth'in İbn Hatib'in doğru metinlerini ortaya çıkardığını, bunların dil özelliklerini doğru ve dikkatli bir şekilde incelediğini söyleyerek onu tebrik etmiştir.⁶⁷³

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Milli Matbaa tarafından tabedilerek 1927'de İstanbul'da neşredilen *Kitabeler* isimli çalışması hakkında Köprülüzade Mehmet Fuat bu tetkik ve tenkit yazısını kaleme almıştır. Selçuklular ve Anadolu Beylikleri dönemini Anadolu Türk tarihinin en karanlık devresi olarak tanımlayan Köprülü, milli tarihimiz açısından çok önemli olan bu devre hakkında kaynakların yetersiz olduğu tespitinde bulunur. Tarihçilerin bu karanlık dönemi aydınlatabilmesi için ihtiyaç duydukları en güvenilir kaynakların ise meskukat, vakfiyeler ve kitabeler olduğu değerlendirmesini yapar.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı maarif müfettiş-i umumisi vazifesiyle bulunduğu sırada, Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar ve Amasya vilayet, kaza ve nahiye merkezlerinde ulaşabildiği kitabeleri toplamak suretiyle bu eseri meydana getirmiştir. İsmail Hakkı Bey'in özenle toplayarak bir araya getirip tetkik ve izah ettiği bu eserin Köprülü; Anadolu Türk tarihinin yazılabilmesi için gerekli olan kaynaklardan birini teşkil ettiğini söylemiştir.

Kitabeler isimli bu eser, Selçuklular, İlhanlılar, Anadolu Beylikleri dönemi ve Osmanlılara ait kitabelerden müteşekkildir. Köprülü bu kitabelerin bir kısmının daha önce yayımlandığını ancak birçoğunda hatalı ve eksik okumaların olduğunu, İsmail

⁶⁷³ Köprülüzade Mehmet Fuat, "İbn Hatib: Ferahname", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 489-496.

Hakkı Bey'in bunları düzelterek tarih incelemelerinde meydana gelebilecek hataların önüne geçtiğini belirtmiştir.

Köprülü, İsmail Hakkı Bey'in Tokat'ın Hamzalar mezarlığında bulduğu iki mezar taşının Anadolu Beylikleri tarihi ile uğraşanlar için ayrıca önemli olduğunu değerlendirmiştir. Bu mezar taşları sayesinde Karesioğulları Beyliğinin şimdiye kadar hiç bilinmeyen ilk dönemlerinin birdenbire aydınlandığını, Karesi Bey'in Çepni aşiretine değil, Danişmentliler ailesine mensup olduğunun ortaya çıktığını belirtmiştir.

İsmail Hakkı Bey'in araştırmasında elde mevcut tüm kaynaklardan istifade ettiğini, kitabının sonuna koyduğu iki ilam cetveli ile de eserinden faydalanmayı kolaylaştırdığını belirten Köprülü; kitapta bulunan fotoğrafların ise epigrafik ve arkeolojik belgeler olarak basım kalitesinin yetersiz olduğu konusunda eleştirmiştir.⁶⁷⁴

Köprülüzade Mehmet Fuat Bey'in beşinci tetkik ve tenkit makalesi *Sadettin Nüzhet: Halk Şairleri, İkinci Kitap (Karacaoğlan)* isimli çalışmasıdır. Sadettin Nüzhet Bey'in 141 sayfadan oluşan eseri, Konya Vilayet Matbaasında tabedilerek 1927'de yayımlanmıştır.

Sadettin Nüzhet Bey'in *Halk Şairleri* isimli bu eseri eski saz şairlerinin halk arasında en meşhurlarından Karacaoğlan'a isnat edilen 300 civarında manzume, yazarın küçük bir mukaddemesi ile lügatçeden meydana gelmiştir. Köprülü, Sadettin Nüzhet'in mukaddemesinde amacının teori ya da kural ortaya atmak olmadığını, belge toplayarak daha sonra bu konuda çalışacaklara kaynak oluşturmak istediğini belirttiği için takdir etmiştir.

Sadettin Nüzhet eserinin mukaddemesinde, Ahmet Tevhit Bey'in *Türk Yurdu*, Ali Rıza Bey'in ise Konya *Babalık Gazetesinde* Karacaoğlan hakkında neşrettiği makalelerden faydalanmıştır. Köprülü ise müellifi, Adana, Kozan, Maraş, Niğde ve Ermenek gibi Anadolu şehirlerinin kendilerine mal etmek istedikleri böyle bir şair hakkındaki halk ananelerini mukaddemesinde daha açık olarak zikrederek tespit etmediği için eleştirmiştir.

⁶⁷⁴ Köprülüzade Mehmet Fuat, "İsmail Hakkı: Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 497-501.

Köprülü, hicri XI. asır'da yaşamış olan Karacaoğlan'ın iki şahsiyeti olduğunu ve bunların birbirinden ayrılması gerektiğini belirtir. Bunlardan ilkinin yeniçeri saz şairlerinden olan Karacaoğlan ve diğerini de hala halkın hatıralarında yaşayan menkıbevi Karacaoğlan olarak tespit eder.⁶⁷⁵

Bahriye: Piri Reis, Naşiri ve Mütercimi: Profesör Paul Kahle isimli tetkik ve tenkit makalesi Köprülüzade Mehmet Fuat'ın bu bölümdeki altıncı yazısıdır. Bu makale'ye konu olan Paul Kahle'nin *Piri Reis Bahriye, Das Türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer von Jahre 1521* isimli eseri 1926'da Berlin ve Leipzig'te yayımlanmıştır.

İstanbul'un fethiyle birlikte Avrupa'nın güneydoğusuna yerleşen Osmanlı imparatorluğu yavaş yavaş bir deniz gücü sahibi olmaya başlamıştır. Avrupa siyasetinde daha etkili olmak ve Adalar Denizindeki hakimiyetini korumak isteyen Osmanlı İmparatorluğu için bu kaçınılmaz bir hedef haline gelmiştir. Bundan önce de Selçuklular ve Anadolu Beylikleri devrinde Aydınogulları, Karesiogulları ve Saruhanogulları zamanında denizcilikle uğraşan Anadolu Türkleri için Akdeniz yabancı bir saha olmaktan çıkmıştır. Kemal Reis gibi büyük Türk denizcilerinin hicri IX. asırda Akdeniz'de başlayan faaliyetleri artarak devam etmiş, bu sayede Kanuni devrinde Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın en büyük deniz gücü haline gelmiştir.

Kanuni dönemindeki deniz savaşları öncesinde, Kemal ve Piri Reis gibi Türk denizcilerinin icra ettiği hareketler Akdeniz hakkında birçok coğrafi bilginin elde edilmesini sağlamış; Piri Reis tarafından bu bilgiler haritalarla desteklenerek hicri 927 miladi 1520/1521 tarihinde *Bahriye* isimli kitapta toplanmıştır.

Köprülü, Paul Kahle'nin Türk coğrafyacılığının en orijinal ve ebedi eseri olan bu kitabı neşretmekle hem ilim aleminin hem de Türklerin takdirini kazandığını belirtmiştir. Kahle eserinde *Bahriye*'nin Bolonya nüshasını aynen neşretmiş ayrıca diğer nüshalarla karşılaştırarak tercüme ve gerekli düzeltmeleri yapmıştır. Köprülü bu çalışmanın çok yorucu ve uzun bir mesaiye muhtaç olduğunu, ilk etapta 130 babdan oluşan eserin ilk 28 babının yayımlandığını diğer 4 cildinin daha sonra yayımlanacağını belirtmiştir.⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Sadettin Nüzhet: Halk Şairleri, İkinci Kitap (Karacaoğlan)", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 502-505.

⁶⁷⁶ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Bahriye: Piri Reis, Naşiri ve Mütercimi: Profesör Paul Kahle", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 506-508.

Andre Godard: Gazne ve Gazne Abidelerindeki Kitabeler isimli yazı Köprülüzade Mehmet Fuat'ın *Kitabiyat Tenkit ve Tahlilleri* bölümündeki yedinci makalesidir. Godard'ın makalesi Suriye'deki Fransız fevkalade komiserliği tarafından Paris'te neşredilen *Syria* isimli derginin 1925 tarihli VI. cildinin 58-90. sayfaları arasında yayımlanmıştır.

Köprülü, *Syria* dergisinin genellikle İslam sanatı hakkında makaleler neşrettiğini belirterek, Godard'ın Gaznevi İmparatorluğuna ait yeni bilgiler içeren bu makalesinin dergide yayımlanmasının ardından önemine binaen kitap haline getirildiğini belirtmiştir. Godard, Fransa hükümetinin Afganistan'a gönderdiği bilimsel heyetle Temmuz 1923'te Gazne şehrine gelerek on gün burada kalmış; Gazne'de kaldığı bu süre zarfında esrini yazmak için kullandığı kitabeleri ve malzemeleri toplamıştır.

Köprülü'nün büyük bir İslami İmparatorluk olarak tanımladığı Gazneviler, Sebük Tegin tarafından miladi X. asırda Afganistan bölgesinde kurulmuştur. Gaznevilerin bu ilk kuruluş döneminde Afganistan sahası Köprülü'ye göre İran sanatının tesiri altında bulunmaktadır. Sebük Tegin'in oğlu Mahmut'un Hindistan seferleri ile Hint sanatı gittikçe artan bir şiddetle Gazne sanatını etkilemeye başlamış; Gazne sanatı XI. asıra gelindiğinde artık eski sade güzelliğini ve basitliğini tamamen kaybetmiş Hint sanatı hakim bir konuma gelmiştir.

Köprülü, Gaznevi İmparatorluğu sultanlarının oldukça yüksek fikri ve sanatsal terbiyeye sahip olduklarını sanatı ve ilim adamlarını himaye ettiklerini, birçok saray, türbe, cami ve bina ile müesseseler kurdukları tespitinde bulunur. Godard'ı ise eserinde Gazne sanatının yalnızca Hint ve İran unsurlarını ele aldığı, Türk sanat unsurlarını ise görmezden geldiği için eleştirmiştir. Köprülü ayrıca Godard tarafından elde edilen vesikaların, arkeoloji ve epigrafi açısından son derece ehemmiyetli olduğu tespitinde bulunmuş; bu küçük ve kıymetli eserin metninden hariç 20 ve metin içerisinde 11 resim içerdiğini, Türk sanat tarihi çalışmaları açısından önemli olduğunu değerlendirmiştir.⁶⁷⁷

Köprülü'nün, *Jean Deny: On Sekizinci Asır Sonunda Cezayir Türk Yeniçerilerinin Türküleri* isimli tenkit ve tahlil makalesi bu bölümün sekizinci

⁶⁷⁷ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Andre Godard: Gazne ve Gazne Abidelerindeki Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 509-512.

çalışmasıdır. Jean Deny'nin *Chansons des Janissaires Turcs a'Alger* isimli makalesi İslam araştırmaları ile tanınan ve 1923'te vefat eden Rene Basset hatırasına neşredilen makaleler mecmuasında 1925'te yayımlanmış daha sonra müstakil bir kitap halinde tekrar neşredilmiştir.

Köprülü, Jean Deny'nin eserinde kaydettiği Cezayir yeniçerilerine ait türküleri, Cezayir Milli Kütüphanesinde bulunan bir mecmuadan istifade ederek neşrettiğini belirtmiştir. Makalede metinlerin Fransızca tercümeleri, bazı açıklayıcı notlar ve Türkülerin nazım şekilleri hakkında izahat da verilmiştir. Köprülü'ye göre, yeniçerilerin Cezayir'in o devirdeki hayatını tasvir eden türkü ve destanları, Türk kültürünün Kuzey Afrika'daki ocaklarda bir dönem ne kadar kuvvetle yaşadığını göstermektedir. Yeniçeri türkü ve destanlarının konu itibarıyla daha çok Avrupalıların Cezayir'e yaptıkları saldırılara karşı icra edilen savunma savaşlarını kapsadığını söyleyen Köprülü, Avrupalıların bu saldırılarının Osmanzade Koca Mehmet Paşa zamanında 1766-1791 tarihleri arasında yoğunlaştığını belirtmiştir.

Köprülü tetkik yazısında Jean Deny'nin makalesinden, Seferlioğlu, Şerif İbrahim, Nuri, Nakdi, Kara Hamza, Benli Ali ve Mağriblioğlu gibi yeniçeri şairlerinin ismini zikretmiş, Benli Ali'nin aşağıdaki manzumesi ile birkaç manzumeyi örnek olarak vermiştir.

Padişahım Cezayir'in

Yarar Arslan yatağıdır

Zaviyesidir hem Resulün

Gerçek erler otağıdır

Coşar derya eser badı

Kılıç ile arar yadı

Sedd-i İslamdır bir adı

Akdeniz'in bucağıdır

Köprülü, Deny'nin makalesinde, 28 parça türkü ve destanın tercümeleriyle birlikte metnlerinin de yer aldığını, eserin isnat edildiği mecmuada bu metinlerin “deyiş”, “tekerleme”, “semai” ve “şarkı” ismiyle kayıtlı olduğunu belirtmiştir.

Deny'nin isnat ettiği nüshanın bozuk olması nedeniyle büyük kısmının yanlış okunduğu ve düzeltilmeye muhtaç olduğu tespitinde bulunmuştur.⁶⁷⁸

Abdülkadir İnan'ın *Andrey Viktoroviç Anohin: Altay Şamanlığına Ait Mevat* namı altında yayımlanan tenkit ve tahlil yazısı bu bölümdeki tek çalışmasıdır. Andrey Viktoroviç Anohin'in kitabı ilk olarak *Materialı Po Şamanstvu u Altaytsev*⁶⁷⁹ ismiyle Leningrad'da neşredilen 1924 tarihli Şuralar Ulum Akademisinin *Antropoliji ve Etnoğrafya Müzesi Mecmuası*nda yayımlanmıştır.

Abdülkadir İnan, Anohin'in eserinin Rus Türkolog Sergey Efimoviç Malov'un nezaretinde neşredildiğini, Altay ve genel olarak da Türk Şamanlığı araştırmaları açısından çok önemli olduğunu belirtir. Türkiyat'ın etnografya alanında dikkate değer neticeler ortaya çıkaran bu kitabın diğer taraftan Radloff ve Barthold gibi önemli alimler tarafından da takdir edildiğini iddia eder.

Abdülkadir İnan kitabın yedi bölümden meydana geldiğini belirterek bu başlıkları makalesinde sıralamıştır. Buna göre kitap, Profesör Sergey Efimoviç Malov'un mukaddemesinin ardından ilk bölüm *Ruhlar ve Uluhiyetler Hakkında*, ikinci bölüm *Yer ve İnsanın Yaratılışı Hakkında Efsaneler*, üçüncü bölüm *Ölülerin ve Şamanların Ruh ve Canları Hakkında*, dördüncü bölüm *Körmöslere*⁶⁸⁰ *Kurban*, beşinci bölüm *Şamanın Elbisesi ve Diğer Malzemeleri*, altıncı bölüm *Dua ve İlahiler* son olarak yedinci bölüm ise *Altay Kamlarının Şecere ve Ecdadı Kültü* ana başlıklarından meydana gelmiştir.

Abdülkadir İnan, bu kitabın birkaç noktada aynı konuda kaleme alınan eserlerden üstün özellikleri ile ayrıldığını belirtmiştir. İlk olarak Anohin, ele aldığı metinlerin transkripsiyonlarını ve tercümelerini çok dikkatli bir şekilde yaparak kaydetmiştir. Kitap diğer taraftan Altay şamanlarının kıyafetleri, davulları ve ayinlerde kullandıkları malzemeler açısından bugüne kadar elde edilen en ayrıntılı bilgileri ihtiva etmektedir. İnan son olarak kitapta zikredilen ilahileri okuyan şamanların şecerelerinin tam olarak tespit edildiğini, bunun ilahilerin manalarının

⁶⁷⁸ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Jean Deny: On Sekizinci Asır Sonunda Cezayir Türk Yeniçerilerinin Türküleri", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 512-518.

⁶⁷⁹ Andrey Viktoroviç Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Mayermanova, Kömen Yayınları, Konya, 2006, s. İç Kapak.

⁶⁸⁰ "Şamanist Altaylılara göre ruhlar yeraltı, yerüstü ve gökyüzü olmak üzere üç mekanda varlıklarını sürdürmektedirler. Yer altı ruhları genel olarak 'Körmös', gökyüzündekiler 'Kuday', yer ruhları ise 'Yer-su' veya 'Altay' olarak adlandırılırlar." bk. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 3.

daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi açısından önemli bir husus olduğu tespitinde bulunmuştur.⁶⁸¹

Ahmet Caferoğlu'nun *Kitabiyat Tenkit ve Tahlilleri* bölümündeki ilk yazısı *Profesör Kuzmin: Hakaslar* isimli çalışmasıdır. Nikolai Nikolaevich Kuzmin 185 sayfadadan oluşan kitabını *Minusinsk Vilayeti Hakkında Tarihi, Etnografi ve İktisadi Bir Risale* adı altında 1925'te Rusça olarak yayımlamıştır.

Kuzmin'in eserinin ufak bir giriş bölümü ile başladığını belirten Caferoğlu kitabı; yazarın Hakas adını verdiği Kırgızların başlangıçlarından I. Dünya savaşı öncesine kadar tarihi ve etnografik tekamüllerinin kısa ancak faydalı bir özeti olarak değerlendirmiştir. Caferoğlu, Minusinsk, Altay ve Uranhay bölgesinde yaşayan Türk kabilelerinin etnik ya da kavmi bir unvanlarının olmadığını, bunların bir kısmına “*Minusinsk Tatarları*”, “*Abakan Türkleri*” diğer bir kısmına ise “*Kalmuk*”, “*Teleut*”, “*Uranhaylılar*” isimleri altında rastlandığını belirtmiştir. Minusinsk bölgesi Tatarları arasında daha sonraki dönemlerde milliyetçilik akımların oluştuğunu söyleyen Caferoğlu; eski kadim tarihlerinden ve Çin kaynaklarından “*Hakas*” adında birleşik hükümetler kurduklarını öğrendiklerini ve bu ismi yeniden kullanmaya başladıklarını iddia etmiştir.

Caferoğlu, Kuzmin'i eserinde Hakas Türklerinin tarihi rolüne yeterince değinmediği tespitinde bulunmuş ve onun genel Türk tarihine aşina olmadığını iddia etmiştir. Diğer taraftan kitabın küçük hacimli olduğunu birçok konunun kısa ve özet olarak ele alındığını, buna rağmen Türk boylarının etnografik araştırmalarında mevcut olan bir boşluğu doldurmaya hizmet ettiğini belirtmiştir.⁶⁸²

Ahmet Caferoğlu'nun diğer bir Tetkik ve Tenkit yazısı ise A. Samoyloviç: *Muasır Osmanlı Türk Lisanı'nın Muhtasar Sarf ve Nahvi* isimli çalışmasıdır. Samoyloviç 154 sayfadadan oluşan kitabını Leningrad Canlı Şark Lisanları külliyyatından olmak üzere 1925'te Leningrad'da Rusça olarak yayımlamıştır.

Caferoğlu, Samoyloviç'in bu eserini Leningrad Canlı Şark Lisanları Enstitüsü öğrencileri için sarf ve nahiv okul kitabı olarak hazırladığını belirtmiştir. Kitabın Türk dilinin bütün inceliklerini içermediğini belirten Caferoğlu, Türkçe öğrenmeye yeni başlayanlar için gerekli dil kurallarını ihtiva ettiğini söylemiştir.

⁶⁸¹ Abdülkadir İnan, “A.V. Anohin: Altay Şamanlığına Ait Mevat”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 518-522.

⁶⁸² Ahmet Caferoğlu, “Profesör Kuzmin: Hakaslar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 522-525.

Caferoğlu, Osmanlı Türkçesinin sarf ve nahvi hakkında Profesör Weil ve Jean Deny'nin daha ayrıntılı eserler yayımladıklarını ancak Samoyloviç'in bu kitabının da faydalı olduğu tespitinde bulunmuştur. Caferoğlu diğer taraftan Samoyloviç'i transkripsiyon konusunda Radloff'un eski sistemini tercih ettiği için eleştirmiştir.⁶⁸³

Ahmet Caferoğlu'nun bu bölümdeki son tenkit ve tahlil yazısı *Orientalia* isimli makalesidir. Müdürlüğünü Nikolay Yakovleviç Marr'ın yaptığı, Leningrad Umumi Kütüphanesi yayınlarından olan *Orientalia* mecmuası 1926 tarihinde Leningrad'da neşredilmiştir.

Caferoğlu, Leningrad Umumi Kütüphanesinin bünyesinde bulunan zengin eser koleksiyonu ile ilgili bir süredir devam ettirdiği seri neşriyatlarına şark şubesinde bulunan yazmaları da dahil ettiğini belirtmiştir. Bu kapsamda bu şark yazmaları ile ilgili bilgi vermek, bazılarını da kısmen tabetmek amacıyla *Orientalia* mecmuası oluşturulmuş ve ilk cildi 1926'da yayımlanmıştır. Caferoğlu, bu mecmua sayesinde yıllarca ulaşılması son derece güç ve sınırlı olan Leningrad Umumi Kütüphanesi yazma eserlerinin bütün araştırmacılar için ulaşılabilir hale geldiği tespitini yapmıştır.

Vasilij Viladimiroviç Barthold'un *M.T. Czaplikca*.⁶⁸⁴ *Orta Asya Türkleri (Elh)* isimli tenkit ve tahlil yazısı *Kitabiyat Tenkit ve Tahlilileri* bölümündeki ilk çalışmasıdır. Barthold'un bu makalesi Maria Antonina Czaplikca'nın *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day* ismiyle 1918 tarihinde Oxford'da yayımlanan kitabı hakkındaki yazısını içermektedir. Leningrad'da neşredilen *Zapiski Kollegii Vostokovedov* mecmuasının 1925 tarihli nüshasında ilk olarak neşredilen Barthold'un bu makalesi, Akdes Nimet tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Barthold, makalesine konu olan kitabın esasının henüz I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği 24 Teşrinievvel 1917 tarihinde Maria Antonina Czaplikca tarafından Londra Şark Lisanları Mektebi'nde verilmiş bir konferansa dayandığını belirtmiştir. Barthold ayrıca, yazarın özellikle etnografik ve tarihi konularda çok sayıda esere istinat ettiğini, bunların çoğunluğunu da Rus kaynaklarının oluşturduğunu söylemiştir.

⁶⁸³ Ahmet Caferoğlu, "A. Samoyloviç: Muasır Osmanlı Türk Lisani'nın Muhtasar Sarf ve Nahvi", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 525-526.

⁶⁸⁴ Makalenin konusunu oluşturan kitabın yazarının Maria Antonina Czaplikca olan ismi hatalı olarak makale başlığında ve hemen altındaki İngilizce açıklamada M.T. Czaplikca olarak zikredilmiştir. bk. Maria Antonina Czaplikca, *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*, Oxford, 1918.

Barthold yazarın, Turancılığı bilimsel bulmadığını, etnografinin ve medeni tarihin ortaya koyduğu vakalara uymadığını ispat etmeye çalıştığını, bu konun Avrupa ve Asya'ya barışın gelmesinden sonra uzun süre yakıcı sorular olarak tartışılacağını iddia ettiğini söylemiştir. Czaplikca, filolojik terimlerin bir ırkı ifade etmeyeceğini belirterek, Turani tabirinin Türk manasında kullanılmasının bilimsel olmadığını söylemiş, Moğol ve Tunguz dillerinin de aynı hakka sahip olduğunu iddia etmiştir.

Barthold makalesine konu olan eserin içeriğini başlıklar halinde dahi olsa ortaya koymamış, doğrudan eserde tespit ettiği hataları ve eleştirilerini sıralamıştır. İlk olarak müellifi Türkistan'ı hiç bilmediği, Türk diline hakim olmadığı ve isnat ettiği alimlerin çelişkili teorilerinin içinden çıkabilecek seviyede olmadığı tespitinde bulunarak eleştirmiştir. İkinci olarak müellifin, Türk dillerini gruplandırmada Armin Vambery'nin taksimatını örnek olarak aldığını, ancak dört bölümlük bu taksimatı şark Türkleri ve Garp Türkleri olarak sınıflandırdığını söylemiştir. Müellifin Garp Türklerini Osmanlı Devleti, İran ve Afganistan'da yaşayan Türkler olarak coğrafi ve tarihi nokta-i nazardan ele aldığı tespitini yapan Barthold; Czaplikca'nın hatalı olarak Şark Türklerini de İrani ve Turani Türkler olarak iki kısma taksim ettiğini söylemiştir.

Barthold, Czaplikca'nın kitabının çok zengin bir kaynakçaya sahip olduğunu, bu geniş kaynakçanın ise araştırmacılar için faydalı olacağını belirtmiş, ancak bazı eserlerin basım yeri ve tarihi olmadan kaydedildiği konusunda da yazarı eleştirmiştir.⁶⁸⁵

Kitabiyat Tenkit ve Tahlilleri bölümünün son yazısı Kont Stefan Zichy'nin *J. Markwart, Şimal Kutbu Havalisi (Ural Ülkeleri) Hakkında Miladi 10'uncu Asra Ait Arapça Tezkere* isimli makalesidir. Zichy'nin bu makalesi ilk olarak 1926 tarihli *Körösi Csoma-Archivum* dergisinin II. cildinde yayımlanmış, Ragıp Hulusi Bey tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Joseph Markwart'ın bu makalenin konusunu oluşturan kitapçığı ise *Eîn Arabischer Bericht über die Arktischen (Uralischen) Lander aus dem 10. Jahrhundert* adıyla 1924 tarihli *Ungarische Jahrbücher* mecmuasının IV. cildinin 261-334. sayfaları arasında neşredilmiştir.

⁶⁸⁵ Vasilij Viladimiroviç Barthold, "M.T. Czaplikca: Asya Türkleri (Elh)", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Akdes Nimet, C: II, 1928, s. 528-534.

Zichy kitapçığın, İranlı şair Nureddin Muhammed Avfi'nin miladi 1228'de kaleme aldığı *Cevamiu'l-Hikayat ve Levmaiu'l-Rivayat* isimli eserinden alınan bölümlerin tenkidi ve bu esere yazılan şerhlerden oluştuğunu belirtmiştir. Zichy diğer taraftan makalesinde Markwart'ın kitapçığını birebir tenkide kalkışmadığını, eserde büyük bir vukufiyetle kaleme alınmış olan şerhleri ele aldığını söylemiştir.

Markwart eserinin ilk bölümünün Volga Bulgarları ülkesinin bir tasviri olduğunu İbn Fadlan'ın seyahatnamesi ve İstahri'nin yazdıklarıyla örtüştüğünü belirtmektedir. İkinci bölüm “Yüra”⁶⁸⁶ ülkesinin tasvirini ihtiva etmekte olup müellife göre İbn Batuta'nın “Zulmet Diyarı”⁶⁸⁷ tasviriyle aynı kaynaktan beslenmektedir. Kitapçığın üçüncü bölümü ise “Zulmet Diyarı”nda sürekli denizde gezen ve gemilerle aralıksız olarak birbirleriyle savaşan bir kavimden bahsedilmektedir.⁶⁸⁸

3.3.2.5. Türkiyat Haberleri

Türkiyat Haberleri, mecmuanın 541 ila 639. sayfaları arasında yer almıştır. *Türkiyat Mecmuasının* II. cildinin kapsadığı 1925-1926 tarihleri arasında sırasıyla Türkiye, Almanya, İsveç, Belçika, İngiltere, Şura Cumhuriyetleri İttihadi, Yugoslavya, Fransa, Çekoslovakya ve Danimarka'daki Türkoloji alanında yaşanan gelişmeler ile üniversiteler, dergiler ve kurumlarda yayımlanmış çalışmalar değerlendirilmiştir.

Türkiye'de alt başlığı altındaki bu bölüm Köprülüzade Mehmet Fuat Bey ve Ahmet Naci Bey tarafından kaleme alınmıştır. Maarif Nezaretinin Anadolu kitabeleri serisi kapsamında Mübarek Galip Bey tarafından üç kısım halinde tasarlanan *Anadolu Türk Asar ve Mahkukatı Tettebbuatına Esas, Ankara* adlı kitabın *Umumi Bir Nazar-Kabristanlar-Mescitler-Camiler* isimli birinci kısmı 1925'te neşredilmiştir. Aynı seri kapsamında *Anadolu Türk Asar ve Mahkukatı Tettebbuatına Esas, Kastamonu* isimli çalışmayı'da Mehmet Behçet Bey yine 1925'te yayımlamıştır. Türkiye'de bu dönemde kitabeler alanındaki diğer çalışmalar ise, Hüseyin Hilmi Bey tarafından 1339/1341'de Sinop matbaasında tabedilerek yayımlanan *Sinop*

⁶⁸⁶ Bu isim Joseph Markwart'ın kitapçığının Almanca aslında “Jüra/Jugra” olarak zikredilmiştir. bk. Joseph Markwart, “Eîn Arabischer Bericht über die Arktischen (Uralischen) Lander aus dem 10. Jahrhundert” *Ungarische Jahrbücher*, C: IV, Leipzig, 1924, s. 262.

⁶⁸⁷ Bu tabir Joseph Markwart'ın kitapçığının Almanca aslında “Land der Dunkelheit (Karanlıklar Ülkesi)” olarak zikredilmiştir. bk. Markwart, Eîn Arabischer Bericht über die Arktischen, s. 262.

⁶⁸⁸ Stefan Zichy, “J. Markwart, Şimal Kutbu Havalisi (Ural Ülkeleri) Hakkında Miladi 10'ncı Asra Ait Arapça Tezkere”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Akdes Nimet, C: II, 1928, s. 535-538.

Kitabeleri, Ahmet Tevhid Bey'in *Afyon Kitabeleri* ve İsmail Hakkı Bey ile Rıdvan Nafiz Bey'in *Sivas Kitabeleri* isimli çalışmalarının da dikkat çektiği belirtilmiştir.

Türkiye'de bu dönemde ayrıca İstanbul müzeler müdürü Fazıl Halil Ethem Bey tarafından *Düvel-i İslamiye* isimli eser Milli Matbaa tarafından tabedilerek 1927'de yayımlanmıştır. Köprülü bu eser sayesinde üniversite öğrencileri ve tarih araştırmacılarının artık kolaylıkla ulaşabilecekleri güvenilir bir kaynağa sahip olduklarını belirtmiştir. İbnü'l Emin Mahmut Kemal Bey tarafından da Türk Tarih Encümeni Külliyyatının dokuzuncu serisi kapsamında Mustafa Ali'nin *Menakıb-ı Hünerveran* isimli eseri 1926'da neşredilmiştir. Köprülü, müellifin mukaddemesinde Mustafa Ali'nin hayatı ve eserlerinden de bahsettiğini belirterek, Türkiye'de tenkit usulüne uygun olarak yapılmış nadir eserlerden biri olduğu değerlendirmesini yapmıştır.

Sadettin Nüzhet ve Mehmet Ferit Beyler 1926'da yedi fasıldan meydana gelen *Konya Halkiyat ve Harsiyatı* isimli eserlerini yine bu dönemde neşretmişlerdir. Köprülü müellifleri eserlerinde bilinen şeyleri tekrar ettikleri ve etnografi araştırmaları metotları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları konusunda eleştirmiştir. Sadettin Nüzhet Bey 1926'da *Halk Şairleri* isimli başka bir çalışma daha yayımlamış, eserinde hece vezniyle yazan şairleri halk şairi olarak tanımladıktan sonra şairleri dört grupta toplamıştır. Köprülü bu sınıflandırmayı doğru bulmamış, halk şairlerinin mensup oldukları ya da hitap ettikleri toplumsal gruba veya edebi şahsiyetlerine göre tasnif edilmelerinin daha doğru olacağını belirtmiştir.

Everekli Müftizade Muallim Ahmet Hazım Bey, son asır Anadolu saz şairlerinden olan Everekli Seyrani'nin şiirlerini *Sanihat-ı Seyrani* isimli eserinde toplamış ve 1924'te İstanbul'da yayımlamıştır. Köprülü, Anadolu saz şairleri arasında seçkin bir yere sahip olan Seyrani'nin eserlerinin topluca sunulmasını önemli bulmuş, müellifin her şiir için bir başlık uydurma çabasını ise tenkit etmiştir.

Köprülü, Maarif Vekaleti Kütüphaneler müdürü Hasan Fehmi Bey tarafından bulunan bir yazmanın içinde *Hibetü'l-Hakayık*'a ait bazı parçaların bulunduğundan haberdar olduğunu belirterek, bu yazma üzerinde kısa bir süre olsa da tetkikte bulunduğunu söylemiştir. Köprülüye göre müellif Arapça, Acemce ve Türkçe bir eser meydana getirmiş, eserinde dini ve bilhassa tasavvufi konular ile öğütler, vaazlar, eski halife ve padişahların güzel ve övülmüş huylarından bahsetmiştir. Eserin

müellifinin belli olmadığını söyleyen Köprülü, katibin ve ithaf edildiği emirin halis Türk olduğunu ve XIV. asırda kopya edildiğini belirtmiştir. Köprülü bu önemli eserin bir bölümünde Uygur yazısından bahsedildiğini belirtirken yazma ile *Hibetü'l-Hakayık*'ın bazı parçalarını da kıyaslamıştır.

Köprülü, Türkiyat Enstitüsünün programı doğrultusunda faaliyetlerine devam ettiğini ve enstitü tarafından bu dönemde neşredilen dört eser ile hazırlıkları bitmiş ancak henüz basılmamış on dört eser hakkında kısa malumat vermiştir.

Mehmet Fuat Köprülü yazısının bu kısmında dönem içerisinde yayım yapan dergilerin faaliyetlerini ele almıştır. *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* adını alarak yayın hayatına devam etmiş ve Köprülü bu dönem içerisinde neşredilen 11 ila 18. sayılar arasındaki mecmuaların içindekiler kısmını derç etmiştir. *Türk Yurdu Dergisinin* ise 1924 tarihinden itibaren Türk Ocakları Merkez Heyet tarafından yeniden neşredilmeye başladığını söyleyen Köprülü, dergide tarih açısından yüzeysel ve bilindik konular ile ilgili yayımlar olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan, Avrupalı tarihçilerin takip edebilmeleri açısından dergide şimdiye kadar yayımlanmış makaleleri sıralamıştır. Haftalık olarak Haziran 1926 tarihinde yayımlanmaya başlayan *Hayat* mecmuasında Türkiyat ile ilgili makalelere tesadüf edilebildiğini belirten Köprülü dergide bugüne kadar yayımlanmış olan 62 sayıda bulunan makaleler ve yazarlarını sıralamıştır. *Türkiyat Mecmuasının* II. cildinin neşrinden beş sene önce yayımlanmaya başlayan *Milli Mecmua* ise on beş günde bir yayın yapmakta olup özellikle Rıfat Osman Bey'in Edirne sarayları ve köprüleri hakkındaki makalelerinin dikkat çekici olduğu tespitinde bulunulmuştur.⁶⁸⁹

Ahmet Naci Bey, Mehmet Fuat Köprülü'nün bu dönemde, Türkiyat alanındaki çalışmalarından dolayı Körösi Csoma Macar Şark Tetkikatı Cemiyet-i İlmiyesinin ilk toplantısında muhabir aza olarak seçildiğini ve bu durumun 1 Kanunusani 1926 tarihli bir mektupla kendisine bildirildiğini söylemiştir. Şura Cumhuriyetleri İttihadı Ulum Akademisi ise 5 Teşrinisani 1925 tarihli toplantısında Köprülü'yü muhabir aza olarak seçmiş ve 20 Teşrinisani 1925 tarihinde bu durum kendisine mektupla bildirilmiştir.⁶⁹⁰ Ahmet Naci Bey bu bölümde ayrıca Köprülü'nün Şura Cumhuriyetleri İttihadı Ulum Akademisine muhabir aza

⁶⁸⁹ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türkiyat Haberleri, Türkiye'de", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 541-555.

⁶⁹⁰ Naci, *Türkiyat Haberleri*, II, s. 555-559.

seçilmesinde önce usul gereği Prof. Barthold, Prof. Oldenburg ve Prof. Karaçokofski tarafından hazırlanarak akademiye sunulan raporu'da tercüme ederek yayımlamıştır.⁶⁹¹

Almanya'da yayımlanan Şark mecmualarının bu dönemde de düzenli olarak faaliyetlerine devam ettiklerini belirten Köprülü, Türkiyat alanındaki çalışmaların Uzak Doğu, İslam ve Arap araştırmalarına nazaran sınırlı kaldığını belirtmiştir. Alman dergileri arasında *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte (MOG)*'un sadece Osmanlı siyasi tarihini merkez alan çalışmalarıyla önemli bir kaynak olarak dikkat çektiği tespitinde bulunan Köprülü, *MOG*'da dönem içinde Türkiyat alanında yayımlanan makaleleri de neşretmiştir.

İslam araştırmalarının değişik sahalarında 1924 tarihinden beri yayım yapan *İslamica* dergisinin şimdiye kadar üç cilt neşredildiği ancak Türkiyat alanındaki makalelerin çok sınırlı düzeyde kaldığı belirtilmiştir. Köprülü, *İslamica* dergisinin yayımcısı tarafından *Asia Major* ismi ile 1924 tarihinde diğer bir dergi daha neşrine başlandığını belirterek, bu dergide Türkiyat alanında yayımlanan makaleleri sıralamıştır.

Almanya'da yayımlanan dergilerden bir diğeri de *Ungarische Jahrbücher* olup, 1925'te V. cildi neşredilen dergi Türkiyat alanında önemli makaleler ihtiva etmektedir. Diğer taraftan, Berlin Şark Lisanları Seminerinin yılda bir defa olmak üzere yayımladığı mecmuasının XXVIII. cildi yine bu dönemde 1925'te neşredilmiştir. Köprülü, Alman Şark mecmuaları arasında İslam araştırmalarının en önemli yayın organı olarak değerlendirdiği *Der İslam* dergisinin 1925 tarihli XVI. cildinin Türkiyat ile alakalı çok sayıda makale ile yayımlandığı belirterek bunlara kısaca değinmiştir. Almanya'daki en eski Şarkiyat dergisi olarak adlandırılan *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft (ZDMG)* 1925 tarihli sayısında Georg Karo'nun *Şarki Türkistan Sanatı* konulu makalesi ile Theodor Menzel'in Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli eserine istinaden yazdığı *En Eski Türk Mutasavvıfları* konulu makaleleri yayımlanmıştır. Berlin'de elli yedi yıldan beri neşredildiği belirtilen *Zeitschrift für Ethnologie* dergisinin 1925 tarihli LVII. cildinde ise, Hans Findeisen'in *Sart, Baltır ve Yakutların Dini Adetleri* isimli Türkiyat açısından önemli bir makalesi yer almıştır.

⁶⁹¹ Naci, Türkiyat Haberleri, II, s. 556-559.

Köprülü, çeyrek asırdır Türkistan'daki eski Türk medeniyeti eserlerini kumlar altından çıkaran en önemli alimlerden birinin Albert von Le Coq olduğunu belirtir. Le Coq, Alman keşif heyetleriyle Türkistan bölgesine yaptığı seyahatlerde elde ettiği zengin ve kıymetli eserlere istinaden özellikle Orta Asya sanatı hakkında, 1924'te *Orta Asya'da Budist Eserleri* ve 1926'da ise *Şarki Türkistan'da Yunan Medeniyeti Eserleri* isimli önemli çalışmaları kaleme alarak yayımlamıştır.

Türkoloji sahasında dönem içerisinde neşredilen diğer önemli bir eserde, Eduard Ritter von Zambauer tarafından 1927'de Fransızca olarak yayımlanan *İslam Tarihi İçin Ensab ve Takvim El Kitabı* isimli çalışmadır. Köprülü, içinde 293 önemli İslam sülalesine ait malumat bulunan ve on beş kısma ayrılmış olan bu kitabın içeriği hakkında kısaca bilgi vermiştir.

Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı muhtelif eserler yayımlamış olan Franz Babinger 1927'de *Osmanlı Tarihçileri ve Eserleri* isimli büyük hacimli çalışmasının ilk cildini yayımlamıştır. Köprülü Babinger'in, küçük bir giriş bölümünün ardından Osmanlı tarihçileri hakkında bazı genel bilgiler verdiğini belirterek, Yahşi Fakih'ten başlayarak II. Murat devri müverrihlerinden İbrahim Peçevi'ye kadar tüm tarihçiler ve eserlerinden bahsedildiğini söylemiştir.

Erich Gross tarafından Türkische Bibliothek'in 25. kitabı olarak 1927'de Leipzig'te neşredilen *Velayetname-i Hacı Bektaş-ı Veli*, kısa bir mukaddeme, dil ve tarih ile ilgili haşiyelerle birlikte *Velayetnamenin* Almanca tercümesini ihtiva etmektedir.⁶⁹²

İsveç 'te Türkiyat alanında yapılan çalışmalar kapsamında, Lund üniversitesi neşriyatından olarak 1927'de Gustaf Richard Raquette tarafından Kaşgar ve Yarkent lehçesiyle bir İngilizce Türkçe lügat neşredilmiştir.⁶⁹³

Türkiyat Haberleri bölümünün *Belçika* 'da başlıklı kısmı Ahmet Caferoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Avrupa ülkeleri arasında Türkiyat araştırmalarına en az önemin Belçika tarafından verildiği tespitinde bulunan Caferoğlu, bu ülkede Türkiyat alanında yayım yapan yegane derginin ise *Le Museon* olduğunu belirtmiştir. *Le Museon* 'da genel olarak Willy Bang Kaup'un çalışmalarına yer verilmekte olup,

⁶⁹² Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türkiyat Haberleri, Almanya'da", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 559-565.

⁶⁹³ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türkiyat Haberleri, İsveç'te", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 565.

1926 tarihli sayısında *Nasturiler Dini Hakkında Eski Türk Metinleri* isimli makalesi yayımlanmıştır.⁶⁹⁴

Ragıp Hulusi Bey, *Macaristan'da* yayım yapan *Körösi Csoma-Archivum* dergisinin Avrupa'da Türkiyat alanındaki yegane mecmua olduğu tespitini yapmış; derginin 1-3. cüzlerinin içeriğini özetleyen bir yazının ise *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*nın 1922 tarihli 5. sayısında neşredildiği belirtmiştir. Ragıp Hulusi Bey *Türkiyat Mecmuası*nın bu sayısında ise Şubat 1924 tarihinde yayımlanan 4. cüz, 1 Nisan 1925 tarihinde yayımlanan 5. cüz ile tamamı Albert von Le Coq'un *Li Kitabı* isimli çalışmasına hasredilmiş olan 6. cüzünün muhteviyatının özet halinde verildiğini söylemiştir.⁶⁹⁵

İngiltere'de Türkiyat alanında icra edilen faaliyetleri Mehmet Fuat Köprülü kaleme almıştır. Bu kapsamda ilk olarak Edward Denison Ross'un *Tarih-i Fahreddin Mübarekşah Merverruzi*⁶⁹⁶ isimli eserini 1927'de yayımladığını söyleyen Köprülü, Fahreddin'in miladi 1206'da tamamladığı *Şecere-i Ensab-ı Mübarekşah* isimli eserinin aynen neşri olan bu kitabın Türkiyat araştırmaları için önemli bir kaynak olduğunu belirtir. Köprülü ayrıca, kitabın İngilizce bir mukaddeme, içindekiler fihristi, ilam cetveli, notlar, düzeltmeler ile Farsça metinden oluştuğunu belirtmiştir. Eserini Hindistan'da bir Türk sarayında yazan Fahreddin'in kitabına Türkler hakkında derc ettiği övgü dolu ifadelerinde önemli olduğu vurgulanmıştır.

İngiltere'de bu dönemde yayımlanmış diğer önemli bir eserde Şeyh Hüseyin Peseri-i Şeyh Abdal Pirzade-i Zahidi'nin *Silsiletü'n-Neseb-i Safaviyye* isimli kitabıdır. Kitap Edward Granville Browne'un maddi ve manevi desteği ile Berlin'de faaliyet gösteren İranlılara ait Çaphane-i İranşehr isimli bir matbaa tarafından 1927'de yayımlanmıştır. Köprülü, kitabın bir İngiliz aliminin eseri olması nedeniyle, İngiliz neşriyatı bölümünde ele aldığını belirtmiştir.

Köprülü, bilim dünyasında klasik bir eser hiline gelmiş olan *İran Edebiyatı Tarihi* isimli dört ciltlik kitabın yazarı ve İngiltere'deki İran araştırmalarının

⁶⁹⁴ Ahmet Caferoğlu, "Türkiyat Haberleri, Belçika'da", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 565-566.

⁶⁹⁵ Ragıp Hulusi, "Türkiyat Haberleri, Macaristan'da", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 566-577.

⁶⁹⁶ Khaliq Ahmad Nizami, Edward Denison Ross'un Fahreddin Mübarekşah ile Fahrü'd-Devle ve'd-Din Mübarek Şah bin Hüseyin el-Merverruzi'yi karıştırdığını bu nedenle de *Şecere-i Ensab-ı Mübarekşah*'ı bu ikinci müellifin eseri olarak yayımladığını söylemiştir. bk. Khaliq Ahmad Nizami, "Fahreddin Mübarek Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XII, Ankara, 1995, s. 87.

gelişmesine büyük hizmetlerde bulunmuş olan Edward Granville Browne'un 1926'da hayatını kaybettiğini belirtmiştir.⁶⁹⁷

Şura Cumhuriyetleri İttihadı'nda Türkiyat alanında dönem içerisinde icra edilen çalışmaları Ahmet Caferoğlu *Moskova'da, Şimali Kafkasya'da, Leningrad'ta* ve *Azerbaycan'da* başlıkları altında değerlendirmiştir.

Ahmet Caferoğlu, *Moskova'da* özellikle Bolşevik ihtilalinden sonra Şark araştırmalarına büyük bir önem verilmeye başladığını belirtir. Çarlık döneminde ise Rus hükümetlerinin Şark'ı sadece siyaseten işgal ve iktisaden sömürge yapılacak bir ülke olarak gördükleri, Boğaziçi ve Çanakkale'nin Rusya'ya ilhakı nokta-i nazarından önem verdikleri tespitinde bulunmuştur. Caferoğlu, Bolşevik Rus hükümetlerinin işbaşına gelmesiyle Şark ilmi araştırmaları üzerindeki baskının hafifletildiğini, Türk ülkelerine kendilerini bilimsel olarak araştırma ve bu hususlarda yayım yapma serbestliği tanındığını belirtmiştir.

Moskova hükümeti Şark ile ilgili bilimsel araştırmaların önem kazanması üzerine 1922'de Milletler Umuru Komiserliği'nde Umumi Rusya Şark Tettebbuat-ı İlmiye Cemiyeti'ni kurmuş ve cemiyet beş maddelik bir program hazırlamıştır. Cemiyet ayrıca, geniş halk ve münevver kitlesinin Şark'a ait bilgilerini arttırmak, burada ortaya çıkan siyasi inkılaplar, bilimsel keşifler ve araştırmalar hakkında malumat vermek amacıyla *Yeni Şark Mecmuası* isimli dergiyi yayımlamaya başlamıştır. Caferoğlu, *Türkiyat Mecmuası*nın I. cildinde *Yeni Şark Mecmuası*nın 1-6. sayılarında münderiç makalelerin fihristlerinin verildiğini, *Türkiyat Mecmuası*nın bu cildinde ise 1925-1927 yılları arasında yayımlanmış olan 7-17. sayılarının fihristlerinin neşredildiğini söylemiştir.⁶⁹⁸

Şimali Kafkasya'da başlığı altında bölgenin diğer adının Dağıstan olduğunu ancak ilim dünyası tarafından uzun zamandır bilinmediğini söyleyen Caferoğlu; Çarlık döneminde farklı kabilelerden oluşan Şimali Kafkasya'yı hükümetin bizzat kendi görevlileri vasıtasıyla incelemediğinden dolayı bölge ile alakalı Rusça eserlerin yok denecek kadar az olduğu tespitini yapmıştır. Ahmet Caferoğlu bu ilgisizliğin farklı nedenleri olduğunu belirterek bunları, bölgenin medeni merkezlerden uzak

⁶⁹⁷ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türkiyat Haberleri, İngiltere'de", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 578-581.

⁶⁹⁸ Ahmet Caferoğlu, "Şura Cumhuriyetleri İttihadı'nda, Moskova'da", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 571-589.

dağlık bir alan olması, ahalinin birçok farklı yerel lehçe ile konuşması ve ortak mahalli bir dilin bulunmaması olarak sıralamıştır.

Dağıstan bölgesinde Şark araştırmaları alanında ilk faaliyet 1922’de Viladikavkaz şehrinde Şimali Kafkasya Mahalli Tetkikat Enstitüsü’nün kurulması ile başlamıştır. Enstitü faaliyetleri kapsamında en önemlisi 1924’te Osetya dağlarına olmak üzere bilimsel geziler düzenlemiş, 1922’de ise bir İnkılap Müzesi ile doğal tarih ve etnografya bölümlerinden oluşan ikinci bir müze daha tesis edilmiştir. Bu enstitüden hariç olmak üzere Viladikavkaz’da Asetin Filolojisi Cemiyeti 1919’da İnguş Edebiyatı Cemiyeti 1924’te ve Mahaçkale’de ise İlmi Tetkikat Cemiyeti 1923’te kurulmuştur.⁶⁹⁹

Leningrad’ta başlığı altında ise, 1921’de teşekkül eden Rusya Ulum Akademisinin Asya Müzesi Nezdindeki Müsteşrikin Heyeti’nin, 1924’te kapatılan Rusya Arkeoloji Cemiyetinin Şark Şubesini devraldığı belirtilmiştir. Şark şubesinin uzun zamandan beri çıkaramadığı dergiyi heyet, *Rusya Ulum Akademisinin Asya Müzesi Nezdindeki Müsteşrikin Heyeti Mecmuası* adıyla neşretmeye başlamıştır. Heyet ayrıca 1923’te *1918-1922 Senesi Leningrad Tettebbuat-ı Şarkiye Cemiyetleri* isimli müstakil bir eseri de neşretmiştir.⁷⁰⁰

Azerbaycan’da ilk arkeoloji müzesi açma teşebbüsünün 1916’da yapıldığını söyleyen Caferoğlu, I. Dünya savaşı ve gelişen olaylar nedeniyle bu girişimin başarısız olduğunu belirtir. Arkeoloji meraklılarının çabalarıyla 1921’de Moskova Arkeoloji Cemiyetinin bir şubesi Azerbaycan da faaliyete geçmiş, 1922’de ise müstakil bir arkeoloji müzesi teşkil edilmiştir. Bu iki müze bir yıl kadar kısa bir faaliyet devresinde sonra birleştirilerek, Azerbaycan Maarif Komiserliği Nezdinde Azerbaycan Arkeoloji Cemiyeti meydana getirilmiştir. Cemiyet bir süre gayri mevkut neşriyatta bulunmuş ve daha sonra *Azerbaycan Arkeoloji Komitesi İhbarı* isimli süreli yayını neşretmeye başlamıştır. Caferoğlu yazısının bu bölümünde ilk cildi 1925 ikinci cildi 1926’da yayımlanan mecmuanın bu iki cildi hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.

⁶⁹⁹ Ahmet Caferoğlu, “Şura Cumhuriyetleri İttihadı’nda, Şimali Kafkasya’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 589-590.

⁷⁰⁰ Ahmet Caferoğlu, “Şura Cumhuriyetleri İttihadı’nda, Leningrad’ta”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 590-591.

Azerbaycan Devlet Müzesi 1924'te ilmi bir kurum olarak faaliyetine başlamış, icra ettiği birçok kazı neticesinde elde ettiği tarihi objeleri müzeye taşımış ancak müsbet bir neşriyat yapamamıştır. Azerbaycan Devlet Müzesinin yayımlanan ilk eseri, Bakü'de 1927'de Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti neşriyatından çıkan *Yaloylu Tepe Hafriyatı* isimli çalışma olmuştur.

Azerbaycan'daki Türkiyat'a ait önemli diğer bir kurumda Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti'dir. Cemiyet 1923'te teşekkül ederek geniş bir program hazırlamış, oluşturduğu etnografî, Türkiyat ve tarih gibi 32 şube ile faaliyetlerine başlamıştır. Caferoğlu, cemiyetin neşriyatından eline geçen eserlerden, Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti'nin neşriyatından çıkan M. Avdeyev'in 1927'de Bakü'de yayımladığı *Moğan ve Salyan Sahrası* isimli eserini kısaca tanıtmıştır. Diğer taraftan *Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyetinin İhbarı* mecmuasının 1926 tarihli I ve II. ciltlerinin içeriklerini derç etmiştir.

Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti neşriyatından çıkan diğer önemli bir eserde 1926'da Bakü'de Rusça olarak yayımlanan Abbas Kulu Bakihanof (Kudsi)'un *Gülistan-ı İrem* isimli kitabıdır. Kudsi eserini Farsça yazmış daha sonra Rusça'ya tercüme etmiştir. *Gülistan-ı İrem* eski zamanlardan Şirvan'ın Ruslar tarafından işgaline kadar Dağıstan ve Şirvan tarihini içermekte olup Caferoğlu bu eseri ilk Azerbaycan tarihi olarak değerlendirmiştir.

Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti neşriyatı kapsamında Abdüllatif Efendi'nin *Şeki Hanlarının İhtisar Üzere Tarihi* isimli eser 1926'da Bakü'de yayımlanmıştır. Azerbaycan'da neşredilmiş önemli bir eser olan kitap, hicri 1244 senesine kadar Şeki Hanlığının tarihini ortaya koymaktadır. Caferoğlu, eserin tarih bilimi açısından olmasa da filoloji açısından önemli olduğunu vurgulamıştır.

Eugene Pahomov'un 1926'da Bakü'de neşredilen *Azerbaycan'da ve Kafkasya'nın Başka Yerlerinde Bulunan Meskukat Defineleri* isimli çalışma da Azerbaycan'ı Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır. Pahomov eserinin ilk bölümünde paraların arkeoloji ve tarih çalışmaları açısından önemini ortaya koymuştur. Diğer taraftan, Azerbaycan'da bulunmuş ve Azerbaycan'da

basılmış ancak başka yerlerde ele geçmiş paraların devirleri, üzerlerinde bulunan sülale ve coğrafi isimler ortaya konmuştur.⁷⁰¹

Türkistan Matbuatı’nda Türkiyat alanında icra edilen faaliyetlerden haber değeri taşıyanları Zeki Velidi Togan değerlendirmiştir. Togan, Orta ve Şarki Türklerinin I. Dünya Savaşı ve Rus İnkılabı esnasında neşrettikleri eserlerin *Türkiyat Mecmuası*’na takip edilmesinin çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte Togan, özellikle Altay, Uranhay ve Yakut Türk lehçelerindeki eserlerin İstanbul’da bulunmadığını ifade etmiş, bu makalede ise Özbek lehçesindeki yayımlanmış mecmualardan bahsetmiştir.

Togan ilk olarak 1922-1924 tarihleri arasında Taşkent’te Özbek lehçesi ile yayımlanmış olan *İnkılap* mecmuasını değerlendirmiştir. Dergide neşredilen makalelerin genellikle siyasi nitelikli olduğu ancak, Türkiye ile alakalı makalelere de rastlandığı belirtilmiştir. Togan bu kısa değerlendirmenin ardından mecmuanın 1,2,3,4,6,7,11 ve 12. sayılarının içerikleri hakkında bilgiler vermiştir.

Özbek lehçesiyle neşredilen diğer bir mecmua ise *Bilim Ocağı* isimli dergidir. Togan bu mecmuanın yalnızca 1922 Eylül ayında neşredilen birinci ve 1923 Mayıs ayında neşredilen iki ve üçüncü sayılarını gördüğünü belirtmiştir. Togan ayrıca, Türkistan Maarif Komiserliği Huzurundaki Bilim Kangaşı (Konsey) tarafından yayımlandığını belirttiği bu mecmuanın incelediği bu üç sayısının muhteviyatını bu bölümde neşretmiştir.

Buhara Maarif Komiserliği tarafından ayda bir kez yayımlanan *Maarif ve Medeniyet Mecmuası* edebi, siyasi, ilmi, tarihi, içtimai ve fenni meselelere ait yayımlar yapmaktadır. Zeki Velidi Togan, bu mecmuanın sadece Kanunuevvel 1923 tarihinde neşredilen birinci cildini inceleyebildiğini söyleyerek bu sayı hakkında malumat vermiştir.

Zeki Velidi Togan, Türkistan bölgesinde Özbek lehçesiyle neşredilen önemli dergilerden birinin de *Maarif ve Okutgucu* mecmuası olduğunu tespitini yapmıştır. Taşkent Maarif Müdüriyeti tarafından 1925’te neşredilmeye başlanan *Maarif ve Okutgucu* mecmuasının 1 ve 2. sayıları *Türkiyat Mecmuası*’nın ilk cildinde

⁷⁰¹ Ahmet Caferoğlu, “Şura Cumhuriyetleri İttihadı’nda, Azerbaycan’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 591-597.

tanıtılmıştır. Togan, *Türkiyat Mecmuası*nın bu sayısında ise bu Özbekçe derginin 3, 6, 7, 8, 9 ve 12. sayılarının içeriklerini neşretmiştir.

Yeryüzü adındaki Özbek lehçesindeki haftalık mecmuanın 1925'te neşredilmeye başlandığını söyleyen Togan, Türkiye'de ancak birkaç sayısının bulunduğunu ifade etmiştir. *Yeryüzü* mecmuasında özellikle siyasi ve pozitif bilimler alanında makaleler yayımlanmakta olup nadiren de olsa *Türkiyat*'a ait yazılara da tesadüf edilmektedir. Zeki Velidi, *Yeryüzü* mecmuasının 2, 7, 10, ve 11. sayılarında *Türkiyat*'a ait makaleler hakkında malumat vermiştir.

Zeki Velidi Togan, *Gayr-i Mevkuat Neşriyat* başlığı altında değişik Özbek gazetelerinde *Türkiyat* alanında çıkmış yazıların listesini neşretmiştir. Bunların dışında Abdullah Kadiri'nin *Ötken Künler*, Armin Vambéry'nin Fatih Kerimi tarafından tercüme edilen *Buhara Tarihi* isimli eseri ve Sadreddin Ayni'nin *Tarih-i Emiran-ı Mangıtyye-i Buhara* isimli eserlerini de zikretmiştir.⁷⁰²

Akdes Nimet, Tatar Cumhuriyetinin başkenti olan Kazan'ın diğer taraftan Rusya'nın üniversiteler şehri ve *Türkiyat* araştırmalarının da merkezi konumunda olduğunu ifade etmiştir. Bu kapsamda 1925'ten itibaren Kazan Sovyet Cumhuriyeti Komiserliği Nezdindeki İlmi Merkez Neşriyatından olmak üzere *Tatarları Tetebbu ve Tetkik İlmi Cemiyetinin Muhbiri* ismiyle bir mecmua yayımlanmaya başlamıştır. Akdes Nimet, bu mecmuanın 1925-1927 tarihleri arasında yayımlanmış altı sayısının muhteviyatı hakkında özet bilgi vermiştir.⁷⁰³

Abdülkadir İnan, *Yugoslavya'da* başlığı altında, Dimitriev'in 1926'da neşrettiği *Bosna Türkolojisi'nin Tetkik Ettiği Meseleler ve Elde Ettiği Neticeler* isimli makaleyi tercüme ederek tamamını yayımlamıştır. Makale, Şura Cumhuriyetleri İttihadı Ulum Akademisi'nin *Müsteşrikler Heyeti Yazıları* isimli mecmuası tarafından neşredilmiştir.⁷⁰⁴

Mehmet Fuat Köprülü, *Journal Asiatique* dergisinin yalnız *Fransa'da* değil bütün Avrupa'da yayımlanan en eski Şark mecmualarından biri olduğunu ifade etmiştir. Orta Çağ İslam coğrafyasına ait araştırmalarıyla tanınan dergi, Gabriel

⁷⁰² Zeki Velidi Togan, “Şura Cumhuriyetleri İttihadı'nda, Türkistan Matbuatı”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 597-621.

⁷⁰³ Akdes Nimet Kurat, “Şura Cumhuriyetleri İttihadı'nda, Kazan'da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 621-622.

⁷⁰⁴ Abdülkadir İnan, “Türkiyat Haberleri, Yugoslavya'da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 622-630.

Ferrand'ın başkanlığında yayın hayatına devam etmekte olup, Paul Geuthner'in matbaasında tabedilmektedir. Köprülü, dergide çok sık olmasa da Türkiyat'a ait önemli makalelerin yayımlandığını belirterek, 1925-1926 tarihleri arasında neşredilmiş olan dört cildin muhteviyatı hakkında bilgiler vermiştir.

Köprülü, Louis Massignon tarafından Fransa'da neşredilen *Revue du Monde Musulman* isimli mecmuanın özellikle İslam araştırmalarına mahsus olarak neşriyat yaptığını belirtmiş, 1925-1926 tarihleri arasında çıkmış olan 59, 60, 61, 62 ve 63. sayılarının içerikleri hakkında bilgiler vermiştir. Bu kapsamda 1926'da yayımlanan 63. son sayısında Jean Deny tarafından Gazi Mustafa Kemal'in hatıratı neşredilmiş, dergi bu tarihten sonra *Revue des Etudes Islamique* adıyla yayın hayatına devam etmiştir.

Paris'te 1922'de uluslararası bir dinler tarihi kongresi toplandığını ifade eden Köprülü, kongre sonucu ile ilgili *1922'de Paris'te Toplanan Beynelmilel Tarih-i Eddyan Kongresi Zabıtları* adı altında iki ciltlik bir eserin 1923'te neşredildiğini belirtmiştir. Köprülü ayrıca kongrede İslam araştırmalarına ayrılan bölümün çok kısa olduğunu belirtmiş ve Türkiyat'a ait ele alınan makaleleri sıralamıştır.

Balkan ülkelerinde I. Dünya Savaşının bitimini müteakip Bizans araştırmalarına verilen önemin arttığını belirten Köprülü, kendilerini Bizans'ın mirasçısı olarak gören Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'da ise Bizans araştırmalarına daha fazla ilgi gösterildiği tespitini yapmıştır. Köprülü, Bizans araştırmalarına yönelik Yunanistan ve Rusya'da birkaç mecmua yayımlandığını ancak bunların uluslararası bir mahiyet kazanamadığını belirtmiştir.

Brüksel'de 1923'te toplanan Beynelmilel Beşinci Ulum Tarihi Kongresinin Bizans Tetkik Şubesi, Bizans araştırmalarındaki bu eksikliği ortadan kaldırmak amacıyla uluslararası bir mecmua yayımlanması kararı almıştır. Köprülü, bu kararın ardından yine 1923'te Beynelmilel Birinci Bizans Tetkikatı kongresi toplandığını ve burada oluşturulan heyet tarafından *Byzantion* mecmuası isimli bir derginin neşrinin uygun görüldüğünü ifade etmiştir. Doğumunun 80. yılını kutlayan meşhur Bizans uzmanı Nikodim Kondakov'a ithaf edilen mecmuanın birinci cildi 1924, ikinci cildi ise 1926'da yayımlanmış olup, Köprülü yazısında bu ciltlerin içeriklerini derç etmiştir.

Köprülü ayrıca, *Byzantion*'da neşredilen makalelerin Türkiyat alanıyla yakından ilgili olduğunu belirterek bu yeni mecmuanın yayın hayatına başlamasını *Türkiyat Mecmuası*nın memnuniyetle karşıladığını ifade etmiştir. Köprülü bununla birlikte ilk cildin mukaddemesinin uluslararası bir bilim mecmuası için uygun olamayacak şekilde propaganda içerikli olduğu konusunda eleştiride bulunmuştur.

Albania isimli bir mecmuanın da 1925'te ilk cildinin yayımlandığını belirten Köprülü, derginin Arnavutluk ve Balkanlara ait arkeoloji, tarih, sanat ve uygulamalı bilimler alanında makaleler neşrettiğini belirtmiştir. Köprülü mecmuanın incelediği ilk cildinin mahiyeti hakkında da bilgiler vermiştir.

Köprülü, Fransa'da Türkiyat alanında yapılan çalışmalar kapsamında Albert Louis Gabriel'in *Syria* mecmuasında 1926'da yayımladığı *İstanbul Camileri* isimli makalenin Türk mimari tarihi açısından önemli olduğunu ifade etmiştir. Gabriel, İstanbul Darülfünununda arkeoloji öğretmenliği yapmış bu sayede İstanbul'daki Türk camilerini yakından tanıma fırsatı bulmuş ve *Hadikatü'l-Cevami* isimli esere de istinaden makalesini kaleme almıştır. Gabriel makalesinde, Türk mimarisinin Bizans'ın sadece bir devamı sayılamayacağını, XV. yüzyılda Bizans tesirinin görülmediğini ve XVI. yüzyılda ise Türk mimarlarının kendi tarz ve şekillerini ortaya koyduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle de değişik unsurlardan etkilenmekle beraber, İslam sanatı tarihinde özel bir Türk sanatı tarzının meydana getirdiğini iddia etmiştir.

Fransa'daki Türkiyat araştırmaları sahasındaki haberler kapsamında Clement Huart'ın 1926'da vefat ettiğini söyleyen Köprülü, Fransız Enstitüsü azası Huart'ın İslam tarih ve filolojisinin değişik alanlarında uzun yıllar çalıştığını, Arapça ve Acemce'den birçok tercüme yapıp neşrettiğini ifade etmiştir.

Çekoslovakya'da başlığı altında ise Köprülü, Jan Rypka'nın *Baki* hakkında kaleme aldığı *Baqi, als Ghazeldichter* isimli eserin 1926'da Prag'da yayımlandığını belirtmiştir. Rypka'nın kitabının Baki'nin Avrupalı müsteşrikler tarafından layıkıyla anlaşılması için önemli olduğunu ifade etmiştir.

Köprülü *Danimarka*'da ise bütün dünyanın en büyük lisaniyat alimlerinden biri olarak gösterdiği Vilhelm Ludvig Peter Thomsen'in 1927'de vefat ettiği haberini vermiştir. Köprülüye göre Thomsen, diğer sahalardaki çalışmalarına nazaran

Türkiyat alanıyla çok fazla ilgilenmemiş, ancak Orhun Kitabelerini keşfederek okuması onu Türkiyat alanında ölümsüz bir isim haline getirmiştir.⁷⁰⁵

3.3.3. Türkiyat Mecmuası III. Cilt (1935)

*Türkiyat Mecmuası*nın III. cildinin basım çalışmaları 1928 senesinde başlamış, 8 formanın basımı tamamlandıktan sonra meydana gelen bazı engeller nedeniyle devam edilememiştir. 1934 senesinde başlayan İkinci Türk Dil Kurultayı'na tahsis edilen IV. cildin daha önce basılması zaruret halini aldığından bu cilt aynı sene içerisinde yayımlanmıştır. Bu gelişmelerin ardından *Türkiyat Mecmuası*nın 1926-1933 yılları arasını kapsayan III. cildi ancak 1935 senesinde Devlet Matbaası tarafından basılarak neşredilebilmiştir.

Derginin bu sayısı 310 sayfadan meydana gelmiş olup 200 kuruş fiyatla satışa sunulmuştur. Zaruri olarak daha önce 1934 tarihinde basılan IV. cildinden sonra Latin harfleri ile yayımlanan 2. sayısı olmuştur.

*Türkiyat Mecmuası*nın daha önceki sayılarında *Mündericat* olarak adlandırılan bölüm, III ve IV. ciltlerde ilk defa *İçindekiler* olarak yer almıştır. Derginin *İçindekiler* kısmında makaleler için bir başlık oluşturulmamış doğrudan makalelerin isimleri verilmiştir. İçindekiler kısmı; makalelerin isimleri ile *Tahlil ve Tenkitler* olmak üzere 2 bölümden meydana gelmiştir. I ve II. ciltlerde bulunan *Notlar ve Vesikalar*, *Kitabiyat Tenkit ve Tahlilleri*, *Türkiyat Haberleri* ve *Metinden Hariç* bölümleri ise bu sayıda yer almamış olup, dergi bu hali ile kendinden önce yayımlanan iki cilde göre daha küçük hacimli olarak neşredilmiştir. Bu değişim *Türkiyat Mecmuası*nın yeni tarih anlayışının da bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

*Türkiyat Mecmuası*nın III. cildinin yayımlandığı 1935 tarihinin hemen öncesinde yaşanan gelişmeler derginin tarih anlayışının ortaya konması açısından önemlidir. Bu süreçte, Birinci Türk Tarih Kongresi ve hemen ardından Birinci Türk Dil Kurultayı 1932'de, İkinci Türk Dil Kurultayı da 1934 tarihinde toplanmıştır. Bu kongre ve kurultayların ardından resmi tarih tezi olarak da adlandırılacak olan Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi meydana gelmiştir. Ortaya konan tarih tezi ve dil teorisi yeni devletin ideolojisinin şekillenmesinde etkili olmuş, toplumsal değişim alanında yürütülen çalışmaların da ana eksenini belirlemiştir. Bu kapsamda Gazi

⁷⁰⁵ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türkiyat Haberleri, Fransa'da, Çekoslovakya'da, Danimarka'da", *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 630-639.

Mustafa Kemal *Türkiyat Mecmuası*nın III. cildini incelemiş Josef Strzygowski'nin *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi* isimli makalesinde önemli gördüğü hususları içeren yerlerin altlarını çizmiştir.⁷⁰⁶

Böylesine önemli gelişmelerin hemen ardından yayımlanan III. ciltte Mehmet Fuat Köprülü'nün herhangi bir makale, tenkit ya da tahlil kaleme alamamış olması ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Diğer taraftan Türk Tarih Tezi'nin ortaya çıktığı dönemden önce neşredilen I ve II. cilt ile bu dönemden sonra yayımlanan III. cilt arasında tarih anlayışı açısından bir değişim olup olmadığının ortaya konmasının da önemli olduğu değerlendirilmiştir.

3.3.3.1. Makaleler

Mecmuanın III. cildinde yer alan ilk yazı Josef Rudolph Thomas Strzygowski'nin *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi* isimli makalesi olmuştur.⁷⁰⁷ Makalede ayrıca son sayfada bir düzeltme cetveli ile iddia edilen konuları desteklemek amacıyla 80. sayfadan sonra numarasız olarak devam eden 30 sayfada Türkler tarafından yapıldığı belirtilen bina ve objelere ait 46 adet fotoğraf yer almıştır.⁷⁰⁸

Strzygowski'nin makalesi; Türk sanatının Selçuklular ile başladığını, Türklerin bu sanatı oluştururken Bizans'ın etkisi altında olarak ve mümkün olduğu kadar çevrede bulunan diğer hükümetlerden de işçi ve usta temin etmek suretiyle oluşturduklarını iddia eden Friedrich Paul Theodor Sarre gibi batılı tarihçilere bir reddiye niteliğindedir.

Strzygowski'ye göre Türk sanatı Selçuklulardan çok daha eski tarihlere gitmektedir. Türklerin bu sanatı asıl kaynağındaki özelliklerini her zaman göstermiş, İran, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu ve Bizans'la olan ilişkileri Türk sanatının asıl mahiyetini değiştirmemiştir. O, bu iddiasını ortaya koymak amacıyla Türk sanatını geriye doğru bir araştırma ile, Osmanlılar, Selçuklular, Eyyubiler ve Tolunoğulları üzerinden incelemiştir. Bu kapsamda sırasıyla Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Mısır'ı hareket noktası olarak kabul etmiş, Türklerin İran'da yayıldıkları sahaya oradan da

⁷⁰⁶ Anıtkabir Derneği Yayınları, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar Cilt 10*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001, s. 255-262.

⁷⁰⁷ Josef Rudolph Thomas Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 1-80.

⁷⁰⁸ Strzygowski, *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, III, s. 81-110.

anavatanları olan Orta Asya'ya kadar olan Türk abidelerinin özelliklerini tespite çalışmıştır.

Strzygowski, metot olarak da ilk etapta bu devletlerin ortaya koydukları abidelerdeki zaman, mekan ile bu eserleri yaptıran devlet büyükleri hakkında bilgi veren kitabelere isnat etmiştir. İkinci olarak bu abidelerdeki Türk sanatına ait özellikleri tespit ettikten sonra, göç yolları üzerinden geriye Asya'ya doğru kitabesi olmayan diğer Türk abideleri ile karşılaştırarak Türk sanatının mahiyetini, köklerini ve gelişimini ortaya koymaya çalışmıştır.⁷⁰⁹

Strzygowski'ye göre *“Türkler daha İslamiyet'i kabul etmeden evvel asla tasvir yapmıyorlardı.”*⁷¹⁰ Türklerin sanat anlayışı Batı Avrupa'dan büsbütün farklıydı, onlar ne taştan binalar yapmışlar ne de insan şekillerini düşüncelerinde ölçü olarak kullanmamışlardır. Türk sanatının dolayısıyla Orta Asya sanatının temelini çadır ve kullandıkları tüm eşyaların aslını oluşturan lifli maddeler teşkil ederken süslemeler ve silahlar ise maden ve diğer malzemelerden yapılmakta idi.⁷¹¹ Dolayısıyla çadır inşası mimarının gelişimine de etki etmiş bu özelliği ile de Strzygowski çadırın Türk sanatı araştırmalarında hareket noktası olması gerektiğini iddia etmiştir.⁷¹² Batı Türk hükümdarına VI. asırda Bizans elçisi olarak giden Zemarkos'un raporunda bahsettiği dört sütunlu payandaların aslında bir çadır olduğu, Osmanlıların inşa ettikleri camilerin temelini bu çadırın oluşturduğunu da iddiasına örnek olarak göstermiştir.⁷¹³

Strzygowski çadırın Türk sanat tarihindeki önemini şöyle dile getirmiştir. *“Biz çadır sanatında, herhangi bir hükümdarın arzusuyla hasıl olan herhangi bir sanatın asla kemale getiremeyeceği kadar kuvvetli, asli bir kuvvetin bulunduğunu zannetmiyoruz.”*⁷¹⁴

Strzygowski, Avrupalı tarihçilerin her türlü değerlendirmelerinde Akdeniz sanatı açısından baktıklarını, Asya ve onun göçebe kavimlerinin sanat tarihindeki paylarını görmezden geldiklerini iddia etmiştir. Avrupalı tarihçilerin tarih öncesi çalışmalarında sadece taş, tunç ve demirden imal edilen eserlere önem verdiklerini aynı önemi çadır, tahta ve tuğladan imal edilmiş olan eserlere de vermeleri

⁷⁰⁹ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 1-5.

⁷¹⁰ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 36.

⁷¹¹ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 34.

⁷¹² Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 18.

⁷¹³ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 56.

⁷¹⁴ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 48.

gerektiğini belirtmiştir. Bu durumda doğal olarak göçebe kavimlerin ve Asya'nın Mısır, Irak ve Yunan sanatına olan etkilerinin de değerlendirilmek zorunda kalınacağını iddia etmiştir. O, buradan hareketle de yaptığı çalışmalar neticesinde Türk çadır ve maden sanatının eski şark devletlerinden daha kadim tarihlere dayandığı, Girit ve Yunan sanatının ortaya çıkmasında etkili olduğu tespitinde bulunmuştur.⁷¹⁵ Ona göre Türklerin Akdeniz bölgesindeki sanata bu etkileri dışında göçler esnasında Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kumanlar, Macarlar ve Moğolların Avrupa'ya Asya sanat ürünlerini taşıdıkları da yadsınamaz bir gerçektir.⁷¹⁶

Türklerin İslam sanatına etkileri konusunu ise Strzygowski şöyle açıklamıştır. Ona göre İslam sanatı: Türk sanatı, Arap sanatı ve Acem sanatı olmak üzere üç unsurdan meydana gelmiş, İslam sanatı Türk sanatından gelişerek büyümüştür. Türkler, İslamiyet'in kendi memleketlerinde tam olarak yayılmadığı 1000 senesi civarında Yakın Doğu'yu istila etmişler ve beraberlerinde getirdikleri çadır ve madeni sanatları da İslam sanatlarına dahil etmişlerdir. İslam sanatının ilk olarak İran ve Irak'ta ortaya çıkması bunun en önemli kanıtıdır.⁷¹⁷

Türkler İslamiyet'in etkisi ile Avrupa'da ileri harekete geçtikten sonra Türk-İslam sanatı Balkanlardan başlamak üzere X. asırdan itibaren Avrupa'da da etkisini göstermiştir. Strzygowski bunun en güzel misalinin Atina'nın "*Akropolis*"inde ve etrafında görüldüğünü söylemiş, Atina müzesinde bulunan Arslan tasvirli levhanın altında bulunan "*kufi yazıyı*" ⁷¹⁸ örnek olarak göstermiştir.

Strzygowski'ye göre Asya kökenli Türk sanatının en önemli simgesi "*Lambrequin*"⁷¹⁹ motifidir. Barok tarzının en bilinen ve XVII. yüzyıl İtalyan heykeltıraş ve ressamı Gian Lorenzo Bernini tarafından icat edildiği düşünülen bu motifin de aslında Asya kökenli olduğunu iddia etmiştir.⁷²⁰

Türklerin yalnızca batıya doğru olan hareketleri sanatlarının yayılması açısından etkili olmamış doğuya olan yayılmada Çin sanatını etkilemiştir. Strzygowski Türkler ve Tunguzların özellikle tunçtan yapılmış dini eserler üzerinde

⁷¹⁵ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 43-44.

⁷¹⁶ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 65.

⁷¹⁷ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 65-67.

⁷¹⁸ "*Kufi yazı: İlk Arap yazısına denir.*" bk. Adnan Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Toplum Yayınevi, Ankara, 1975, s. 74.

⁷¹⁹ "*Lambrequin (Sayvan): Bir yerin güneşten korunması için üstüne yapılan düz ya da meyilli örtü.*" bk. Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, s. 115.

⁷²⁰ Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, III, s. 69-70.

eski Çin sanatına etki ettiklerini söylemiştir. Çin sanatına Türk etkisinin de “*Lambrequin*” motifi üzerinden incelenmesi gerektiğini söyleyen Strzygowski’ye göre Asya’nın kuzeyinde yaşayan kavimler ile göçebe kavimler Batılı tarihçilerin iddia ettikleri gibi sanat üretmekten aciz barbarlar değildirler. O, bu iddiasına en önemli kanıtında Çinlilerin tunçtan ürettikleri dini eserlerde görülebileceğini iddia etmiştir.⁷²¹

Sonuç olarak Strzygowski bu makalesinde Avrupalı tarihçilerin sanat tarihine Akdeniz sanatı gözlüğüyle baktıklarını bunun dışındaki her şeyi barbar ve ilkel olarak değerlendirdiklerini söylemiştir. Ona göre tarihin kaydettiği ve bugün elimizde olan sanat saf bir kaynağa ait olmayıp Mısır, Irak, Girit ve Yunan sanatının bir karışımıdır. Bu sanatın en saf halini görmek için de kuzeye Asya’ya ya da Güneye gitmek gerekmektedir.⁷²²

Strzygowski, Akdeniz dolayısıyla Avrupa sanatının Türk-İslam sanatı üzerinde bugüne kadar kesin bir etkisinin olmadığını⁷²³ ancak bu gerçeğin, her türlü bilimsel araştırma ile teşhir malzemelerini Budizm-Yunan bakış açısı ile toplayan müzelerin kurbanı olduğunu iddia etmiştir.⁷²⁴ Bu tespit karşısında da Ankara’da bir Türk milli müzesinin kurulmasını önermiştir. Bu müzede Türk sanatının merkezde olduğu, değişik Türk kavimlerinin göç yolları üzerinde bıraktıkları çadır ve maden sanat eserlerinin toplanması gerektiğini söyleyen Strzygowski, Konya’da bir Selçuklu müzesi ve Bursa’da da bir Osmanlı müzesi kurulmasını önermiştir.

Anadolu Türk sanatının Asya’daki asli Türk vatanına olan bağının ortaya konulması Strzygowski’ye göre bir zorunluluk olarak yeni Türk devletinin önünde durmaktadır. Bunun yapılabilmesi için uzmanlar tarafından Türklerin göç yollarına ve çevresinde devletler kurdukları alanlara özellikle de batı ve kuzey Asya’ya inceleme gezileri yapılmalıdır.⁷²⁵

Strzygowski’nin *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi* isimli makalesi ilk etapta Mehmet Fuat Köprülü’nün Avrupalı tarihçilerin eserlerine reddiye olarak kaleme aldığı çalışmalarıyla paralellik arz eder. Bu makalede de Türk sanatının Selçuklular zamanında ve özellikle Bizans ve çevredeki diğer hükümetlerin etkisinde

⁷²¹ Strzygowski, *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, III, s. 71.

⁷²² Strzygowski, *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, III, s. 74-75.

⁷²³ Strzygowski, *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, III, s. 73.

⁷²⁴ Strzygowski, *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, III, s. 76.

⁷²⁵ Strzygowski, *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, III, s. 78-79.

ortaya çıktığı, göçebe kavimlerin barbar oldukları ve sanat üretemeyecekleri hususundaki Avrupalı tarihçilerin savlarına bir karşı duruş söz konusudur. Diğer taraftan Strzygowski'nin Türk sanatının izlerini Osmanlılar, Selçuklular, Eyyubiler ve Tolunoğulları üzerinden Orta Asya'ya kadar takip eden metodu Köprülü'nün muhafazakar tarih anlayışıyla uyumlu olduğu görülür.

Türkiyat Mecmuasının III. cildinin bu ilk makalesi diğer taraftan da Köprülü'nün tarih anlayışı ile açık bir tezat teşkil eder. Strzygowski çalışmasında, Türk Tarih Tezi'ne paralel olarak Asya Türk çadır ve maden sanatının kavimler göçleri vasıtasıyla Mısır, Irak, Girit ve Yunan dolayısıyla Avrupa sanatının oluşumunda etkili olduğunu, hatta bu sanatların ilk hallerinin ortaya çıkarılabilmesi için Asya'ya bakılması gerektiğini de iddia etmiştir. Oysa Köprülü 1925'te mecmuanın I. cildinde bütün dillerin Türkçe'den türediği, eski Yunan mitolojisinin Türklerden alındığını ve Buda'nın aslında Türk olduğu gibi iddiaları bilimsel bulmayıp küçümseyerek reddetmiştir. Yine Köprülü 1932'de Birinci Türk Tarih Kongresinde yaptığı konuşmada Türk Tarih Tezi ile ilgili ortaya konan kaynakları yeterli bulmamış, Afet İnan'ın kullandığı yöntemi “yetersiz” ve “ikincil derece kaynaklara” dayandığı gerekçesiyle eleştirmiştir.⁷²⁶

Köprülü'nün 1925'te reddettiği, 1932'de ise eleştirdiği bu görüş, Maarif vekili Esad Sagay'ın Birinci Türk Tarih Kongresinin açılış konuşmasında söylediği:

*“Türkler Orta Asya'dan yayıldıktan sonra gittikleri yerlerde ilk medeniyeti neşretmiş ve böylece, Asya'da Çin ve Hint, Mukaddes yurt edindikleri Anadolu'da Eti, Mezopotamya'da Sümer, Elam ve nihayet Mısır, Akdeniz ve Roma medeniyetlerinin esaslarını kurmuşlar ve bugün yüksek medeniyetlerini takdir ve takip ettiğimiz Avrupa'ya o zamanlar mağara hayatından kurtarmışlardır”*⁷²⁷ ifadesi ile resmi tarih tezi halini almıştır.

Yeni Türk Devleti'nin tarih görüşü bu yönde şekillenmesinden sonra *Türkiyat Mecmuasının* da bu yönde yayımlar yapması kaçınılmaz olmuştur. Derginin III. cildinden itibaren tarih anlayışında sınırlı da olsa yaşanan bu değişiminin ilk göstergesi de bu makale olmuştur.

⁷²⁶ Büşra Eranlı Behar, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 132.

⁷²⁷ Türk Tarih Kurumu, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. XXII-8.

Mecmuanın III. cildinin 2. makalesi Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Ludvig Peter Thomsen'in *Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler* isimli çalışmasıdır.⁷²⁸ Makale, Danca'dan Almancaya Alman oryantalist Heinz Heinrich Schaeder, Türkçeye ise Ragıp Hulusi Bey tarafından çevrilmiştir.

Danca'dan tercüme eden Schaeder'in ön söz niteliğindeki bir yazısı ile başlayan makale devamında *Methal*, *Orhon Kitabeleri* ve *Tonyukuk Kitabesi* isimli 3 ana başlıktan oluşmuştur. Tonyukuk yazıtı Orhun nehrine 360 km uzakta olmasına rağmen bu üç kitabe aynı dönem ve aynı konulardan bahsettiğinden dolayı "*Orhon Yazıtları*" olarak anılmıştır.⁷²⁹

Thomsen *Methal* kısmında "*Kül Tigin*", "*Bilge Kağan*" ve "*Tonyukuk*" yazıtlarının tercümelerinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu dönemdeki Türkler hakkında bilgiler vermiştir. Ona göre Türkler Asya'nın geniş coğrafyasına dağılmış, zayıf bir şekilde birbirine bağlı olarak yaşayan kabilelerin genel adıdır. Thomsen Türk ismine ilk defa miladın VI. yüzyılı ortalarında tesadüf edildiğini bildirmiştir. "*Türük*" olarak da ifade edilen Türk ismi güç, kuvvet manasına gelmekte olup muhtemelen bu kabilelerden birinin ya da hükümdar ailesinin ismi iken genel manada kullanılmaya başlanmıştır.

Yazar, Türklerin siyasi teşkilatlarından da bahsetmiş bunun Avrupa'daki bir ülkeyle karşılaştırılamayacak bir yapı olduğunu belirtmiştir. Bu siyasi teşekkül gevşek bir bağ ile birbirine bağlıdır ve bünyesindeki kabileler sık sık değişebilmektedir. Bu yapı imparator unvanına karşılık gelen bir "*Kağan*" tarafından yönetilmekte ve eşine de "*Katun*" denilmekteydi. Kağan, kendine bağlı kabileleri bir arada tutmak ve onları çoğaltmak, başkomutanlık yapmak, toplum içindeki münasebetleri düzenlemek ve millete iş bulmakla vazifeliydi.⁷³⁰

Thomsen, Türklerin dininin Şamanlık olduğunu belirtirken, ölü gömme adetlerini de detaylı olarak anlatmıştır. Ölen kimsenin cesedi çadırının içine yatırılır, bütün akrabaları koyun ve at kurban ederlerdi. Kurbandan sonra akrabaları atlarına binerek çadırın etrafında yedi defa dönerler ve çadır kapısına her geldiklerinde yüzlerini bıçakla keserlerdi. Ölüyü gömmek için uğurlu bir gün tayin edilirdi.

⁷²⁸ Vilhelm Ludvig Peter Thomsen, "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Ragıp Hulusi, C: III, 1935, s. 81-118.

⁷²⁹ Mustafa S. Kaçalın, "Orhon Yazıtları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIII, Ankara, 2007, s. 391.

⁷³⁰ Thomsen, Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, III, s. 82-88.

İlkbahar veya yaz mevsiminde ölen kişi yapraklar dökülünceye, sonbahar ya da kış mevsiminde ölen kişi ise yapraklar yeşerinceye kadar gömülmezdi. Ayrıca ölen kişinin mezarına öldürdüğü düşmanı sayısınca taş dikilirdi.

Thomsen Türklerin kullandığı takvimlerden de bahsetmiştir. Ona göre Türkler Çinlilerle temasa geçmeden önce bir takvim kullanmıyorlardı, zamanı sadece dört mevsime göre belirliyorlardı. Çinlilerle yakın temastan sonra onların kullandıkları ay takvimini almışlardır. Orhon kitabelerinde rastlanan Türklerin kullandıkları ay isimleri sırasıyla şunlardır: sıçan, öküz, kaplan, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuz.

Thomsen, Türklerin yönler çok büyük önem verdiklerini belirterek en önemli yönün “doğu” olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple de Türklerce doğu-ön, batı-arka, güney-sağ, kuzey-sol olarak gösterilir, hakanın tahtı daima doğuya gelecek şekilde yerleştirilirdi.⁷³¹

Thomsen, Türklerin özelliklerini açıkladıktan sonra *Orhon Kitabeleri (I ve II)* başlığı altında kitabelerin fiziki özelliklerini ortaya koymuştur. Yazar, kitabelerin Orhon nehrinin eski yatağı ile Koşo Saydam gölü yakınlarında bulunduklarını ve aralarında 1 km mesafe olduğunu yazmıştır.

İlk olarak 732 senesinde yapılmış olan Kültigin anıtından bahsetmiştir. Bu anıt yazara göre kireç taşı ya da mermerden, dört cepheli olup yukarıya doğru daralan bir surette yapılmıştır. Eserin yüksekliği 3,75 m, genişliği zeminde 1,32 m, üst kısımda ise 1,22 m olup, anıt taş bir kaplumbağa şeklindeki kaide üzerinde yükselmektedir.

Thomsen abidenin Çin anıtlarına benzediğini söyleyerek Çinli işçiler tarafından yapıldığını iddia etmiştir. Abidenin batı yüzünde bulunan Çince yazı, bizzat Çin imparatoru tarafından kaleme alınmış ve miladi 1 Ağustos 732 senesini ihtiva etmektedir. Bu da Thomsen’in abideyi Çinli işçilerin yaptığı tezini destekler niteliktedir.

Kültigin anıtının diğer üç cephesi runik alfabeye benzeyen harflerle yazılmış Türkçe metinlerden oluşmuştur. Kitabenin doğu cephesi 40, güney ve kuzey cepheleri ise 13 dikey satırdan oluşmuştur.⁷³²

⁷³¹ Thomsen, Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler, III, s. 89-92

⁷³² Thomsen, Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler, III, s. 92-93.

Bu abide Bilge Kağan'ın tahta çıkış nutku şeklinde ve birinci tekil şahısla kaleme alınmıştır. Bilge Kağan, Türk Milletine kendisine sadık kalmaları ve Çinlilere kanmamaları konusunda ikazlarda bulunmuştur. Bunun yanında devletin yeniden kurulmasından sonraki tarihi ile abidenin adına dikildiği prens Kültigin'in dahil olduğu bütün olaylar abideye yazılmıştır.

Orhun Kitabelerinin ikincisi 734 tarihinde ölen Bilge Kağan adına dikilen abidedir. Thomsen bu abidenin düzenleniş biçimi, şekil ve vaziyeti itibarı ile Kültigin anıtının tamamen benzeri olduğu söylemiştir. Bilge Kağan anıtının doğu cephesinin 1 ila 14. satırları ile Kültigin anıtının doğu cephesinin 1 ila 30. satırları neredeyse tamamen aynıdır.

Bu anıt diğerinden biraz yüksek olduğu için doğu cephesi 41, diğer cepheleri 15 satırdan oluşmuştur. Bilge Kağan anıtı Kültigin anıtından daha çok yıprandığı için bazı yerleri okunamamıştır. Kültigin anıtında bahsedilmeyen ya da daha sonra meydana gelmiş olaylar Bilge Kağan anıtında yine onun ağzından birinci tekil şahıs zamiriyle yazılmıştır.⁷³³

Bilge Kağan anıtında yine onun ağzından Türk Milleti için yaptığı hizmetler, yok olmak üzere olan milletini yeniden ayağa kaldırdığı ve doyurduğu anlatılmıştır. Thomsen kitabelerle ilgili bu ön bilgilerin ardından, makalesinde *I ve II. nin Tercümesi* başlığı altında Kültigin ve Bilge Kağan kitabelerinin karşılaştırmalı tercümelerini de yazmıştır. Bu tercümelere de Kültigin anıtının güney cephesi ile Bilge Kağan anıtının kuzey cephesinden başlamıştır. Makaleyi Danca'dan çeviren Schaeder ise tercümelerdeki satırları Kültigin kitabesindeki satırı "1" şeklinde numaralandırırken Bilge Kağan kitabesinde buna karşılık gelen satırı "[1]" olacak şekilde numaralandırmıştır.⁷³⁴ Bu iki kitabenin tercümesinde birçok kelimenin anlamı ve okunuşu için dipnotlar kısmında Thomsen'in 1916 tarihinde Helsinki'de yayımlanan *Turcica* isimli kitabına atıfta bulunulmuştur.⁷³⁵

Makalenin son bölümü *Tonyukuk Kitabesi* başlığı altında ve bu kitabe ile ilgili ön bilgileri ve devamında da tercümesini içeren kısımdır. Bu kitabe Orhun yazıtlarının doğusunda Bayın Çokto denilen bölgede bulunmuş ve bulunduğu dönemde dahi ayakta olan iki taş üzerine yazılmıştır.

⁷³³ Thomsen, Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, III, s. 93-96.

⁷³⁴ Thomsen, Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, III, s. 96-109.

⁷³⁵ Thomsen, Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, III, s. 82.

Bu kitabe Thomsen'e göre, Göktürk Devleti'nin ilk kurulduğu andan Bilge Kağan'ın hükümdarlığının ilk dönemlerine kadar vazife yapmış olan büyük Türk devlet adamı Tonyukuk için miladi 720 senesi civarında yapılmış bir türbe niteliğindedir.

Kitabe, ilk taşın batıya bakan yüzünden başlayarak güney, doğu ve kuzey cephelerini dolaşarak ilk kitabenin devamı niteliğinde diğer taşın batı yüzünde yeniden başlamıştır. Orhun kitabelerinde olduğu gibi yazılar dikey olarak meydana gelmiş olup farklı olarak satırlar soldan sağa olarak yazılmıştır.

Tonyukuk kitabeyi bizzat kendi kaleme almış, icraatlarını kısa bir özet olarak yazmıştır. Kitabede 18. satıra kadar İlteriş Kağan, 48. satıra kadar Kapgan Kağan ve 48. satırdan itibaren de Tonyukuk'un kendi zamanında meydana gelen olaylar ve kendi meziyetleri dile getirilmiştir. Tonyukuk'ta bu kitabede Türk Milletine öğütlerde ve ikazlarda bulunmuştur.⁷³⁶

Hüseyin Nihal Atsız, Tonyukuk'un ilk Türk tarihçisi olduğunu söyleyerek,⁷³⁷ dil açısından Kültigin ve Bilge Kağan kitabelerinde edebi bir üslup kullanıldığını ancak Tonyukuk kitabesinin halk diliyle yazıldığını belirtmiştir.⁷³⁸

Thomsen makalesinin son kısmında *Tonyukuk Kitabesinin Tercümesi* başlığı altında abidenin tercümesini yazmıştır. Bu bölümde de birçok kelimenin okunuşu ve anlamı ile ilgili olarak dipnotlarda Thomsen'in 1916'da Helsinki'de yayımlanan *Turcica* isimli eserine atıfta bulunulmuştur. Makalenin sonunda *Bu Makaledeki İmla Yanlışları* adlı bir düzeltme cetveli de yer almıştır.⁷³⁹

Orhun kitabeleri ile ilgili bu makale, 1929 yılında "*Türkleştirme sloganı*"⁷⁴⁰ ile başlayan ve 1932'de Birinci Türk Tarih Kongresinde Türk Tarih Tezi'nin kabulüyle devam eden süreçte yeni rejimin oluşturmak istediği Türk kimliğinden ne anlaşılması gerektiği açısından önem arz eder. Bu kökten değişim sürecinde, Gazi Mustafa Kemal Türkiye'yi çağdaş devletler seviyesine çıkarırken aynı zamanda halkını da gerçek kimliğine döndürmeye çalışmıştır. Bu amaca ulaşmak için ırk bilincinin uyandırılması gerekliydi ve bununda kaynağı kadim Türk yurdu Orta Asya

⁷³⁶ Thomsen, Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, III, s. 110-111.

⁷³⁷ Atsız, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 98.

⁷³⁸ Atsız, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 106.

⁷³⁹ Thomsen, Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, III, s. 111-118.

⁷⁴⁰ Dagobert Von Mikusch, *Avrupa ile Asya Arasındaki Adam, Gazi Mustafa Kemal IV*, çev. Esat Nermi Erendor, Yeni Gün Haber Ajansı, Ankara, 2000, s. 99.

olarak belirlenmiştir. Bu anlayış geriye doğru çağları özellikle Osmanlı ve Selçukluyu aşarak Asya’da Türk Milletinin en eski kökleriyle yeniden bağlantı kurmaya çalışan bir bakış açısıydı.⁷⁴¹

İslam medeniyet dairesi içinde Arap ve Fars kültüründen de yoğun bir biçimde etkilenen Türkler uzun yüzyıllar boyunca millet kavramını Osmanlı kimliği ya da ümmet bilinci üzerinden algılamışlardır. Ancak yeni Türk devleti ulus temelleri üzerine kurulmuş ve onu oluşturan halk da artık Türk Milleti olarak tanımlanmıştır. Artık dini değerlere ya da devletin kurucu ailesinin ismine dayalı kimlik yerine ırka dayalı olan yani Türk kimliği ve Türk Milleti kavramları yüceltmeye başlanmıştır. Buradan hareketle, Cumhuriyetin lider kadrosunun gerçekleştirmek istediği bu köklü toplumsal değişim hareketi açısından Orhun kitabelerine 1200 yıl öncesinden gelen ve Türkçe olarak, Türk harfleriyle taşa kazınmış bir meşruiyet belgesi nitelemesi yapılabilir.

Thomsen’in bu çalışmasının *Türkiyat Mecmuasının* III. cildinin 2. makalesi olarak yayımlanma amacının daha iyi anlaşılması açısından Prof. Dr. Muharrem Ergin’in Orhun kitabeleri hakkındaki şu değerlendirmeleri önemlidir. Ergin abidelerin, Türk ve Türk Milleti adlarının kayıtlı bulunduğu ilk Türkçe metin olduğunu söyleyerek, kitabeleri “*Türk milliyetçiliğinin temel kitabı. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser*” olarak tanımlamıştır. Yine bu kitabelerde Türk kültür ve medeniyeti ile töre ve nizamının kaydedildiğini, devlet ile halkın karşılıklı olarak görevleri sıralandığını belirtmiştir.⁷⁴² Köprülü ise Orhun kitabelerine Türk kültürü açısından yaklaşmış, kitabelerdeki bazı atasözleri, ifadeler ve mecazların Çin sınırlarından Avrupa’ya kadar bütün Türkler tarafından hala kullanıldığını belirtmiştir. Köprülü buradan hareketle de asırlardan beri ayrı ve uzak coğrafyalarda vücuda gelmiş olan Türk edebiyatı eserlerinin incelemesi sonucunda, yüzeysel bazı farklılıklara rağmen bu eserlerde aynı karakterin izlerinin görüldüğünü söylemiştir.⁷⁴³

Gazi Mustafa Kemal’de Orhun kitabelerine büyük önem vermiştir. Bu kapsamda yazılan, Necip Asım’ın 1924 tarihli *Orhun Abideleri*,⁷⁴⁴ yine Necip Asım’a ait olan ve 1915 tarihli *Orhun Abideleri, Darülfünun’da Okutulan Türk Dilleri*

⁷⁴¹ Mikusch, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam, IV, s. 99

⁷⁴² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 42. Baskı, İstanbul, 2009, s. XIV.

⁷⁴³ Köprülü, Türk Dili ve Edebiyatı, s. 9.

⁷⁴⁴ Anıtkabir Derneği, Atatürk’ün Okuduğu, IV, s. 464-485.

*Dersleridir*⁷⁴⁵ isimli kitapları incelemiştir. Ural-Altay dilleri araştırmaları ile tanınan Fin akademik kuruluşu olan Societe Finno-Ougrienne tarafından 1890 tarihinde yayımlanan *Inscriptions de L'Orkhon*⁷⁴⁶ isimli kitapları da okuyan Gazi Mustafa Kemal önemli gördüğü yerlerin altını çizerek notlar almıştır.

Sonuç olarak; Cumhuriyet rejiminin kurucu kadroları ulus devletin önündeki en büyük engel olarak Arap ve Fars tesiri altında, Türk kimliğinden uzaklaşılmasını görmüşlerdir. Onların bu tespitlerini Orhun kitabeleri asırlar öncesinden doğrular niteliktedir. Bilge Kağan, Çinlilerin hile ve aldatmacaları ile halk arasında birlik ve beraberliğin bozulduğunu, halkın beylerine karşı isyan ettiğini belirtir ve “*Türk beyleri Türk isim ve unvanlarını bıraktılar; Çin beylerinin Çince isimlerini alarak Çin imparatoruna tabi olmuş...*”⁷⁴⁷ diyerek Türk ülkesinin yok olma aşamasına geldiğini söyler. Bilge Kağan bu tespiti ardından; “*Ey Türk ve Oğuz beyleri, milleti işitin! Üstteki gök basmayınca, alttaki yer delinmeyince Ey Türk Kavmi! Senin elini töreni kim bozdu? Ey Türk Kavmi titre ve kendine dön*”⁷⁴⁸ sözleri ile asırları aşan ve bugün dahi geçerli olan nasihatini verir.

Mecmuanın 3. makalesi Avusturyalı tarihçi Heinrich Glück’ün *Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii* isimli yazısı olup, Köprülüzade Ahmet Cemal tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir.⁷⁴⁹

Glück, İstanbul’da Türk sanatı hakkında verdiği ve 1917’de Macar İlimler Enstitüsünde basılan konferansında “...evvela bir Türk sanatının, esas itibariyle mevcut olup olmadığı...” sorusunu sormuştur. O, bu makalenin yayımlandığı dönemde dahi bu konun tam olarak halledilemediğini ancak, “...Türklerin bilhassa Selçuk ve Osmanlı devirlerinde sanatkarane faaliyetlerine kuvvet verdikleri nazar-ı itibara alınarak, artık onları sadece tahripkar ve sanatsız bir millet olarak tasavvur imkanı ortadan kalkmış...” ifadesini kullanmıştır. Glück, bu tespitine rağmen Avrupalı tarihçilerin Türk sanatının varlığını inkar etmek için çalıştıklarını ve iki argüman ortaya koyduklarını söylemiştir. İlk olarak, Türklerin meydana getirdikleri sanat eserlerini yapan sanatkarlar gayri Türk, Rum, Ermeni ya da Acem unsurlardır.

⁷⁴⁵ Anıtkabir Derneği, Atatürk’ün Okuduğu, VI, s. 1-11.

⁷⁴⁶ Anıtkabir Derneği Yayınları, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar Cilt 20*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001, s. 5-71.

⁷⁴⁷ Thomsen, Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler, III, s. 100.

⁷⁴⁸ Thomsen, Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler, III, s. 102.

⁷⁴⁹ Heinrich Glück, “Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Cemal, C: III, 1935, s. 119-128.

İkinci olarak da bu sanat eserleri taklit veya eklektik bir anlayışla ortaya konulmuştur.⁷⁵⁰

Glück, Avrupalı tarihçilerin Türklerin kendilerine ait bir sanatı olamayacağını bilimsel bir gerçekmiş gibi kabul ettiklerini söyleyerek onların bu değerlendirme hatasına düşme sebeplerini şöyle açıklamıştır. Öncelikle Batılılar medeniyetlerin ortaya çıkışını açıklayan şemalarında zaman olarak bu medeniyetleri sıraya dizmişler sonraki medeniyetin öncekinden meydana geldiğini kabul etmişlerdir. İkinci olarak da oluşturdukları bu medeniyet hattının dışında kalan müstakil bir unsuru da bu ana hatta bulunan ve ona en çok benzeyen medeniyet grubuna dahil etmişlerdir. Buradan hareketle de Oryantalistler Hint, Doğu Asya ve Orta Asya sanatının da Yunan sanatından doğduğunu iddia etmişlerdir.

Glück, dünyadaki bütün medeniyetleri ve sanat hareketlerini tek bir hat üzerinde inkişaf zamanına göre sıralamanın hatalı olduğunu söyleyerek; böyle bir ön kabulden bütün medeniyetlerin tek bir kökten meydana geleceği sonucunun çıkacağını bunun da doğru olmayacağını belirtmiştir.⁷⁵¹

Türk sanatının kendine has özelliklerini Glück şöyle tespit eder. O, Türk sanatının belirleyici mahiyetinin küp-matematik düzenler olduğunu belirtir. Türklerin ilk vatanlarında, tarih sahnesine çıktıkları VI. asırdan çok önceki zamanlarda ve daha sonra kurdukları devletlerde de bunun etkilerinin görüldüğü tespitinde bulunur.

Ancak Türkler batıya muhaceretleriyle çok zengin kültür alanlarını ele geçirmişler, buralarda tesadüf ettikleri kültür malzemelerini kendi milli değerleriyle bir potada eritmişlerdir. Bu göç esnasında asıl vatanlarından kendi özgün kültür unsurlarını da yanlarında getirmişlerdir. Glück, bu açıklamasının ardından Orta Çağ Yunan ve Bizans sanatının bu dönemdeki Türk sanatı için bir kaynak oluşturduğu tespitinde bulunmuştur.⁷⁵²

Türk sanatının İslam sanatı içindeki durumunu ise Glück şöyle izah etmiştir. Avrupalı tarihçiler İslam sanatının menşei olarak önce Arapları görmüşler ancak daha sonra bu sanatın meydana gelmesindeki rolü Acemlere vermişlerdir. Türkleri ise ancak sanat açısından yabancı tarzları eklektik olarak toplayan ve bir araya getiren bir millet olarak tanımlamışlardır. Glück; *“Türklerin, yeryüzünde başka hiçbir*

⁷⁵⁰ Glück, Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii, III, s. 119.

⁷⁵¹ Glück, Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii, III, s. 120-123.

⁷⁵² Glück, Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii, III, s. 123-125.

millete nasip olmayan, bütün harşların nakil ve mutavassıtlığı vazifesini yapmış olmalarının kendileri için utanacak bir şey değil, bilakis pek şerefli olduğunu söyleyebiliriz”⁷⁵³ diyerek, Türk sanatında bütün kültürlerle ait izlere rastlanmasının hayret edilmesi gereken bir durum olup olmadığını sormuştur.⁷⁵⁴

Glück yukarıda ortaya koyduğu bu tespiti Uygur imparatorluğu üzerinden şöyle açıklar. Uygurlular hakimiyetleri altında bulunan milletlere ve dinlere hoşgörülü davranmışlar, Çin, Hint ve Batı kültür unsurlarını bünyelerinde eriterek yeni bir birlik ve kültür oluşturmuşlardır. Bu yeni kültür Moğollar, Bulgarlar, Avarlar, Peçenekler ve Hazarların göçleriyle Avrupa’ya taşınmıştır.

Diğer taraftan Türkler, Mısırda kurdukları Tolunoğulları ve Memlukler, Afganistan ve Hindistan bölgelerindeki Gazneliler, Selçuklular son olarak da Osmanlı devleti ile Çin’den Avrupa’ya kadar bütün dünya kültürleriyle temasta olmuşlardır. Glück, Türklerin yabancı kültürlerden yalnızca kendi milli sanatlarını geliştirmek amacıyla yararlandıklarını söyleyerek bunun bir eklektizm olmadığını savunmuştur. O, Türk sanatının gelişimini şöyle tanımlamıştır; “...zira büyük Türk sanatının inkişafı, ecnebi unsurları kendi ruhuyla yoğuran büyük bir ırki vahdet mahsulüdür.”⁷⁵⁵

Glück’ün çalışması, derginin bu sayısındaki ilk yazı olan Strzygowski’nin *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi* isimli makalesinden tamamen farklı bir bakış açısını ortaya koymuştur. Strzygowski Asya Türk çadır ve maden sanatının kavimler göçleri vasıtasıyla Mısır, Irak, Girit ve Yunan dolayısıyla Avrupa sanatının oluşumunda etkili olduğunu savunurken; Glück ise Türklerin temas ettikleri ve yönettikleri toplumların kültürlerini kendi potalarında eriterek Türk kültürünü inkişaf ettirdiklerini iddia etmiştir.

Mehmet Fuat Köprülü’nün tarih anlayışı ile Türk sanatının inkişafı hakkında Glück’ün görüşleri daha uyumlu görülmekte olup, bu makalenin mecmuada yer almasıyla Köprülü’nün Türk kültüründe derinlik, bütünlük ve devamlılık vurgusu açıkça ortaya konmuştur. Köprülü Türk tarihini Orta Asya’dan Anadolu’ya kadar kurulan tüm Türk devletleri ile bir bütün halinde düşünmüştür. O ayrıca bir milletin tarihinin oluşumunda komşu milletlerle olan maddi ve manevi ilişkilerinin de önemli

⁷⁵³ Glück, Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii, III, s. 126.

⁷⁵⁴ Glück, Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii, III, s. 127.

⁷⁵⁵ Glück, Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii, III, s. 126-127.

olduğunu savunmuştur. Buradan hareketle de Köprülü'nün Türklerin asırlar süren göçlerinde ve kurdukları devletlerde temas ettikleri diğer toplumların kültürlerinden etkilenmediklerini düşündüğünü söylemek gerçekçi değildir.

*Türkiyat Mecmuası*nın III. cildinde neşredilen diğer bir makalede Abdülbaki Gölpınar'ın *Menakıb-ı Hâce-i Cihan* isimli çalışmasıdır.⁷⁵⁶ Gölpınar, bu kısa eserinde, Vahidi'nin *Menakıb-ı Hâce-i Cihan*'ı ile yazılmasına kaynak teşkil ettiğini söylediği Karakaşzade Ömer Efendi'nin *Nurü'l-Hüda Li-Men İhtida* isimli kitabının tenkitli bir karşılaştırmasını yapmıştır.

Menakıb-ı Hâce-i Cihan'ın Vahidi tarafından 1503 Temmuz ayının ilk günlerinde tamamlandığını söyleyen Gölpınar'a göre İstanbullu olan Vahidi bir gözü kör olduğu için *Vahedi* mahlasını kullanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman dönemi şairi olan Vahidi, Zeyni tarikatına mensup olup *Saadetname* ve *Şifau's-Sudur* isimli iki kitabı daha vardır.

Gölpınar, *Menakıb-ı Hâce-i Cihan*'ın biri kendisinde diğeri Süleymaniye kütüphanesinde olmak üzere iki nüshasının olduğunu belirtir. Bu nüshaların ikisini de istinsah edenlerin belli olmadığını, kendisinde olanın hicri 1013, miladi 1604-1605 diğerinin ise daha yakın bir döneme tarihlendiğini belirtmiştir.

Gölpınar, *Nurü'l-Hüda Li-Men İhtida* isimli kitabın yazarının hicri 1047, miladi 1637-1638 senesinde ölen Celveti şeyhlerinden Karakaşzade Ömer Efendi olduğunu yazmıştır. Kitabı yazma amacını ise Karakaşzade gördüğü bir rüyaya bağlar. O, rüyasında gördüğü bir pir'in kendisine verdiği kitabı yaşadığı dönemin dil zevkine uygun olarak yeniden yazarak unutulmaktan kurtardığını söylemiştir. Karakaşzade'ye göre kitap yeterince Arapça ve Farsça içermeyen bir Türkçeye yazılmıştır. Ancak Gölpınar, Karakaşzadeyi kitabının aslını oluşturan *Menakıb-ı Hâce-i Cihan* ve yazarı Vahidi'den bahsetmeyerek kendisine mal etmekle suçlamıştır.

Vahidi' nin eserinden yaklaşık 100 yıl sonra III. Murat zamanında yazılan *Nurü'l-Hüda Li-Men İhtida*nın önemini Gölpınar şöyle açıklamıştır. Kalenderi ve Haydari gibi batını zümreler Kanuni Sultan Süleyman tarafından ortadan kaldırmak amacıyla harekata maruz kalmışlardır. Karakaşzade'nin kitabı bu harekattan sonra

⁷⁵⁶ Abdülbaki Gölpınar, "Menakıb-ı Hâce-i Cihan", *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 129-132.

XI. yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde de Anadolu ve Rumeli’de batını zümrelerin varlıklarını sürdürdüğünü göstermektedir.⁷⁵⁷

Gölpınar, Karakaşzade’nin kendi eserinde Vahidi’nin içerik sıralaması ile sözlerini kopya ederek kullandığını söyleyerek bu kitabın *Menakıb-ı Hâce-i Cihan*’ın aynısı olduğunu iddia eder.⁷⁵⁸ Ona göre, Karakaşzade bazı ilaveler yaparak ve dilini Arapça ve Farsça deyimlerle süsleyerek kendi namına bir kitap oluşturmuştur.

Abdülbaki Gölpınar, Vahidi’ nin *Menakıb-ı Hâce-i Cihan* adlı eserinin birçok öz Türkçe kelime barındırdığı tespitinde bulunmuştur. Diğer taraftan bu eserin, batını zümreleri adeta “*tablo yapar gibi çok mükemmel tasvir ettiğini, yalnız din ve tasavvuf tarihi bakımından değil, aynı zamanda içindeki öz Türkçe sözler bakımından da çok değerli bir kitaptır*” diyerek önemini dile getirmiştir.⁷⁵⁹

Vahidi’ nin *Menakıb-ı Hâce-i Cihan* isimli eseri düz yazı ve şiir karışık olmak üzere kaleme alınmıştır. Edebi açıdan Türkçe özenle kullanılmış olup yazıldığı dönemin önemli kaynakları arasında yer almıştır. Karakaşzade ise, yeterince fasih ve belîğ bulmadığı bu eseri yaklaşık 100 yıl sonra *Nurü’l-Hüda Li-Men İhtida* adıyla Arapça ve Farsça ibarelilerle yeniden kaleme almıştır. Onun bu eserini önemli kılan ise Türkçe’nin bir asır içerisinde gösterdiği değişimi ortaya koymasıdır.⁷⁶⁰

Türkiyat Mecmuası’nın tarih anlayışı açısından ele alındığında, 1932’de Birinci Türk Dil Kurultayı’nın toplanmasının hemen ardından, Osmanlı Devleti döneminden ve özellikle Türkçe ile ilgili bir konunun seçilmesi önem arz etmektedir. Bu makale ile Türkçe’nin zamanla Arapça ve Farsça unsurlardan etkilenmesine rağmen Osmanlı devleti döneminde de kendini koruyarak Cumhuriyet devrine intikal ettiği ortaya konulmuştur. Bununla birlikte eserin XVI. asırdaki ilk hali ile yaklaşık 100 yıl sonra kopya edilen ikinci nüshası arasında yapılan karşılaştırma, Türk dilinin yaşadığı gelişmeyi ortaya koyması da gerek filoloji ve gerekse tarih bilimi açısından önemlidir.

⁷⁵⁷ Gölpınar, *Menakıb-ı Hâce-i Cihan*, III, s. 129-130.

⁷⁵⁸ Karakaşzade’nin kitabı; “*Konusunu bir önceki asırda Vahidi tarafından yazılan Menakıb-ı Hâce-i Cihan ve Netice-i Can adlı eserden almış olmakla beraber, Nurü’l-Hüda’nın bazı çalışmalarda iddia edildiği gibi ilgili eserin birebir aynısı veya kopyası olmadığı, tam aksine hem hacmi hem de sanatlî dil ve üslubuyla, Vahidi’nin ilgili eserini gölgede bırakan, klasik Türk edebiyatı geleneğine uygun olarak yazılan edebî değeri yüksek, özgün bir telif eser olduğu meydana çıkarılmıştır.*” bk. Cüneyt Nur, “Karakaşzade, Nurü’l-Hüda Li-Men İhtida” Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Edirne, 2001, s. I.

⁷⁵⁹ Gölpınar, *Menakıb-ı Hâce-i Cihan*, III, s. 132.

⁷⁶⁰ Ahmet T. Karamustafa, “Menakıb-ı Hoca-i Cihan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Ankara, 2004, s. 108-110.

Tarih yazımı açısından, yazma eserlerin farklı asırlarda kopya edilmiş nüshaları arasında yapılacak tenkitli karşılaştırmaların önemi ortaya konmakla birlikte, yeni bir eser kaleme alan müverrihin faydalandığı ana kaynağı ve yazarını belirtmeyerek kendine mal etmesinin yanlış olduğu tespitinde bulunulmuştur. Diğer taraftan henüz arşivlerde araştırmacıların ilgisini bekleyen bu tür eserlerin yazıldıkları dönemin dini zümreleri ya da toplumsal ve ekonomik yapısı hakkında detaylı bilgiler verdiğine dikkat çekilerek çağdaş tarih yazıcılığının nasıl olması gerektiği gösterilmiştir.

Derginin 4. makalesi Michal Kmosko tarafından yazılan ve Ahmet Cemal Köprülü'nün tercümesini yaptığı *Araplar ve Hazarlar* isimli çalışmadır.⁷⁶¹

Kmosko'ya göre Araplar Hz. Ömer'in hilafeti esnasında, miladi 632⁷⁶² sonbaharında Sasanileri Kadisiye savaşında yenmelerini müteakip Kafkasya istikametine yönelmişler ve burada Hazarlarla karşılaşmışlardır. Bizans imparatorluğunu zayıflatan ve Sasani İmparatorluğunu yenerek bu ülkeyi baştan başa geçen Arap orduları Kafkas dağlarında yarı göçebe Hazarlar karşısında durmak zorunda kalmıştır.⁷⁶³

Kmosko, Arapları fütihat siyasetine yöneltten itici gücü iki açıdan ele almıştır. İlk olarak, Hz. Muhammed'in İslamiyet etrafında birleştirdiği, gazve ve ganimete alışmış olan Arapları onun vefatından sonra Hz. Ömer'in medeni ülkeler üzerine sevk etmesi olarak açıklamıştır. Kmosko, Hz. Ömer'in bunu yapmaması durumunda İslamiyet'in dağılabileceği tespitinde bulunmuştur.⁷⁶⁴ İkinci olarak da Arapların, Aristo'nun "*Autarkia*" olarak adlandırdığı iktisadi olarak birbirine bağlı olan alanlar uzun süre kendi başlarına bağımsız olarak kalamazlar tezi doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmalarıdır. Çünkü bu alanların sahip oldukları iktisadi vaziyet onları siyasi bir birlik kurmaya zorlar ve bu surette iktisadi açıdan denge kurulmuş olur. Büyük ve dünya çapında bir devlet olabilmek için bu alanların ele geçirilmesi asırlardan beri muntazaman devam eden kaçınılmaz bir gereklilik olmuştur.⁷⁶⁵

⁷⁶¹ Michal Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası*, çev. Ahmet Cemal Köprülü, C: III, 1935, s. 133-155.

⁷⁶² Kadisiye Savaşının Kmosko'nun makalesinde 632 yılında gerçekleştiği yazılmışsa da TDV İslam Ansiklopedisinde, 636 yılında gerçekleşen ve "*Müslümanlara Kuzey Irak ve İran'ın kapılarını açan meydan savaşı olarak*" zikredilmektedir. bk. Hayrettin Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", TDV İslam Ansiklopedisi, C: XXIV, Ankara, 2001, s. 136-137.

⁷⁶³ Kmosko, Araplar ve Hazarlar, III, s. 133.

⁷⁶⁴ Kmosko, Araplar ve Hazarlar, III, s. 146.

⁷⁶⁵ Kmosko, Araplar ve Hazarlar, III, s. 134.

Hız. Muhammed'in vefatından sonra Araplar, Roma ve Sasani devletlerinin zayıflıklarından faydalanmışlardır. Romalıları miladi 634'te Yermük savaşında yenerek Suriye'yi, Acemleri de miladi 635'te yenerek bütün ülkelerini ele geçirmişler ve Batı'ya Bizans İmparatorluğuna yönelmişlerdir.

Araplar, Muaviye ve daha sonra Hişam zamanında Bizans'ı ele geçiremeyeceklerini anladıklarında nihai hedef olan İstanbul'u almak amacıyla başka bir yol aramışlardır. Bu amaçla Kafkasya'yı aşır Karadeniz'i yatay olarak boydan boya geçerek Balkanlar üzerinden İstanbul'a ulaşmayı hedeflemişler, bu düşüncelerini gerçekleştirmek için de VIII. asrın ilk yarısından itibaren Kafkas geçitlerine taarruzlara başlamışlardır.⁷⁶⁶

Kmosko, Arapların Kafkaslara olan bu hareketlerini Taberi'nin *Tarih-i Taberi* ve Belazuri'nin *Fütuhu'l-Buldan* isimli eserlerinin tenkitli mukayesesini üzerinden ele almıştır. Bu iki temel kaynaktan öncelikle, Habib bin Mesleme'nin Ermenistan hareketi, bu hareketin istenen neticeyi vermemesi üzerine İstanbul'un Habib bin Mesleme tarafından miladi 717 senesinde kuşatılması konu edilmiştir.

Mesleme'nin bir yıl süren İstanbul kuşatması başarısız olmuş ve akabinde Hazarlar ülkelerine tecavüz eden Arap ordusunu Kıpçaklarla birleşerek imha etmişlerdir. Emevi Halifesi Yezit bin Abdülmelik bu hezimet üzerine el-Cerrah el-Hakemi'yi Ermenistan valisi olarak atamış, Hakemi'de miladi 722 senesinde Hazarlar üzerine bir intikam seferi düzenlemiştir. El-Cerrah, Emevi Halifesi Hişam bin Abdülmelik tarafından miladi 725 senesinde azledilerek yerine yeniden Habib bin Mesleme tayin edilmiştir. Habib bin Mesleme, miladi 728 tarihinde Hazarlara karşı bir hareket düzenlemiş, ancak Hazarların kuşatmasından kurtulabilmek amacıyla ağılıklarını bırakarak kaçmak zorunda kalmıştır. Mesleme'nin bu başarısızlığı üzerine Halife Hişam tarafından geri çağırılmış ve el-Cerrah ikinci defa vali olarak atanmıştır.

Kmosko, ikinci olarak da el-Cerrah'ın vali olarak atandığı tarihten mahiyeti ile Hazarlar tarafından miladi 730 tarihinde öldürülmesine kadar cereyan eden olayları Taberi ve Belazuri'nin bu konuda ele almış olduğu eserleri kapsamında karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir.⁷⁶⁷ Bu iki kaynağın dışında Tel Mahreli

⁷⁶⁶ Kmosko, Araplar ve Hazarlar, III, s. 135.

⁷⁶⁷ Kmosko, Araplar ve Hazarlar, III, s. 138-155.

Dionysius'un *Annal*, Mirza Kazım Bey'in *Derbent Tarihi* ve Münbiç Piskoposu Agapys'un *Kitabü'l-Unvan* gibi kaynakları da mukayese amacıyla kullanmıştır.

Kmosko, makalesinde fütihat hareketlerinin iktisadi sebeplere dayandığını belirtirken, Taberi'nin masal anlattığını⁷⁶⁸ ve eserinde “*hadis kılıklı ifadeler*”⁷⁶⁹ kullandığını iddia ederek onu eleştirmiştir. Kmosko Taberi'ye nazaran Belazuri'nin konu hakkında yazdıklarının diğer kaynaklar ışığında değerlendirildiğinde daha tercih edilir bulmuştur.

Kmosko'nun bu makalesi ile kaynakların mukayeseli kullanımı ve tarihi olayların açıklanmasında teolojik argümanlara isnat etmekten ziyade toplumsal ve iktisadi sebeplerin ortaya çıkarılmasının önemini ortaya koymuştur. Diğer taraftan büyük imparatorlukların meydana çıkabilmesinin en önemli şartı olarak da birbiriyle etkileşim içindeki iktisadi açıdan önemli olan bölgelerin ele geçirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kmosko bu iddiasını da Aristo'nun “*Autarkia*” tezi bağlamında açıklamıştır.

*Türkiyat Mecmuası*nın III. cildinde yayımlanan 5. makale, Hüsnü'nün *İbni Arapşah* isimli biyografi ve bibliyografya alanında kaleme aldığı çalışmasıdır.⁷⁷⁰ Makale, bir giriş bölümü, *Hayatı* ve *Eserleri* ile makalenin sonuna eklenen bir *Bibliyografya*dan oluşmuştur.

Hüsnü, İbni Arapşah'ın hicri 25 Zilkade 791, miladi 1329⁷⁷¹ tarihinde Dınişk-Şam şehrinde doğduğunu belirtmiştir. Timur hicri 803 tarihinde Şam'ı ele geçirince adeti olduğu üzere bölgedeki alimler ile birlikte yüksek aileleri Semerkant'a göndermiştir. Timur'un istilası esnasında 12 yaşında olan İbni Arapşah, annesi ve kardeşleri de bu kapsamda Semerkant'a sürülmüşlerdir.

Hüsnü, makalesine koyduğu dipnotta bu sürgün nedeniyle onun yüksek bir aileye mensup olabileceğini, ancak bunu teyit edecek bir kaynağın olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Suriye bölgesinin yine bu dönemde bir Türk yurdu olduğunu, Arapşah'ın da eski bir Türk lakabı olduğu tespitinde bulunur. Bu bilgidен hareketle

⁷⁶⁸ Kmosko, *Araplar ve Hazarlar*, III, s. 136.

⁷⁶⁹ Kmosko, *Araplar ve Hazarlar*, III, s. 140.

⁷⁷⁰ Hüsnü, “İbni Arapşah”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 157-183.

⁷⁷¹ İbni Arapşah'ın makalede miladi 1329 olarak verilen doğum tarihi Abdülkadir Yuvalı tarafından TDV İslam Ansiklopedisinde 15 Kasım 1389 olarak tespit edilmiştir. bk. Abdülkadir Yuvalı, “İbn Arapşah, Şehabeddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIX, Ankara, 1999, s. 314.

bazı kaynakların İbni Arapşah'ın Türk olduğunu iddia ettiklerini belirtirken halis bir Arap olduğunun daha kuvvetli bir ihtimal olarak belirtmiştir.⁷⁷²

İbni Arapşah Semerkant'a getirildiğinde burası ilim adamlarının toplandığı bir merkez konumundadır. O, döneminin birçok ünlü aliminden ilmi tecvit, sarf ve nahiv ve hadis öğrenmiştir. İbni Arapşah Semerkant'tan seyahate çıkarak, miladi 1403 senesine kadar Maverünnehir şehirlerini, Moğol illerini Çin sınırına kadar gezmiş ve Seyhun nehrinin ötesine geçmiştir. Bu seyahati esnasında birçok ilim adamı ile tanışmış ve onlardan dersler almış, Farisi ve Moğol dilini ve yazısını da öğrenmiştir. Çin sınırından dönüşünde Harzem bölgesine gelerek Deşti-Kıpçak'ta kalmış, bu bölgede Türkçe ile birlikte fıkıh ve fıkıh usulü de öğrenmiştir.⁷⁷³ İbni Arapşah üç dilde yazı yazması nedeniyle *Melikü'l-Kelam Fi'l-Lügatü's-Selas* lakabıyla da anılmıştır.⁷⁷⁴

İbni Arapşah daha sonra Kırım ve Karadeniz üzerinden hareket ederek Edirne'ye Osmanlı topraklarına gelmiştir. Hüsnü, İbni Arapşah'ın Kırım'dan Edirne'ye hangi tarihte gittiğine dair bir kayda rastlamadığını belirtir. İbni Arapşah Edirne'ye geldiğinde Osmanlı tahtında Çelebi Sultan Mehmet vardır, Sultan'ın çocuklarının öğretmenliğini ve diğer İslam devletleri ile olan yazışmaları yürütmekle görevlendirilir. Türkiye'de on yıl kalan İbni Arapşah, Farisi ve Arapçadan birçok kitap tercümeleri de yapmıştır.

Çelebi Sultan Mehmet 1421'de vefat edince memleketi olan Şam'a hareket eden İbni Arapşah, 1422 senesinin Rebiülahirinde bu şehre ulaşmış ve inzivaya çekilmiştir. Şam'da kendisini himaye eden Mevlana Alaaddin'in 1437'de vefatı üzerine 1438'de Hicaz üzerinden Kahire'ye gitmiş, 1450 senesinde 62 yaşında vefat etmiştir.⁷⁷⁵

Makalenin *Eserleri* alt başlığı altında, İbni Arapşah'ın eserlerinden bahsedilen 11 kaynak bibliyografik olarak tanıtılmıştır.⁷⁷⁶ Hüsnü daha sonra İbni Arapşah'ın kaleme aldığı eserlerinin özet olarak içeriklerini ve nüshalarının nerelerde bulundukları hakkında bilgiler de vermiştir. Bu kitaplar arasında Timur tarihi olarak da adlandırılabilen olan *Acaibü'l-Makdur fi Nevaibi Timur* ayrıca önemlidir. İbni

⁷⁷² Hüsnü, İbni Arapşah, III, s. 158.

⁷⁷³ Hüsnü, İbni Arapşah, III, s. 159-160.

⁷⁷⁴ Yuvalı, İbn Arapşah, s. 314.

⁷⁷⁵ Hüsnü, İbni Arapşah, III, s. 160-162.

⁷⁷⁶ Hüsnü, İbni Arapşah, III, s. 162-165.

Arapşah'ın bizzat şahit olduğu olayları anlatması nedeniyle birincil kaynak olan bu eser Avrupalı tarihçiler açısından da bu dönem çalışmalarında dikkate alınmıştır.⁷⁷⁷ İbni Arapşah'ın diğer bir önemli eseri de biyografisi olarak da nitelenebilecek olan *Ukdü'n-Nasiha* ya da *Unkudü'n-Nasiha* isimli kitabıdır. Arapşah'ın, XV. asır Türk dili hakkında bilgiler içeren *Müntehi'l-Ereb fi Lügati't-Türk ve'l-Acem ve'l-Arap* isimli kitabı onun yalnız tarih alanında değil lisan alanında da çalışmalar yaptığını göstermesi açısından önemlidir.

Hüsnü makalesinde, İbni Arapşah'ın birçok kitabının değişik kaynaklarda isimlerinin geçtiğini ancak şu an elde bulunmadığı belirterek çalışmasının sonuna 14 maddelik bir bibliyografya listesi de ilave etmiştir.⁷⁷⁸

İbni Arapşah, Arap coğrafyasında doğmuş, Timur tarafından Semerkant'a gönderilerek burada yetiştirilmesine olanak sağlanmış bir alimdir. O, Çin'e kadar Türk coğrafyasını gezmiş, Kırım ve Karadeniz üzerinden Edirne'ye gelmiş bizzat tanıklık ettiği olayları kaleme almıştır. İbni Arapşah, Arap asıllı olmasına rağmen XV. yüzyıl Orta Asya Türk dünyası ile dönemin Osmanlı tarihi açısından önemli birincil kaynak niteliği taşıyan bir tarihçidir.

İbni Arapşah ile ilgili biyografik ve bibliyografik bir makalenin yayımlanması derginin modern tarihçilik anlayışı açısından kaynak kullanımına verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir. Makalede, Arapşah'ın eserlerinin isimleri ile yetinilmemiş, kısa özetleri, araştırmacıların bu eserleri nerelerde bulabilecekleri, tarih bilimi açısından önemli olup olmadığı ve Batılı tarihçiler tarafından kullanılıp kullanılmadığı gibi hususlardan da bahsedilmiştir. *Türkiyat Mecmuası*'nın kaynak konusundaki bu anlayışı, Mehmet Fuat Köprülü ile paralellik arz eder. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* isimli makalesinde, bir konu hakkında çalışacak olan tarihçinin öncelikli olarak mevzu hakkındaki basılmış ve basılmamış tüm vesikaları bulması gerektiğini belirtir. Tarihçi daha sonra araştırma konusu ile ilgili ihtiyaç olması halinde diğer bilim dallarına da başvurarak sonuca ulaşmaya çalışmalıdır⁷⁷⁹ şeklinde ifade etmiştir.

Akdes Kurat'ın *Bizans'ın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri* isimli çalışması *Türkiyat Mecmuası*'nın III. cildindeki 6. makale olarak yayımlanmıştır. Makalenin

⁷⁷⁷ Hüsnü, İbni Arapşah, III, s. 165-166

⁷⁷⁸ Hüsnü, İbni Arapşah, III, s. 168-183.

⁷⁷⁹ Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 35.

yazılmasının amacı olarak da “*Türklerin 1446’da Mora’yı haraca bağlamalarına ait Bizans ve Osmanlı-Türk kaynaklarında verilen malumatın mukayesesi*” olarak açıklamıştır.⁷⁸⁰

Kurat, Osmanlı-Türk tarih yazıcılığının II. Murat ile başladığını, Bizans’ın son tarihçilerinin de yine bu dönemde yaşadıklarını belirtmiştir. Bizans tarihçileri ile Osmanlı-Türk tarihçileri arasında bir kıyaslamanın bu dönem olayları referans alınarak yapılmasının uygun olacağını iddia etmiştir. Buradan hareketle de hem Bizans hem de Osmanlı-Türk tarihçileri için önemli bir olay olan 1446 Mora seferini ele aldığını söylemiştir.⁷⁸¹

Akdes Kurat bu kıyaslamayı Bizanslı tarihçiler, Laonikos Chalkokandyles, Mihail Dukas, Phrantzes (Georgios Sphrantzes) ve Mikhael Kritovulos ile Osmanlı-Türk tarihçiler, Aşıkpaşazade, Neşri, Bihişti ve Gelibolulu Mustafa Ali’nin eserleri arasında yapmıştır. Kurat, ayrıca çalışmasında yazarı belli olmayan *Tevarih-i Al-i Osman*lardan da faydalanmıştır.

Kurat, 1446 tarihli Mora seferinden bahseden Hammer, Zinkeisen ve Gregorovius gibi modern Batılı tarihçileri eserlerinde ilgili kaynaklardan gerektiği gibi yararlanmadıkları için eleştirmiştir. Ona göre bu tarihçiler Laonikos’u eleştiriye tabi tutmadan kullanmışlar, bu sefer hakkındaki en önemli kaynak olan Phrantzes’i görmemiş ya da görmezden gelmişlerdir.⁷⁸² Osmanlı-Türk tarihçilerinin ise bu sefer ile ilgili verdikleri bilginin yetersiz olduğunu söyleyen Kurat, özellikle modern dönem tarihçilerinin, Ahmet Refik’in 1923 tarihinde yayımlanan *Türkiye Tarihi* isimli kitabında olduğu gibi yalnızca Hammer’in verdiği bilgilerle yetindiklerini belirtmiştir.⁷⁸³

Kurat makalesinde, Osmanlı tarihi bakımından çok önemli bir olay olan 1446 tarihli Mora seferi hakkında önemli Batılı tarihçilerden birinin de “*fevkalade Türk düşmanı*”⁷⁸⁴ olarak nitelediği Phrantzes olduğunu söylemiştir. Kurat’a göre Phrantzes seferin meydana geldiği tarihte Peloponnes’te⁷⁸⁵ bulunduğundan dolayı konu ile ilgili

⁷⁸⁰ Akdes Kurat, “Bizans’ın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 185-206.

⁷⁸¹ Kurat, Bizans’ın Son, III, s. 187.

⁷⁸² Kurat, Bizans’ın Son, III, s. 185-186.

⁷⁸³ Kurat, Bizans’ın Son, III, s. 189.

⁷⁸⁴ Kurat, Bizans’ın Son, III, s. 205.

⁷⁸⁵ Mora yarımadasının antik dönemdeki ismidir. bk. Machiel Kiel ve John Alexander, “Mora”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXX, Ankara, 2005, s. 278.

önemli bir kaynaktır. Phrantzes, 1445 tarihinde Peloponnes'e gelmiş ve burada vali olarak görevlendirilmiştir. Bu özelliği ile tuttuğu hatıratı ve eserinde verdiği kronolojik bilgilerin doğruluğundan hareketle Kurat, sefer hakkındaki bilgilerinin de doğru olduğunu iddia etmiştir.

Kurat, Dukas'ın da bu dönemde yaşamış bir tarihçi olduğunu belirterek verdiği malumatların önemli olduğunu söylemiştir. Ancak Dukas bu seferin tarihini hatalı bir şekilde 1448 olarak vermiştir. Kurat, Dukas'ın surların Türkler tarafından ele geçirilmesinin nedeni olarak Arnavutların ihanetini gösterdiğini söyleyerek onu böylesine önemli bir seferi birkaç satırla geçiştirmekle eleştirmiştir.⁷⁸⁶

Mora seferi ile ilgili teferruatlı bilgiler veren diğer önemli bir tarihçi olarak Akdes Kurat, Laonikos Chalkokandyles'i gösterir.⁷⁸⁷ Ona göre Laonikos bu sefer esnasında Peloponnes'te bulunmaktadır ve bu sebeple de verdiği bilgiler çok önemlidir. Laonikos, bu seferi yakından takip etmiş ve savaşın seyri hakkında çok detaylı malumat vermiştir. Ona göre Türkler 27 Teşrinisani 1446'da Isthmus olarak adlandırılan ve yarımadaı ana karaya bağlayan geçidin önüne gelmişler ve 10 Kanunuevvel 1446'da buradaki surları ele geçirmişlerdir. Laonikos'un bu sefer ile ilgili verdiği bilgilerin ana temasını Isthmus surlarının ele geçirilmesi oluşturmuştur. Kurat ayrıca, Laonikos'un Peloponnes Despotunun Sultan Murat'a elçi gönderdiğini yazdığını ancak diğer kaynaklarda bu bilgiye rastlanmadığını belirtmiştir.⁷⁸⁸ Kurat, Laonikos'un eserinde verdiği diğer önemli bir bilgi olarak da Türklerin başarısında kullandıkları topların önemine atıf yapmasını gösterir. Ona göre Türkler tarihte ilk olarak surları ele geçirmek için top bataryaları oluşturmuşlardır.⁷⁸⁹

Akdes Kurat, Laonikos ile Phrantzes'in Mora seferi ile ilgili en iyi kaynaklar olduklarını belirtmekle beraber bu Batılı tarihçileri bazı konularda eleştirmiştir. İlk olarak Laonikos'un eserinde Türklerin genel taarruza geçmeden üç gün önce bunu haber vermek için çadırlarının önünde ateş yaktıklarını iddia etmiştir. Ancak Kurat Osmanlı kaynaklarında böyle bir savaş geleneğine dair bir kayıt bulunmadığını söylemiştir. Kurat'ın eleştirdiği ikinci husus ise, Sultan Murat'ın surlar ele geçirildikten sonra 600 esiri babasının ruhunun dinlenmesi için kurban ettiği

⁷⁸⁶ Kurat, Bizans'ın Son, III, s. 189.

⁷⁸⁷ Kurat, Bizans'ın Son, III, s. 198.

⁷⁸⁸ Kurat, Bizans'ın Son, III, s. 201-202.

⁷⁸⁹ Kurat, Bizans'ın Son, III, s. 204-205.

iddiasıdır. O bu iddiayı İslam geleneğinde insan kurban etmeninin bulunmadığını söyleyerek reddeder.⁷⁹⁰

Akdes Kurat, Osmanlı-Türk kaynaklarının Mora seferi hakkında yazdıklarını şöyle değerlendirmiştir. Ona göre Türk kaynakları bu sefere gereken önemi vermemişler ve yüzeysel olarak ele almışlardır. Aşıkpaşazade'den sonraki tarihçiler olan Neşri ve Bihişti'nin de eserlerine yeni bir şey ilave edemediklerini belirterek eleştirmiştir. Kurat makalesinde, Aşıkpaşazade, Neşri, Bihişti ve Johannes Leunclavius'in eserlerinin ilgili bölümlerini aynen derç etmiştir.

Kurat, Mora seferinin çağdaşı olan Aşıkpaşazadeyi, *Tevarih-i Al-i Osman* isimli eserinde böylesine önemli bir olayı bir sayfayı bulmayan küçük bir hacimde ele aldığı için tenkit etmiştir. Bunun dışında Aşıkpaşazade vakanın tarihini de yanlış bir şekilde hicri 842, miladi 1438 olarak 8 yıl öncesini vermiştir. Aşıkpaşazade eserinde, Sultan Murat'ın Turahan Bey'e verdiği talimatla sefer hazırlıklarının başladığını, öncü olarak Turahan Bey'in akabinde Sultan Murat'ın Mora'ya gittiğini ve kısaca görülen hazırlıkları anlatmıştır. Aşıkpaşazade ayrıca, surların önüne getirilen topları, denizin birleştirilmesi ile oluşturulan hendeğin doldurularak hücum edildiğini ve elde edilen ganimetleri anlatarak konuyu kapatmıştır.

Neşri'nin *Kitab-ı Cihannüma* isimli eserinde Aşıkpaşazade'nin yazdığından farklı bir bilgi olmadığını söyleyen Kurat, Neşri'nin de Mora'nın fethini hatalı bir şekilde hicri 842, miladi 1438 olarak verdiğini belirtir.

Kurat'a göre, Bihişti'nin eserinde de Aşıkpaşazade ve Neşri'nin verdiği malumatlardan farklı bir bilgi yoktur. Bihişti, Mora'nın fethini doğru olarak hicri 850, miladi 1446 olarak vermiştir.⁷⁹¹

Akdes Kurat, Mora'nın fethedilerek haraca bağlanmasını sağlayan böylesine önemli bir olayın tarihinin Osmanlı kaynakları tarafından tespit edilememesini eleştirmiştir. Bu sebeple de Osmanlı tarihçilerinin kronolojik açıdan güvenilir olmadıklarını iddia etmiştir. Mora seferi örneğinden hareketle Kurat, Osmanlı tarihinin başlangıcının tespiti için Bizans kaynaklarına bakılması gerektiğini savunmuştur.⁷⁹²

Kurat, Laonikos'un verdiği detaylı bilgiler, bu bilgilerin doğruluğu ve işe yarar oluşu gibi kriterler açısından Osmanlı kaynaklarından üstün olduklarını

⁷⁹⁰ Kurat, Bizans'ın Son, III, s. 205.

⁷⁹¹ Kurat, Bizans'ın Son, III, s. 189-195.

⁷⁹² Kurat, Bizans'ın Son, III, s. 197-198.

belirtmiştir. Kurat, bu kıyaslamayı yaptığı dönem itibarı ile Bizans'ın siyasi varlığı ile tarihçiliğinin son dönemlerini yaşadığı konusuna da dikkat çekmiştir. Ayrıca Laonikos'u bilimsel tarihçiliğin amacı olan objektif tarih yazımının önemli temsilcilerinden biri olarak tanımlamıştır.

Akdes Kurat, Osmanlı tarihinin karanlıkta kalan kısımlarının aydınlatılabilmesi için Bizans kaynaklarının Osmanlı kaynaklarıyla mukayeseli tetkiklerinin yapılmasının önemini ortaya koymuştur.⁷⁹³

Akdes Kurat'ın *Türkiyat Mecmuasının* III. cildinde yayımlanan bu makalesi, Mehmet Fuat Köprülü'nün nezdinde Türk tarih yazıcılığının içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önemlidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında dahi yayımlanan tarih kitaplarında hikayeci tarih anlayışıyla olayların aynen aktarıldığı görülmektedir. Türk tarihçileri yüzlerce yıllık kaynakları aynı konudaki diğer membalarla kıyaslamadan ve hiçbir tetkike tabi tutmadan adeta kopyalayarak kullanmaya devam etmektedirler.

Köprülü *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* makalesinde, tarihçinin çalışma konusu ile ilgili temelsiz hükümlere ulaşmaması için tüm kaynakları toplamasının lüzumlu olduğunu belirtir. Köprülü ayrıca ihtiyaç duyulduğunda tarih bilimine yardımcı diğer bilim dallarından da faydalanması gerektiğini vurgular.⁷⁹⁴

Osmanlı-Türk tarih yazıcılığına bir eleştiri niteliği taşıyan Akdes Kurat'ın bu makalesi diğer taraftan da modern Türk tarihçiliği için bir istikamet niteliğindedir.

Abdullohoğlu Hasan tarafından kaleme alınan *Temir Kutluğ Yarlığı*⁷⁹⁵ isimli yazı mecmuanın 7. makalesi olarak neşredilmiştir. Bu belge Avusturya sefaretinde memur olarak çalışan A. von Raab tarafından İstanbul'da bulunmuş ve Alman tarihçi Joseph von Hammer'e gönderilmiştir. Hammer bu önemli belgeyi Almanca'ya çevirerek Arap harfli metni ile birlikte *Frudgruben des Orients* dergisinin VI. cildinde ilk defa olmak üzere yayımlanmıştır.⁷⁹⁶ Hammer yazısının girişinde Uygur ve Tatar belgelerinin çok nadir bulunduğuna dikkat çekmiş, buradan hareketle de

⁷⁹³ Kurat, Bizans'ın Son, III, s. 205-206.

⁷⁹⁴ Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 36

⁷⁹⁵ "Yarlık; Ferman, berat, menşur mukabili kullanılır." bk. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri, III, s. 605.

⁷⁹⁶ Abdullohoğlu Hasan, "Temir Kutluğ Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 207-227.

“Kutluğ Timur’un 800 (1397) yılına ait Uygur diploması (Yarlığı)”nın edebi ve diplomatik bir hazine olduğunu söylemiştir.⁷⁹⁷

Abdullahoğlu, von Raab’ın bu önemli belgeyi ne zaman ve İstanbul’un neresinde ele geçirdiğinin belli olmadığı tespitini yapmıştır. Altınordu devletinin yıkılmaya başladığı devirlerde birçok Altınordu ulemasının Anadolu’ya geldiğini belirten Abdullahoğlu, İstanbul’un fethinden sonra XV. yüzyıldan itibaren bu sayının arttığını, yarlığında işte bu ulemalar vasıtasıyla İstanbul’a geldiğini belirtmiştir.

Abdullahoğlu, belgenin dili ve içinde geçen yer isimleri itibariyle Dineper nehri kenarında Macaveran’da verildiğini ve sahibinin Kırımlı olması gerektiğini iddia etmiştir.⁷⁹⁸

Yarlığ, parlak kağıt üzerine 55 satır olarak Uygur ve Arap harfleri ile yazılmıştır.⁷⁹⁹ Abdullahoğlu belgede 166 kelime bulunduğunu tespitinde bulunurken, Radloff ise belgede geçen bu 166 kelimeyi dilbilim açısından şöyle değerlendirmiştir. Genel Türkçe’ye ait 50 kelime, kuzey Türkçesi’ne ait 88 kelime, Uygur-Çağatayca’ya ait 44 kelime, Batı Türkçesi’ne ait 13 kelime, Arapça’ya ait 14 kelime ve Nogayca’ya ait 7 kelime olarak tespit etmiştir. Abdullahoğlu Radloff’un Nogayca olarak tespit ettiği kelimelerin aslında kuzey Kırım lehçesine ait olduklarını söylemiştir.⁸⁰⁰ Abdullahoğlu, çalışmasının 221 ila 227. sayfaları arasında yarlığın tıpkıbasımını verirken, 212 ila 219. sayfalar arasında da yarlığın kelime kelime tahlilini yapmıştır.

Makale’nin tarih bilimi açısından asıl önemli tarafı, Alman tarihçi Friedrich Wilhelm Radloff ile Rus tarihçi Aleksandr Nikolaeviç Samoyloviç’in belgenin gerçek mi? yoksa kopya mı? olduğu konusunda ortaya koydukları verilere yer vermiş olmasıdır.

Radloff, belgenin iri ve güzel harflerle kaleme alındığını, Uygurca metnin altında kırmızı mürekkepli Arap harfleri kullanılarak okunuşlarının yazıldığını belirtmiştir. Yapılan bu transkripsiyonun çok özenli olmasından dolayı belgeye sonradan eklenmesinin mümkün olmadığı tespitinde bulunan Radloff sonuç olarak

⁷⁹⁷ Joseph von Hammer, “Uigurisches Diplom Kutluğ Timur’s vom Jahre 800 (1397)”, *Fungruben des Orients*, C: VI, 1818, s. 359.

⁷⁹⁸ Abdullahoğlu, Temir Kutluğ Yarlığı, III, s. 212.

⁷⁹⁹ Abdullahoğlu, Temir Kutluğ Yarlığı, III, s. 207.

⁸⁰⁰ Abdullahoğlu, Temir Kutluğ Yarlığı, III, s. 219.

belgenin bu hali ile resmi bir gaye ile oluşturulduğunu ve orijinal olduğunu iddia etmiştir.

Radloff, yarlığın sağdan sola doğru, geniş uçlu bir kalemle yazıldığını ve kullanılan harflerin dört köşeli olduğu tespitinde bulunarak belgeyi kaleme alan kişinin Uygurca yazmaya alışık ve kuvvetli biri olduğunu iddia etmiştir.

Samoyloviç ise Radloff'un belgenin orijinal olduğu fikrine katılmamış ve yarlığın kötü bir kopya olduğunu iddia etmiştir. Samoyloviç bu konuda *Rusya Ulum Akademisi Mecmuası* 'nda 1918'de *Temir Kutluğ Yarlığına Dair Bazı Tashihler* isimli bir makale yayımlamıştır.

Samoyloviç, belgedeki Uygurca ve Arapça transkripsiyonların doğru olmadığı görüşündedir. Bunun dışında belgenin üst kısmında olması gereken dört köşeli mühür ile altın yazıların bulunmadığı tespitinde bulunarak orijinal bir belge olmadığını iddia etmiştir. Samoyloviç, Cengiz Han'ın neslinden gelenlerce kurulan devletlerce gerek Türkçe ve gerek Moğolca verilen yarlıkların dini bir düstur ile başladığını belirtmiştir. Düsturun hemen ardından da hanın emrini kim yerine getirecekse onun da isminin yarlıkta yer aldığını belirten Samoyloviç buradan hareketle de Temir Kutluğ yarlığında standart olan bu dini formülün, memleket ile eyalet isimlerinin bulunmadığı tespitinde bulunarak iddiasını desteklemiştir.⁸⁰¹

Abdullahoğlu, Samoyloviç'in yarlığın taklit olduğuna dair ortaya koyduğu bulguların yeterli olmadığı görüşündedir. Ona göre bu belgede görülen hatalar ve düzensizlikler yarlıkların hepsinde görülen genel bir durumdur.⁸⁰² Buradan hareketle de Abdullahoğlu'nun Radloff'un tezine katıldığı ve belgenin orijinal olduğu görüşünde olduğu kanaatine varılabilir.

Joseph von Hammer'in de belirttiği gibi nadir olarak bulunan Uygur-Tatar yarlıkları XIV. yüzyıl Orta Asya Türk lisanı hakkında fikir edinebilmek açısından paha biçilmezdir. Temir Kutluğ yarlığında bulunan birçok kelime bugün hala Anadolu'da kullanılmakta olup, bu kelimeler Orta Asya köklerimize olan en güçlü bağ niteliğindedir. Belgenin kaleme alındığı dönem açısından bakıldığında İslamiyet Türk toplumsal hayatında ve lisanında etkili olmuş ancak Türkçe'nin özünü etkileyememiştir.

⁸⁰¹ Abdullahoğlu, Temir Kutluğ Yarlığı, III, s. 207-210.

⁸⁰² Abdullahoğlu, Temir Kutluğ Yarlığı, III, s. 21-212.

Makale diğer taraftan da kaynak niteliği taşıyan tarihi bir belgenin sıhhatinin ortaya konulması, yorumlanması ve tarih bilimi açısından öneminin belirlenmesinde izlenecek yöntemler açısından da yol gösterici niteliktedir.

Köprülü'de bu konuya önem vermiş, tarihi bir metnin nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususunu *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* makalesinde ortaya koymuştur. Buna göre metnin içeriğinin tam olarak ortaya konabilmesi için, yazıldığı lisanın gelişim devirlerine göre kelimelerin, cümlelerin ve özel ifade ve anlatım tarzlarının açık bir şekilde ortaya konması gerekir. Bu hazırlık kapsamındaki çalışmaların ardından, ele alınan tarihi metnin nasıl bir ruh hali içinde yazıldığı, meydana getirilen eserin gördüğü ilgi ve toplumda gösterdiği etki tespit edilmelidir.⁸⁰³

*Türkiyat Mecmuası*nın III. cildindeki 8. makale Ali Nihat Tarlan'ın *Bir İmla Hususiyeti* isimli kısa yazısıdır.⁸⁰⁴ Makalede, Türkçe kelimelerin Arap elifbası ile imlasında, sesli harflerle ilgili kesin bir kaidenin olmamasının nedeni ortaya konmaya çalışılmıştır. Tarlan, bu iddiasını XV. yüzyılda kaleme alınmış olan *Ahmedi* ve *Şeyhi* divanları üzerinden kanıtlamaya çalışmıştır. Tarlan'a göre Türkçe kelimeler aruz vezninde bazı değişikliklere uğramışlardır. Divan yazarları ve bu divanları kopya edenler "imale"li⁸⁰⁵ yerlerde bulunan Türkçe kelimelere sesli harfler ilave etmişlerdir.

Tarlan, *Şeyhi* divanından 10 beyiti örnek olarak vererek bu beyitlerde tespit ettiği imaleleri açıklamıştır.

Satvetinin yeline bin bin Süleyman murçe

*Rahmetinin hanına tavus-i kudsiler mekes*⁸⁰⁶

Tarlan bu beyitteki "satvetü" ve "rahmetü" kelimelerindeki "tü" hecesinin şair tarafından vezne uyması amacıyla bu iki kelimeye "vav" harfi ilavesiyle oluşturulduğunu belirtmiştir.⁸⁰⁷

⁸⁰³ Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul*, s. 41-44.

⁸⁰⁴ Ali Nihat Tarlan, "Bir İmla Hususiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 229-232.

⁸⁰⁵ "İmale; aruz ölçüsünde, vezin gereği bir kısa heceyi uzatarak okuma. Aruz hatası sayılır ama yerinde yapılan bazı imaleler kulağa hoş gelebilir. Türkçe'de uzun ünlü olmadığı için Türkçe kelimelerle yazılan şiirlerin bir kısmında bu kusura fazlasıyla rastlanır." bk. Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Yedi Gece Kitapları, İstanbul, 2001, s. 207.

⁸⁰⁶ "Satvetinin yelinden binlerce Süleyman küçük bir karınca gibidir. Rahmetinin sofrasında kutsal Tavuslar bir sinek gibidir." bk. Mehmedin İspir, "Şeyhi Divanı'ndaki Kasidelerin Edebi Türler ve Tarzlar Açısından İncelenmesi I (Dini Türler), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 2008, s. 108.

⁸⁰⁷ Tarlan, *Bir İmla Hususiyeti*, III, s. 229-231.

Tarlan makalesinin son kısmında harekeli olması sebebiyle Türkçe ses bilgisi açısından çok kıymetli olarak değerlendirdiği *Ahmedi* divanından da 4 beyiti örnek olarak incelemiştir.

Hamd sana yaraşur iy padişah-ı bi-zeval

Kim kadim-i lem-yezilsin ü kerim-i la-yezal

Bu beyitte geçen “sana” kelimesine “elif” harfi, “lem-yezelsin” ifadesine de “ye” harfi Tarlan’a göre vezne uyması amacıyla eklenmiştir.⁸⁰⁸ Bu iki divandaki beyitlerden hareketle Türkçe kelimelerin aruz vezninde imalelere uğramasının XV. yüzyılda yaygın hale geldiği tespiti yapılmıştır. Divan şairlerini buna zorlayan en büyük etken olarak da Türkçe kelimelerini aruz veznine uyduracak “*zaman tekamülü ve ferdi kudretin henüz bulunmaması*”⁸⁰⁹ gösterilmiştir.

Tarlan, bu kadar sınırlı örnekle genel bir yargıya ulaşmanın hatalı olacağını belirtmekle beraber, Türkçe’nin Arap harfleriyle imlasında sesli harf kullanımında genel bir kaide oluşturulamamasının nedenini buna bağlamıştır.⁸¹⁰

*Türkiyat Mecmuası*nın 1935’te neşredilen III. cildi, Türk dili ile ilgili birçok önemli gelişmenin ardından yayımlanmıştır. Bu kapsamda, 1928’de Latin harfleri kabul edilmiş, Türk Dil Kurumu 1932 tarihinde kurularak dil çalışmaları kurumsal hale getirilmiştir. Bu çalışmalara ek olarak, Birinci Türk Dil Kurultayı 1932’de ve İkinci Türk Dil Kurultayı da 1934 tarihinde toplanmıştır. Bu dönemde Türk dili ile ilgili çalışmalar yoğun olarak yapılırken Gazi Mustafa Kemal tarafından da bu konuya özel bir önem verilmiştir. Ali Nihat Tarlan’ın makalesi de bu açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir.

Arap harfleri Türkler tarafından 1000 yıldan uzun bir süre kullanılmıştır. Bu kadar uzun bir süre boyunca kullanılmasına ve sayısız eser üretilmesine rağmen sesli harf kullanımı gibi en temel konuda bile genel bir kural oluşturulamamıştır. Türk inkılabının değişim yönünün Batı Medeniyeti olarak belirlediği bu dönemde, Arap harflerinin Türkçe’nin imlasında yetersiz kaldığı açıkça olmasa da bu makale ile ortaya konmuştur. Yine bu dönemde Mehmet Fuat Köprülü’nün Latin harflerine geçişle ilgili düşüncelerinde köklü bir değişim yaşanmıştır. Köprülü 1926’da yazdığı bir makalede, ancak köklü bir kültüre sahip olmayan milletlerin harf değişimine

⁸⁰⁸ Tarlan, Bir İmla Hususiyeti, III, s. 231-232.

⁸⁰⁹ Tarlan, Bir İmla Hususiyeti, III, s. 229.

⁸¹⁰ Tarlan, Bir İmla Hususiyeti, III, s. 229.

ihtiyaç duyacaklarını belirterek Latin harflerine karşı çıkmıştır.⁸¹¹ Onun bu düşünceleri 1934 tarihinde değişmiş ve Arap harflerini Türkçe'nin bilimsel değerini düşüren yetersiz şekiller olarak tanımlamıştır.⁸¹²

Mehmet Şerafettin Yaltkaya'nın *Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin'e Dair Bir Kitap* isimli yazısı mecmuanın 9. makalesi olarak yayımlanmıştır.⁸¹³ Yaltkaya bu çalışmasında Şeyh Bedreddin ile ilgili olup daha önce bilinmeyen *Menakıb-ı Şeyh Bedreddin İbni Kadı İsrail* isimli kitap hakkında bir inceleme yazısı ortaya koymuştur.

Şeyh Bedreddin hakkında 1925'te bir monografi neşrettiğini söyleyen Yaltkaya yine bu tarihten itibaren onunla ilgili kaynak topladığını belirterek makalesinin ilk bölümünde bu kaynakları açıklamıştır. İlk kaynak Fatih Millet Kütüphanesi, Carullah Veliyyüddin Efendi bölümü, 1055 numarada kayıtlı olan *Hakikatü'l-Hakayık Keşfi Esrari'd-Dekaik* isimli *Varidat* şerhidir. Bu kitabın içerisinde Şeyh Bedreddin ile ilgili Şeyhülislam Ebüssuud Efendi'ye ait bir ve Hoca Ali isimli bir şahsa ait iki fetva bulunmaktadır. İkinci eser, Nuruosmaniye kütüphanesi 4905 numarada kayıtlı olan Abdurrahman Bistami'nin *Durreti Tacî'r-Risail ve Gurreti Minhaci'l-Vesail* isimli kitabıdır. Yaltkaya üçüncü kaynak olarak, Bursa Ulu Camii kütüphanesinde 13 numarada kayıtlı bulunan *Siraciyye* şerhinin içerisinde bulunan fıkıh hakkındaki bir eseri göstermiştir. Yaltkaya bu kitabın Şeyh Bedreddin'e ait olduğunu, üzerinde orijinal isminin kayıtlı olmadığını ve başka biri tarafından sonradan bir isim verildiğini yazmıştır.⁸¹⁴

Makalenin ikinci bölümünde Yaltkaya, *Menakıb-ı Şeyh Bedreddin İbni Kadı İsrail* isimli kitabın Şeyh Bedreddin'in asıldığı tarihe kadar olan kısmını tahlil etmiştir. Kitabın yazarı Şeyh Bedreddin'in oğlu olan ve Şeyh Beşa olarak da anılan İsmail'in oğlu olan Halil'dir. Yaltkaya bu bölümde yazdığı dipnotta kitabın önemini kullandığı dilden kaynaklandığını belirtmiştir.⁸¹⁵

Halil bin İsmail, Şeyh Bedreddin ile ilgili daha önce de menakıplar yazıldığını ancak bunların havada kaldığını oysa kendisinin bizzat Şeyh'ten duyulan

⁸¹¹ Köprülüzade, Harf Meselesi, s. 1206.

⁸¹² Köprülüzade, Türk Dili ve Edebiyatı, s. VI.

⁸¹³ Mehmet Şerafettin Yaltkaya, "Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin'e Dair Bir Kitap", *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 233-256.

⁸¹⁴ Yaltkaya, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, III, s. 233-235.

⁸¹⁵ Yaltkaya, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, III, s. 235.

konulardan bahsettiğini belirtmiştir. Halil, Şeyh Bedreddin'in babası olan Kadı⁸¹⁶ İsrail'in Selçuk oğullarından Alaaddin'in neslinden olan Abdülaziz'in oğlu olduğunu da iddia etmiştir.⁸¹⁷ Alaaddin'in Bağdat'ta Moğollar tarafından öldürülmesi üzerine Anadolu'ya geçmişler ve Abdülaziz Konya'da doğmuştur. Menakıba göre Abdülaziz çok savaşçı ve cengaver biridir. Oğlu İsrail ve yedi arkadaşı olmak üzere Şehzade Süleyman Paşa ile Rumeli'ne geçmiş ve birçok yerin fethinde bulunmuştur. Abdülaziz yüz yaşın üzerinde yaşamış, Dimetoka üzerine yapılan bir sefer dönüşü kafirler tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüştür.

Abdülaziz'in oğlu olan Kadı İsrail üç yüz kişi ile üzerine yürüdüğü kalenin tekfurunu ve kızını kaçarken yakalamış ve Melek adını verdiği bu kızı kendine ganimet olarak almıştır. Halil bin İsmail'e göre Semaviye-Semavene isimli bir köyde bulunan kalede yerleşmiş olan Kadı İsrail'in oğlu Şeyh Bedreddin hicri 760 tarihinde bu Melek isimli tekfurun kızından doğmuştur.⁸¹⁸

Edirne fethedilince Kadı İsrail buraya yerleşmiş, Şeyh Bedreddin Şahidi'den Kur'an öğrenirken Molla Yusuf'tan da dersler almıştır. Bu dönemde Murat Hüdavendigar Bursa'dan Edirne'ye gelmiş ve yanında Kadı Mahmut ve oğlu Musa Çelebi-Kadızaade-i Rumi'yi de beraberinde getirmiştir. Şeyh Bedreddin bunlarla beraber altı ay kelim okumuş daha sonra Murat Hüdavendigar yanındakiler ile beraber Bursa'ya geri dönmüştür. Bir süre sonra Şeyh Bedreddin Bursa'ya gitmiş ve Kadızaade-i Rumi ile beraber Kadı Molla'dan bir yıl ders okumuş ve daha sonra onun yönlendirmesi ile Şeyh Bedreddin ve Kadızaade-i Rumi Konya'ya giderek Feyzullah'tan bir yıl ilm-i nücum⁸¹⁹ ve mantık tedris etmişlerdir. Feyzullah'ın ölümü üzerine Musa Çelebi Semerkant'a Şeyh Bedreddin ise Mısır'a gitmiştir. Halil bin İsmail, Şeyh Bedreddin'in Hacı Paşa, Seydi Şerif ve Abdüllatif gibi alimlerin

⁸¹⁶ Orhan Şaik Gökyay, Bedreddin'in babasının kadı olmadığını, onun bu yolda yetişmediğini, Hacı İlbeyi'nin yanında, Dimetoka ve çevresini fetheden gazilerden biri olduğunu, Kadı İsrail olarak anılmasının gazi kelimesinin yanlışlıkla kadı olarak okunmasından ileri geldiğini iddia etmiştir. bk. Orhan Şaik Gökyay, "Şeyh Bedreddin'in Babası Kadı mı idi?", *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, Sayı 2, 1984, s. 17-18.

⁸¹⁷ M. Şerafettin Yaltkaya ise makalesinde Selçuklu soyundan üç Alaaddin'in bulunduğunu ancak Abdülaziz'in bunlardan hangisinin neslinden olduğunu kitapta yazmadığını belirterek eleştirmiştir. Ayrıca, Abdülaziz'in menakıpta Mevlana zamanına yetişmiş ve onun ölümünden sonra Hüsameddin Çelebi'ye hizmet ettiğinin belirtilmesi nedeniyle bahsi geçen Alaaddin'in sonuncu olduğunu iddia etmiştir. bk. Yaltkaya, *Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin*, III, s. 236.

⁸¹⁸ Yaltkaya, *Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin*, III, s. 236-237.

⁸¹⁹ İlm-i Nücum; *Kamus-ı Türki'de*; "Kevakıbın (Yıldızların) ahval-i hareketından bahseden ilm-i hakiki, Astronomi ve Kevakıbın (Yıldızların) mevkii ve hareketından insanlara müteallik ahkam çıkarmak ilm-i kazibi (Yalancı İlim), iddia-i batılı, Astroloji" olarak tanımlanmıştır. bk. Sami, *Kamus-ı Türki*, s. 1455.

Mısır'da olması, onlardan ders almak ve Arapçasını geliştirmek için buraya geldiğini “*dil bilmenin ilmin yarısını elde etmek olduğunu*”⁸²⁰ katıldığı meclislerde daima söylediğini iddia etmiştir.

Şeyh Bedreddin Mısır'a geldiğinde Berkuk sultan, Mübarekşah ise dersiamdır. O, Mübarekşah'ın derslerine girmiş, Mısır'ın ünlü alimleri ile münazaralara katılmış ve ilimdeki üstünlüğünü ortaya koymuştur. Mübarekşah bir süre sonra hacca giderken Şeyh Bedreddin'i de yanında götürmüş, Mekke'de Zeylai'nin evinde kalmış ve ondan ders almıştır. Hac mevsiminin sonunda önce Medine'ye daha sonra Kudüs'e ve bir ay sonra Şeyh Ekmel'in *Hidaye*⁸²¹ okutacağını öğrenmesi üzerine Mısır'a gitmiştir. Şeyh Ekmel'den Seydi Şerif, Hacı Paşa, Sultan Şah ve Abdüllalif Hindi ile ders okumuştur. Bu dersler esnasında icra edilen bahis ve münazaralar Sultan Berkuk'un dikkatini çekmiş ve onları saray davet etmiştir. Şeyh Bedreddin Sultan Berkuk tarafından oğlu Fereç'in hocası olarak tayin edilmiş iki üç yıl kadar ona ders vermiştir. Bu dönemde yirmi beş yaşında olan Şeyh Bedreddin *Ukudü'l-Fusuleyn* isimli eserini de yazmıştır. Halil bin İsmail Şeyh Bedreddin'in kırk sekiz adet kitabının olduğunu belirterek bunlardan, *Ukudu'l-Cevahir*, *Letaifü'l-İşarat*, *Camiu'l-Fusuleyn*, *Teshil*, *Tefsir-i Nurü'l-Kulub*, *Çerağu'l-Fütuh* ve *Varidat* adlı eserlerin isimlerini saymıştır.

Halil bin İsmail, Sultan Berkuk'un Şeyh Bedreddin'i bir gün sarayına davet ettiğini bu davete *Mesnevi*'ye şerh yazan İbni Haşim ve Sultanın şeyhi olan Seyyid Hüseyin Ahlati'nin de katıldığını belirtmiştir. Bu davette Şeyh Bedreddin sabaha kadar Kur'an-ı Kerimi şerh ve tevil etmiştir. Sultan Berkuk bunlara ihsanlarda bulunmuş, Seyyid Hüseyin Ahlati'ye Mariye ve Şeyh Bedreddin'e de Cazibe isimli iki kız kardeş Habeş cariyeye hediye etmiş, Cazibe isimli cariyeden de Şeyh Bedreddin'in oğlu olan İsmail doğmuştur. Cazibe İsmail'i doğurduğunda kız kardeşi Mariye ziyaretine gelmiş bu ziyaret süresince Şeyh Bedreddin ile sohbetlerde⁸²² de

⁸²⁰ Yaltkaya, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, III, s. 238-239.

⁸²¹ el-Hidaye; Burhaneddin el-Merginani'nin “*Hanefti fıkhının en tanınmış ve muteber metinlerinden biri olup müellifin, Kuduri'ye ait el-Muhtasar ile Muhammed bin Hasan eş-Şeybani'nin el-Camii's-Sagir'inde mevcut meseleleri bir araya getirmek suretiyle kaleme aldığı Bidayetü'l-Mübtedi adlı eserinin şerhidir.*” bk. Cengiz Kallek, “el-Hidaye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XVII, Ankara, 1998, s. 471.

⁸²² “...Bedreddin'i cariyelerinden Cazibe ile, Ahlatlı Hüseyin'i de onun kardeşi Meryem ile evlendirdi. Bu evlilik onun ilmi ve fikri hayatında bir dönüm noktası oldu. Zira önceleri tasavvufun aleyhinde olan Bedreddin baldızı Meryem'le yaptığı tasavvufi sohbetler üzerine tavrını değiştirerek Ahlatlı Şeyh Hüseyin'e intisap etti. Fakat bu ani değişiklik üzerine hastalanarak yemeden içmeden kesildi.” bk. Bilal Dindar, “Bedreddin Simavi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: V, Ankara, 1992, s. 332.

bulunmuştur. Halil bin İsmail'e göre Şeyh Bedreddin bu sohbetler esnasında, Seyyid Hüseyin Ahlati'nin eğitiminden geçmiş olan Mariye'nin karşısında “*gülün yanında diken gibi*” kalmıştır.

Şeyh Bedreddin, Seyyid Hüseyin Ahlati'den etkilenecek onun dervishi olmuş ve Allah'ın cezbesine kapılmıştır. Bu halde iken elbiselerini değiştirerek kıldan bir aba giymiş, varını yoğunu dağıtmış ve tüm kitaplarını Nil nehrine atmıştır. Dünya ile bağını koparan Şeyh Bedreddin kendinden geçmiş bir halde semaha düşmüştür. Şeyh'in bu durumu Edirne'de bulunan babası Kadı İsrail'e bildirilmiş oda kölesi olan Şehne Musa'yı oğlunu getirmesi için Mısır'a göndermiştir. Mısır'da Şeyh'i bulan Şehne Musa onu Edirne'ye götürme konusunda ikna etmeye muvafık olamamıştır.

Şeyh Bedreddin'in daha kötü bir duruma gelmesinden korkan Seyyid Hüseyin Ahlati hava değişimine gitmesini uygun görerek onu doğuya yönlendirmiş ve Şeyh Tebriz'e gelmiştir. Bu sırada oğlunun cenaze töreni için Timur Han da Tebriz'de bulunmaktadır. Şeyh Bedreddin burada Timur'la tanışmış ve ondan hürmet görmüştür. Timur kızını Şeyhe vererek onu Şeyhülislam yapmak istemiş ancak Şeyh bu teklifi kabul etmeyerek Ahlat ve Bitlis üzerinden tekrar Mısır'a dönmüştür. Mısır'da Seyyid Hüseyin Ahlati'nin gözetiminde “*erbaine girmiş*”⁸²³ ve çilesini tamamlamıştır. Ahlati, Şeyh Bedreddin'i kendi yerine halife tayin etmiş ve ölümü üzerine altı ay süre ile onun yerine geçmiştir. Seyyid Hüseyin Ahlati'nin diğer halifelerinin Şeyh Bedreddin'i çekemeyerek dedikodu yapımları üzerine Rum'a gitmek üzere Mısır'dan ayrılmıştır.

Şeyh ilk etapta, Şam ve Halep üzerinden Konya'ya gelmiş, sofuları sevmeyen Karamanoğlu istemeyerek verdiği bir ziyafette Şeyh'e biat etmiştir. Konya'dan ayrılan Şeyh Bedreddin Germiyan, Aydın ve Tire'ye gelmiş buradan da İzmiroğlu'nun daveti üzerine İzmir'e gitmiştir. Halil bin İsmail, Şeyh'in kerametlerini gören Sakızlı Hristiyanların onu davet ettiklerini söylemiştir. Şeyh bir gemi ile Sakız'a giderek burada yaptığı sohbetlerle papazları ve Sakız Beyi'ni etkilemiştir. Şeyh Bedreddin on gün kaldığı Sakız'dan Edirne'ye gitmek üzere yola çıkmış ancak Rum Beyleri arasındaki mücadele nedeniyle denizden gidemeyerek Kütahya'ya geçmek zorunda kalmıştır. Rumlar arasındaki mücadele yatışınca bir yıl

⁸²³ “*Erbaine Girmek; Tarikat müntesiplerinin kalbin tasfiyesi ve nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir hücreye kapanıp halvet ve taat ile iştigal etmelerine denilirdi.*” bk. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri, I, s. 542.

sonra Bursa, Gelibolu ve Malkara üzerinden Edirne'ye gelmiş, anne ve babasını sağ olarak bulmuştur.

Şeyh Bedreddin, Edirne'de yedi yıl halktan uzak durarak halvete girmiştir. Bu dönemde Yıldırım Beyazıt'ın şehzadeleri arasında çıkan taht kavgaları nedeniyle fetret devri yaşanmaktadır. Şehzade Süleyman'ı yenen Şehzade Musa'nın ısrarı üzerine Şeyh, Kazasker olmuştur. Şehzade Mehmet'in Şehzade Musa'yı yenerek Padişah olması üzerine bin akçe ulufe ile İznik'e sürülen Şeyh Bedreddin *Teshil* isimli kitabını burada yazmış ve Padişah'a takdim etmiştir.

Padişah'tan önce hacca oradan da Mısır'a gitmek için izin isteyen Şeyh olumsuz cevap alınca İznik'ten çıkarak İsfendiyaroğlu'na kaçmıştır. İsfendiyaroğlu'nun kendisini desteklemeyeceğini anlayınca yine onun tavsiyesiyle Kırım'a gitmek üzere gemi ile yola çıkmış ancak gemi reisi sabah namazı için Eflak sahiline çıkan Şeyh'i bırakıp kaçmıştır.

Şeyh Bedreddin Eflak'ta kaldığı süre boyunca *Nurü'l-Kulub* isimli eserini bitirerek Padişah'a sunmak istemiş ve sonucu ne olursa olsun memleketine dönmeye karar vermiştir. Şeyh, Padişah'ı görmek üzere önce Deliorman ve ardından da Zağra'ya gelmiş çok kalabalık bir halk kitlesi etrafında toplanmıştır. Padişah, Şeyh'in bu gelişindeki maksadı kendisine kastetmek olarak anlamış ve Şeyh'i almaları için Kapıcıbaşı Elvan Bey'in emrine iki yüz kişi vermiş ayrıca Kara Sinan, Ütücüoğlu ve Yusuf Bey'i de görevlendirmiştir. Şeyh Bedreddin Siroz (Serez)'a getirilmiş bir eve hapsedilmiş, bu sırada Padişah Selanik'e gelmiş ve Edirne üzerine yürüyen Düzmece Mustafa'yı yenerek astırmıştır.

Şeyh'i Padişah'ın huzuruna çıkarmışlar yapılan yargılamada İran'dan gelen Mevlana Haydar'da hazır bulunmuştur. Halil bin İsmail, Şeyh'in Ululemre itaat etmemek ve peygamberlik iddiasında bulunmak gibi suçlarla itham edildiğini söylemiştir. *Menakıpta*, Şeyh Bedreddin'in onu sevenlerinin çokluğu nedeniyle Padişah tarafından tehlike olarak görüldüğü, diğer şeyhler ve alimler tarafından kışkanıldığı ve hakkında iftiralar atıldığı iddia edilmiştir. Bunlara ilave olarak da Halil bin İsmail, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'in de Şeyh Bedreddin'e

zararlarının dokunduğunu,⁸²⁴ “...Şeyhe her ne geldi ise başındaki ahababın çokluğundan gelmiştir. Aradaki fetva bir suretten ibaret idi” diye söylemiştir.⁸²⁵

Menakıbın yazarı Halil bin İsmail, Sultan Mehmet’in bu dönemde birçok olayla meşgul olduğunu ve saltanatını korumak amacıyla hassas davrandığı tespitinde bulunurken, Şeyh Bedreddin’in isyan eden Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal ile olan münasebetlerinden bahsetmemiştir. Makalenin yazarı Mehmet Şerafettin Yaltkaya’da bu konuda bir tespitte ya da eleştiride bulunmamıştır.

Şeyh Bedreddin Padişah’ın huzuruna çıkarıldıktan sonra, İran’dan gelen Mevlana Haydar ile iki gün süren mübahasede bulunmuş ve sonunda Mevlana Haydar Şeyh’in şariat gereği öldürülmesine gerek olmadığını söylemiştir. Padişah’ın Şeyh Bedreddin’in öldürülmesini istediğini bilen Bayezit Paşa ve Keçinan Fahrettin Divan’a gelerek öldürülmesi yönünde iş birliği yapmışlardır. Şeriata dayanarak susturamadıkları Şeyh hakkında, “*malı haram, kanı helal*” diyerek örfi fetva verilmiş ve Şevval ayının yirmi yedinci cuma günü asılmıştır.⁸²⁶ Yaltkaya ise makalesinde verdiği dipnotta Şeyh Bedreddin’in asılma tarihinin hicri 823 olduğunu ancak Halil bin İsmail’in *menakıbında* hatalı olarak hicri 819 tarihini verdiğini belirterek eleştirmiştir.⁸²⁷

Makalenin üçüncü bölümünde, Şeyh Bedreddin’in ölümünden sonra “*velinimet zedeler*”⁸²⁸ olarak da anılan çocuklarının ve *Menakıbın* yazarı olan Halil bin İsmail’in durumlarını ele almıştır. *Menakıba* göre; Seyyid Beşa olarak da tanınan İsmail babası Şeyh’in izni ile köyüne gitmek üzere yola çıkmış, hicri 813 tarihinde eceli ile vefat etmiş ve Menderes nehri yakınında bulunan Nezar isimli köye defnedilmiştir. Halil bin İsmail ise büyük atası Şeyh Bedreddin asılınca İznik’te duramamış Edirne’ye gitmiştir. Edirne’de Kur’anı ezberleyen ve ilim okuyan Halil bin İsmail, Molla Hüsrev’in hizmetinde Camii Kebir’e imam olmuştur. Bir akrabasının işlediği suç yüzünden onun yerine hapsedilmiş, Padişah’ın kız kardeşinin araya girmesi üzerine kurtulmuştur. Hapisten çıkan Halil bin İsmail önce Bursa’ya buradan da amcalarının yanına Göynük’e giderek Akşemseddin’e intisap etmiş ve ondan fıkıh, tefsir ve heyet okumuştur. Halil bin İsmail amcalarıyla beraber Sultan

⁸²⁴ Yaltkaya, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, III, s. 239-252.

⁸²⁵ Yaltkaya, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, III, s. 252.

⁸²⁶ Yaltkaya, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, III, s. 253.

⁸²⁷ Yaltkaya, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, III, s. 235.

⁸²⁸ Yaltkaya, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, III, s. 254.

Murat'ın Engürüs seferine ve Akşemseddin'in yanında da İstanbul'un fethine katıldığını *Menakıbında* beyan etmiştir.⁸²⁹

Şeyh Bedreddin'in özellikle Cumhuriyet dönemi tarih yazıcılığı açısından önemi *Varidat*⁸³⁰ isimli eserinin yeni dönem aydınlarınca nasıl anlaşıldığı ve bu anlamlandırmanın ışığında oluşturdıkları ideolojilerinin nasıl şekillendiği ile ilgilidir. Cumhuriyet'in ilk yılları ile Şeyh Bedreddin, Osmanlı'ya karşı yapılan isyan girişimlerinin ilk temsilcisi, Osmanlı'da keşfettikleri ilk devrimci ve komünist olarak tanımlanmış sol düşünce tarafından kullanılmıştır. Nazım Hikmet'in 1936 tarihinde kaleme aldığı *Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Destanı* isimli şiiri de bu açıdan değerlendirilmelidir.⁸³¹

Türk İstiklal Harbi'nin bir taraftan işgalcilere karşı bir savaş olmasının yanında diğer taraftan tarihsel sürecini tamamlayan Osmanlı Devleti'nin tasfiyesini de içeren bir mücadele olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Osmanlı Saltanatına karşı başarısız da olsa ilk isyan hareketinin lideri olarak değerlendirilen Şeyh Bedreddin'in yeni Türk Devleti'nin tarih yazımında bir meşruiyet unsuru olarak ele alınması ve *Türkiyat Mecmuasında* bu konuda bir makale yayımlanması öncelikle bu açıdan değerlendirilmelidir.

Şeyh Bedreddin'in İslam dini ile ilgili ortaya koyduğu fikirler, Osmanlı Devleti'nin din konusundaki tutumu ve görüşleri ile taban tabana zıt olmasına rağmen bu fikirlerinden dolayı cezalandırılmamıştır. Şeyh Bedreddin devlete karşı isyan ettiği için asılarak idam edilmiştir. Devlete isyan gibi bir suçtan dolayı cezalandırılmasına rağmen *Camiu'l-Fusuleyn* isimli kitabı medreselerde ders kitabı olarak okutulmaya devam edilmiştir. Şeyh Bedreddin'in yargılanması, cezalandırılması ve sonrasındaki süreç, Osmanlı Devleti'ndeki düşünce özgürlüğünü göstermesi bakımından önemlidir.⁸³² Bu açıdan ele alındığında Yaltkaya'nın makalesi, Mehmet Fuat Köprülü dolayısıyla *Türkiyat Mecmuasının* Osmanlı'yı

⁸²⁹ Yaltkaya, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, III, s. 253-255.

⁸³⁰ “*Varidat hariç eserlerinin hiçbirisinde, devrimci ve materyalist düşüncelerin en ufak bir izine bile rastlanmamıştır. Varidat derleme bir eser olup, Şeyh Bedreddin'in eli kalem tutan müritleri tarafından yazıya geçirilerek oluşturulmuştur. Bu sebeple kitaptaki düşünceler, Şeyh Bedreddin'den çok müritlerine ait olabilir.*” bk. İbrahim Arslanoğlu, “Şeyh Bedreddin”, *Bilim ve Ütopya*, Sayı 158, 2007, s. 42-43.

⁸³¹ Semih Ceyhan ve Muhammed Akif Koç, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şeyh Bedreddin Varidat'ı: Bir Literatür Denemesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: XVI, Sayı 32-32, 2018, s. 235.

⁸³² Arslanoğlu, Şeyh Bedreddin, s. 45.

dışlamayan ve Türk Tarihi'ni bir bütün olarak ele alan tarih anlayışı ile uyumlu olduğu değerlendirilmiştir.

Türkiyat Mecmuasının III. cildinin son makalesi İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahtı) Muharebesi Sırasında Türk Devleti ile Venedik ve Müttefiklerinin Faaliyetine Dair Bazı Hazine-i Evrak Kayıtları* isimli yazısıdır.⁸³³

Uzunçarşılı'nın makalesinin giriş bölümü, Hazine-i Evrak arşivinin önemi ile çalışmasında yer verdiği belgelerin konu başlıklarından oluşmuştur. Makalenin ikinci bölümü Kıbrıs adasının kısa tarihsel geçmişi ile Kıbrıs adasının Osmanlı Devletince fethi ve akabinde Lepant (İnebahtı) deniz muharebesini içermektedir. Uzunçarşılı çalışmasının üçüncü bölümünde ise transkribini yaptığı elli adet arşiv belgesini makalesine eklemiştir.

Uzunçarşılı, tarih yazımında arşiv belgelerinin incelenmesinin ve bu kapsamda da Osmanlı arşivlerinin önemini; “*Hazine-i Evrak kayıtlarını tetkik ederken burada tarihimizi aydınlatacak ve bir kısım tarihlerin yazılarını tadil ve tashih edecek birçok mühim vesikalar görmekteyiz*” diyerek açıklamıştır.⁸³⁴

Uzunçarşılı neşrettiği arşiv belgelerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Kıbrıs adasının tarihini ve Osmanlı Devletince ele geçirilmesini kısaca açıklamıştır. Kıbrıs adasının hicri 649'da Müslümanlarca ele geçirilerek vergiye bağlandığını söyleyen Uzunçarşılı, bu verginin ödenmemesi üzeri Harun Reşit tarafından tekrar işgal edildiğini belirtmiştir. Bizans imparatoru Nikefor Fokas miladi 970'te Kıbrıs adasını Müslümanlardan geri almış bu defada Haçlı seferleri sırasında İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard tarafından ele geçirilmiştir. Arslan Yürekli Richard adayı krallık haline getirmiş ve Guy de Lusignan ilk Kıbrıs Kralı olmuştur. Kıbrıs, 1484'te adanın Venediklilere geçişine kadar Lusignan ailesinde kalmıştır.

Osmanlı Devleti için Suriye ve Mısır'ı ele geçirip Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmına hakim olduktan sonra ticaret gemileri için tehdit oluşturan Kıbrıs adasının fethedilmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Kıbrıs adası Osmanlı Devletince 1461'de kuşatılmış ancak ele geçirilememiştir. Kıbrıs'ı elinde bulunduran Venedik Cumhuriyeti durumun ciddiyetini anlayarak Avrupa'dan müttefik arayışına girişmiş,

⁸³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahtı) Muharebesi Sırasında Türk Devleti ile Venedik ve Müttefiklerinin Faaliyetine Dair Bazı Hazine-i Evrak Kayıtları”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 257-292.

⁸³⁴ Uzunçarşılı, *Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahtı) Muharebesi*, III, s. 257.

Papa'nın girişimleri ile de Venedik Cumhuriyeti, İspanya Krallığı ve Papalık'tan oluşan bir ittifak kurulmuştur.

Papa'nın teşviki ile oluşturulan, 206 gemi, 1300 top, 16.000 asker 36.000 denizci ve kürekçiden müteşekkil müttefik donanması 21 Ağustos 1570 tarihinde Suda limanında buluşmuşlardır. Donanma 13 Eylül 1570 tarihinde Suda limanından hareket etmiş, Meis adasına geldiklerinde havanın fırtınalı olması sebebiyle ilerleyememişlerdir. Müttefik donanması, keşif için gönderilen gemilerin Lefkoşe'nin Osmanlılarca ele geçirildiğini haber vermeleri üzerine geri dönmüştür.

Osmanlı Devleti tarafından Kıbrıs'ın alınmasına karar verildikten sonra Mayıs/Haziran 1570 tarihinde donanma İstanbul'dan hareket etmiş, Lala Mustafa Paşa adanın fethi ile Piyale Paşa ise donanmanın başında görevlendirilmiştir. İstanbul'dan denize açılan muhteviyatı; 300 civarında “mavna”⁸³⁵, “kadırğa”⁸³⁶ ve “kalite”den⁸³⁷ oluşan donanmaya daha sonra 100 kadar da levend gemisi de katılmıştır. Osmanlı donanması 1570 Temmuz'unun sonunda Kıbrıs adasına çıkmış ve 9 Eylül 1570 tarihinde Lefkoşe fethedilmiştir. Bu fetihden sonra Magosa kalesi hariç adadaki diğer tüm kaleler sulh yoluyla ele geçirilmiştir.

Magosa kalesinin kuşatmanın tesiri altında açlık neticesinde teslim olacağını düşünen Serdar Lala Mustafa Paşa kale yardım alınca bu planından vaz geçmiş ve İstanbul'dan destek kuvvet istemiştir. Müezzinoğlu Ali Paşa komutasındaki Osmanlı destek kuvvetleri Nisan 1571 tarihinde adaya ulaşmışlar ve bu kuvvetlerinde katılımıyla yapılan taarruzla Magosa kalesi 1 Ağustos 1571 tarihinde ele geçirilerek Kıbrıs adasının fethi tamamlanmıştır.

Kıbrıs'ın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi üzerine Papa V. Pius yeniden harekete geçmiş, Venedik Cumhuriyeti, İspanya Krallığı ve Papalık kuvvetlerinden oluşan bir donanma hazırlanmasını sağlamıştır. Müttefik Haçlı

⁸³⁵ “Mavna; Buharlı gemilerin icadından evvel Osmanlı donanmasında kullanılan harp gemilerinden birinin adıdır. Mavnalar başlarda sisteminde idiler. Başlarda ile mavna'nın farkı, mavna'nın kış tarafının müdevver (yuvarlak) olmasından ve teknesinin de daha yüksek ve geniş yapılmasından ibarettir... her küreği beşer altışar yahut yedişer adam tarafından çekilir... ekseriya iki ve bazen üç direkli olarak inşa kılınırdı.” bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 423.

⁸³⁶ “Kadırğa; Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harp gemilerinden birinin adıdır. Çektiri idadında dahil olup kürek ve yelkenle kullanılırdı. Kadırgalar yirmi beş oturaklı idi ve her küreği dörder adam tarafından çekilirdi.” bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, s. 129.

⁸³⁷ “Kalite; Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harp gemilerinden birinin adıdır. Bu gemiler yirmiden yirmi dörde kadar oturaklı idiler. İtalyanlar bu sınıf gemilere galita, Fransızlar galiote, İngilizler ise galyot derlerdi. Osmanlılar bunu kalite suretine tahvil etmişler ve o surette kullanmışlardır.” bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, s. 151.

donanmasının başına İspanya Kralı II. Felipe'nin kardeşi Don Juan getirilmiş, donanma Doğu Akdeniz'e hareket ederek Kefalonya sahillerine ulaşmıştır.

Osmanlı Donanması ise bu sırada Navarin limanında bulunmaktadır ve Pertev Paşa başkanlığında bir savaş meclisi toplanmıştır. Uluç Ali Paşa, Lepanto kalesinin korumasında bir savunma savaşı yapılmasını isterken, Müezzinoğlu Ali Paşa düşmana hücum edilmesini istemiştir. Toplantı sonucunda Müezzinoğlu Ali Paşa'nın düşmana hücum edilmesi fikri kabul edilmiştir.

Lepant-İnebahtı deniz muharebesi 7 Ekim 1571 tarihinde yapılmış Müezzinoğlu Ali Paşa şehit olurken iki oğlu ve bazı beyler esir düşmüştür. Osmanlı donanmasının 190 parça gemisi batmış ya da düşmanın eline geçmiş, 117 top ve 5.000 esir verilmiştir.

Uluç Ali Paşa komuta ettiği gemilerin büyük kısmını zarar görmekten kurtarmış, yenilgiyi İstanbul'a bildirmesi üzerine de kaptanlık kendisine verilmiştir. Uluç Ali Paşa Lepanto'da topladığı gemilerle Haçlı donanmasının sahillere saldırı ihtimaline karşı bir müddet daha denizde kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüştür.

Osmanlı Devleti müttefiklerin ertesi yıl tekrar saldırma ihtimaline karşı büyük bir donanma meydana getirmeye karar vermiştir. Akdeniz, Karadeniz ve Marmara denizi limanlarında gemi inşaatına başlanmış, gerekli olan lojistik malzemeler sancak ve kazalardan temin edilmiş ve her taraftan kürekçiler getirilmiştir. Osmanlı Devleti beş altı ay gibi kısa bir zamanda 237 kadirga ve 8 mavnadan oluşan muazzam bir donanma meydana getirmiştir. Kaptanlığa getirilen Uluç Ali Paşa'nın adı Kılıç olarak değiştirilmiş ve donanma Haziran 1572 tarihinde Akdeniz'e açılmıştır.⁸³⁸

Uzunçarşılı makalesinin son bölümünde 50 adet arşiv belgesini yayımlamıştır. Bu belgeler konu başlıkları itibari ile; Magosa kuşatması devam ederken içinde bulunulan sıkıntılı durum. Haçlı donanmasının hareketi ve Osmanlı Devleti'nin düşman donanmasına karşı koyabilmek amacıyla gemi yapımını arttırması. Osmanlı Devleti'nin meydana getirdiği istihbarat ağı ve faaliyetleri ile Osmanlı tebaası Hristiyanların düşmanla iş birliği yaptığı. Uzunçarşılı, yayımladığı her vesikanın sonunda belgenin bulunduğu mühimme defterinin ve sayfanın numarasını belirtmiştir. Yayımlanan arşiv belgelerinin 48 adedi 12 numaralı

⁸³⁸ Uzunçarşılı, Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahtı) Muharebesi, III, s. 257-263.

mühimme defterine, 2 adedi ise 10 numaralı mühimme defterine ait olup, Uzunçarşılı belgelerdeki bazı tabirleri de dipnotlarla açıklamıştır.⁸³⁹

Köprülü, tarihçinin vazifesinin, toplumların geçmişte yaşadıkları olayları bugüne aktararak yeniden canlandırmak olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁰ Tarihçi bu yeniden canlandırma faaliyetinde öncelikli olarak tarihi vesikalara müracaat etmek zorundadır. Köprülüye göre tarihi vesikalar geçmiş olayların günümüze bıraktıkları izlerdir ve ancak onların şahitliği ile olayların gerçeğine ulaşılabilir.⁸⁴¹ Bu durumda da özellikle Osmanlı dönemi tarihi çalışanlar için iki problem ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki bu arşiv vesikalarına ulaşmak iken ikincisi ise bu belgelerin okunup, anlaşılıp, yorumlanabilmesidir. Enver Behnan Şapolyo Hocası Köprülü'nün bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

*“Eski eserleri okuyup anlayamayanları hiç affetmezdi. Tarihçi yalnız Orta Çağla uğraşanlardır. İlk Çağ arkeolojidir. Yeni Çağ gazete koleksiyonu karıştırmaktır. Orta Çağ ise yazılı vesikaları arşivde araştırmak, kütüphanelerde vakanüvislerin ağdalı dille yazdıkları eserleri okuyup anlamaktır. Müverrih yalnız Orta Çağ'ı inceleyenlerden çıkar!”*⁸⁴²

Bu değerlendirmelerin ışığında, Osmanlı tarihi çalışanların ulaştıkları kaynakların tarafsız ve objektif bir şekilde tenkitli bir incelemesini yapabilmeleri Osmanlı Türkçesine hakim olmalarına bağlıdır. Tarihçi başkaları tarafından transkript edilmiş belgelerle yetindiği takdirde belirli bir alanla sınırlı kalacak, henüz bilinmeyen yeni bilgi kaynaklarına ulaşmakta sıkıntı çekecek ve elde ettiği kaynakların ise doğruluğuna emin olamayacaktır.

3.3.3.2. Tahlil ve Tenkitler

Türkiyat Mecmuasının I ve II. cildinde bulunan *Notlar ve Vesikalar*, *Tenkit ve Tahlil*, *Kitabiyat Tenkitleri*, *Türkiyat Haberleri* ve *Metinden Hariç* kısımları derginin III. cildinde kaldırılarak *Tahlil ve Tenkitler* adı altında birleştirilmiştir.⁸⁴³ Bu bölümde Abdülkadir İnan'ın dört ve Sadettin Nüzhet Ergun'un bir adet olmak üzere toplam beş kitaba ait inceleme yazı bulunmaktadır.

⁸³⁹ Uzunçarşılı, Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahtı) Muharebesi, III, s. 263-292.

⁸⁴⁰ Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 8.

⁸⁴¹ Köprülüzade, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, s. 18.

⁸⁴² Şapolyo, Hocam Fuat Köprülü, s. 981.

⁸⁴³ Tahlil ve Tenkitler, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 293-310.

Tahlil ve Tenkitler bölümündeki ilk inceleme, Abdülkadir İnan'ın kaleme aldığı ve Eduard Karlovich Pekarskiy'e ait olan *Yakut Dili Lügati* isimli kitabı ele aldığı tetkik yazısıdır.⁸⁴⁴ İnan, bu üç ciltlik lüğatin 1907'de basılmaya başladığını yirmi üç yıl devam eden bir çalışmanın ardından 1930'da tamamlandığını belirtmiştir.⁸⁴⁵ Pekarskiy'nin eseri 3 cilt, 3.858 sütun ve 1.929 sayfadan oluşup 25.000 kelimeyi içermektedir.

İnan, lüğatin ilk aşamada siyasi görüşlerinden dolayı dönemin Çar hükümeti tarafından Yakutistan'a sürülen Pekarskiy'nin kişisel gayretleri ile oluşturulduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁶ *Yakut Dili Lügati*'nin ilk fasikülü 1899'da basılınca ilimler akademisinin ilgisini çekmiş ve akademinin girişimiyle Pekarskiy 1905'te Petersburg'a getirilmiştir. Lüğatin ilk fasikülü tekrar gözden geçirilerek akademinin mührü ile 1907'de yeniden yayımlanmış, Pekarskiy ise çalışmalarına Petersburg'un akademik ortamında devam etmiştir.⁸⁴⁷

Abdülkadir İnan, Yakut Türklerinin Sibirya'nın bütün kuzey bölgesi ile Lena nehri havzasında yaşadıklarını belirterek, onların Türk boylarının en kuzey ve doğu kolunu oluşturduklarını belirtmiştir. Yakutlar yaşadıkları coğrafyanın özelliği nedeni ile diğer Türklerden ayrılarak izole bir yaşam sürmüşler ve lehçeleri de farklı bir istikamette gelişmiştir.⁸⁴⁸ Yakutlar bu özellikleri ile İslamiyet'in Orta Asya'daki etkilerinden uzak kalmışlar ve dillerinde Arapça Farsça tesiri görülmemiştir. Yakut diline girmiş olan yabancı kelimeler ise ancak eserin yazıldığı dönem itibarı ile son yüzyılda giren Rusça kelimelerdir.

Abdülkadir İnan, bu lüğatin Türk dili ve etnografyası alanında çalışanlar için bir hazine niteliğinde olduğu belirtmiştir. İnan bunun sebebi olarak da lüğatin günlük konuşma dilindeki kelimeler dışında, destanlar, ilahiler, mitolojiye ait kelimeler, Yakutlara ait bütün tanrıların isimleri, yaşadıkları bölgelerdeki coğrafyaya ait yer vb. isimlerin yer almasını göstermiştir.⁸⁴⁹ Pekarskiy'nin lügati bu özelliği ile de eski Türk mitolojisini anlamak ve bugün elimizde olan bilgileri gözden geçirmek için de önemli bir kaynak niteliğindedir.

⁸⁴⁴ Abdülkadir İnan, "Yakut Dili Lügati", *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 293-300.

⁸⁴⁵ İnan, *Yakut Dili Lügati*, III, s. 295.

⁸⁴⁶ İnan, *Yakut Dili Lügati*, III, s. 293.

⁸⁴⁷ İnan, *Yakut Dili Lügati*, III, s. 294-295.

⁸⁴⁸ İnan, *Yakut Dili Lügati*, III, s. 293.

⁸⁴⁹ İnan, *Yakut Dili Lügati*, III, s. 295-296.

İnan, Pekarskiy'i kitabında Yakut lehçesini diğer Türk lehçeleri ile karşılaştırmalı olarak incelediğini ancak bunun yetersiz olduğunu belirterek eleştirmiştir. Diğer taraftan da onu Yakut lehçesi çalışmalarına ömrünü adadığı ve sabırla bu konu üzerinde çalışarak başarıya ulaştığı için Türk tarihçilerine örnek olarak göstermiştir. İnan, Türk tarihçilerinin her sene başka bir konuya yöneldikleri, kısa zaman sonra azim ve kararlılıklarını kaybederek başka bir konuya geçtikleri tespitini yaparak tenkit etmiştir.⁸⁵⁰

Abdülkadir İnan'ın bu ciltteki ikinci inceleme yazısı Nikolay İvanoviç Aşmarin'e ait olan *Çuvaş Dili Lügati* isimli çalışmasıdır.⁸⁵¹ Aşmarin'in eserinin ilk cildi 1928, ikinci, üçüncü ve dördüncü ciltleri 1929, beşinci cildi ise 1930'da neşredilmiş, yazarın ölümü üzerine eksik kalan kısımları öğrencileri tarafından tamamlanmıştır.

Abdülkadir İnan bu kitabı, son dönemde hazırlanmış Türk diline ait lügatlerin en önemlilerinden bir tanesi,⁸⁵² Türk folklor ve etnografyası açısından da kıymetli bir hazine olarak değerlendirmiştir. Bunlara ilave olarak İnan, *Çuvaş Dili Lügati*'nin Türk tarihi ve dil bilgisi ile ilgili birçok problemin de çözüme kavuşmasında etkili olacağını iddia etmiştir. Çuvaş lehçesinin önemini ise, Türkoloji ve Finoloji ile ilgilenen bilim adamlarının bu dili Sümerlere bağlamasına, Rusça ve Slavcanın oluşmasında Çuvaş dilinin önemli rol oynadığını iddia etmelerine bağlamıştır.⁸⁵³

Tahlil ve Tenkitler bölümündeki üçüncü çalışma, Sadettin Nüzhet Ergun'a ait olan, Abdülbaki Gölpınar'ın 1933'te yayımladığı *Kaygusuz Vizeli Alaeddin: Hayatı ve Şiirleri* isimli kitabı hakkındaki inceleme yazısıdır.⁸⁵⁴

Abdülbaki Gölpınar'ı kitabında yeterli kaynak kullanmadığı ve bazı çok önemli eserleri ise hiç görmediği için eleştiren Ergun, kendi yaptığı araştırma sonucunda elde ettiği ve Gölpınar'ın kitabında hiç değinmediği ya da eksik kısımları olan şiirleri ise yazısında yayımlamıştır.⁸⁵⁵

Ali Rıza Yalın'ın *Cenupta Türkmen Oymakları* isimli kitabı hakkında Abdülkadir İnan tarafından yapılan inceleme bu bölümün dördüncü yazısıdır. Kitabın

⁸⁵⁰ İnan, Yakut Dili Lügati, III, s. 299-300.

⁸⁵¹ Abdülkadir İnan, "Çuvaş Dili Lügati", *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 300-301.

⁸⁵² İnan, Çuvaş Dili Lügati, III, s. 300.

⁸⁵³ İnan, Çuvaş Dili Lügati, III, s. 300-301.

⁸⁵⁴ Sadettin Nüzhet Ergun, "Kaygusuz Vizeli Alaeddin: Hayatı ve Şiirleri", *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 301-304.

⁸⁵⁵ Ergun, Kaygusuz Vizeli Alaeddin, III, s. 303-304.

birinci cildi 1932’de, ikinci ve üçüncü ciltler 1933’te ve dördüncü cildi ise 1934’te neşredilmiştir.

İnan, Ali Rıza Yalın’ın Güney Anadolu bölgesinin etnografya ve folkloru ile ilgili araştırmalarıyla tanındığı tespitini yapmıştır. Arap göçebeleri hakkında birçok araştırma olduğunu belirten İnan, bununla birlikte Güney Anadolu’da yaşayan Türk boyları hakkında hiçbir eser kaleme alınmadığını eleştirisini getirmiştir. Bu sebeple de Yalın’ın bu dört ciltlik çalışmasının bu alandaki ilk monografik eser olduğu tespitinde bulunmuştur.⁸⁵⁶

Aleksandr Yakubovakiy’in 1932’de Leningrad’ta neşredilen *Doğuda Feodalizm. Altınordu Payitahtı, Bereke’nin Sarayı* isimli kitabı hakkında Abdülkadir İnan’ın incelemesi bu bölümün son yazısı olarak yayımlanmıştır.⁸⁵⁷

İnan, kitabın iki kısımdan oluştuğunu belirtir. Birinci bölümde Orta Asya’da derebeylik sistemine dayanan toplumsal yapı ortaya konurken ikinci bölümde Saray şehri ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Abdülkadir İnan, Sovyetler döneminin genel özelliği gereği tarih alanında yapılan tüm çalışmalar gibi Yakubovakiy’in kitabının da tarihi materyalizm perspektifinden ele alındığı tespitinde bulunmuştur. İnan bununla birlikte Yakubovakiy’in Doğulu kaynaklardan ve Moğol dönemi şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen tarihi eserlerden de istifade ettiğini söylemiştir.

İnan’a göre bu eseri önemli kılan hususlardan biri de Moğol genişlemesindeki başarının Moğol ordusunun gücünden çok Orta Asya’nın bu dönemde içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik durumla açıklamasıdır.⁸⁵⁸ Yakubovakiy, eserinin konu başlıklarından biri olan Saray şehrinin kurulmasını da Moğol İmparatorluğunun ortaya çıkmasından sonra ticaret güzergahlarının güvenliğine duyulan ihtiyaca bağlamıştır.⁸⁵⁹

⁸⁵⁶ Abdülkadir İnan, “Cenupta Türkmen Oymakları”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 305-307.

⁸⁵⁷ Abdülkadir İnan, “Doğuda Feodalizm. Altınordu Payitahtı, Bereke’nin Sarayı”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 307-310.

⁸⁵⁸ İnan, *Doğuda Feodalizm*, III, s. 307.

⁸⁵⁹ İnan, *Doğuda Feodalizm*, III, s. 308-309.

3.4. Türkiyat Mecmuasının Dönem Tarih Yayıncılığındaki Yeri

Erken Cumhuriyet döneminde tarih alanında yapılan neşriyatı, bilimsel tarih dergileri ile halkın ilgisine yönelik yayımlar yapan gazeteler ve bireysel girişimlerle çıkarılan popüler tarih dergileri olarak sınıflandırmak mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin son devrilerinde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da birçok dergi ve gazete sayfalarında tarih ile ilgili konulara yer vermişler, özellikle *İkdam* ve *Akşam* gazetelerinde Fuat Köprülü ve Ahmet Refik Altınay gibi birçok araştırmacının makaleleri yayımlanmıştır. Bu gazetelerin dışında *Tanin*, *Tasvir-i Efkar*, *Hakimiyet-i Milliye* gibi gazetelerde de tarih yazıları neşredilmiştir.⁸⁶⁰ Özellikle *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazeteleri yayımladıkları tefrikalarla popüler tarih yazıcılığına büyük katkılar sağlamışlar bunun öncülüğünü'de “*tarihi sevdiren adam*” olarak bilinen Ahmet Refik Altınay yapmıştır.⁸⁶¹

Bireysel çabalarla neşredilen, gerçek anlamdaki ilk tarih dergisi ise 1918-1920 yılları arasında Ali Emiri tarafından 31 sayı olarak yayımlanmış olan *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* olmuştur. Mecmuada daha çok edebiyat ağırlıklı konulara yer verilmekle beraber tarih konuları da ele alınmıştır.⁸⁶² Bu dönemdeki diğer önemli bir dergide *Hayat* mecmuası olup Köprülü, 2 Kanunuevvel 1926 tarihinde yayımlanmaya başlayan bu haftalık dergide Türkiyat ile alakalı makalelere rastlandığını belirtmiştir.⁸⁶³ Popüler tarihçilik kapsamında *Sevimli Ay*, *Resimli Ay*, *Resimli Perşembe*, *Büyük Gazete*, *Güneş* ve *Muhit* isimli dergilerde 1920'li yıllar boyunca özellikle Cumhuriyet rejiminin savunulması ve saltanatın kötülenmesi amacıyla tarih yazılarına yer vermişler, 1930'lardan itibaren ise *Yarım Ay*, *Yeni Mecmua*, *Modern Türkiye*, *Yeniğün* ve *Yedigün* gibi dergiler roman ve hatıratları tefrika halinde neşretmişlerdir.⁸⁶⁴

Halkevlerinin 1932'de kurulmasıyla gerek yerel tarih tetkiklerinde⁸⁶⁵ ve gerekse Türk Tarih Tezi'nin savunulmasında özellikle Halkevlerinin merkez yayın organı olan *Ülkü* dergisi ve taşra teşkilatlarındaki mecmualar etkili olmuşlardır.

⁸⁶⁰ Mahmut Hasan Şakiroğlu, “Türkiye’de Şimdiye Kadar Çıkan Popüler Tarih Dergileri”, *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, Sayı 1, Ocak 1984, s. 65.

⁸⁶¹ Ahmet Özcan, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik, 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 173.

⁸⁶² Şakiroğlu, Popüler Tarih Dergileri, s. 65.

⁸⁶³ Köprülü, Türkiyat Haberleri, Türkiye’de, II, s. 553.

⁸⁶⁴ Özcan, Türkiye’de Popüler Tarihçilik, s. 179-180.

⁸⁶⁵ Şakiroğlu, Popüler Tarih Dergileri, s. 66.

Türkiye'nin en ücra köşelerine kadar yayılmış olan Halkevleri mecmuaları diğer taraftan da yaptıkları yayımlarla amatör tarihçiliğin de gelişmesini sağlamışlardır.⁸⁶⁶

Cumhuriyet'in ilk devirleri itibariyle yayımlanmakta olan bilimsel tarih dergileri, Osmanlı Devleti döneminde yayın hayatına başlayanlar ve Cumhuriyet devrinde faaliyete geçenler olmak üzere iki grupta değerlendirilebilir. Bu kapsamda, devlet eliyle çıkarılan ilk tarih dergisi olan *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası* 1910'da yayın hayatına başlamış, Cumhuriyetle beraber *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* adını alarak 1931'e kadar faaliyetine devam etmiştir. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 1937'de arkeoloji mecmuası kimliği ön plana çıkan *Belleten* adıyla yeniden çıkarılmaya başlamıştır.⁸⁶⁷ Osmanlı'nın son döneminde yayın hayatına başlayan tarih dergilerinden biride Türk Ocağı tarafından ilk etapta 1911-1918 tarihleri arasından neşredilen *Türk Yurdu* dergisi olup, ara verdiği yayın hayatına 1923'te yeniden başlamış bu ikinci devre 1931'e kadar devam etmiştir.⁸⁶⁸ Köprülü, *Türk Yurdu* dergisinin nüshalarında ele alınan konuların yüzeysel ve genel nitelikli olduğu tespitinde bulunmuştur.⁸⁶⁹ Osmanlı'dan Cumhuriyete tevarüs eden diğer bir dergide İstanbul Darülfünunu tarafından 1916'da neşredilmeye başlayan *Edebiyat Fakültesi Mecmuası* olmuştur. Ağırlıklı olarak edebiyat alanındaki çalışmaların yanında, kaynak niteliğinde tarih yazılarının da yer aldığı mecmua 1933'e kadar yayımlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde yayın hayatına başlayan bilimsel tarih dergileri kapsamında; Mehmet Fuat Köprülü tarafından 1931'de yayımlanmaya başlayan, Türklerin içtimai ve ekonomik tarihleri hakkındaki araştırmaları ihtiva eden *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde neşredilmeye başlayan ve alanında öncü sayılan *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 1933'te yayımlanmaya başlamış ancak 5 sayı çıktıktan sonra 1949'da kapanmıştır.⁸⁷⁰

Cumhuriyet döneminde şahsi teşebbüslerle yayımlanan bilimsel tarih dergileri kapsamında; *Yeni Türkistan* mecmuası 1927 yılının haziran ayında çıkarılmaya

⁸⁶⁶ Özcan, Türkiye'de Popüler Tarihçilik , s. 180.

⁸⁶⁷ Ali Birinci, "Babıali'nin Tarih Mecmuaları (1943-1965)", *Türk Yurdu*, C: XVIII, Sayı 132, 1998, s. 29.

⁸⁶⁸ Hüseyin Tuncer, "Türk Yurdu, 1911 Yılından İtibaren Ankara'da Yayımlanan Türkçü Dergi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 550.

⁸⁶⁹ Köprülü, *Türkiyat Haberleri*, Türkiye'de, II, s. 552.

⁸⁷⁰ Mahmut Hasan Şakiroğlu, "Cumhuriyet Tarihimizde Süreli Yayınlar Kısa Bir Bakış II, Tarih Dergileri ve Belleten", *Belleten*, C: XLVII, Sayı 188, Ekim 1983, s. 1208-1210.

başlamış, Türkistan bölgesinin durumundan bahsetmekle beraber daha çok siyasi nitelikli olup her nüshasında Türk tarih ve arkeolojisine ait önemli makaleler ihtiva etmektedir.⁸⁷¹ Bu dönemdeki diğer bir dergide Ahmet Caferoğlu tarafından ilk cildi 1932’de çıkarılan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* mecmuasıdır. Mecmuada daha çok dil bilgisi, edebiyat, tarih, tarihi coğrafya ve halk edebiyatı sahalalarında tetkiklere yer verilmekle beraber, Anadolu tarih ve edebiyatı, müzik, folklor ve sanat tarihi alanlarında da makaleler yayımlanmıştır.⁸⁷²

Gazi Mustafa Kemal’in talimatıyla 1924’te kurulan Türkiyat Enstitüsünün bünyesinde oluşturulan *Türkiyat Mecmuası*nın, yeni Türk Devleti’nin teşkilinin üzerinden henüz iki yıl geçmeden 1925’te ilk sayısı yayımlanmıştır. Cumhuriyet devrinin tarih konularını da içeren yayım yapan ve devlet eliyle kurulmuş ilk bilimsel dergisi olma özelliği taşıyan *Türkiyat Mecmuası*nı salt bir tarih dergisi olarak nitelenmek hatalı olur görüşündeyiz. Buradan hareketle, “*Türklerin lisan ve edebiyat, tarih, coğrafya ve etnografyasına ait tetkikler ve vesikalar mecmuası*”⁸⁷³ olarak kendini tanımlayan dergi, Türkoloji’nin tüm alanlarını kapsamakta ve dönem tarih neşriyatı içinde farklı bir noktada konumlanmaktadır.

*Türkiyat Mecmuası*nı Mehmet Fuat Köprülü “*bütün dünyada yalnız Türkiyat tetkiklerine münhasır olmak üzere tesis edilen ilk mecmua*”⁸⁷⁴ olarak tanımlamıştır. Rus Türkoloji’si araştırmalarının önde gelen isimlerinden olan Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç ise *Türkiyat Mecmuası* ile ilgili; “...*enstitü tarafından Türkiyat ilmi tarihinde ilk defa olmak üzere, Türkiyat’a ait hususi bir mecmua neşrine başladı...*” değerlendirmesini yaparak derginin önemini ortaya koymuştur.⁸⁷⁵ *Türkiyat Mecmuası* popüler tarihçiliği ya da konjonktürel siyaseti önceleyen bir tarih anlayışından uzak kalmış, sorumlu müdürü Mehmet Fuat Köprülü’nün Muhafazakar Tarih Tezi’ni ortaya koyacak şekilde bilimsel tarih yazımına önem vermiştir.

⁸⁷¹ Köprülü, *Türkiyat Haberleri*, Türkiye’de, II, s. 555.

⁸⁷² Murat Küçük, “Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934)”, *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 6, 1998, s. 848-850.

⁸⁷³ *Türkiyat Mecmuası*, C: I s. Kapak İç Kısmı.

⁸⁷⁴ Köprülü, *Türkiyat Aleminde*, s. 3.

⁸⁷⁵ Samoyloviç, *Türkiyat Mecmuası*, s. 184.

SONUÇ

Genel olarak XVIII ve XIX. yüzyıllarda başladığı kabul edilen ulus devlet olgusu içinde XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren monarşiler tarih sahnesinden çekilirken halk hakimiyetine dayanan ulus devletler temel siyasi teşekküller olarak ortaya çıkmışlardır. Tarih sahnesine yeni çıkan bu ulus devletler varlıklarının meşruiyeti için “*ikna edici bir geçmiş yaratmak*”¹ ve onu mümkün olan en eski devirlere bağlama çabasına girişmişlerdir. Çağdaş sosyal bilimci ve tarihçilerin eski devirlerde hiç var olmadığını iddia ettikleri ulus devletler,² kendilerini oluşturan ulusun ortak paydalarının ancak kadim geçmişten bulunup çıkarılabileceğinin ya da üretilebileceğinin farkında olarak, bu amacı gerçekleştirmek için tarih biliminden faydalanmışlardır.

Tarihçiler tarafından “*vatandaşlığa dayalı-teritoryal ve etnik-soykütüksel*”³ yaklaşımlarla üretilen ulusal tarih tasarımları ile ulus olmanın temel vasıfları olan, hukuki olarak var olan bağımsız ve ulusal bir devlete sahip olma, aynı ortak vatanda yaşama, ait olunan ortak soyun kadim geçmişi, lisan da dahil olmak üzere kadim geçmişten günümüze taşınmış anonim bir kültürün varlığı gibi hususlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tarihçiler tarafından büyük oranda üretilen bu ulusal tarih sonuç olarak; içeride yeni ulusun birlik ve beraberlik duygularının kaynağı ve ateşleyicisi, dışarıya karşı ise ulusun varlığının ve vatan topraklarında yasal olarak hak iddia edebilmenin dayanak noktası haline gelmiştir.

Cumhuriyetin ilanı ile kurulan yeni Türk devleti ilk iş olarak bir monarşi olan Osmanlı devletinin izlerini silmek ve Osmanlı’dan devraldığı toplumun eski aidiyetlerini ortadan kaldırarak onu ulus haline getirebilmek amacıyla bir kısım inkılap hareketlerine girişmiştir. Bu kapsamda ele alındığında erken Cumhuriyet döneminin bu devresini modern Türk ulusunun inşa süreci olarak adlandırmak yerinde olur. Yeni Türk Devletinin siyasi ve idari yapısı ile toplumsal hayatı düzenleyen devrimler gerçekleştirilirken, Cumhuriyetin lider kadrolarınca bir kimlik sorunu olarak algılanan Türk milleti kurgusunda, ulusçuluğun ve ulus inşasının hareket noktası ve itici gücü olan tarih de bir araç olarak kullanılmıştır.

¹ Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir, Dost Kitabevi, Ankara, 2002, s. 270.

² Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 21-22.

³ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 266.

Ulus inşa sürecinde tarih alanında yapılan çalışmalar kapsamında Gazi Mustafa Kemal'in talimatıyla 1924'te Mehmet Fuat Köprülü'nün başkanlığını yaptığı Türk Tarih Enstitüsü kurulmuş, 1925'te ise enstitünün yayın organı olan *Türkiyat Mecmuası* neşredilmeye başlanmıştır. *Türkiyat Mecmuası*nın çalışmamızın konusunu oluşturan ve 1925-1933 yılları arasındaki dönemi içine alan ilk üç cildi bu kapsamda bir tarih dergisinden çok Türklerin lisan, edebiyat, tarih, coğrafya ve etnografyasını yani onu ulus yapan özelliklerini ortaya koyacak şekilde kapsayıcı neşriyatları ile ön plana çıkmıştır.

Tarih biliminin, Türk devriminin öncü kadroları tarafından bir enstrüman olarak kullanıldığı bu dönemde tarih çalışmaları açısından iki tez ağırlık kazanmıştır. Bunlardan ilki daha bilimsel temellere dayanan ve Türk milletinin köklerini Osmanlı ve Selçuklu devletleri üzerinden Orta Asya'ya bağlayan görüştür. Daha çok Türk kültürü üzerinden bu bağı kurmaya çalışan ve Köprülü'nün tarih görüşünü yansıtan bu anlayış dönem itibari ile *Türkiyat Mecmuası*nda kendini göstermiştir. Gazi Mustafa Kemal'in yönlendirmesi ile oluşturulan ikinci görüş ise Türk Tarih Tezi olarak adlandırılmıştır. Türk tarihinin İslami dönemlerini paranteze alan ve Türklüğün kökenlerini sadece Orta Asya'ya değil, Eti ve Sümer gibi Anadolu'nun kadim medeniyetlerine bağlamayı amaçlayan bir tarih anlayışı olarak ortaya çıkmıştır.

*Türkiyat Mecmuası*nın ilk üç cildindeki tarih anlayışı enstitünün ve derginin sorumlu müdürü ve aynı zamanda yazarı olan Mehmet Fuat Köprülü'nün Muhafazakar Tarih Tezi'nden ayrı değerlendirilemeyeceği görüşündeyiz. Köprülü, mecmuanın ilk iki cildinde yazar olarak kaleme aldığı makaleler, tenkitler, kitap eleştirileri ve *Türkiyat* haberleri ile derginin tarih görüşünün oluşumunda birinci derecede etkili olmuştur.

Dönemin siyasi ortamının tarih yazımına etkileri genel olarak yukarıda değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerin ışığında, *Türkiyat Mecmuası*'nın tarih anlayışında ilk olarak öğretici vasıfları ön planda olan, Türk tarih yazıcılığına Avrupa tarzı çağdaş ve bilimsel tarihçiliği kazandırmayı amaç edinmiş bir vizyon ön plandadır. Mecmuada bu amaçla Vasiliy Viladimiroviç Barthold, Franz Taeschner, Friedrich Gize, Vilhelm Thomsen gibi Avrupalı Türkologların makalelerine yer verilmiş ve ortaya koydukları eserler tenkitli olarak tanıtılmıştır. *Türkiyat Mecmuası*, Mehmet Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* makalesinde ortaya

koyduğu bilimsel tenkit süzgecinden geçirilmiş kaynaklara dayalı, çok yönlü olarak neden sonuç ilişkilerini ortaya koymaya çalışan, insanlığın tarihi süreç içerisinde meydana getirdiği tüm işleri ve olayları yeniden canlandırmayı amaçlayan bir tarih anlayışıyla faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu kapsamda olmak üzere de çağdaş Türk tarihçiliğinin öncülerinden olan Zeki Velidi Togan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Abdülkadir İnan, Mehmet Şerafettin Yaltkaya, Ali Canip Yöntem ve Akdes Nimet Kurat gibi tarihçilerin makaleleri de yine mecmuada neşredilmiştir.

Mecmua, *Türkiyat Haberleri* bölümü ile özellikle Avrupa bilim çevrelerinde Türkiyat ile ilgili ortaya konan eserleri ve meydana gelen gelişmeleri yakından takip ederek Türk tarihçiliğinin Avrupa ile paralel bir seyir izlemesini sağlamaya çalışmıştır. Yine bu kapsamda *Tahlil ve Tenkitler*, *Notlar ve Vesikalar* ve *Kitabiyat Tenkitleri* bölümleri ile Türkiyat ile ilgili yerli ve yabancı tarihçiler tarafından yazılmış eserler tarih metodolojisi açısından incelenerek olumlu ve olumsuz yönleri ortaya konmuş ve Türk tarihçilere yol gösterilmesi amacı güdülmüştür.

Türkiyat Mecmuasında savunmacı tarih anlayışı kapsamında Avrupalı müsteşriklerin Türkler ve Türk tarihi hakkındaki olumsuz ve yanlış iddialarına karşı reddiye niteliğinde makaleler neşredilmiştir. Bu kapsamda olmak üzere; Wilhelm Friedrich Carl Giese, Osmanlı devletinin kuruluşu ile ilgili kaleme aldığı makalesinde Herbert Adams Gibbons'un Osmanlıların genel olarak cahil oldukları ve bir devlet kuracak altyapıya sahip olmadıkları ve bu yeni kurulan devletin asıl itici gücünü ve omurgasını mühtedi Rumların oluşturduğu şeklindeki oryantalist görüşleri tenkit edilmiştir. Zeki Velidi Togan'da Oğuzların Hıristiyanlığı isimli makalesinde, Türkistan'daki Oğuzların aslında Hıristiyan olduklarını öne süren Avrupalı ve Doğulu müverrihlerin tezlerini ve gerekçelerini ortaya koyduktan sonra bu iddiaların doğru olmadığını kaynaklar vasıtasıyla ispat etmiştir. Köprülü, bir Türk nazım şekli olan “*tuyuğ*”dan bahseden makalesinde oryantalistlerin klasik Türk şiirinin İslam edebiyatının taklidinden başka bir şey olmadığı iddialarını çürütmüş ve İslamiyet'ten evvel de bir Türk kültürünün varlığını göstermiştir. Köprülü diğer taraftan Oğuzların etnik kökeni ile ilgili makalesinde de Avrupalı tarihçi Prof. Marquart'ın Kayıların Türkleşmiş Moğollar olduğu iddialarına yanıt vermiş ve Prof. Marquart'ın bir imla hatası sonucu *Divanu'l-Lügatu't-Türk*'te yer alan Kayılar ile Kayları birbirine karıştırdığı tespitinde bulunarak bu önemli hatayı düzeltmiştir. Dergide Josef Rudolph Thomas Strzygowski'nin Türk sanatının Orta Asya'daki kökleri hakkındaki

makalesinde de genel olarak göçebe kavimlerin barbar oldukları ve sanat üretemeyecekleri hususundaki Avrupalı tarihçilerin savlarına bir karşı duruş söz konusudur. Strzygowski'nin makalesi diğer taraftan Türk sanatının Selçuklular ile başladığını, Türklerin bu sanatı oluştururken Bizans'ın etkisi altında olarak ve mümkün olduğu kadar çevrede bulunan diğer hükümetlerden de işçi ve usta temin etmek suretiyle oluşturduklarını iddia eden Friedrich Paul Theodor Sarre gibi batılı tarihçilere bir reddiye niteliğindedir.

Türkiyat Mecmuasında Türk tarihi, Osmanlı⁴ ve Selçuklu dönemleri de dahil olmak üzere bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu amaçla hiçbir Türk devleti, beyliği ya da siyasi teşekkülü dışarıda bırakılmadan Anadolu Türk kimliği göç yolları takip edilerek kültür, sanat, dil ve soy bağı üzerinden Orta Asya Türk kimliğine bağlanmaya çalışılmıştır.

Bu kapsamda olmak üzere özellikle Anadolu Türk kültür değerleri Köprülü'nün *Meddahlar ve Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar* gibi makaleleri ile Orta Asya kökleri ile irtibatlandırılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan Strzygowski'nin *Türkler ve Orta Asya Sanatı* isimli makalesi ile Türk sanatının Orta Asya'daki asıl kaynağındaki özelliklerini kaybetmeden Anadolu'ya geldiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Türkiyat Mecmuasında Türk lisanı alanındaki çalışmalara da önem verilmiş bu amaçla gerek Orta Asya ve gerekse Osmanlı dönemi edebi kişilikleri ile Türkçe kaleme alınmış önemli tarihi kaynakları içeren eserler ile ilgili makaleler neşredilmiştir. Bu çalışmalarda, Türk dilinin geçirdiği tekamül aşamaları ile Orta Asya'dan Anadolu'ya çok fazla değişime uğramadan aktarıldığı bilimsel açıdan tespit edilmeye çalışılmıştır.

Türkiyat Mecmuasında yer alan, Türk kabile ve kavim isimleri, Anadolu'da Türklere ait yer isimleri, kabir taşları hakkındaki makalelerde önemli konu başlıkları arasında yer almıştır. Türk kabile ve kavim isimleri ile Anadolu'daki Türklere ait yer isimleri hakkındaki çalışmalar neticesinde bu kabile ve kavimlerin gerek Anadolu'daki ve gerekse Orta Asya'daki akrabalık bağlarının ortaya konabileceği gösterilerek tarihçilere bir çalışma alanı sunulmuştur. Diğer taraftan özellikle

⁴ Köprülü Osmanlıyı; “*Osmanlı Devleti her şeyden evvel bir Türk-İslam saltanatıdır*” şeklinde tanımlamıştır. bk. Orhan F. Köprülü, *Fuat Köprülü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 40.

Anadolu’da bulunan kitabeler ile kabir taşları Türk milletinin tapu senetleri hükmünde olup üzerlerinde barındırdıkları isimlerle Türk tarihindeki birçok boşluğu doldurma potansiyelinde kaynaklar niteliğindedirler. Bu husus, milli tarih ve uluslaşma açısından çok önemli bir konu olarak değerlendirilmiştir.

Çalışma konumuz olan *Türkiyat Mecmuası*, Cumhuriyet Türkiye’sinin Türkoloji alanında neşriyat yapmak üzere kurulmuş olan ilk bilimsel tarih dergisi olarak yayın hayatına başlamıştır. *Türkiyat Mecmuası*, müdürü Mehmet Fuat Köprülü’nün Muhafazakar Tarih Tezi esaslarına uygun olarak bilimsel ve çağdaş tarihçiliği Türkiye’de hakim kılmak amacıyla eğitici ve öğretici bir vizyonla yayımlar yapmıştır. Köprülü Türkiyat Enstitüsünü Avrupa’da Türkoloji’nin merkezi haline getirerek, *Türkiyat Mecmuası*nı benzerleri arasında söz sahibi olan ve gurur duyulacak bir dergi haline getirmeyi amaç edinmiştir.

Türkiyat Mecmuası Gazi Mustafa Kemal tarafından esasları belirlenen Türk Tarih Tezi’nde savunulan görüşlere özellikle ilk iki cildinde açıkça karşı olmuştur. Türklerin sarı ırka değil beyaz ırka mensup olduklarını, Eti ve Sümer medeniyetleri ile dünyadaki tüm dillerin Türk medeniyeti ve dilinden kaynaklandığını kanıtlamak amacıyla yapılan arkeolojik ve antropolojik yayımlara katılmamıştır. Bununla birlikte yeni Türk Devletinin sembol olarak kullanmayı düşündüğü “bozkurt” motifi, Orta Asya’da yazılmış olan Kur’anın Türkçe tercümeleleri ve Osmanlı Türkçesinin imla özelliği ile ilgi makaleleri ile devrim inkılaplarına destek vermiştir.

Sonuç olarak; ulus devlete geçiş sürecinde milli kimliğin oluşumundaki unsurları bütüncül bir anlayışla ele alan *Türkiyat Mecmuası*, günümüz tarihçiliğinin temel ekollerinden biri olan *Annales Okulu* doğrultusunda faaliyet göstererek çağdaş Türk tarihçiliği açısından çok önemli bir işlevi yerine getirmiştir.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, C: XVIII, Birinci İçtima, 1 Mart 1922.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 2, C: III, Elli Altıncı İçtima, 21 Kasım 1923.

Arşiv Belgeleri

CCA, *Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928)*, 56/19.

CCA, *Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı*, 9/8.

CCA, *Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928)*, 55/4.

COA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*, TS. MA. e, 1425/79.

CCA, *Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928)*, 42/11.

CCA, *Başbakanlık Muamelat Müdürlüğü*, 32/21.

CCA, *Milli Eğitim Bakanlığı (Genel)*, 24/2.

Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Türk Dünyası Bilim, Kültür ve Sanat Merkezi Görsel Materyallerinden.

Süreli Yayınlar

Akşam, 9 Temmuz 1932.

Cumhuriyet, 5 Temmuz 1932.

Vakit, 9 Kanunuevvel 1929.

Vakit, 16 Temmuz 1918

Tezler

İnci, Şinasi, “Kazanlı Abdullah Battal Taymas (1883-1969) Hayatı ve Eserleri”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.

Nur, Cüneyt, “Karaşazade, Nurü'l-Huda Li-Men İhtida” Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Edirne, 2001.

Sarıay, Erciment, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Bir Mütefekkir Olarak Necip Asım: Hayatı ve Eserleri”, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2012.

Usta, Halil İbrahim, “XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur’an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1989.

Kitaplar

Adivar, Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Ulus-Devlet Ya da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.

Ak, Ahmet, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, Yayınevi, Ankara, 2009.

Akbaba, Yusuf, *Türkiye’de Eski Türk Tarihçiliği*, Yazıgen Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Akşin, Sina, *Yakın Tarihimizi Sorgulamak*, 2. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2007.

Ali Haydar, *Milli Terbiye*, Milli Matbaa, İstanbul, 1926, (Çevrim İçi), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/server/api/core/bitstreams/3a6aa828-6880-480b-933f-a45420f474e9/content>, 13 Mayıs 2024.

Alp, Tekin, *Kemalizm*, çev. Çetin Yetkin, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004.

Anıtkabir Derneği Yayınları, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar Cilt 4*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001.

-----, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar Cilt 6*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001.

-----, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar Cilt 10*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001.

-----, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar Cilt 20*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001.

-----, *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar Cilt 24*, Pelin Matbaası, Ankara, 2001.

Anohin, Andrey Viktoroviç, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Mayermanova, Kömen Yayınları, Konya, 2006.

Atatürk, *Nutuk, II. Cilt (1920-1927)*, yay.haz. Zeynep Korkmaz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1984.

- Atsız, Hüseyin Nihal, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysan Basım ve Yayın, İstanbul, 1992.
- Ayktut, Şeref, *Kamalizm*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul, 1936, (Çevrim İçi) <https://psi520.cankaya.edu.tr/uploads/files/Ayktut%2C%20Kamalizm%20%281936%29.pdf>, 08 Mart 2024.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Babinger, Franz ve Köprülü, Fuat, *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Banarlı, Nihat Sami, *Yahya Kemal'in Hatıraları*, Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1960.
- Behar, Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Berkes, Niyazi, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul, 1985.
- Berktaş, Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018.
- Bıçak, Ayhan, *Türk Düşüncesi I Kökenler*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.
- Borokav, Aleksandr Kostantinoviç, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfaz Amanoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, C: II, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.
- Canelli, Mustafa, *Namık Kemal, Hayatı, Sanatı, Fikirleri*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1985.
- Cerrahoğlu, A., *Tarih Anlayışı Olmayan Tarihçi Fuat Köprülü*, y.y., İstanbul, 1964.
- Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Copeaux, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezi'nden Türk-İslam Sentezine*, yay.haz. Tülin Altınova, 2. Baskı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2000.
- Czaplikca, Maria Antonina, *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*, Oxford, 1918, (Çevrim İçi), <https://ia801403.us.archive.org/25/items/in.ernet.dli.2015.532365/2015.532365.turks-of.pdf>, 7 Şubat 2024.
- Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1928.
- David Smith, Anthony, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, Ankara, 1994.

- Dervişoğlu, Fatih M., *Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Duvarger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli, 2. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul, 1982.
- Duymaz, Ali, *Küçük Mecmua Yazıları, Ziya Gökalp*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018.
- Edhem, Halil, *Düvel-i İslamiye*, Milli Matbaa, İstanbul, 1927.
- Ercan, Yavuz, *Atatürk ve Tarih*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1988.
- Eren, Hasan, *Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 42. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi Cilt: 5*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- Fleischer, Cornell, *Tarihçi Mustafa Ali, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.
- Forrer, Ludwig, *Die Osmanische Chronik Des Rustem Pascha*, Türkische Bibliothek, C: XXI, Leipzig, 1923.
- Fronde, Victor, *Pantheon des Illustrations Francaises Au XIX' Siecle*, Paris, 1866, (Çevrim İçi), https://books.google.bj/books?id=9mFOy0BTwIIC&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, 20 Şubat 2024.
- Gibbons, Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Bülent Arı, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1998.
- Giritli, İsmet, *Günümüzün Işığında, Atatürk ve Atatürkçülük*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2019.
- Heyd, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- , *Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Huart, Clement, *Les Saints Des Derviches Tourneurs, Tome I*, Editions Ernest Leroux, Paris, 1918, (Çevrim İçi), <https://ia804500.us.archive.org/14/items/lessaintsdesderv01jalauoft/lessaintsdesderv01jalauoft.pdf>, 31 Mayıs 2023.

- , *Les Saints Des Derviches Tourneurs, Tome II*, Editions Ernest Leroux, Paris, 1922, (Çevrim İçi), <https://dn790007.ca.archive.org/0/items/lessaintsdesderv02jalauoft/lessaintsdesderv02jalauoft.pdf>, 31 Mayıs 2023.
- İğdemir, Uluğ, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973.
- İnalcık, Halil ve Seyitdanoğlu, Mehmet, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2006.
- İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.
- , *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.
- İsen, Mustafa, *Eski Türk Edebiyatının Kaynaklarından Şair Tezkireleri*, ed. Mustafa İsen, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2019.
- Karataş, Turan, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Yedi Gece Kitapları, İstanbul, 2001.
- Karpat, Kemal Haşim, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980*, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- , *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kerestedjian, Bedros Effendi, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque*, Stephan Austin and Sons Ltd., Londres, 1912, (Çevrim İçi), <https://dn720002.ca.archive.org/0/items/Kerestedjian/Kerestedjian.pdf>, 31 Mayıs 2023.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Çile*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2019.
- Kilisli Muallim Rifat, *Kitab-ı Dede Korkud, Ala Lisan Taiife-i Oğuz Han*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332, (Çevrim İçi), <file:///C:/Users/user/Downloads/197403854.pdf>, 13 Mayıs 2023.
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Semih Ofset, Ankara, 1999.
- Kodaman, Bayram, *Cumhuriyetin Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk*, 2. Baskı, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta, 2001.
- Köprülü, Mehmet Fuat ve Barthold, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
- Köprülü, Mehmet Fuat, *Tarih Araştırmaları I*, yay.haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.
- , *Edebiyat Araştırmaları I*, 5. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

- , *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, yay. Orhan Fuat Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976.
- , *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.
- , *Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Matbaa, İstanbul, 1926, (Çevrim İçi), file:///C:/Users/user/Downloads/PDF_-1663fa550950cf.pdf, 11 Mart 2024.
- , *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 8. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013.
- , *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1934.
- Köprülü, Orhan Fuat, *Fuat Köprülü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Köymen, Mehmet Altay, *Toplu Makaleler I. Cilt, Atatürk, Tarih Metodolojisi, Kaynaklar, Biyografiler*, haz. Sinan Tarıfci ve Kerim Köksal Kaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- Krause, Friedrich Ernest August, *Cingis Han, Die Geschichte Seines Lebens Nach Den Chinesischen Reichsannalen*, Carl Winter Verlag, Heidelberg, 1922.
- Kudret, Cevdet, *Divan Şiirinde Üç Büyükler 3, Nedim*, 7. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altı Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1940.
- Laurant, Joseph, *Byzance Et Les Turcs Seldjoucides Dans L'asie Occidentale Jusqu'en 1081*, Faculte Des Lettres De L'universite De Nancy, Nancy, 1914 (1919), (Çevrim İçi), https://ia902907.us.archive.org/6/items/byzanceetlesturcs/Byzance_et_les_Turcs.pdf, 31 Mayıs 2023.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.
- Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Maliye Nezareti, *Vilayet, Liva, Kazaların Huruf-ı Heca Tertibiyle Esamisini Mübeyyin Defterdir*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1326.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- , *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, *Pontus Meselesi*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1338.

- Maarif Vekaleti, *Milli Arma Müsabakası Şartnamesi*, İktisat Matbaası, Ankara, 1926.
- Mechin-Benoist, *Mustafa Kemal, Bir İmparatorluğun Ölümü*, çev. Zeki Çelikkol, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997.
- Mikusch, Dagobert Von, *Avrupa ile Asya Arasındaki Adam, Gazi Mustafa Kemal IV*, çev. Esat Nermi Erendor, Yeni Gün Haber Ajansı, Ankara, 2000.
- Oral, Mustafa, *Türkiye’de Romantik Tarihçilik*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.
- , *Türk Ulusunun İnşası, Ortak Tarih Söylemi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji dışı Bir İnceleme*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1988.
- Ormos, Istvan, *Egy Eletut Allomasai, Kmosko Mihaly (1876-1931)*, Budapeşte, 2017, (Çevrim İçi), https://real.mtak.hu/43717/1/kmosk%C3%B3_web.pdf, 23 Şubat 2024.
- Ortaylı, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, 22. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.
- , *Tarih Yazıcılık Üzerine*, 2. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011.
- , *Son İmparatorluk*, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.
- , *Osmanlı Barışı*, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.
- Osmanlı İmparatorluğundan...Türkiye Cumhuriyeti’ne. Nasıldı? Nasıl Oldu?*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
- Özakman, Turgut, *Cumhuriyet Türk Mucizesi İkinci Kitap*, 13. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010.
- Özcan, Ahmet, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik, 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.
- , *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.
- , *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.
- Palabıyık, Hanefi, *Ord. Prof. Dr. M. Fuat Köprülü’nün İlmi Hayatı ve Tarihçiliği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

- Peker, Recep, *İnkılap Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, (Çevrim İçi), <https://psi428.cankaya.edu.tr/uploads/files/Peker%2C%20Inkilab%20Dersleri%20Notlari%20%281935%29.pdf>, 01 Nisan 2024.
- Perinçek, Doğu, *Türk Tarihinin Ana Hatları Kemalist Yönetimin Resmi Tarih Tezi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- Rousseau, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, 2. Baskı, Adam Yayınları, İstanbul, 1987.
- Refik, Ahmet, *Büyük Tarih-i Umumi*, C: IV, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1327.
- Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Türki*, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317.
- Saray, Mehmet, *Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2022.
- Satan, Ali, *Mübarek Galip Eldem, Küre-i Arzda Nüfus-ı İslam Adlı Eseri ve Makaleleri*, Marmara Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Smith, Anthony David, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Bayramoğlu, Soner ve Kendir, Hülya, Dost Kitabevi, Ankara, 2002.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004.
- Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, 2. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 1994.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Yeni Hayat, İnkılap ve Travma 1908-1928*, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2019.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi III, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (İkinci Bölüm) (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.
- Turani, Adnan, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Toplum Yayınevi, Ankara, 1975.
- Türk Ocağının Nizamname-i Esas ve Dahilisi*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1328.
- Türk Tarih Encümeni Talimatnamesi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927.
- Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, (Çevrim İçi), https://turktarihtezi.com/wp-content/uploads/2021/03/Turk_Tarihinin_Ana_Hatlari.pdf, 30 Mart 2024.
- Türk Tarih Kurumu, *Birinci Türk Tarih Kongresi, Ankara: 2-11 Temmuz 1932, Konferanslar Müzakere Zabıtları*, 2. Baskı (Tıpkı Basım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

Walzer, Michael, Kurtuluş Paradoksu, *Seküler Devrimler ve Dini Karşı Devrimler*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.

Yetim, Fahri, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Düşüncesinde Arayışlar*, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1943)*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Yükneki, Edip Ahmet, *Atebetü'l-Hakayık*, yay.haz. Serkan Çakmak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019.

-----, *Hibetü'l-Hakayık*, çev. Necib Asım, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.

Makaleler

Ahmed Refik, “Türk Tarih Encümeninin Tarihçesi Hakkında Rapor”, *Maarif Vekaleti Tebliğler Mecmuası*, Sayı 14, 1927, s. 425-430.

Akgün, Ömer Faruk, “Mehmet Fuat Köprülü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVIII, Ankara, 2003, s. 471-486.

-----, “Atsız, Hüseyin Nihal, Türkçü Fikir Adamı, Tarihçi, Türkolog, Şair ve Roman Yazarı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Ankara, 1991, s. 87-91.

-----, “Gölpınarlı, Abdülbaki (1900-1982)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, Ankara, 1996, s. 146-149.

Akpınar, Yavuz, “Taymas, Abdullah Battal (1883-1969), Kazan Türklerinden Bilim ve Siyaset Adamı, Gazeteci, Yazar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XL, Ankara, 2011, s. 194-196.

Aktaş, Şerif, “Yöntem, Ali Canip (1887-1967), Edebiyat Tenkitçisi, Şair ve Yazar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLIII, Ankara, 2013, s. 564-565.

Alıç, Samet, “Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XV, Sayı 3, 2016, s. 949-970.

Alpay, Yalın, “Fuat Köprülü'nün Muhafazakar Ulusal Tarih Tezi Kurgusu”, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl 10, Sayı 38, Ekim-Kasım-Aralık 2013, s. 83-126.

Alpdoğan, Fatih Furkan, “Hüseyin Nihal Atsız: Bir Entelektüelin Portresi ve Panzehir Olarak Türkçülük”, *Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, Eylül 2022, s. 22-38.

- Andreasyan, Hrand Der, “Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları”, *Tarih Dergisi*, C: I, Sayı 1, Eylül 1949, s. 95-118.
- Arı, Bülent ve Aslantaş, Selim, Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Öncüsü: Fuat Köprülü”, *Doğu Batı*, Yıl 3, Sayı 12, Ağustos-Eylül-Ekim 2000, s. 193-205.
- Arıkan, Zeki, “Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi”, *Türk Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 77-92.
- , “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C: VI, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1584-1594.
- Arslanoğlu, İbrahim, “Şeyh Bedreddin”, *Bilim ve Ütopya*, Sayı 158, 2007, s. 41-45.
- Asılsoy, Abdülkerim, “Bir Siyasi Portre Denemesi: Fuat Köprülü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: II, Sayı 3, 2004, s. 423-437.
- , “Mehmet Fuat Köprülü’nün İlmi Hayatı ve Eserlerinde İzlediği Metot Üzerine”, *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği*, ed. Zekeriya Kurşun ve Haydar Çoruh, Ordaf Yayınları, İstanbul, 2013, s. 213-244.
- Asım, Necib, “Uygur Yazısıyla Hibetü’l-Hakayık’ın Diğer Bir Nüshası”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 227-233.
- , “Kırgız Kelimesinin İştikakına Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 386-390.
- , “Türkçe’de Kaf’ın Ta’ya ve Te’nin Dal’e İnkılabı ve Kırk Sayısının Aslı”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 390-392.
- Atsız, Hüseyin Nihal ve Kum, Ahmet Naci, “Anadolu’da Türklere Ait Yer İsimleri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 243-260.
- Avcı, Cemal, “Türk Tarih Tezi Amacı, Uygulanışı ve Sonuçları”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: II, Sayı 11, 2005, s. 11-32.
- Ayan, Ergin, “Türk Tarih Yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu”, *Tarih Okulu*, Sayı 11, Ekim-Aralık 2011, s. 75-101.
- Banarlı, Nihat Sami, “Köprülü’nün Hayatından Çizgiler”, *Türk Kültürü Aylık Dergi, Köprülü Sayısı*, Yıl 4, Sayı 47, Eylül 1966, s. 960-968.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç, “Orta Asya’da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 47-100.
- , “Kutadgu Biligin Zikrettiği Buğra Han Kimdir?”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 221-226.

- , “Orta Asya’da İslamiyet’in İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Cemal, C: II, 1928, s. 69-74.
- , “Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des Islams in Mittelasian”, *Asia Major*, C: II, Leipzig, 1925, s. 125-129.
- , “Radloff’un Lügatini Yeniden Neşir Meselesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 385-387.
- , “M.T. Czaplikca: Asya Türkleri (Elh)”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Akdes Nimet, C: II, 1928, s. 528-534.
- Başar, Fehameddin, “Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü’nün Hayatı ve Eserleri Hakkında (1890-1966)”, *Vefatının 50. Yılında Mehmet Fuat Köprülü*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2017, s. 11-20.
- , “Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Modern Tarihçiliğin Öncülerinden”, *Derin Tarih*, Sayı 99, Haziran 2020, s. 70-73.
- Baykara, Tuncer, “Togan, Zeki Velidi (1890-1970), Türk Tarihçisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 209-210.
- Berbercan, Mehmet Turgut, Türk Tercüme Edebiyatı Üzerine İncelemeler: Harzem Türkçesi ile İlk Adaptasyonlar”, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C: IV, Sayı 7, Haziran 2015, s. 1-11.
- Berk, Süleyman, “Osmanlı Mezar Taşı Kitabeleri’nin Anlamı”, *Surların Öte Yanı Zeytinburnu*, haz. Burçak Evren, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, 2006, s. 376-413.
- Berktaş, Halil, “Tarih Çalışmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: IX, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2455-2474.
- , “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 54-55, Yaz/Güz 1991, s. 19-45.
- Bezci, Gül, “Kültür Hazinesimiz: Hamit Zübeyr Koşay”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: III, Sayı 6, Temmuz 2021, s. 501-509.
- Bilge, Kilisli Muallim Rifat, “Süheyl ü Nevbahar’a Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 401-409.
- Bilgin, Abdullah Azmi, “Thomsen, Vilhelm (1842-1927), Danimarkalı Dil Bilimci, Türkolog”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 84-85.
- Birinci, Ali, “Babıali’nin Tarih Mecmuaları (1943-1965)”, *Türk Yurdu*, C: XVIII, Sayı 132, 1998, s. 29-38.
- Borak, Sadi, “Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar ve Kitaplığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: IX, Sayı 25, Kasım 1992, s. 73-83.

- Böler, Tuncay, “Necip Asım Yazıksız ve Türk Diline Katkıları”, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25, 2009, s. 195-208.
- Caferoğlu, Ahmet, “Mirza Şefi Hakkında Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 261-270.
- , “Bilinmeyen Tarafları ile Üstat Fuat Köprülü”, *Türk Kültürü Aylık Dergi, Köprülü Sayısı*, Yıl 4, Sayı 47, Eylül 1966, s. 945-947.
- , “Hakiki Köprülü”, *Türkiyat Mecmuası*, C: XV, 1969, s. 1-10.
- , “Türkiyat Haberleri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 336-343.
- , “Profesör Kuzmin: Hakaslar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 522-525.
- , “A. Samoyloviç: Muasır Osmanlı Türk Lisani’nın Muhtasar Sarf ve Nahvi”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 525-526.
- , “Türkiyat Haberleri, Belçika’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 565-566.
- , “Şura Cumhuriyetleri İttihadı’nda, Moskova’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 571-589.
- , “Şura Cumhuriyetleri İttihadı’nda, Şimali Kafkasya’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 589-590.
- , “Şura Cumhuriyetleri İttihadı’nda, Leningrad’ta”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 590-591.
- , “Şura Cumhuriyetleri İttihadı’nda, Azerbaycan’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 591-597.
- Canip, Ali, “Nedim’in Hayatı ve Muasırlarının Telakkileriyle Yaşadığı Devirde Edebi Mevkii”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 173-184.
- Ceyhan, Semih ve Koç, Muhammed Akif, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şeyh Bedreddin Varidat’ı: Bir Literatür Denemesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: XVI, Sayı 32-32, 2018, s. 233-331.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, “Zeki Velidi Togan’ın Fikri Gelişimi, Türk Birliği Fikri ve Türk Yurdu’ndaki Yazılarına Göre Tarihçiliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C: CXXVIII, Sayı 252, Mayıs-Haziran 2021, s. 53-70.
- Çevrimli, Nilgün, “Hamit Zübeyir’in Kaleminden ‘Hacı Bektaş Tekkesi’”, *International Journal of Turkology*, Sayı 13, Haziran 2021, s. 16-34.
- DİA, “Kutadgu Bilig”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVI, Ankara, 2002, s. 478-480.

- Diez, Ernst, “Jozef Strzygowski 7 Mart 1862-7 Ocak 1941”, *Felsefe Arkivi*, C: II, Sayı 1, İstanbul, 1947, s. 1-12.
- Dindar, Bilal, “Bedreddin Simavi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: V, Ankara, 1992, s. 331-334.
- Dulaury, Edward, “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Mahmut Kemal, C: II, 1928, s. 139-217.
- , “Les Mongols, D’Après les Historiens Armeniens, Fragments Traduits Sur Les Textes Originaux”, *Jornal Asiatique ou Recueil de Memoires*, Cinquieme Seire, Tome XI, Paris, 1858, s. 192-255 ve 426-508.
- Duman, Muhammed, “Osmanzade Taib Reis-i Şairan mıydı?”, *İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C: LXII, Sayı 1, 2022, s. 17-41.
- Ergun, Sadettin Nüzhet, “Kaygusuz Vizeli Alaeddin: Hayatı ve Şiirleri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 301-304.
- Erkan, Mustafa,” İnan, Abdülkadir (1889-1976), Türk Dil, Folklor, Etnografya ve Tarih Alimi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXII, Ankara, 2000, s. 261-262.
- Eski, Gülder Şüheda, “Maceralarla Dolu Bir Ömür: Abdullah Battal Taymas”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C: V, Sayı 2, 2018, s. 38-52.
- Eyice, Semavi, “Atatürk’ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları”, *Belleten*, C: XXXII, Sayı 128, Ekim 1968, s. 509-526.
- , “Belleten”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: V, Ankara, 1992, s. 424-425.
- , “Barthold, Vasiliy Viladimiroviç, Rus Türkolog ve Şarkiyatçı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: V, Ankara, 1992, s. 85-87.
- , “Glück, Heinrich (1889-1930) Avusturyalı Türk ve İslam Sanatı Uzmanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, Ankara, 1996, s. 97-98.
- , “Strzygowski, Josef”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: VII, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 45-46.
- Fehmi, Hasan, “Sanat Tarihimize Ait Bazı Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 398-401.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Türk Sosyoloji Tarihinde Prof. M. Fuat Köprülü’nün Yeri ve Hizmetleri”, *İş ve Düşünce*, C: XXXIII, Sayı 263, Eylül 1968, s. 17-27.
- Fıratlı, Nezih, “Paphlagonia”, *Belleten*, C: XVI, Sayı 64, Ekim 1952, s. 607-609.
- Fildiş, Berna, “M. Fuat Köprülü’nün Çok Yönlü Entelektüel Kimliği ve Disiplinlerarası Metodolojisi”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C: IV, Sayı 2, Kış 2017, s. 14-26.

- Galip, Mübarek, “Menteşeoğulları Devrine Ait Bazı Kabir Taşları”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 347-364.
- Galip, Reşit, “Türk Tarih İnkılabı ve Yabancı Tezler”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C: II, Sayı 9, Birinci Teşrin 1933, s. 164-177.
- Gelekçi, Cahit, “Küreselleşme Sürecinde Türkiyat Araştırmalarının Yeri ve Önemi”, *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 25-26 Mayıs 2006*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 31-43.
- Giese, Friedrich, “Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 151-171.
- Glück, Heinrich, “Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Cemal, C: III, 1935, s. 119-128.
- Gökyay, Orhan Şaik, “Şeyh Bedreddin’in Babası Kadı mı idi?”, *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, Sayı 2, 1984, s. 16-18.
- Gölpınar, Abdülbaki, “Menakıb-ı Hacı-i Cihan”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 129-132.
- Grotzfeld, Heinz, “Franz Taeschner, 1888-1967” *Belleten*, C: XXXII, Sayı 126, Nisan 1968, s. 293-295.
- Güleç, İsmail, “Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 560-561.
- Günaltay, Şemsettin, “Atatürk’ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra”, *Belleten*, C: III, Sayı 10, Nisan 1939, s. 275-276.
- Güneş, Ahmet, “Tarih, Tarihçi ve Meşruyet”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C: XVII, Sayı 17, 2005, s. 1-48.
- Güneş, Hasan Hüseyin, “Bir Üstat-ı Alem: Mehmet Fuat Köprülü”, *Tarih Okulu*, Sayı 11, Eylül-Aralık 2011, s. 102-119.
- , “Köprülü’nün Tarih Anlayışı ve Tarih Bilimi Üzerine Bazı Düşünceleri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Entelektüel Mehmet Fuat Köprülü*, ed. Berna Fildiş, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 43-64.
- Gürbey, Hüsnü, Gül, Mahsuni, Taşgın, Hakkı, “Tekke ve Zaviyelerin Kapatılmasının Ardından Hacı Bektaş Veli Dergâhındaki Eşyaların Durumu”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 101, Bahar 2022, s. 421-439.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Türk Tarih Kurumu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 547-549.
- Hamdi, Hamid, “Korkut’a Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 396-397.

- Hammer, Joseph von, “Uigurisches Diplom Kutlugh Timur's vom Jahre 800 (1397)”, *Fungruben des Orients*, C: VI, 1818, s. 359-362.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “Meşrutiyet, Osmanlılarda Anayasal Saltanat Dönemi, 1876-1922”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Ankara, 2004, s. 388-393.
- Harman, Ömer Faruk, “İsa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXII, Ankara, 2000, s. 465-472.
- Hasan, Abdullahoğlu, “Temir Kutluğ Yarlığı”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 207-227.
- Huart, Clement, “Eski Türk Dervişleri”, çev. Ragıp Hulusi, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 267-280.
- Hulusi, Ragıp, “Türkiyat Haberleri, Macaristan’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 566-577.
- Hüsnü, “İbni Arabşah”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 157-183.
- İçke, Ayşen, “Türkiye’de Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Modern Tarihçiliğin İnşası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: XIV, Sayı 80, Eylül 2021, s. 29-44.
- İğdemir, Uluğ, “Genel Müdür Uluğ İğdemir’ in Konuşması”, *Belleten*, C:XLV, Sayı 179, Temmuz 1981, s. 342-344.
- İlgürel, Sevim, “Türkiyat Enstitüsü”, *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl 14, Sayı 158, 1975, s. 103-105.
- İnalcık, Halil, “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları”, *Muhafazakar Düşünce, Tarih I*, C: II, Sayı 7, Aralık 2006, s. 11-20.
- , “Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı”, *Doğu Batı Üç Aylık Düşünce Dergisi*, Sayı 5, 1998, s. 5-19.
- İnan, Afet, “Türk Tarih Kurumu 40 Yaşında”, *Belleten*, C: XXXV, Sayı 140, Ekim 1971, s. 519-529.
- , “Atatürk ve Tarih Tezi”, *Belleten*, C: III, Sayı 10, Nisan 1939, s. 243-246.
- İnan, Başkurdistanlı Abdülkadir, “Yakut Dili Lügati”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 293-300.
- , “Çuvaş Dili Lügati”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 300-301.
- , “Cenupta Türkmen Oymakları”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 305-307.

- , “Doğuda Feodalizm. Altınordu Payitahtı, Bereke’nin Sarayı”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 307-310.
- , “A.V. Anohin: Altay Şamanlığına Ait Mevat”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 518-522.
- , “Türkiyat Haberleri, Yugoslavya’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 622-630.
- , “Kitab-ı Dede Korkut Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 213-219.
- , “Türk Kabile İsimlerine Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s.258-265.
- , “Türk Rivayetlerinde ‘Bozkurt’”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 131-137.
- , “Bozkurt Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 397.
- , “Umay İlahesi Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 444-446.
- İpşirli, Mehmet, “Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1888-1977) Osmanlı Tarihçisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLII, Ankara, 2012, s. 264-266.
- , “Asafname”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: III, Ankara, 1991, s. 456.
- İspir, Mehmeddin, “Şeyhi Divanı’ndaki Kasidelerin Edebi Türler ve Tarzlar Açısından İncelenmesi I (Dini Türler), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 2008, s. 103-126.
- Kaçalin, Mustafa S., “Orhon Yazıtları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIII, Ankara, 2007, s. 390-393.
- Kahraman, Kemal, “Giese, Wilhelm Friedrich Carl (1870-1944), Alman Türkolog’u ve Osmanlı Tarihçisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, Ankara, 1996, s. 67-68
- Kanlıdere, Ahmet, “Çağdaş Türk Dünyası Tarih Yazıcılığı: Tarihsel Süreç, Eğilimler ve Kavramsal Sorunlar”, *Türk Tarihinin ve Tarihçiliğinin Meseleleri*, ed. Ahmet Şimşek ve Mehmet Topal, Yazıgen Yayıncılık, İstanbul, 2019, s.79-116.
- Kanter, M. Fatih, “Şinasi’nin Şiirinde Yeni İnsan Tipi”, *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl XXXIX, Sayı 462, 1961, s. 616-623.
- Kara, İsmail, “Yaltkaya, Mehmet Şerafettin (1880-1947) Din Alimi, Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Diyanet İşleri Başkanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLIII, Ankara, 2013, s. 308-310.

- Karamustafa, Ahmet T., “Menakıb-ı Hoca-i Cihan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Ankara, 2004, s. 108-110.
- Karpat, Kemal Haşim, “Mehmet Fuat Köprülü ve Osmanlı: Muhafazakar Modern Bir Tarihçi”, *Mehmet Fuat Köprülü*, ed. Yahya Kemal Taştan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, ss. 13-23.
- Kazancıgil, Aykut, “Ord. Prof. Mehmet Şerafeddin Yaltkaya (1879-1947) Hayatı ve Çalışmaları”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 10, Haziran 2001, s. 237-265.
- Kellek, Cengiz, “el-Hidaye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XVII, Ankara, 1998, s. 471-473.
- Kemaloğlu, Muhammet, “Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait, Ahmet Zeki Velidi” *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 7, Nisan 2015, s. 213-225.
- Kiel, Machiel ve Alexander, John, “Mora”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXX, Ankara, 2005, s. 280-285.
- Kiel, Hedda Reidl, “Taeschner, Franz (1888-1967) Alman Şarkiyatçısı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIX, Ankara, 2010, s. 368-369.
- Kmosko, Michael, “Araplar ve Hazarlar”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Ahmet Cemal Köprülü, C: III, 1935, s. 133-155.
- Kocatürk, Utkan, “Atatürk’ün Tarih Tezi: Bir Uygarlık Beşiği Olarak Orta Asya”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: III, Sayı 9, Temmuz 1987, s. 503-507.
- Koç, Yunus, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 655-666.
- Korkmaz, Zeynep, “Vilhelm Ludwig Peter Thomsen, Hayatı ve Türklük Bilimine Hizmeti”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C: XLI, 1993, s. 1-11.
- Koşay, Hamit Zübeyir, “Hacı Bektaş Tekkesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 365-384.
- Kowalski, Tadeusz, “Hibetü’l-Hakayık: Naşiri Necib Asım”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzaade Ahmet Cemal, C: II, 1928, s. 452-462.
- Köprülüzaade, Mehmet Fuat, “Ümit ve Azim” *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 8, 1913, s. 240-247.
- , “Bizde Milli Tarih Yazılabilir mi?”, *Yeni Mecmua*, Sayı 22, 6 Kanunevvel 1917, s. 427-428.
- , “Türkiyat Aleminde”, *Hayat*, C: III, Sayı 53, 1 Aralık 1927, s. 2-3.
- , “Tercüme-i Hal, Yunus Emre”, *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 19, Haziran 1913, s. 612-621.

- , “Yunus Emre Asarı”, *Türk Yurdu*, C: V, Sayı 3, Kasım 1913, s. 922-930.
- , “Hoca Ahmet Yesevi, Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerindeki Tesiri”, *Bilgi Mecmuası*, C: I, Yıl 1, Sayı 6, Nisan 1914, s. 611-645.
- , “Türkiyat Haberleri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 327-336.
- , “Türkün Duası”, *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 10, 1913, s. 289-296.
- , “Türkün Duası”, *Türk Yurdu*, Yıl 2, Sayı 11, 1913, s. 324-330.
- , “Türk Edebiyatı Tarihinde Usul”, *Bilgi Mecmuası*, C: I, Yıl 1, Sayı 1, Kasım 1913, s. 5-53.
- , “Aybetü’l-Hakayık’a Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s.255-257.
- , “Meddahlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 1-45.
- , “Lütfi Paşa”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 119-150.
- , “Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 185-211.
- , “Harzemşahlar Tarihine Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 251-254.
- , “Clement Huart, Mevlevi Evliyası”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 291-293.
- , “Bedros Keresteciyan, Türkçe’nin İştikak Lügati İçin Bazı Mevad”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 294-296.
- , “Rauf Yekta, Türk Musikisi Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 296-299.
- , “Joseph Laurent, Garbi Asya’da Bizans ve Selçuk Türkleri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 300-303.
- , “Çinlilerle Moğolların ‘Huvey-Hu’ları ve Orhun Türk Kitabelerinin ‘Oğuz’ları”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 322-326.
- , “Harf Meselesi”, *Milli Mecmua*, Yıl 4, Sayı 75, 1926, s. 1206-1207.
- , “Anadolu Beyliklerine Ait Bazı Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 1-32.

- , “Türk Edebiyatındaki Hususi Nazım Şekilleri, Tuyuğ”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 219-242.
- , “İlk Osmanlı Sikkeleri Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 410-412.
- , “Germiyan Beyliği Tarihine Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 412-414.
- , “Pinti Hamit”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 415-416.
- , “Aydınoğulları Tarihine Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 417-425.
- , “Osmanzade Taib’e Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 427-430.
- , “Meddahlar Makalesine Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 430-434.
- , “Fuzuli’ye Ait Bazı Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 434-436.
- , “Türk Klasik Namında Rubai Şeklinin Eskiliği”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 437-440.
- , “Harzemşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı Muhammed Bin Kays ve Eseri”, *Türk Yurdu*, C: V, Sayı 26, 1927, s. 97-100.
- , “Harzemşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı Muhammed Bin Kays ve Eseri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 441-444.
- , “Divan-ı Türki-i Sultan Veled”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 475-481.
- , “Ferhengname-i Sa’di ve Süheyl ü Nevbahar”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 481-489.
- , “İbn Hatib: Ferahname”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 489-496.
- , “İsmail Hakkı: Kitabeler”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 497-501.
- , “Sadettin Nüzhet: Halk Şairleri, İkinci Kitap (Karacaoğlan)”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 502-505.
- , “Bahriye: Piri Reis, Naşiri ve Mütercimi: Profesör Paul Kahle”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 506-508.

- , “Andre Godard: Gazne ve Gazne Abidelerindeki Kitabeler”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 509-512.
- , “Jean Deny: On Sekizinci Asır Sonunda Cezayir Türk Yeniçerilerinin Türküleri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 512-518.
- , “Türkiyat Haberleri, Türkiye’de”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 541-555.
- , “Türkiyat Haberleri, Almanya’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 559-565.
- , “Türkiyat Haberleri, İsveç’te”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 565.
- , “Türkiyat Haberleri, İngiltere’de”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 578-581.
- , “Türkiyat Haberleri, Fransa’da, Çekoslovakya’da, Danimarka’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 630-639.
- Kraelitz, Friedrich, “Köprülüzade Mehmet Fuat: Türk Edebiyatı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Cemal, C: II, 1928, s. 449-451.
- Kurat, Akdes Nimet, “Bizans’ın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 185-206.
- , “Şura Cumhuriyetleri İttihadı’nda, Kazan’da”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 621-622.
- Kut, Günay, “Tarlan, Ali Nihat (1898-1978), Divan Edebiyatı Araştırmacısı, Şair ve Yazar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XL, Ankara, 2011, s. 108-110.
- Kutluer, Oder, “Kafkas Albanlarının Kimliği”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 6, Sayı 2, Aralık 2021, s. 35-59.
- Küçük, Murat, “Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934)”, *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 6, 1998, s. 848-874.
- Kütükoğlu, Bekir, “Vak’a Nüvis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLII, Ankara, 2012, s. 457-461.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Osmanlı’dan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, C: LXXVI, Sayı 275, Nisan 2012, s. 147-165.
- Leiser, Gary, “Çağdaş Türkoloji Araştırmalarında Köprülü’nün Yeri”, *Mehmet Fuat Köprülü*, ed. Yahya Kemal Taştan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2012, s. 29-37.

- Ligeti, Ludwig, “Kırgız Kavim İsminin Menşei”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 235-249.
- Macit, Muhsin, “Nedim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXII, Ankara, 2006, s. 510-513.
- Maksudi, Sadri, “Çinliler ve Moğolların, Huvey-Hu ve Uygurlarıyla Orhun Türk Kitabelerindeki Oğuzların Ayniyeti”, *Türk Yurdu*, C: II, Sayı 7, Nisan 1341, s. 27-37.
- , “Les Houei-Hou Et Uuigour Des Chinois Et Des Mongols Et Les Ogouz Des Inscriptions Turques De L’Orkhon”, *Journal Asiatique*, C: CCIV, Janvier-Mars 1924, s. 141-148.
- Markwart, Joseph, “Eîn Arabischer Bericht über die Arktischen (Uralischen) Lander aus dem 10. Jahrhundert “*Ungarische Jahrbücher*, C: IV, Leipzig, 1924, s. 261-334.
- Meydan Larousse, “Dulaudier (Jean Paul)”, *Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, yay. Etienne Gillon, vd., C: V, Sabah Gazetesi Yayınları, 1992, s. 538.
- Mordtmann, Johannes Heinrich, “Tenkit ve Tahlil”, çev. Mübarek Galip, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 281-287.
- , “Ludwig Forrer, Rüstem Paşa’nın Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Ahmet Cemal, C: I, 1925, s. 318-321.
- , “Köprülüzade Mehmet Fuat: Türk Edebiyatı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Mübarek Galip, C: II, 1928, s. 451-452.
- Naci, Ahmet, “Türkiyat Haberleri, Türkiye’de”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 555-559.
- Naci, Elif, “Türk Tarih Kurumu’nun Faaliyeti”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C: XII, Sayı 69, İkinciyeşrin 1938, s. 249-257.
- Nemeth, Gyula, “Tenkit ve Tahlil”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Köprülüzade Ahmet Celal, C: I, 1925, s. 288-289.
- Nizami, Khaliq Ahmad, “Fahreddin Mübarek Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XII, Ankara, 1995, s. 87.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Anadolu’da İslamiyet, Fuat Köprülü ve Sonrası”, *Muhafazakar Düşünce*, Yıl 2, Sayı 8, Bahar 2006, s. 9-18.
- Ormos, Istvan, “Priest-Scholar at the Crossroads: Nationalities and Allegiances. Mihaly Kmosko/Michal Kmosko (1876-1931): A Biographical Sketch”, *ACTA, Facultatis Theologicae Universitatis Comenianae Bratislaviensis*, C: XVII, Sayı 2, 2020, s. 53-77.
- Özcan, Abdülkadir, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 1, Bahar 2013, s. 271-293.

- , “II. Beyazıd Devri Tarihçiliği ve İlk Standart Osmanlı Tarihleri”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 2, Güz 2013, s. 141-153.
- , “Tarih-i Osmani Encümeni”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XL, Ankara, 2011, s. 83-86.
- , “Abdurrahman Şeref”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: I, Ankara, 1988, s. 175.
- , “Osmanzade Ahmet Taib, Osmanlı Şairi, Biyografi Yazarı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIV, Ankara, 2007, s. 2-4.
- Özdemir, Mehmet, “Mülükü’t-Tavaif”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXI, Ankara, 2006, s. 553-556.
- Özdemir, Yasin, “Satan, A.(2019), Cumhuriyet’in İlk Kültür Müdürü Mübarek Galip Eldem: Küre-i Arzda Nüfus-ı İslam Adlı Eseri ve Makaleleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 134 s.”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, 2019, s. 205-207.
- Özkan, Mustafa, “İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: IV, Sayı 8, 2006, s. 585-592.
- Özteke, Fahri, “Tarihçiliğimizin Kurumsallaşması ve Bir Kültür Milliyetçisi Ahmed Zeki Velidi Togan”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C: III, Sayı 25, Kış 2018, s. 165-194.
- , “Asar-ı İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni’nden Afet İnan’a Milli Tarih Bilincinin İnşası”, *III. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, ed. Serdar Yavuz, Asos Yayınevi, Kahramanmaraş, 2017, s. 499-513.
- “Parnasse Okulu”, *Grolier International Encyclopedia*, C: XI, Medya Holding, İstanbul, 1993, s. 21-22.
- Paulnik, Agnes, “Bibliography Of Louis Ligeti”, *Actia Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C: LV, 2002, s. 5-23.
- Poppe, Nicholas, “Boris Yakoleviç Vladimirtsov, Cengiz Han”, çev. Ahmet Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 313-318.
- Pultar, Gönül, “Dedem Maksudi Aarsal (1878-1957)”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Ord. Prof. Sadri Maksudi Aarsal’a Armağan Özel Sayısı, C: LXXV, 2017, s. 43-74.
- Rosthorn, Arthur von, “Krause F. E. A.: Cingiz Han”, *Asia Major*, C: I, Leipzig, 1924, s. 176-183.
- , “F. E. A. Krause, Cengiz Han”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. İbrahim Sabri, C: I, 1925, s. 303-312.

- Samoyloviç, Aleksandr Nikolayeviç, “Türkiyat Mecmuası”, *Türk Yurdu*, Yıl 16, C: VI, Sayı 32, Ağustos 1927, s. 183-187.
- Sarınay, Yusuf, “Türk Ocağı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 545-546.
- Sertkaya, Osman Fikri, “Atatürk ve Türk Dili”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: II, Sayı 599, Kasım 2001, s. 549-563.
- , “Caferoğlu, Ahmet (1899-1975) Türk Dil Alimi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: VII, Ankara, 1993, s. 10-11.
- , “Ahmet Caferoğlu’nun Hayatı ve Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C: XVII’den Ayrı Basım, 1969, s. 1-28.
- Sıddıqı, İqtidar Husain, “Gurlular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, Ankara, 1996, s. 207-211.
- “Simgecilik”, *Grolier International Encyclopedia*, C: XII, Medya Holding, İstanbul, 1993, s. 86.
- Sinanoğlu, Mustafa, “Melkaiyye, Hristiyanlıkta Bir Mezhep”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Ankara, 2004, s. 84-85.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre, “Arkeolojiden Antropolojiye Türk Tarih Tezi”, *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler*, ed. Ahmet Şimşek, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 15-42.
- Strzygowski, Josef Rudolph Thomas, “Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 1-80.
- Şakiroğlu, Mahmut Hasan, “Kurat, Akdes Nimet (1902-1971) Türk Tarihçisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVI, Ankara, 2002, s. 430-431.
- , “Koşay, Hamit Zübeyir (1897-1984), Türk Dilcisi ve Etnograf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVI, Ankara, 2002, s. 224-225.
- , “Türkiye’de Şimdiye Kadar Çıkan Popüler Tarih Dergileri”, *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, Sayı 1, Ocak 1984, s. 65-68.
- , “Cumhuriyet Tarihimizde Süreli Yayınlar Kısa Bir Bakış II, Tarih Dergileri ve Belleten”, *Belleten*, C: XLVII, Sayı 188, Ekim 1983, s. 1207-1222.
- Şapolyo, Enver Benhan, “Hocam Fuat Köprülü”, *Türk Kültürü Aylık Dergi, Köprülü Sayısı*, Yıl 4, Sayı 47, Eylül 1966, s. 979- 982.
- Taeschner, Franz, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Hamit Sadi, C: II, 1928, s. 271-314.

“Tahlil ve Tenkitler”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 293-310.

Tansel, Fevziye Abdullah, “Memleketimizin Acı Kaybı, Prof. Dr. Fuat Köprülü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XIV, Sayı 11, 1967, s.267-281.

-----, “Prof. Dr. Fuat Köprülü’nün Şiirleri”, *Belleten*, C: XXX, Sayı 120, Ekim 1966, s. 637-660.

-----, “Prof. Dr. Fuat Köprülü’nün İlk Yazısı, Basın Hayatının Başlangıcına Dair Bilgimizi Düzelten ve Tamamlayan Yeni Notlar”, *Belleten*, C: XXXIII, Sayı 129, Ocak 1969, s. 43-52.

-----, “Ali Canip Yöntem (1887-26 Ekim 1967)”, *Belleten*, C: XXXII, Sayı 125, Ocak 1968, s. 55-77.

Tarlan, Ali Nihat, “Bir İmla Hususiyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 229-232.

Taşagıl, Ahmet, “İlig, Eski Türklerde Bir Unvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXII, Ankara, 2000, s. 108.

Taşbaş, Erdal, “Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış”, *MJH Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, C: I, Sayı 2, 2011, s. 213-223.

Taymas, Abdullah Battal, “Kazan Yurdu’nda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 75-101.

Tekindağ, Şehabettin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Belleten*, C: XXXV, Sayı 140, Ekim 1971, s. 655-663.

Tezcan, Nuran, “Seyahatname”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVII, Ankara, 2009, s. 16-19.

Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter, “Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Ragıp Hulusi, C: III, 1935, s. 81-118.

-----, “Şarki Türkistan’ın Mazisine Dair”, çev. Köprülüzade Ahmet Celal, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 33-59.

Timurtaş, Faruk Kadri, “Ali Nihat Tarlan ve Eserleri, Doğumunun 65. Yıldönümü Münasebetiyle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C: XIII, Aralık 1964, s. 1-6.

Togan, Zeki Velidi, “Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 61-67.

-----, “Londra ve Tahrandaki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C: III, Sayı 1-2, 1959-1960, s. 133-160.

-----, “Harzem’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 315-345.

- , “Kert mi Kurt mu?”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 392-396.
- , “Mahtumkulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 465-474.
- , “Şura Cumhuriyetleri İttihadı’nda, Türkistan Matbuatı”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 597-621.
- Tuncer, Hüseyin, “Türk Yurdu, 1911 Yılından İtibaren Ankara’da Yayımlanan Türkçü Dergi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Ankara, 2012, s. 550-551.
- Turan, Fikret, “Mehmet Fuat Köprülü’nün Türkiyat Çalışmaları”, *Vefatının 50. Yılında Mehmet Fuat Köprülü*, ed. Fehamettin Başar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2017, s. 130-135.
- Turan, Osman, “Türk İlminin Abidesi: Prof. Fuat Köprülü”, *Türk Kültürü Aylık Dergi, Köprülü Sayısı*, Yıl 4, Sayı 47, Eylül 1966, s. 936-942.
- , “Mukaddime”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. XIII.
- Türkistanlı Meyan Bezerk, “Türkiyat Haberleri”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 343-350.
- Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. Kapak İç Kısmı.
- “Türkiyat Mecmuası”, *Hayat Mecmuası*, C: III, Sayı 75, 1928, s. 468.
- “Türkiye Arması”, *Hayat Mecmuası*, C: I, Sayı 6, 6 Ocak 1927, s. 9-10.
- Türücü, Süleyman, “Prof. Abdülkadir İnan Üzerine Notlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15, 2000, s. 201-211.
- Uygun, Oktay, “Tek Parti Rejimi ve Demokrasi”, *Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu*, İstanbul, 2005, s. 65-78.
- Uca, Alaattin, “Mirza Fethali Ahundzade’nin Türk Dünyası’na Hizmetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, 2001, s. 365-382.
- Uçman, Abdullah, “Necip Asım Yazıksız (1861-1935) Türkiye’deki İlk Türkçülerden, Türk Tarih ve Dil Uzmanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXII, Ankara, 2006, s. 493-494.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Türk Tarihi Yazılırken Atatürk’ün Alaka ve Görüşlerine Dair Hatıralar”, *Belleken*, C: III, Sayı 10, Nisan 1939, s. 349-353.
- , “Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahtı) Muharebesi Sırasında Türk Devleti ile Venedik ve Müttefiklerinin Faaliyetine Dair Bazı Hazine-i Evrak Kayıtları”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 257-292.

- Üçler, Fatma, “Ali Canip Yöntem’den Makaleler”, *Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı 20, 2008, s. 243-248.
- Ülgen, Erol, “Mehmet Fuat Köprülü”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Yıl 5, Sayı 52, Temmuz 1998, s. 61-64.
- Ünal, Yenal, “Türk Ulusunun İnşası Ortak Söylemi”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, C: IX, Sayı 1, Bahar 2022, s. 1465-149.
- Ünlü, Suat, “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur’an Tercümeleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C: XIX, Sayı 27, Ocak-Nisan 2007, s. 9-56.
- Üzüm, İlyas, “Mücessime”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXXI, Ankara, 2006, s.448-449.
- Vasary, Istvan, “Ligeti, Lajos”, *Macar Türkologlar, Küçük Biyografik Ansiklopedi*, yay. Gabor Fodor, Türksoy Uluslararası Kültür Teşkilatı, Ankara, 2022, s. 146-148.
- Yaltkaya, Mehmet Şerafettin, “Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin’e Dair Bir Kitap”, *Türkiyat Mecmuası*, C: III, 1935, s. 233-256.
- , “Selçukiler Devrinde Mezahib”, *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, s. 101-118.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Eş’ariyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XI, Ankara, 1995, s. 447-455.
- Yazıcı, Nesimi, “Milli Tettebbular Mecmuası”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXX, Ankara, 2005, s. 83-84.
- Yekta, Rauf, “La Musique Turque”, *Encyclopedie De La Musique Et Dictionnaire Du Conservatoire*, Librairie Delagrave, Paris, 1922, s. 2945-3065, (Çevrim İçi), <https://ia804700.us.archive.org/6/items/encyclopdiel05lavi/encyclopdiel05lavi.pdf>, 31 Mayıs 2023.
- Yetim, Fahri, “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: Millet-i Hakime Düşüncesi ve Etkileri”, *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 18, Aralık 2008, s. 71-84.
- , “Atatürk’ün Getirdiği Yeni Onur Anlayışı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Atatürk Özel Sayısı*, C: VII, Sayı 3, Kasım 2006, s. 19-34.
- Yılmaz, Hakan, “Mehmet Fuat Köprülü ve Orhan Köprülü Arşivi”, *Unutma İstanbul*, yay.haz., Ayhan Kaygusuz, vd., İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul, 2017, s. 83-127, (Çevrim İçi), <https://www.istka.org.tr/media/131803/unutma-%C4%B0istanbul.Pdf>, 30 Mart 2024.
- Yöntem, Ali Canip, “Reis-i Şairan, Osmanzade Taib Efendi”, *Türkiyat Mecmuası*, C: II, 1928, s. 103-129.

Yusuf, Akçuraolu, “Birinci Türk Tarih Kongresi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C: I, Sayı 1, Şubat 1933, s. 23-30.

Yuvalı, Abdülkadir, “İbn Arabşah, Şehabeddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XIX, Ankara, 1999, s. 314-315.

Yücesoy, Hayrettin, “Kadisiye Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXIV, Ankara, 2001, s. 136-137.

Zichy, Stefan, “J. Markwart, Şimal Kutbu Havalisi (Ural Ülkeleri) Hakkında Miladi 10’ncı Asra Ait Arapça Tezkere”, *Türkiyat Mecmuası*, çev. Akdes Nimet, C: II, 1928, s. 535-538.

İnternet Siteleri

<https://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/faaliyetler/enstitu-yayinlari>

<https://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/faaliyetler/kongre-ve-sempozyumlar>

<https://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/yonetim>

<https://belleten.gov.tr>

<https://www.ttk.gov.tr/tarihce>

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

EKLER

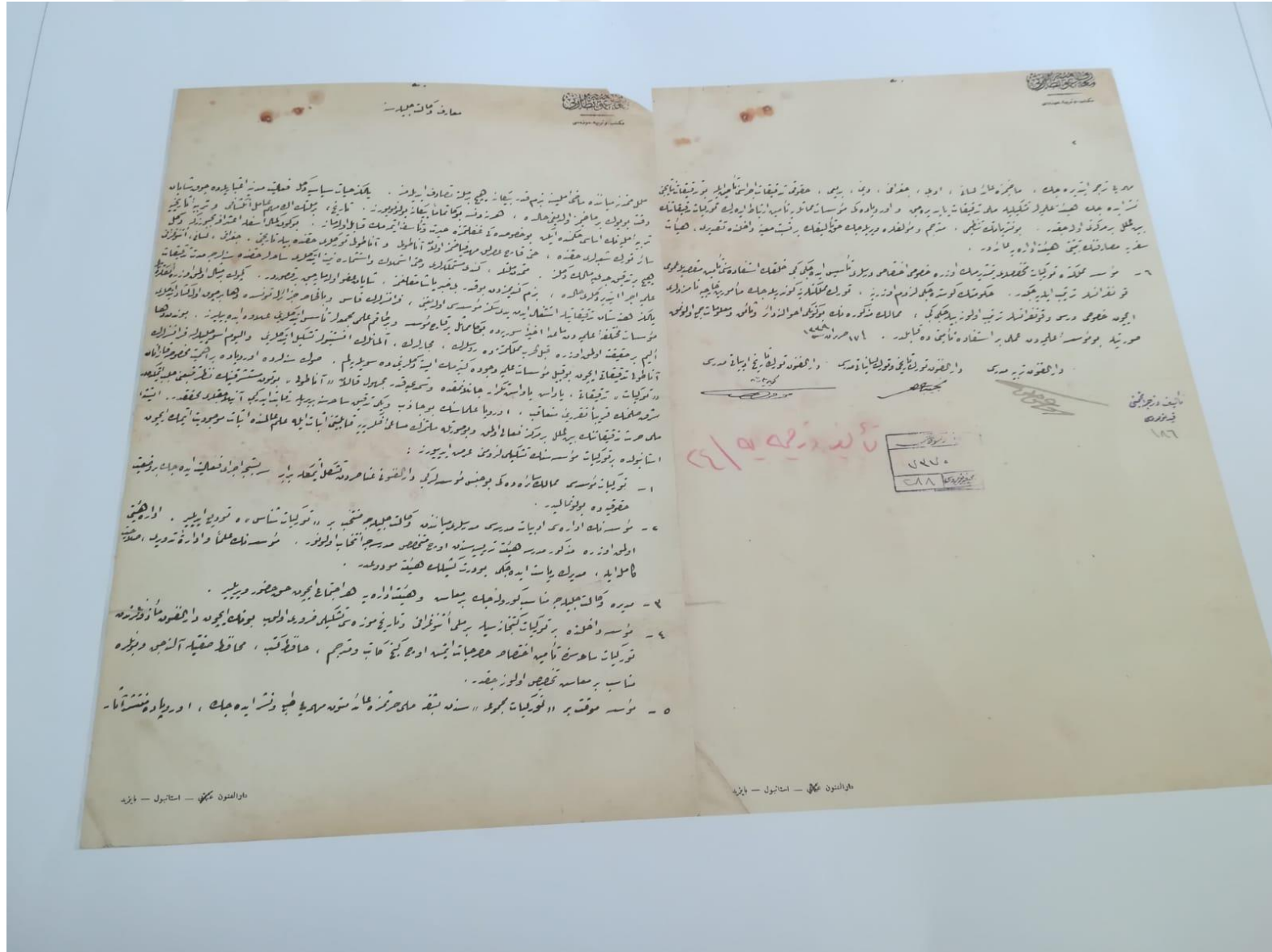
EK-1: Asar-ı İslamiyye ve Milliye Tedkik Encüme'nin kuruluşunun ilk etapta “*Türkiyat Encümeni*” ismiyle teklif edildiğini gösterir 1 Mart 1331 (14 Mart 1915) tarihli Maarif Vekaletine ait müsvedde.

[illegible]

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.1425

EK-3: Türkiyat Enstitüsü kurulması hakkında Köprülüzade Mehmet Fuat, Necip Asım ve İsmail Hakkı Beyler tarafından 17 Haziran 1339 (17 Haziran 1923) tarihinde Darülfünundan Maarif Vekalet-i Celilesine gönderdikleri takrir.

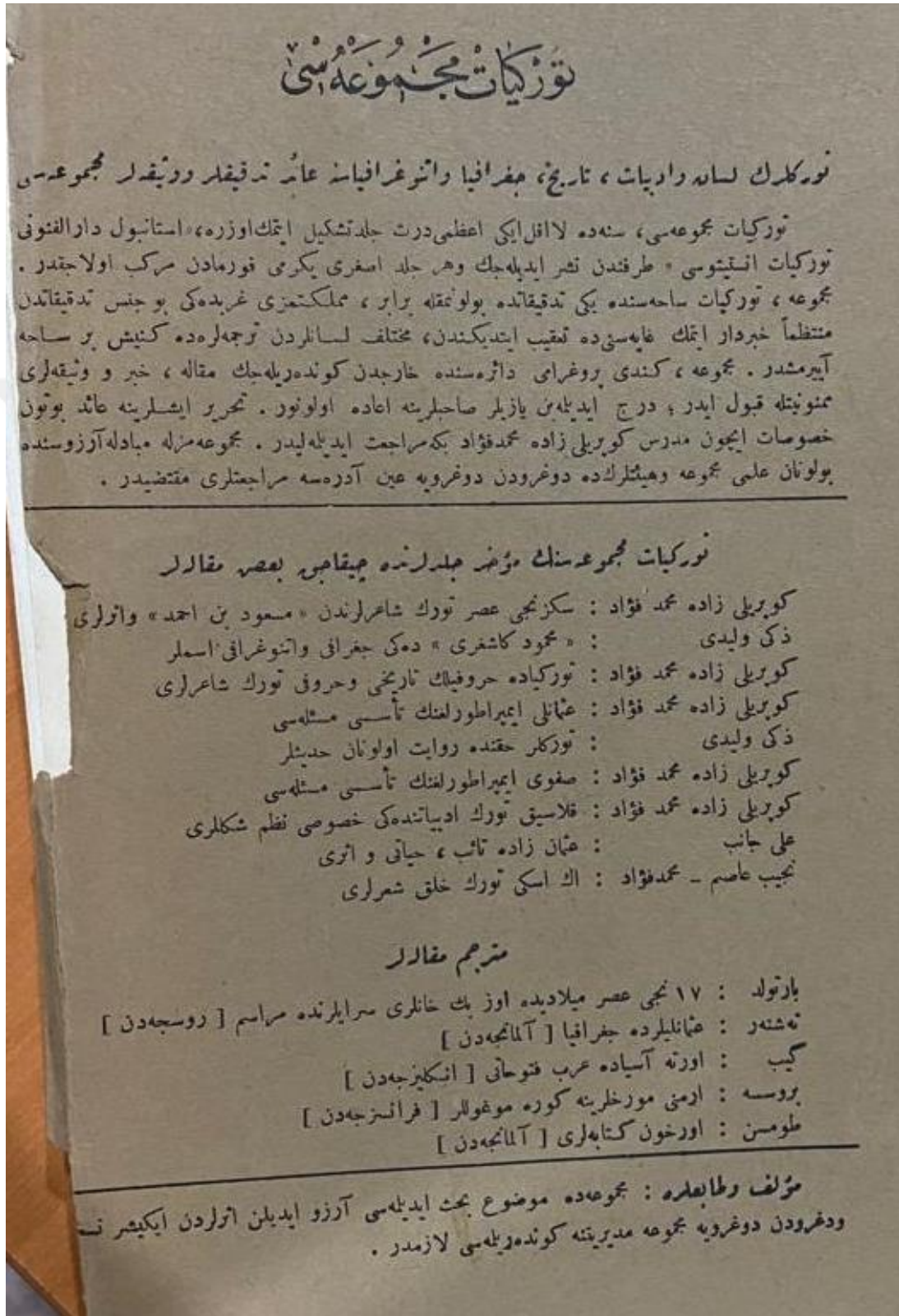

EK-5: Türkiyat Enstitüsünün İstanbul Üniversitesi yanında bulunan Seyyid Hasan Paşa Medresesinde bulunan binasının girişi.

EK-6: Mehmet Fuat Köprülü'nün Türkiyat Enstitüsü binasında sergilenen çalışma masası ve ofis eşyaları.

EK-8: Maarif Vekaleti tarafından 1925-1926 yılları arasında düzenlenen “*Milli Arma Müsabakası*” neticesinde “*Türkiye Arması*” olarak seçilen Namık İsmail Bey’in çalışması.

